

KIŞ-WINTER 2017

17/2

ISSN: 1301-2045

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

25^{1992 - 2017}
yaşında

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI
İNCELEMELERİ
DERGİSİ 21. yıl

T D İ D

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TDİD

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI
İNCELEMELERİ
DERGİSİ *21. yıl*

Journal of Turkish World Studies
Журнал Исследований Тюркского Мира

KIŞ-WINTER 2017

17/2

ISSN: 1301-2045

Türk Dnyasy İncelemeleri Dergisine gnderilen yazıların dşünel ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına, çeviri ve aktarmaların hukuki sorumluluğu çevirmenlerine/aktaranlarına aittir. Gnderilen her yazının yayım aşamasında esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeleri TDİD yazı işleri tarafından yapılır.

Yayınlanan yazıların her türlü telif hakkı
Ege Üniversitesi Türk Dnyası Araştırmaları Enstitüsüne aittir.

TDiD

EGE ÜNİVERSİTESİ TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ 21. yıl

KURUCU / Founder
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

SAHİBİ-SORUMLU MÜDÜR / Owner
Ege Üniversitesi

Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü adına
Enstitü Müdürü Prof. Dr. Metin EKİCİ

EDİTÖRLER / Editors
Prof. Dr. Metin EKİCİ
Yrd. Doç. Dr. Atif AKGÜN

İngilizce Editörü
Yrd. Doç. Dr. Pınar FEDAKÂR

Yazı İşleri
Yrd. Doç. Dr. Atif AKGÜN

Tashih
Doç. Dr. Muvaffak DURANLI
Yrd. Doç. Dr. Rabia UÇKUN
Yrd. Doç. Dr. Ferah TÜRKER

Kapak Tasarımı, Ağ Sayfası
Arş. Gör. Dr. Mertcan AKAN

Dizgi
Arş. Gör. Gökçe EMEÇ
Arş. Gör. Şima DOĞAN
Arş. Gör. Şengül AYGÜMÜŞ
Arş. Gör. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ

Halkla İlişkiler ve Dağıtım
Arş. Gör. Şima DOĞAN

YAZIŞMA ADRESİ / Correspondence
Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları
Enstitüsü 35100 / Bornova - İZMİR
<http://www.tdid.ege.edu.tr>
Tel / telephone: 0(232) 388 01 10 / 2958
Belgegeçer / Fax: 0(232) 342 74 96
Elmek / E-mail: egetdid@gmail.com
<http://dergipark.gov.tr/egetdid>

BASKI / Print
Ege Üniversitesi Basımevi Bornova / İZMİR
Tel: 0(232) 388 10 22
Yayın Tarihi: Aralık 2017
Baskı Tarihi: Aralık 2017 - Baskı Adeti: 100

YAYIN KURULU / Editorial Board

Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Ali EROL (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Alimcan İNAYET (Ege Üniv.)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Emekli Öğr. Üyesi)
Doç. Dr. Muvaffak DURANLI (Ege Üniv.)
Doç. Dr. Selami FEDAKÂR (Ege Üniv.)
Doç. Dr. İbrahim ŞAHİN (Ege Üniv.)
Doç. Dr. Yahya Kemal TAŞTAN (Ege Üniv.)
Doç. Dr. Abdullah TEMİZKAN (Ege Üniv.)
Doç. Dr. Mehmet TEMİZKAN (Ege Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Atif AKGÜN (Ege Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Rüşhan BUBUR (Ege Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Pınar FEDAKÂR (Ege Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Muhammet ŞEN (Ege Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Ferah TÜRKER (Ege Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Aygül UÇAR (Ege Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Rabia UÇKUN (Ege Üniv.)
Yrd. Doç. Dr. Abdullah ÜSTÜN (Ege Üniv.)

DANIŞMA KURULU / Advisory Board

Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN (N. Erbakan Üniv.)
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ (Atatürk Üniv.)
Prof. Dr. Mustafa ARSLAN (Pamukkale Üniv.)
Prof. Dr. Yunus BALCI (Pamukkale Üniv.)
Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN (DEU)
Prof. Dr. Ali DUymAZ (Balıkesir Üniv.)
Prof. Dr. Mehmet ERSAN (Ege Üniv.)
Prof. Dr. İnci Kuyulu ERSOY (Ege Üniv.)
Prof. Dr. İlhan GENÇ (Düzce Üniv.)
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ (Ankara Üniv.)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Mimar Sinan Üniv.)
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ (Gazi Üniv.)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniv.)
Prof. Dr. Ali YAKICI (Gazi Üniv.)
Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (TKAE)

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Sertifika No: 18679

TDİD KURUMSAL

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, yılda iki kez yayımlanan ve DergiPark sisteminde yer alan uluslararası hakemli bir dergidir. Ege Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun 05.08.2014 tarih ve 25/24 No'lu kararı ile basılmıştır.

DERGİMİZİN TARANDIĞI ULUSLARARASI İNDEKSLER

ULAKBİM, ASOS, CEEOL, IndexCopernicus, MLA, TURKOLOGISCHER ANZEIGER, ULRICH'S.

CORPORATE IDENTITY

Journal of Turkish World Studies is a scientific referee journal which is published twice a year and takes part in DergiPark system. It is published by Ege University Executive Board's No. 25/24 decree dated 05.08.2014.

ABSTRACTED AND INDEXED IN FOLLOWING INDEXES:

ULAKBİM, ASOS, CEEOL, IndexCopernicus, MLA, PECYA, TURKOLOGISCHER ANZEIGER, ULRICH'S

Dergimizin Yurtdışı Haberleşme Üyeleri

ABD - Uli Schamiloğlu
ALMANYA - Mark Kirchner
ALTAY - Napir Bailkan
AZERBAJYAN - Kemal Abdullayev
BULGARİSTAN - Memiş Merdan
ÇİN - Abdulhekim Mehmet
FİNLANDİYA - Okan Dahe
FRANSA - Remy Dor
GÜRCİSTAN - Makvala Kharebava
HAKASYA - V. A. Burnakov
HOLLANDA - F. De Jong
İRAK - Çoban Hıdır Uluhan
İNGİLTERE - Arthur Hatto
İRAN - Ali Berazende
JAPONYA - Tadashi Suzuki
KAZAKİSTAN - Kuanyshbek Kenzhalin
KIBRIS - Mustafa Yeniasır
KIRGIZİSTAN - Ulanbek Alimov
KOSOVA - Mülazım Mazrek
MACARİSTAN - István Zimonyi
MAKEDONYA - Sevim Halil
MOĞOLİSTAN - Ekrem Kalan
MOLDOVA - Lübov Çimpoş
ÖZBEKİSTAN - Cabbar İşankul
ROMANYA - Tahsin Cemil

RUSYA - Dimitry Vasilyev
TATARİSTAN - İhsan Demirbaş
TÜRKMENİSTAN - Gurbandurdu Geldiyev
UKRAYNA - İsmet Zat
YUNANİSTAN - İbrahim Baltalı

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Ali EROL
Prof. Dr. Alimcan İNAYET
Prof. Dr. Bayram BAYRAKTAR
Prof. Dr. Celal DEMİR
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Prof. Dr. Himmet KONUR
Prof. Dr. Naciye YILDIZ
Prof. Dr. Nadim MACİT
Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN
Doç. Dr. Abdullah TEMİZKAN
Doç. Dr. Caner KERİMOĞLU
Doç. Dr. Ekrem AYAN
Doç. Dr. Ekrem KALAN
Doç. Dr. Hasan Taner KERİMOĞLU
Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ
Doç. Dr. Musa Şamil YÜKSEL
Doç. Dr. Muvaffak DURANLI
Doç. Dr. Osman ÜNLÜ
Yrd. Doç. Dr. Abidin KARASU
Yrd. Doç. Dr. Dilek TÜRKYILMAZ
Yrd. Doç. Dr. Erhan AKTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Faruk DOĞAN
Yrd. Doç. Dr. Kader ÖZLEM
Yrd. Doç. Dr. Mehmet ERSAL
Yrd. Doç. Dr. Muhammed ŞEN
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ŞAHİN
Yrd. Doç. Dr. Oğuzhan ŞAHİN
Yrd. Doç. Dr. Rabia UÇKUN
Yrd. Doç. Dr. Rıza OĞRAŞ
Yrd. Doç. Dr. Rüşhan USLU
Yrd. Doç. Dr. Tarık ÖZÇELİK
Yrd. Doç. Dr. Tuğrul BALABAN

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Dosya Konusu / Special Issue

1

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN ile 25. Yıl Özel Sayı Ropörtajı
Interview with Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN for Special Issue on the 25th Anniversary
Yrd. Doç. Dr. Atıf AKGÜN

15

Türk Dünyası'nda İşbirliği Denemesi: Türk Keneşi ve Kazakistan
The Cooperation Test in Turkish World: Turkic Council and Kazakhstan
Prof. Dr. Mehmet Seyfettin EROL - Arş. Gör. Kadir Ertaç ÇELİK

33

Bulgaristan Türklerinin Eğitim ve Kültürel Sorunlarında Yeni Gelişmeler
New Developments in The Educational and Cultural Issues of The Bulgar Turks
Prof. Dr. Hayriye SÜLEYMANOĞLU YENİSOY

Makaleler / Articles

51

Mehmet Emin Buğra'nın Mektuplarında Türkistan Sesi Dergisinin Çıkarılması Süreci
Process of Issuing Journal of Voice of Turkistan in Mehmet Emin Bugra's Letters
Yrd. Doç. Dr. Tekin TUNCER

77

Sovyet Propaganda Afişlerinde "Doğu" İmgesi
Images of the "Orient" in Soviet Propaganda Posters
Dr. Mertcan AKAN

103

Balkan Savaşlarından Birinci Dünya Savaşına Osmanlı-Yunan İlişkilerinde Sakız ve Midilli Meselesi, 1912-1914
From the Balkan Wars to the First World War, the Chios and Mytiline Question in Ottoman-Greek Relations 1912-1914
Okt. Dr. Gürhan YELLİCE

129

Emîr Timur'un Medisinde Mara Despina: Bir Rivayetin Tarihi Gelişimi
Mara Despina among Emîr Timur's Retinue: Historical Development of a Story
Tarkan SUÇIKAR

141

Gana'nın Sosyal ve Siyasi Tarihinde Kadınların Rolü
The Position of Women in the Social and Political History of Ghana
Usman ABASS - Yrd. Doç. Dr. Füsün ÇOBAN DÖŞKAYA

163

Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme
Rethinking the Retreat of Plague Epidemics from Ottoman Territories
Prof. Dr. Mesut AYAR - Arş. Gör. Yunus KILIÇ

183

Birleşik Çekimlerde Zaman Adlandırma ve Tasnifine İşlevsel Bir Yaklaşım
A Functional Approach to Naming and Classifying of Time in Compound Endings
Prof. Dr. Ayşe İLKER

193

Mirza Cihan Şah Hakiki'nin Dili Üzerine Notlar
Notes on the Language of Mirza Chânşâh Hakiki
Prof. Dr. Osman YILDIZ

213

Tereyağ / Tereyağı Üzerine
On Butter
Doç. Dr. Arzu Sema ERTANE BAYDAR

223

İnanç ve Estetiğin Bütünleşmesi: İzmir Yapılarında "Maşallah" Yazılı Nazarlıklar
Integration of Belief and Aesthetic: Amulets with "Masallah" Writing in Izmir Structures
Yrd. Doç. Dr. Aygül UÇAR

239

Alevilikte "Ocak": Kavramsal Çerçeveye ve Tarihi Arka Planına Yeni Bir Bakış
"Ocak" in Alevism: A New View on the Conceptual Framework and Historical Background
Dr. Bülent AKIN

265

Türkler Nasıl Yemek Tarifi Verir?
How Turks Give The Recipe?
Arş. Gör. Orhan BALDANE

Çeviri Makale / Translated Article

279

Esmail Tajbakhsh, Hafız Divanı'ndaki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir İnceleme
Türkiye Türkçesine Çeviren: Okt. Umut BAŞAR - Nasrin ZABETİ MIANDOAB

297

V. Superańskaya, Akarsu Adlarındaki Renk İsimleri Terminolojik midir?
Türkiye Türkçesine Çeviren: Doç. Dr. İbrahim ŞAHİN

307

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi
Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Saygıdeğer Okuyucu,

“Ege’den Türk Dünyasına açılan bilim kapısı” Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü olarak 25. kuruluş yıldönümümüzü yaşıyor olmanın gururunu ve mutluluğunu sizlerle paylaşıyoruz.

Enstitümüzün 25. kuruluş yıldönümü etkinlikleri kapsamında 2017 yılı içerisinde 2 sempozyum, 4 panel, 3 konferans, 3 sergi-kutlama ve sosyal sorumluluk çalışması ve 10 TÖMER etkinliği gerçekleştirmiş bulunuyoruz.

Enstitümüz ile yaşıt olan E.Ü. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi çeyrek asırlık yayın tarihi boyunca ortaya koyduğu Türk Dünyası hassasiyeti ve bilimsel ilkelerden taviz vermeyen yayın anlayışı ile Türk Dünyası araştırmaları alanında saygın bir yer edinmiştir. SSCB’nin dağılması ve Türk cumhuriyetlerinin teşekkülü ile güçlenen “Türk Dünyası”, E.Ü. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisinin çeyrek asırlık yayın yaşamında odaklandığı temel alan olmuştur.

2017 yılının Enstitümüzün 25. kuruluş yıl dönümü olması nedeniyle, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi 2017/2 sayısında dosya konusu “25. Yılında Türk Dünyası” olarak belirlenmiştir. Bu dosya konusu kapsamında iki özgün makaleyi ve enstitümüzün kurucu müdürü Prof. Dr. Fikret Türkmen ile gerçekleştirilen bir söyleşi yazısını dergimizde bulabilirsiniz.

Dergimizin 2017/2 sayısında dosya konusu yanında; Türk Tarihi alanında beş, Halk Bilimi alanında üç, Türk Dili ve Lehçeleri alanında üç, Uluslararası İlişkiler alanlarında bir özgün çalışmayı siz değerli bilim insanlarının ilgisine sunuyoruz. Yine bu sayıda iki çeviri makaleyi de sizlerle buluşturuyoruz.

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi’nin 2018 yılında yayınlanacak yeni sayıları için her türlü bilimsel katkı, eleştiri ve önerilerinizi bekleriz. Yeni yılın Türk Dünyası özelinde ve tüm dünyaya barış, mutluluk ve huzur getirmesini temenni ediyoruz.

Prof. Dr. Metin EKİCİ

Yrd. Doç. Dr. Atif AKGÜN

**Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN ile Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi
25. Yıl Özel Sayı Ropörtajı**

*Interview with Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN for Special Issue on the
25th Anniversary of Journal of Turkish World Studies*

Yrd. Doç. Dr. Atif AKGÜN*

Atif AKGÜN: Türk Dünyası'nda, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü ile yaşıt bir bağımsızlık dönemi gelişti. Türk Dünyası'nda 1990'lardan itibaren gelişen bu dönemi bilimsel ve kültürel faaliyetler bağlamında nasıl değerlendiriyorsunuz?

Fikret TÜRKMEN: Öncelikle çok güzel bir soru teşekkür ederim. 1992'ye hatta 90'lı yıllara gelinceye kadar Sovyetler Birliği ile Türkiye ilişkileri zaman zaman son derece iyi, zaman zaman da soğuk dönemler geçirdi. İyi olduğu zamanda da soğuk olduğu dönemde de sadece Sovyetler Birliği hudutlarının içerisine girmek bile önemli bir problemdi. Ben Türkiye'de o dönemlerde bu problemi aşan nadir kişilerden biriyim. Moskova Bilimler Akademisi yani o zamanki adıyla Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi beni 1 aylığına Sovyetler Birliği'ne davet etmişti ve bu durumdan istifade ile söz konusu dönemde orada bulundum. 1984 yılında 1 aylığına Sovyetler Birliği'nin Moskova, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan vb. çeşitli bölgelerine gittim. O zaman sadece soyadımdan dolayı bana Türkmenistan vizesi verilmemişti. O dönemde Sovyetler Birliği'nde hem ülkeye girişte vize alınırdı hem de hangi şehre gidecekseniz o şehirler için ayrı vize verilirdi. Böyle bir durumda ben Sovyetler Birliği'ni dolaşım. Ve o dönem, Sovyetler Birliği'nin başkanlarının sık sık öldüğü bir zamana denk geldi, mesela Brejnev, Antropov vesaire gibi birçok yeni başkan o dönem seçildi. Her bir başkanın seçimi birtakım tutumların da değişmesine sebep oluyordu tabiiyle. Bu meyanda benim Türk Dünyası alanında yapacağım değerlendirmeler rejim öncesi ve sonrası her iki dönemi de fiilen Sovyetler Birliği'nin içinde görerek yaşamış olduğum için değerlidir. Bu sebeple gözlemlerim biraz daha gerçeklere uygun olacaktır. 1984 yılından sonra bir defa da 1988 yılında Taşkent'teki PIAC toplantısında bulundum. Dolayısıyla bu iki dönemde benim

* Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, atifakgun@gmail.com

gördüklerim arasında dağlar kadar fark olduğunu söyleyebilirim. Çünkü önceden gördüğüm bölgelerin hepsi bağımsızlığına kavuştu. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bilindiği üzere bağımsız devletler kurulmaya başlandı. Bunların içinde Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan tamamen Türklerin cumhuriyetleriydi ve bu bakımdan biz o zamanı bir yeniden doğuş ve bir Rönesans olarak düşündük. Rönesans'ı sadece fikrî, ekonomik vesaire yönden düşünmüyorum yeniden canlanma, yeniden hayatiyet bulma anlamında kullanıyorum. İşte bu sebeple hepimiz, büyük bir heyecanla o zamana kadar gitmediğimiz, gidemediğimiz bölgelere topluluk olarak, üniversiteler olarak gitmeye başladık.

İlk gittiğimiz zamanlarda ben özellikle bir şeyi fark ettim: Bizim burada yaptığımız çalışmalar bir bakıma bir bütünün parçasını incelemek şeklinde oluyor. Bunu nasıl fark ettiğimi soracak olursanız bir Taşkent seyahatimden hatıramı paylaşmak isterim. İlk defa Taşkent'e gittiğim zaman Taşkent'te büyük bir mağazanın isminin "Tahir ve Zühre" olduğunu gördüm. Tahir ve Zühre'nin bina boyunca muhayyel büyük bir resmi de yapılmıştı. Onu görünce oradaki dostlarıma Tahir ve Zühre ile sorular sormaya başladım. Ve gördüm ki benim Tahir ve Zühre ile ilgili yaptığım çalışma kısmen aksak. Bu vesileyle onu tamamladım. Bu hadise bize bizim millî ve bilimsel açıdan yapacağımız çalışmalarda gerçekten önemli bir fikir verdi. Özellikle halk kültürü, dil ve tarih açısından daha genelinde ise sosyal bilimler açısından bizim oraları ihmal etme hem lüksümüz hem de ihtimalimiz olmamalıydı. Ve bu yüzden gruplar hâlinde İstanbul'dan, Ankara'dan, Anadolu'nun çeşitli üniversitelerinden ve üniversite dışında da iş dünyamızdan oralara akın akın bir nevi gurbetteki insanın kardeşini, gurbetteki akrabasını görmeye giderkenki heyecanıyla oralara gittik. Hatta bu döneme ait romanlar da yazıldı. Birçok maceralarımız oldu. Bizim beklediğimizle orada karşılaştığımız olaylar birbirine uymuyordu. Beklediğimiz bazen çok fazla oluyor ulaşamıyoruz, bazen de gördüklerimiz ve yaşadıklarımız bizim hayalimizi aşıyor ve o derece başarılı oluyordu. Bu hususta bizim Ahmet Bican Ercilasun arkadaşımızın bir de romanı çıktı. (Gülner) O romandaki kahramanlar bizleriz. Romanı belki okumuşsunuzdur, eserde her birimize söyleniş şekli ya da anlamıyla bizim kim olduğumuzu çağrıştıran takma isimler verilmişti ve ilk dönem Türk Dünyası'na giden Türk bilim insanlarının mücadelesi konu edilmişti.

İşte biz o zaman büyük bir heyecanla o bölgelere gittik. Şu anda benim Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'ndeki kitaplarımın yüzde seksenini teşkil eden kitapları işte o dönemde toplamaya başladım. Ve her gidiş gelişte mübalağasız beş altı büyük kutuyla dönüyordum. Bazen daha fazla kutuyla döndüğüm de oluyordu. Bir defasında Moskova'dan dönerken sadece fazla kitap olarak 560 dolar ödediğimi hatırlıyorum. Yani bu derece büyük bir heyecan ve büyük bir

merakla gidip geldik. Elbette birtakım sıkıntılar da vardı. Türk cumhuriyetleri kuruluş yıllarında büyük bir sıkıntı yaşadı. O zaman o ülkelerde hemen hemen hiçbir şey bulunmuyordu. Bir nevi bolluk içinde yokluk ve kıtlık yaşanıyor diyebiliriz. Bu kıtlığı sadece Türk cumhuriyetleri değil, Moskova da yaşıyordu. Bir defasında Moskova'dan bir heyetle Tataristan'da bir toplantıya gitmiştik. Öylesine fakirlik vardı ki kaldığımız otelin lokantasında yiyecek bulamamış; temizlenip doğranmış turplarla iktifa etmiştik. Sözelimi, mağazaların vitrinleri dışarıdan mal varmış gibi görünsün diye içi boş kutularla süslenirdi. Daha sonraları bu dönem adım adım bazen yavaş bazen hızlı bir şekilde iyiye doğru gelişti. Henüz kendisini idare etmek tecrübesi de bulunmayan bu cumhuriyetlerde genellikle yine eski idareciler iktidar oldular; fakat bunlar içerisinde hemen hemen tamamına yakınının başarılı olduğunu söyleyebilirim.

Türk Dünyası'nın bağımsızlık döneminin ilk yıllarındaki seyahatlerimizde güzel hatıralarımız da oldu. Mesela cumhurbaşkanı komisyonunda görevli olarak Kırgızistan'a gitmiştim. Karlı bir gündü ve her yer karla kaplıydı. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'di ve kaldığımız otelin merdivenlerinde toplu bir resim çekilecekti. O zamanki Kırgızistan Cumhurbaşkanı orada bir konuşma yaptı ve unutamadığımız çok güzel bir cümle kurdu: "Buradan gittiniz, bizleri burada bırakıp gittiniz, çekik gözle gittiniz çakır gözle döndünüz, at sırtında gittiniz, samaylotla döndünüz." Bu manidar sözlerden, "sizler çok geliştiniz ama biz gelişemedik" anlamını da çıkarabilirsiniz. Ama bunun yanında "o kadar uzun zaman geçti ki biz sizdeki değişiklikleri şimdi fark ediyoruz" anlamı da çıkarabiliriz. Böyle nice güzel ve zengin hatıralarla döndük Türk Dünyası'ndan, sayısız defa gittik geldik. Bu gidip gelmeler bize şunları kazandırdı: İlk olarak daha önce de ifade ettiğim gibi maddi yönden kitaplar kazandırdı. İkinci olarak da oralara gidip gelmek lüzumunu hissetmemizi sağladı.

Atatürk'ün cumhuriyetimizin onuncu yılında Ziraat Bankası'nın kokteylinden sonra yaptığı konuşmasında Türk Dünyası'yla ilgili bir mesaj vardır. Biz onun o sözlerini ihtiva eden büyük tablo hazırlatıp enstitümüzde yer verdik. Onun "bugünkü Sovyetler Birliği dostumuzdur..." diye başlayan meşhur sözlerinde günün birinde Sovyetlerin dağılacağı ve oradaki soydaşlarımızla yeniden bütünleşmek için hazır olunması gerektiği vurgulanır. O konuşmada işaret edildiği üzere bizim oraya gitmemiz gerekiyordu. Hatta bugünkü kanaatim şu ki sadece oraya değil; Türk'ün ayak bastığı her yere birer Türk olarak özellikle de Türkoloji mensubu olarak gitmemiz gerekmektedir. Bu vesile ile en azından kültürümüzün ve insanımızın ne yönde değiştiği, karşı kültürler içinden ne aldığı ve bulunduğu kültüre ne verdiği dolayısıyla kültürümüzün oyulma noktası diyebileceğimiz zayıf noktalarının neler olduğu, nerelerde kuvvetli olduğumuzu

fiilen ve gözlem yoluyla görme imkânı bulacağız. İnsanımızın oralarda neler çektiğini, nasıl ıstıraplar, nasıl hasretler, nasıl mutluluklar yaşadığını göreceğiz.

Netice itibariyle 1990'dan günümüze gelinceye kadar Türk Dünyası'ndaki gelişmeler diyebilirim ki ancak iki üç kuşağın yaşayabileceği büyük bir tecrübe oldu. Bu arada Süleyman Demirel'in on bin öğrencilik büyük öğrenci projesi ile Türkiye'ye gelen öğrenciler yavaş yavaş oralara dönmeye başladılar ve oralarda bir Türkiye ve Anadolu havası esmeye başladı. Hemen hemen her cumhuriyette bu havayı hissedersiniz. Bazen sıkıntılar da oldu.

Kazakistan'da bir şantiyede birkaç işçi arasında cereyan eden çatışma vesaire durumlar... Ama bunlar tamamen ferdi olaylar olarak kaldı ve genel olarak toplum bunların arkasından gitmedi. Türk Dünyası'nda bu dönemde gelişen ve beni çok mutlu eden bir diğer önemli gelişme evlenmelerin olmaya başlamasıdır. Ben evliliği her zaman teşvik ederim. Oralardan yapılacak evlilikler, bir Kazak'ın Türk kıızıyla ya da tersi, bir Türk'ün bir Özbek kıızıyla evlenmesi büyük sülaleyi ebedî olarak birleştirmek demektir. Dolayısıyla bu ilişkiyi ticaretle vb. alanlarda kurmakla aynı başarıyı gösteremedik. Elbetteki ticaret, elbetteki diğer kültürel faaliyetler etkilidir. Ama evlilik bunların dışında başka şekilde değerlendirilmelidir.

Atif AKGÜN: Kurucusu olduğunuz Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nün kuruluş fikri sizde nasıl oluştu?

Fikret TÜRKMEN: Esasen ilk sualinizi cevaplarırken vermeye çalıştığım Türk Dünyası'nın her iki dönemi ve bağımsızlık döneminde gördüğüm müspet yöndeki muazzam değişim bende bu enstitünün kurulması fikrinin gelişmesindeki en temel etkindir.

Ben Orta Asya'da Sovyetler Birliği dönemi yaşanırken 1986'da profesör oldum. 1986'dan 1990'a kadar geçen sürede tasarı hâlinde olan fikrim, görev yaptığım yerde (Ege Üniversitesi) Ege ve Balkanlar'a ağırlık veren bir enstitü kurma yönündeydi. Bunun bazı gerekçeleri vardı. İlk olarak oralara gidip gelmek daha kolaydı. İkinci husus ise akademik araştırmaya oradan başlamak. Çünkü onlar bizden gidenlerdi. Orta Asya ile Anadolu arasındaki ilişki Orta Asya'dan gelenler şeklindedir. Yani bizim Anadolu'daki mevcudiyetimiz, Orta Asya'dan gelişimizin macerasıdır. Balkanlar'daki kültür ise bizden gidenlerin macerasıdır. Yani suyun ortadaki bir kaba aktığını düşününüz, kap Anadolu, kabın bir ucundan suyun akıp gittiği yer de Balkanlar'dır. Dolayısıyla Anadolu, Balkanlarla Orta Asya arasında bir zincir halkasıydı. O zamanki düşüncem bu yöndeydi. Dolayısıyla biz Anadolu'yu incelediğimiz zaman hem Balkanları hem de Orta

Asya'yı birlikte görme imkânımız olacaktı. Bunun için de bir ucundan başlayalım diye düşünüyordum. O yüzden çeşitli gerekçeler hazırladım, bazı görüşmeler yaptım. Tam o dönemde demek ki hazırlıklarım uzun sürmüştü, Sovyetler Birliği'nin dağılıpına şahit olduk ve ben zihnimdeki bu projenin kapsamını daha da büyüttüm. Yani sadece Balkanlar değil; bütün Türk Dünyası'nı kuşatan bir enstitü fikrine yöneldim. Ve şartlar da bu yolda daha uygun geldi. Bu uğurdaki çalışmalarım da tesadüfler hep olumlu yönde gelişti. Şimdi görüyorum ki tesadüfleri de hep iyi değerlendirerek böyle bir kuruluşa gittik.

Atif AKGÜN: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nün kuruluş sürecini anlatır mısınız?

Fikret TÜRKMEN: Uzun zamandır zihnimde şekillendirdiğim ve masamda olan bu projeyi artık faaliyete geçirme noktasında ilk görüşmelere o zamanki rektörümüz rahmetli Prof. Dr. Sermet Akgün döneminde başladım. Bu konuyu Sermet Bey'e açtığımda Sermet Bey kendisinin de bu tarz bir düşüncesi olduğunu ve benden böyle bir şey isteyeceğini söylemişti. O zaman ben bir gerekçe hazırladım. Önce bunu senatodan geçirmemiz gerekiyordu. Enstitü kuruluşunun bütün mevzuatını da bir taraftan öğreniyordum. Zira enstitü kurmak kanun işiydi. Sadece senatoda ya da burada alacağımız kararlarla olmuyordu. İlk olarak kuruluş teklifini senatodan geçirdik. Senato kararı yazılmış ve YÖK'e gönderilmişti artık. YÖK'te birtakım sıkıntılar çıktı. "Türk Dünyası Araştırmaları" ismine itirazlar oldu örneğin. Çünkü o tarihlerde "Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı" kurulmuştu ve onlar yasal olarak daha önceden kurulmuş ve tescil edilmişti. "Bu ismi biz kullanıyoruz başka bir isim kullanın" dediklerinde ben de "siz vakıfsınız biz enstitüyüz, bu itibarla ayrı bir kuruluş olduğumuzu" ifade ettim. Ve üstelik de bu durum üniversitelerin aynı isimde birimlerinin olması gibiydi. Mesela "Edebiyat Fakültesi" deyince bütün edebiyat fakültelerini kastediyoruz, sadece Erzurum'u, Ege Üniversite'sini veya sadece İstanbul Üniversite'sini kastetmiyoruz. Bu üniversiteler "biz edebiyat fakültesi kurduk, siz başka bir şey kurun" demiyorlardı. İkinci olarak statülerinin çok farklı olduğunu ifade ettim, "Siz özelsiniz, biz devlet kuruluşu olacağız" dedim. Hatta rahmetli Turan Yazgan Hoca'ya da dedim ki "hocam, biz bazı siyasi konulara resmî olacağımız için giremeyiz, ama araştırmasını yaparız sen de yayınlarsın" vs. gibi birçok izahat sonunda ikna oldu sağ olsun ve teklifi YÖK'ten de geçirmiş olduk.

Teklifin YÖK'ten geçirilmesi sırasında da çok kişinin gayreti oldu. Bunlardan birisi o dönemde genel sekreter yardımcısı olan İsmet Atik'tir. Kendisi Harbi-

ye'den (Askeri Lise) benim arkadaşım. YÖK'teki bürokratik işleri o takip etti ve hızlandırdı. Ondan sonra geldik meclise.

Meclise gelmeden evvel kanun teklifinin Milli Eğitim Bakanlığı'ndan geçmesi lazımdı, zira teklifi milli eğitim bakanı yapacaktı. Milli Eğitim Bakanı o zaman Köksal Toptan'dı. Allah uzun ömür versin. Önce randevu alamadım birtakım sıkıntılar oldu, sonra birkaç kere görüşmeye gittim kendisine durumu anlattım. Onunla beraber bir defasında Kırgızistan'a gitmiştik, ben de ziyarette komisyon üyesiydim. Kırgızistan'a gittiğimizde bu konuyu kendisine tekrar tekrar açtım. Orada o heyecan arasında "o senin bir meselen vardı, onu canlandırırım" gibi bir ifade kullandı bana. Ben de hemen bendeki gerekçe yazısını kendisine verdim. Milli Eğitim Bakanı benim gerekçemi Milli Eğitim Bakanlığı gerekçesine dönüştürerek meclise teklif etti. Bu kez karşımızda Milli Eğitim Komisyonu vardı. Komisyonunda meclisteki bütün siyasi partilerin temsilcileri vardı ve teklifin öncelikle oradan geçmesi gerekiyordu. Komisyondan geçmesindeki en büyük engel komisyon üyesi bütün milletvekillerinin kendi bölgelerindeki yeni kuruluşları önceliyor olmalarıydı. Her milletvekili kendi bölgesinde yeni üniversiteler açılmasını istiyor, üniversite varsa yeni birimler açılmasını istiyor, o yüzden de bakan bizim teklifin durumundan "bütün teklifler yağmur gibi yağacak bunun altından nasıl kalkılacak" diye endişe ediyordu. Bir de enstitü kurulunca buna bir alt yapı lazım, kadro lazım vesaire. Her neyse bütün bunları aştık.

Komisyon engelini aşma noktasında yine kişisel görüşmeler ve takip süreci gerekiyordu. Milli Eğitim Komisyonu başkanı Niğde milletvekilini tanıyan bir arkadaşım beni ona götürmüştü, onunla bir görüşmem oldu. Çok büyük bir ilgi gösterdi, sağ olsun, hatta komisyonda takibini o yaptı ve komisyondan teklifi geçirdik. Teklifin gerekçesi oldukça uzundu ama kanun teklifi enstitünün adı kadardı. Kanun metninde bizim enstitümüz Ege Üniversitesi'nin ilgili enstitüleri arasına eklenmişti. Sonunda teklif meclise indi ve meclisten geçti.

Enstitümüzün kuruluşu artık Resmi Gazete'de de yayınlanmıştı; fakat yerimiz ve kadromuz kısacası hiçbir şeyimiz yok, sadece ismimiz vardı. Hatta bu duruma bir iki ay ben dahi intibak edemedim. Beni enstitüye müdür tayin ettiler, ne senatoya gidiyordum ne de başka bir idari görevim vardı. Bir bütçe kanunu ile kadro çıkması lazımdı ve bütçe kanunu bizi çok ilgilendiriyordu. O dönemde üniversitelerin kadroları vardı. Şimdi de var zannediyorum. Enstitümüzün kadrosu için de özel bir kanun teklifi yapmanız lazım dediler, bu sefer de aylarca süren bir kadro ihtiyaçları listesi hazırladım, formlar doldurdum ve neticede teklifi verdik. Okutmanlar, uzmanlar, mütercimler dâhil 142 kişilik bir kadro kanununu bütçe plan komisyonundan geçirdik ve meclisten de çıktı. Böylelikle Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü kadro kanunu diye bir kanun oldu. Bir süre o kanunu biz burada kullandık. Daha sonra o kanun

bütün Türkiye’de merkezileştirilerek üniversite kadrolarının tamamı rektörlükte toplandı, rektörlük kadroları adı altında kullanılmaya başlandı. Ben o zamana kadar burada Nükleer Bilimlere, Tıp Fakültesi’ne ve diğer birçok birime ödünç kadrolar veriyordum. Ancak sonra biz de kadro sıkıntısı çekmeye başladık. Hatta adaylar yardımcı doçentliğe girmelerine iki üç ay kala, ben kadroları ilana hazır hâle getirip bekletiyordum, onların imtihana girmesine on beş, yirmi gün kala ilan edip, imtihanın ertesi günü kadrolara yerleştiriyordum. Doçentlik de öyle profesörlük de öyle.

Enstitüyü kurmuştuk ama mekân olarak Edebiyat Fakültesi’nin üst katından bir oda ile bir de hocaların oturduğu odamız vardı. Hocamız da yoktu ve dolayısıyla Türk Dili ve Edebiyatı bölümündeki hocalarla idare ediyorduk. Yerimiz yurdumuz olmayınca bu konuda da bir şeyler yapmak gereği hâsıl oldu. Bunun üzerine dışarıdan bir plan çizdirdim. Bu planlar için dosyalar dolusu malzeme biriktirdim. Bu konuda Dokuz Eylül Üniversitesi’nden kendisi de Harbiyeli olan inşaat mühendisi bir arkadaşım sağ olsun onun tavassutuyla bu çizimleri tamamladık. Bugün kullanmakta olduğumuz binamız o tasarımlarda H şeklindeydi. Bu binanın yanında aynı büyüklükte olan otel, restoran, sosyal tesisleri vb. olan bir bina planlanmıştı ve her iki bina bir geçitle H şeklinde birbirine bağlanıyordu. Plan dosyaları elimde uzun süre gidip geldim rektörlüğe. Bana bütçeye girecek deniliyor ama bütçeye giren her şey kırılıyordu. 2-3 sene bu işle uğraştım ama olacak gibi değildi. Burada rektörlükte hallediyorum ama yukarıya gidince rektörlük bütçesi kırılınca ilk akla gelen yeni yatırımlar oluyordu. Bunun üzerine baktım ki bu iş bütçe ile olacak iş değildi. Bir Türkoloji kongresi sonunda bazı bilim adamlarıyla birlikte Süleyman Demirel’e (Bülent Ecevit de başbakan) Çankaya köşküne çıktık. O ziyaret sonunda resepsiyon gibi bir şey verildi. Orada Bülent Ecevit gördü beni. Ecevit’le ben daha önce Bakü’de tanışmıştım. O da ismen beni tanıyordu. Beni görünce “Fikret Bey hoş geldiniz” dedi. Dedim ki “Sayın Başbakanım, bizim büyük bir sıkıntımız var. Malumaliniz biz bir Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü kurduk; ama ne binamız var, ne yerimiz var, ne yurdumuz. Hiçbir işlem yapamıyoruz kaldık.” Ecevit, “ne kadar paraya ihtiyacın var senin?” dedi. Ben de buradan giderken bizim yapı işlerine planı göstermiş ve 50 milyar civarında bir maliyeti olacağını öğrenmiştim. Ama o görüşmede ben başbakana 75 milyar dedim kendisi de tamam dedi. Kartımın olup olmadığını sordu. Kendisine verdiğim kartımın arkasına 75 milyar lira gönderilecek diye yazdı ve yanındaki yardımcılarından birisine vererek bana hatırlatın dedi. Daha sonra bana da dönerek, “çarşamba günü paran gelir Fikret Bey” dedi. O an âdeta şok oldum ve paranın geleceğine de ihtimal vermedim doğrusu.

Tam da takip eden Çarşamba günü rektörlükten bir telefon geldi: “Fikret Bey, sizin paranız geldi, altına da sadece Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü binasının yapımında kullanılacak diye not düşmüşler.”

Artık para da gelmişti, şimdiki meselemiz bina için uygun bir yerin tespit edilmesiydi. Ben Ziraat Fakültesi’nin geniş ve sakın bahçelerinden temin edilecek uygun bir yer arzu ediyordum; sekiz-on dönümlük bir arazi üzerinde rahat edeceğimizi düşünüyordum. Ancak oralara Ziraat Fakültesi şiddetle karşı çıkarak vermedi. “Oralar bizim deneme yerlerimiz” dediler. Ondan sonra rahmetli Sermet Bey’in rektörlük görev süresi doldu ve yerine Prof. Dr. Refet Saygılı göreve geldi.

Sonra bir gün rektörlükten telefon geldi bana, o zaman Edebiyat Fakültesi’nin üst katındayım, rektör bey şimdiki yerimizi kastederek bana oraya gidip bakmamı söyledi. Petrol İstasyonu ile ahırların arası (hâlihazırdaki konservatuvarın derslikleri o dönem Zooloji bölümünün deneme ahırlarıydı). “Onların arasında geniş bir boşluk var bir bak bakalım” dedi. Geldim ve bugün yerleşik olduğumuz bu bölgeyi dolaştım, özellikle yetişkin ağaçlar hoşuma gitti. Tam binanın olduğu yer ise çöplüktü. Şimdiki bahçe ise moloz ve ahır pisliklerinin atıldığı bir yerdi. Bu manzaraya baktım ve şöyle bir hayal ettim nasıl olur diye, iki tarafından da yol geçiyor, başkası da rahatsız etmez diye düşündüm. Burayı kabul ettim.

Yeri kesinleştirdikten sonra idareden “konservatuvarın binaları çok eski ve dağınık, kaloriferlerini sizin oradan alsak olmaz mı” gibi talepler gelmeye başladı. Ve maalesef inşaat sırasında bizim o 75 milyar liramızın büyük çoğunluğunu kestiler. Bugünkü binamızı tam da planda belirtilen şekliyle olamasa da 1998 yılında yaptık. O yıllarda Refet Bey’in görev süresi doldu ve bu kez Prof. Dr. Ülkü Bayındır’ın rektörlük dönemi başladı.

Atif AĞÜN: Enstitümüzün çeyrek asırlık tarihinde karşılaştığınız zor zamanlar veya olumsuzluklar oldu mu? TDAE böylesi durumlarda nasıl bir duruş sergiledi?

Fikret TÜRKMEN: O kadar çok engelle karşılaştık ki Atif Bey. Bu engelleri nedenleri etrafında maddeleyecek olursam birinci engelin ideolojik olduğunu söyleyebilirim. Ege Üniversitesi önceden beri sol ideolojik tandanslı olarak bilinir, neticede benim milliyetçiliğim bir başka etnik milliyeti tahkir eden bir anlayış değildir; ama o dönem Türk Dünyası ve Türk deyince ön yargılı olan pek çok insan vardı. Senatolarda bu tür insanların direnciyle çok sık karşılaştım. Özellikle bu yönetmelikleri düzenlerken, herhangi bir işlem aşamasında izin isterken

çok sıkıntı çıkarılıyordu. Hakkımızda birçok bildiri vb. yayınlandı. Metroya gide rek (o zaman tren istasyonu) oralarda bildiri dağıtan marjinal öğrenciler, bizim enstitünün önünden geçer ve sıkıntılar yaşatırlardı.

Engellerin ikincisi olarak işin içine giren ferdi kıskançlıkları söyleyebilirim. Bu tarz kıskançlıkların tamamen kişisel çapta olduğunu, bu çekememezlikler nedeniyle bize çeşitli sorunlar yaşatıldığını söyleyebilirim.

Bir diğer sıkıntımız kadro noktasında yaşadıklarımızdır. Ve bu kadrosuzluk sıkıntısını bugün de çekmeye devam ediyoruz. Az önce anlattığım o kadro ka nununun merkezileşmesinden sonra, bizde de bütün üniversitelerde olduğu gibi sosyal bilimler her zaman öksüz muamelesi gördü. Sosyal Bilimler eksik kadroyla da yürüeyebilen bir dal; ama bir Tıp ya da Dişçilik öyle değil. Halka da hizmet ettikleri için onların kadroya şiddetle ihtiyacı oluyor. O nedenle kadrola rın çoğunu onlar aldı.

Atıf AKGÜN: 25 yıllık tarihinde birçok akademik başarıya imza atan TDAE'nin sizin için en önde gelen yönleri ve başarıları nelerdir?

Fikret TÜRKMEN: Bunu tek bir şeye veya yöne mâl etmek doğru değildir. Birincisi akademik yönden enstitümüz gerçekten çok başarılı oldu. Şöyle söyleyebilirim ki: Türkçe öğretiminden tutunuz, yüksek lisans ve doktora çalışmalarına uzanan, akademik alanın her kademesinde, her türünde son derece başarılı hizmetler yaptı enstitümüz. Bugün Türkiye'de bizim enstitüyü tanımayan he men hemen hiç kimse kalmadı. Bu şunu gösteriyor, ciddi ve samimi çalışılırsa ve cesaretle el taşın altına sokulursa bu başarı zaten gelecektir. Benimsemek gali ba en önemli şey. Yani enstitüyü mensuplarının benimsemesi gerekiyor. Bütün bunların yanında bugün Türkiye'de kütüphanesiyle, altyapısıyla, binasıyla, ça lışma imkânlarıyla, ulaşım imkânlarıyla ve artık arka bahçesi durumundaki me zunlarıyla, TDAE artık bir kurum oldu ve kurumsallaştı. Bugün Türk Dünyası'nda hangi ülkeye giderseniz gidin mutlaka bizden bir öğrenciye rastlıyorsunuz. Bu kişi bizden ya doktora yapmış oluyor, ya ders almış oluyor ya da Türkçe öğren miş oluyor.

Türkçe öğretiminde de çok başarılıyız. Bu hususta şu örneği vermek istiyorum. Buraya bir zamanlar Türk Dünyası'nın farklı bölgelerinden Hava Kuvvetleri çalışanlarından gelenler oldu. Hava Teknik Okullarına eğitim almak için Türki ye'ye gelmişlerdi. Onlara biz Türkçe öğrettik. Gittikleri ülkelerde bunların bir kısmı havaalanlarında müdür, kontrol mühendisi ve diğer önemli makamlara geldiler. Bunlardan birisi Türkmenistan'da şu anda dışişleri bakanı. Azerbay can'da, Kazakistan'da ve diğer cumhuriyetlerde de aynı durum var. Buralarda

bizden mezun, bizden geçmiş, okumuş öğrenciler, dış işleri dâhil mahalli idareler dâhil çok önemli yerlere gelen elemanlar var. Mesele Azerbaycan'da gümrük işlerine bakan bizden mezun bir genel müdür var. Orada gümrük işleri müdürü gümrük bakanı statüsündedir. Türkmenistan'ın dışişleri bakanı yine bizden mezun olan biridir. Pek çok diplomatımız var hemen hemen her ülkeden beşer onar diplomatı biz eğittik. Bunların birçoğu büyükelçi oldu. Bunlar içerisinde mesela; Kayrat isimli bir öğrencimiz Türkiye'de de büyükelçilik yaptı. Şimdi zannediyorum Kazakistan'ın Almanya büyükelçisi. Aynı şekilde Özbekistan'ın aynı şekilde Türkmenistan'ın ve Azerbaycan'ın elçilikleri de benzer durumdadır.

Bunlar bize şunu gösteriyor biz el attığımız alanlarda başarılı olduk. Bizde Türkçeyi öğrenip daha sonra Ege Üniversitesi'nde ihtisaslarını tamamlamış olan doktorlar bugün Azerbaycan'ın en çok tutulan, en başarılı doktorları hâline geldiler. Mesela Reşat diye bir arkadaşımız kalp damar cerrahisinde Azerbaycan'ın en önde gelen hekimleri arasındadır.

Yine bir başka Reşat isimli arkadaşımız daha var ürolojide böbrek nakli vesaire yapmıştır ve bunların hepsi Azerbaycan'da ilk örneklerdir. Kalp damar hastalıklarında Oktay diye bir arkadaşımız Türkiye'deki hocalarını oralara götürüp seminerler verdirmiştir. Bu nedenle bu öğrencilerimiz enstitümüzün arka bahçesidir tabirini bilerek kullandım. Bu halkayı, bu kültürel bağı bizim enstitümüz sağlamıştır. Burada Ticaret Odası başkan yardımcısı bir arkadaşımız "Kırğızistan'a gittiğimiz zaman şaşırımdım. Nereye gittiysek ya sizi sordular ya da enstitüyü sordular hocam" demişti. Bu tarz sözleri duymak da bizi mutlu ediyor tabii ki.

Bugün Enstitü kütüphanemize Edirne'den Ardahan'a kadar pek çok üniversiteden talepler gelmeye başladı. Bu da sevindirici bir gelişme. Geçenlerde enstitümüze bir Kazak geldi ve "ben Kazakistan'da bulamadığım bazı kitapları burada buldum" dedi. Bu anlamda kütüphanemizin Türkiye'de gerçekten çok önemli bir boşluğu doldurduğunu söyleyebilirim. Yani elbetteki daha büyük daha zengin kütüphaneler var ama ihtisaslaşma anlamında bizde olmayan kitabı Türkiye'de bulmak çok zordur. Zordur derken özel kütüphanelerde elbetteki vardır, bir Ahmet Bican Ercilasun'da bulunabilir mesela. Başka arkadaşların da kütüphaneleri zengindir; ama hem dil, hem edebiyat, hem de folklor alanında kütüphanemiz oldukça zengin ve o bakımdan mutluyum.

Enstitümüzün öncülüğünde 2015 yılında üçüncüsü düzenlenen Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongreleri gerek katılımcı profili, gerekse yayınlanan bildirilerinin niteliği ile Türk Dünyası akademik çevrelerinde saygın bir yer edinmeyi başardı. Kongreler esnasında katılımcılar için sunulan imkânlar ve organizasyo-

nun görkemi de yine ülkemizde ve Türk Dünyasında Türkoloji alanında düzenlenen bilimsel etkinliklere yüksek bir seviye getirmiş oldu.

Bir de kendimize ait binamızın yapılmış olması bizi önemli oranda rahatlatmış. Şöyle ki akademik personelimizin tamamına yakını, en kötü ihtimalde odalarında iki kişi oturuyorlar. Şimdi İstanbul'a, Ankara'ya büyük şehirlere gittiğim zaman üniversitelerdeki akademik personelin yer sıkıntısının had safhada olduğunu görüyorum. Yani okulda çalışma imkânları yok. Bizim buranın hoşuma giden taraflarından birisi de elemanlar buraya çalışmaya geliyor. Yani buraya gelirken sıkılarak, üzülerik gelmiyorlar. Gönüllü olarak geliyorlar ve bu da sevindirici bir şey. Bir de istikbali hâlâ çok iyi görüyorum. Tek korkum kadroların yetersizliğinden dolayı, yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin sayılarının sınırlanmış olması, bence bu konu gözden geçirilmeli. Biz lisans öğreniminde vakit kaybetmiyoruz, lisans öğreniminde öğrencimiz yok, dolayısıyla bizim bütün işimiz gücümüz, araştırma yapmak ve yüksek lisans ile doktoradaki çalışmalarını günlük yaşama yönlendirmek. Dolayısıyla bize lisansüstü öğrenci olarak on kişi değil de on beş kişi vermenin bir mahsuru olacağını düşünmüyorum. Ayrıca bir insana bir kişide verseniz ilgilenmezse ilgilenmez, on kişi de verseniz ilgilenirse ilgilenir. Hoca hassas ise on kişi ile son derece başarılı öğrenciler yetiştirir. Değitim gibi bizden mezun olup da fire verdiğimiz öğrenci sayısı çok azdır. Bizim enstitümüzde gerçekleştirilen lisansüstü çalışmalarının önemli bir bölümünün Türkiye'de ilgili alanlarda yapılmış olan ilk ve öncü nitelikteki çalışmalar olması, akademik başarımızın en önemli göstergelerinden biridir. Bugün mezun ettiğimiz lisansüstü öğrencilerimizin birçoğunun Türkiye'nin ve Türk Dünyası'nın muhtelif üniversitelerinde etkin görevlerde akademik personel olarak görev almış olmaları gurur vericidir. Bunlar benim için büyük mutluluk kaynağıdır.

Atıf AKGÜN: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Kurucu Müdürü Prof. Dr. Fikret Türkmen'in enstitünün gelecekteki yerine dair düşünceleri ve beklentileri nelerdir?

Fikret TÜRKMEN: Geleceğimize dair öngörüm ilk olarak şudur: Gençlerin bu işe sarılmaları şartıyla, bu şart çok önemli, başarılı olacaklarına inanıyorum. Bir de gençlerin mutlaka ilgili alanlarına gitmeleri gerekiyor. Benim bu yirmi yıllık süre içerisinde asistanım olan öğrencilerimin çoğu şimdi doçent ya da profesör oldu. Tamamına yakını birer yıllık, sekizer aylık, zaman zaman üçer beşer aylık olmak üzere, kendi alanlarının olduğu coğrafyalara gittiler. Özellikle gönderdik onları. Onlar için çeşitli imkânlar yarattık. İşte şimdiki müdür Metin Ekici Bey de

çok çaba harcıyor göndermek için. Gönderiyor da biliyorsunuz. İşte bunun çoğalmasa lazım. Bu çoğalırsa başarımız daha da artacak.

İkincisi Türk Dünyası'ndaki üniversitelerle ilişkilerimizi en az Kazakistan ve Azerbaycan'la kurduğumuz ilişkiler seviyesine çıkarmamız lazım. Bunda bizim tek taraflı gayretimiz ne yazık ki yetmiyor. Biz dış işleriyle sık sık temas kurup, bu engelleri özel anlaşmalarla aşmak durumundayız.

Bunun yanında ben her dönemde Türk Dünyası'ndan bir hoca getiriyordum. Mesela Kazakistan'dan Şakir İbrayev geldi, Azerbaycan'dan Kamil Veliyev geldi. Türkmenistan'dan Gurbandurdı Geldiyev geldi vesaire. Buraya mutlaka Türk Dünyası'ndan hocaları getirmemiz lazım. İki yönlü faydası vardır bunun bir; o lehçeyi öğrenmek isteyen öğrencilerimize ve araştırma görevlilerimize hatta hocalara bir nevi kurs açtırmak iki; oralardaki edebiyat çalışmalarını, dil çalışmalarını buraya aktartmak. Bu aktarmaya başladığımız zaman biz daha başarılı olacağız. Türkiye'de Türk Dili ve Edebiyatı alanında oldukça başarılı tezler yapılmakta ve bibliyografyasına YÖK'ün internet servisinden ulaşılmaktadır. Ama biz oralardaki çalışmaları yeterince bilmiyoruz. Başarılı oluruz veya olmayız bilmiyorum; ama bu konuda başarılı olmak zorundayız. Çünkü hem teorik bakımdan hem de malzeme bakımından onlara muhtacız. Malzeme bakımından son derece önemlidir varyantlar hatta varyasyonlar. Versiyonlar meselesini çözebilmemiz için onlara ihtiyacımız var. Ayağın birisi orasıdır çünkü. Dolayısıyla bu konularda atılacak adımlar bizi birkaç basamak daha yukarıya çekecektir. Bundan eminim.

Üçüncü olarak Batı dünyasıyla olan ilişkilerimizde zayıflık var. Şahsi teşebbüslerimiz gerek Amerika gerekse Avrupa ile iyi. Benim Almanya ve Fransa ile Metin Ekici'nin ise Amerika ile irtibatı var. Şimdi Arap dünyasıyla ilişkilerimiz yavaş yavaş geliyor. Ne bulacağımızı bilmiyorum. Arap dünyası bizim için tam bir muamma. Bir kapalı kutu. Yani bu kötü anlamına gelmiyor. Muhtemelen oralarda da çok iyi çalışmalar var. Bizimle ilgili neler var? Mesela Mısır'daki Türkçe yazmalara bakarken ben Dede Korkut'un sözlü varyantlarından birkaç tane buldum ve yayınladım. Bunun yanında mesela Hindistan'la ilişkimiz hemen hemen yok denecek kadar az. Benim bir iki yazımdan başka bir şey yok. Bunu da tamamlarsak biz çok daha üst seviyelere çıkacak durumdayız.

Bir de uluslararası büyük kuruluşlara ve kongrelere de öğrencilerimizi üye yapmamız lazım. PIAC gibi Eskaz gibi, bu uluslararası kongreler bize şunu verir: Neler yapılıyor dünyada? Dünya neyi merak ediyor? Biz neredeyiz? Yani mukayese etmezseniz yerinizi bilemezsiniz. Ancak beş kişi koşarsanız kaçıncı olduğunuzu anlarsınız, yalnız koşarsanız kaçıncı olduğunuzu bilemezsiniz. Dünyada bilim-

sel bir yarışma olduğunu peşinen kabul ederseniz mutlaka yanınızda başkalarının olması lazım. Bu başkaları da Batı dünyası olmalı.

Gerçekten bugün hâlâ Batı dünyasında çalışılan bazı konular, Türkiye için çok zayıf, hatta bazen bilinmeyen durumdadır. Ben Almanya'da yapılan bir Karacaoğlan çalışması gördüm 400 sayfa çok etkilendim. Şimdi oradan bir adam Karacaoğlan'la ilgileniyorsa bizim daha çok ilgilenmemiz lazım. Yani bugün bizim Fransız filolojisi, İngiliz filolojisi gibi dil öğreten alanlarda onlara öncülük edecek yol gösterecek çalışmalarımız henüz yok. Bilinmeyen dünyaya henüz ulaşamadık. Afrika'ya inmedik hiçbir zaman; inmemiz lazım. Avustralya'da müthiş gelişen bir Türk Edebiyatı var. Biliyorsunuz Bilal N. Şimşir'in galiba iki ciltlik bir çalışması var. Oralarda yeni bir toplum oluşuyor, Türklüğünü kaybetmemiş; fakat Avustralyalılaştırmış bir kuşak geliyor. Aynı durum, Batı dünyasında Almanya'da, Fransa'da da geçerli. Onun için bunları yaptığımız zaman gelecekte enstitümüz çok daha parlak yerlere, parlak şöhrete erişecektir. Buna inanıyorum.

Atif AKGÜN: Sayın Hocam bizlere zaman ayırdığınız ve yılların birikimi olan görüş ve önerilerinizi bizlerle paylaştığınız için teşekkür ederim.

Fikret TÜRKMEN: Siz gençlerin bizim yıllar içinde oluşturduğumuz birikimden faydalanması ülkemizin ve bilimsel çalışmalarımızın geleceği adına beni mutlu ediyor. Enstitümüzün ve Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin faaliyetlerini nice 25 yıl daha aynı başarılarla sürdürmesini temenni ediyorum.

Türk Dünyası'nda İşbirliği Denemesi: Türk Keneşi ve Kazakistan *The Cooperation Test in Turkish World: Turkic Council and Kazakhstan*

Prof. Dr. Mehmet Seyfettin EROL*
Arş. Gör. Kadir Ertaç ÇELİK**

Özet

Uluslararası ilişkiler disiplininin baskın yaklaşımı olan realizme meydan okuyan liberealizme göre; uluslararası ilişkilerde çatışma kaçınılmaz bir durum olmamakla beraber devletler arasında işbirlikleri tesis etmek de mümkündür. Söz konusu yaklaşımın realizmden ayrılan bir diğer önermesi ise aktörlere ilişkindir. Bu bağlamda kimi realistlere göre devletler uluslararası sistemin tek ve yegâne aktörüken kimilerine göre başat aktörüdür. Ancak liberallere göre ise devlet dışı aktörler de sistemde yer almaktadır. Dolayısıyla uluslararası örgütler de uluslararası ilişkilerin aktörleri arasında yer almaktadır. Söz konusu organizasyonlar ise barış ve güvenliğin tesisi ve işbirliği süreçlerinin hayata geçirilmesinde kurucu ve etkin rol oynamaktadır. 1990'ların başında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını kazanan Türk Dünyası jeopolitiğinin aktörleri de gerek içsel nedenler gerekse bölgesel ve uluslararası konjonktür nedeniyle işbirliğine gitmeleri gerekliliğinden hareketle girişimlerde bulunmaya başlamışlardır. Bu girişimleri bir sonucu olarak kurulan Türk Keneşi'nde Kazakistan aktif bir aktör olarak yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, İşbirliği, Uluslararası örgütler, Türk Keneşi, Kazakistan.

Abstract

According to liberalism, which challenges the realization of the dominant approach of the discipline of international relations; conflicts in international relations are not inevitable but it is possible to establish cooperation between states. Another proposal that separates realism from this approach is related to the actors. In this context, according to some realists, states are the only actors of the international system and according to whom they are the dominant actors. However, according to liberals, non-state actors also take part in the system. Therefore, international organizations are also actors of international rela-

---

* Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi (ANKASAM) Başkanı, Gazi Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, mserol@gmail.com.

** Gazi Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, clkertac@gmail.com.

tions. These organizations play a founding and influential role in the life and death of peace and security facilities and cooperation processes. At the beginning of the 1990s, the actors of the geopolitics of the Turkish World, which gained their independence after the disintegration of the Soviet Union, began to take initiatives with the necessity to cooperate due to internal and regional conjunctions. As a result of these initiatives, Kazakhstan is an active actor in the Turkic Council.

Keywords: *Turkish World, Cooperation, International organizations, Turkic Council, Kazakhstan.*

Uluslararası ilişkilerin en temel sorunsallarının başında yer alan barış ve güvenliğin tesisine dair önermeleri bulunan liberal yaklaşım, realistlerin gerek yapının özelliklerinden gerekse aktörlerin özelliklerinden dolayı uluslararası sistemde çatışmanın kaçınılmaz bir durum olduğu önermesine karşı çıkmakta ve devletlerin işbirliği yapabilme potansiyeline sahip aktörler olduğunu savunmaktadır. Söz konusu işbirliği süreçlerinin tesis edilmesi ve geliştirilmesi de uluslararası ilişkilerin temel sorun alanlarından bir tanesini oluşturan çatışmaların önlenme noktası önem arz etmektedir. İşbirliği süreçleri bir yandan çatışmaların önlenmesi ve barış ve güvenliğin tesis edilmesini sağlarken diğer yandan da devletlerin iki ana sorunsalı olan beka ve refah sorunu bağlamında etkili olmaktadır. Bu noktada çatışmaların önlenmesi ve barış ve güvenliğin tesis ile refah sorunu ortadan kaldırılabilirken iken devletlerarasında gerek eğitim ve kültür gibi toplumsal ve sosyolojik alanlarda gerekse ekonomi alanda yürütülecek işbirlikleri devletlerin hem eğitim ve kültür seviyelerini yükselterek hem de ekonomik olarak gelişmelerine katkı sunarak refah sorununun çözümüne katkı sunmaktadır.

Uluslararası ilişkilerde işbirliğinin öneminin daha fazla tartışıldığı 1990'lı yıllara gelindiğinde ise uluslararası sistemin en önemli dönüm noktalarından birisi yaşanmıştır. Siyasi tarihin kaydettiği en kanlı savaşların başında gelen İkinci Dünya Savaşı sonrası tesis edilen iki kutuplu sistem çerçevesinde sürdürülen ve Soğuk Savaş olarak adlandırılan rekabet ve dolaylı çatışma dönemi, Varşova Paktı'nın dağılması ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) – Sovyetler Birliği'nin yıkılması ile sona ermiştir. Bu gelişme gerek genelde uluslararası sistem gerekse özelde Türk Dünyası için yeni olgu, parametreler ve imkânları da beraberinde getirmiştir. Uluslararası sistem yeni bir yapıya evrilirken Türk Dünyası jeopolitiği ise Sovyetler Birliği'nin hegemonyasında kurtulmuş ve söz konusu coğrafyada bağımsızlıklarını ilan eden Türk devletleri uluslararası sistemin birer aktörü haline gelmişlerdir.

Uzun yıllar Sovyetler Birliği tarafından yönetilen ve birbiriyle temas kurması engellenen bu devletler bağımsızlıklarının ardından bir yandan ulus devlet inşa süreçlerine girişmişler öte yandan ise Türk Dünyası'nın aktörleri olarak birbirleriyle işbirliğinin yollarını aramışlardır. Bahse konu işbirliği arayışında olan devletlerin başında ise Kazakistan gelmektedir. Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in baskın olduğu dış politikasına çatışmalardan uzak ve işbirliği temelinde bir anlayışı yerleştiren Kazakistan için Türk Dünyası ve bu jeopolitiğin aktörleri ortak kültür, tarih, etnisite ve çıkarlar bakımından önem arz etmektedir. Türk Dünyası'nın diğer devletlerinin de bu bağlamda benzer dış politika tercihlerinde bulunması ve Sovyet dönemi (daha öncesinde Çarlık Rusyası) politikalarından dolayı birbirinden uzak kalmanın verdiği özlem ve heyecanın da katkısı ile bu aktörler hızlı bir şekilde işbirliği süreçleri tesis etmeye çalışmışlardır.

Bahse konu işbirliği süreçleri bağlamında öne çıkan ve Türk Keneşi olarak adlandırılan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Türk Dünyası jeopolitiği bağlamında işbirliği denemelerindeki yeri ve Kazakistan'ın bu bağlamdaki rolünün ele alınacağı üç bölümden oluşan bu çalışmada ilk olarak uluslararası ilişkilerde işbirliğine ilişkin görüşler ele alınacaktır. İkinci bölümde Türk Dünyası'nda söz konusu olan işbirliği süreci bağlamında tesis edilen ve önemli bir organizasyon olan Türk Keneşi'nin kuruluşu, yapısı, hedefleri incelenecek, üçüncü bölümde ise bu Kazakistan'ın Türk Keneşi sürecindeki rolü ve konumu tartışılmaya çalışılacaktır.

Uluslararası İlişkilerde İşbirliği

Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde uluslararası ilişkilerin doğasına ilişkin çatışmacı yaklaşımlara meydan okuyan liberalizm, uluslararası ilişkilerde barış ve güvenliğin tesisiyle çatışmaların önlenebileceği ve devletlerin işbirliği yapabilecek aktörler olduğunu savunan bir teorik çerçeve olarak dikkat çekmeye başlamıştır.

Uluslararası ilişkiler teorilerine ilişkin çalışmalar yapan birçok akademisyen tarafından uluslararası liberalizm olarak ifade edilen XX. yy liberalizminin en temel özelliği, klasik liberalizmin birey yaklaşımını baz alarak uluslararası ilişkilerde barış ve işbirliğinin analiz edilmesidir. Bu doğrultuda uluslararası liberal teori uluslararası ilişkileri ve dış politikayı analiz düzeyinde plüralist bir yaklaşımı benimseyerek bireyler, devletler, baskı grupları, uluslararası örgütler ve uluslararası örgütlenmeler düzeyinde analiz etmektedir.¹

---

¹ Tayyar ARI, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, 5. Baskı, MKM Yayıncılık, Bursa, 2008, ss. 354-355.

Uluslararası ilişkiler yazınının hâkim teorilerinin başında gelen realizmin uluslararası sistemde çatışmanın kaçınılmaz olduğu önermesine karşı çıkan uluslararası liberal teori, barış ve işbirliğinin tesisinin mümkün olduğunu savunmaktadır. Liberal yaklaşıma göre uluslararası ilişkilerin gündemi sadece güvenlikten ibaret olmayıp bunun yanısıra ekonomi, göç, refah, çevre gibi konular da devletlerin dış politikalarını belirleyen unsurlardandır (Kegley 1995: 43-44).

Neoliberaler, neorealistlerin uluslararası sistemin anarşik yapıda olduğuna dair görüşlerini kabul ederken, realistler ve neorealistlerin tersine anarşik durumun işbirliğine ulaşmada büyük bir engel olduğuna dair görüşlerini reddetmektedirler. Neoliberaler, uluslararası ilişkilerde karşılıklı bağımlılıkla beraber askeri konuların öneminin azaldığını ve ekonomik konuların önem kazanmaya başladığını da savunmaktadırlar. Dolayısıyla ekonomik konularda işbirliğinin başarı kapasitesinin daha yüksek olduğunu savunmaktadırlar (Bozdağlıoğlu ve Özen 2004: 63).

Devletleri uluslararası politikanın yegane aktörü olarak gören realizme karşı alternatif bir paradigma iddiası taşıyan liberalizm uluslararası politikanın aktörü olarak devletleri, uluslararası örgütleri, uluslararası örgütlenmeleri ve çok uluslu şirketleri ele almaktadırlar (Keohane ve Nye 1977: 25-26). Analiz birimi olarak plüralist bir yaklaşımı benimseyen liberaler, analiz düzeyi olarak da birim düzeyinde bir yaklaşımı benimsemektedirler. Diğer bir ifadeyle liberalizm neden sonuç ilişkisinde nedenselliği birim düzeyinde ele alarak bunların sistem düzeyindeki sonuçlarını analiz etmektedir. Bu bağlamda uluslararası liberal teori devletlerin tercihleri ve bunu etkileyen faktörler üzerinde durmaktadır (Arı a.g.e: 357).

Genel olarak ifade edilmesi halinde XX. yy liberalizmi uluslararası sistemin anarşik yapıda olduğunu kabul etmekle beraber, realistlerin çatışmanın kaçınılmaz olduğu iddiasına karşı çıkarak işbirliğinin mümkün olduğunu savunmaktadırlar. Devletlerin mutlak kazanç prensibiyle hareket etmesinin altını çizen liberaler, böyle hareket edilmesi halinde uluslararası işbirliğinin mevcudiyet bulacağını ifade ederek uluslararası örgütlerin önemine atıfta bulunmaktadır. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı sonrası hızla artan uluslararası rejimlerim de önemine dikkat çeken liberaler, uluslararası rejimlerinde işbirliğine yol açacağı ve barışı tesis edeceğini savunmaktadırlar (Kegley 1995: 5-8).

Uluslararası İşbirliğinde Örgütlerin Rolü

Uluslararası ilişkiler tarihinin son dönemlerinde devlet dışı aktörlerin de uluslararası sistemde varlığı teorik ve pratik düzeyde kabul görmüştür. Uluslararası ilişkilerde devletlerden sonra en fazla ele alınan aktör uluslararası örgütlerdir. Özellikle Birinci ve İkinci Dünya Savaşları sonrasında uluslararası örgütler hem nicelik hem de nitelik bakımından uluslararası ilişkilerde önemli bir yer tutmaya başlamışlardır. Bu yüzden gerek uluslararası ilişkiler gerekse uluslararası hukuk perspektifinden örgütler ele alınmıştır.

En geniş anlamda bir tanım yapmak gerekirse; uluslararası örgütler iki veya daha fazla devletin bir anlaşma ile tesis ettikleri kurumlardır (Arı 2009: 82). Hüseyin Pazarıcı ise uluslararası örgüt kavramını biraz daha detaylı biçimde ele alarak, uluslararası düzeyde faaliyet gösteren, ticari amaç taşımayan ve birden çok devleti ilgilendiren fakat devlet niteliği taşımayan her türlü birleşmenin uluslararası örgüt olduğunu ifade etmektedir (Pazarıcı 2007: 185). Bir diğer tanım ise; uluslararası örgütler, bağımsız ve egemen devletlerin veya hükümetler dışı kuruluşların küresel ya da bölgesel ölçekte, genel ya da özel amaçlara ulaşma doğrultusunda işbirliğini sağlamak için kurdukları yapılar, mekanizmalar ve süreçlerdir (Hasgüler ve Uludağ 2010: 1). Clive Archer ise uluslararası örgütleri, devletler arası bir anlaşma ile üyelerinin ortak amaçlarını gerçekleştirmek üzere hareket eden, iki ya da daha fazla devletin üye olduğu devamlı ve formal yapılar olarak tanımlamaktadır (Archer 1992: 17).

Küreselleşme süreciyle beraber varlığı ve etkinliği daha ön plana çıkan örgütler ile sistem arasında simbiyotik bir ilişki söz konusudur. Daha açık bir ifadeyle; örgütler varlıklarının ve devamlılıklarının zemini olan sistemi destekleyen hatta yapısal sorunlarının çözümüne katkı sunan yapılar olmakla beraber süreç içinde sistemin değişmesi ve dönüşmesinde etkili otonom bir aktör de olabilmektedirler. Bu özellikleriyle de genelde uluslararası ilişkilerin özelde ise uluslararası politikanın önemli aktörlerinden birini teşkil etmektedirler (Çalış ve ark. 2006: 1-3).

Uluslararası ilişkiler yazını incelendiğinde işbirliği ve örgütler arasındaki bağlantının liberal çevreye mensup akademisyenlerce ele alındığı görülmektedir. Uluslararası hukuk düzenlemelerinin ve örgütlerin savaşın engellenmesinde ve sorunların barışçıl yöntemlerle çözümündeki rolünü ele alan ve Viotti ve Kauppi tarafından “düzenleyici liberalizm” olarak ifade edilen teorik yaklaşım, örgütleri bölgesel ve global işbirliğinin merkezine yerleştirmektedir (Viotti ve Kauppi 1993: 231)

Türk Keneşi

A) Tarihçe

İkinci Dünya Savaşı sonrası tesis edilen iki kutuplu uluslararası sistemin yıkıldığı ve söz konusu sistemin iki bloku arasında bahse konu olan rekabet ve çatışmacı ilişkileri tanımlayan Soğuk Savaş dönemi, Türk Dünyası'nın doğrudan birbiri ile iletişim kurmasına imkân tanımamaktaydı. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) içerisinde birer Sovyet cumhuriyeti olarak yer alan Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk devletleri hem birbirleriyle hem de Türk Dünyası'nın önemli aktörü olan Türkiye ile doğrudan ilişki tesis edememekteydi. İlişki tesisinin minimal düzeyde olduğu bu dönemde kurulacak veya yürütülecek ilişkiler hem hukuken hem de siyaseten Moskova üzerinden yürütülmek zorundaydı. Ancak 1990'lara gelindiğinde Soğuk Savaş'ın Doğu Bloku liderliğini yürüten SSCB gerek uluslararası rekabet ve çatışma gerekse içsel dinamiklerin zorlamasıyla son dönemini yaşamaktaydı. SSCB'nin dağılması ile hem uluslararası sistem hem de özellikle Türk Dünyası yeni bir görünüme kavuşmuştur. Dördü Orta Asya'da biri Kafkaslar'da olmak üzere altı Türk Dili Konuşan ülke² bağımsızlığını ilan etmiştir. Uluslararası sistemin yeni bir döneme girdiği 1990'lı yıllar Türkiye ve bağımsızlığını yeni kazanan Azerbaycan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan için büyük bir heyecanın söz konusu olduğu bir dönem olmuştur.

Türk Dünyası'nın aktörleri olan bu devletler ve Türk Dünyası için yeniden tanışma ve kavuşma ortamıyla beraber söz konusu devletler bir yandan bağımsızlık sonrası ulus-devletlerini inşa etmeye çalışırken diğer yandan ise birbirleriyle ikili ve çok aktörlü ilişkiler kurmaya çalışmaktalardı. Bu kapsamda 1992 yılında Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları zirvesi adı altında Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın ev sahipliğinde, Azerbaycan Devlet Başkanı Ebulfez Elçibey, Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, Kırgız Cumhuriyeti Devlet Başkanı Askar Akayev, Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov ve Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov'un katılımlarıyla Ankara'da ilk buluşma gerçekleşmiştir. Ankara Bildirisi'nin imzalanmasıyla sona eren zirvede Türk cumhuriyetleri arasında gümrük mevzuatları uyumlulaştırılarak kişi, mal ve hizmetlerin serbest dolaşımına imkan tanıyan bir serbest ticaret düzeninin oluşturulması, ortak bir yatırım ve kalkınma bankasının kurulması, demiryolu, karayolu ve havayolu bağlantıları ile telekomünikasyon imkanlarının

---

² Kamuoyunda Türk Devletleri, Türki Devletler, Türk Dili Konuşan Ülkeler gibi değişik adlandırmalar mevcuttur. Çalışmada temel anılan Türk Keneşi'nin kuruluş anlaşması ve diğer hukuki metinlerinde Türk Dili Konuşan Ülkeler ifadesi kullanıldığı için bu çalışmada söz konusu devletler için Türk Dili Konuşan Ülkeler tabiri kullanılacaktır.

geliştirilmesi, Türk cumhuriyetlerinin doğal kaynaklarının Türkiye üzerinden Avrupa'ya sevk edilmesi, dünya ekonomisine entegre olabilmek için ekonomik konularda koordinasyon ve işbirliği imkanlarının geliştirilmesi hususları üzerinde durulmuştur.³

2010 yılına kadar devam eden zirveler sürecinin bir ürünü olarak resmi adı Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (TDKÜİK/TDİK) olan⁴ Türk Keneşi, Türk dili konuşan ülkeler arasında kapsamlı işbirliğini teşvik etmek amacıyla uluslararası bir örgüt statüsünde 2009 yılında kurulmuştur.⁵ 3 Ekim 2009 tarihinde imzalanan Nahçıvan Anlaşması ile kurulan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin, 16 Eylül 2010 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilen son Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları zirvesiyle kuruluşu resmen ilan edilmiştir. Bu zirve ile Konsey'in öncelikleri ve yol haritası ortaya konularak bir stratejik vizyon çizilmiş ve artık daimi bir yapının ortaya çıkmasından dolayı 1992 yılında başlayan zirveler, bu yapı bünyesine dahil edilerek Türk Konseyi Zirveleri olarak adlandırılmıştır.⁶

B) Kurumsal Yapısı

Türk Keneşi beş organdan oluşmaktadır. Bunlar: Devlet Başkanları Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi, Aksakallar Konseyi, Kıdemli Memurlar Komitesi ve Sekreteryadır. Bu ana organların dışında Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenteler Asamblesi (TURKPA), Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSÖY), Uluslararası Türk Akademisi, Türk İş Konseyi ve Türk Kültür ve Miras Vakfı olmak üzere beş ilişkili kuruluşla da kurumsal bağı vardır.⁷

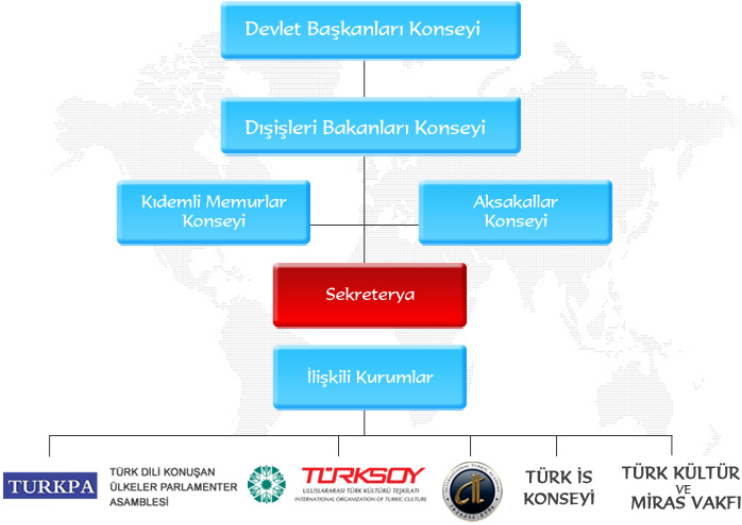
³ Ayrıntılı bilgi için bk. "1992 Zirvesi", *Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi resmi web sitesi*, http://www.turkkon.org/tr-TR/zirveler_sureci_bilgi_notu/4/52, 09.09.2017.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması, md. 1.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. "Genel Bilgi", *Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Resmi web sitesi*, http://www.turkkon.org/tr-TR/genel_bilgi/1/10, 07.09.2017.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. "Genel Bilgi", *Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Resmi web sitesi*, http://www.turkkon.org/tr-TR/genel_bilgi/1/10, 07.09.2017.

⁷ Bilgi için bk. "Organizasyon Şeması", *Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Resmi web sitesi*, <http://www.turkkon.org/tr-TR/organizasyon-semasi/1/11>, 11.09.2017.

Tablo 1: Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Resmi web sitesinden alınmıştır.

Merkezi İstanbul’da bulunan Türk Konseyi’nin işleyişine bakıldığında ise ana karar organı Devlet Başkanları Konseyidir. Konseye üye dört Türk dili konuşan ülke Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye’nin devlet başkanlarından oluşan bu organ dönem başkanlığı şeklinde tesis edilmiştir. Konseye dönem başkanlığı ise üye ülkeler arasında herhangi bir hiyerarşi söz konusu olmaksızın alfabetik sıraya göre belirlenmektedir. Günümüz itibarıyla Türkiye’nin dönem başkanlığını yürüttüğü Devlet Başkanları Konseyi’nin bir sonraki dönem başkanı ise Kazakistan olacaktır.⁸

C) Hedefleri – Amaçları

Türk Keneşi’nin amaçları örgütün temel ve kurucu belgesi olan Nahçıvan Anlaşması’nın ikinci maddesinde belirtilmiştir. Bu maddeye göre örgütün amaçları⁹:

- Taraflar arasında karşılıklı güvenin, dostluk ve işbirliğinin güçlendirilmesi

⁸ Bilgi için bk. “Organizasyon Şeması”, *Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Resmi web sitesi*, <http://www.turkkon.org/tr-TR/organizasyon-semasi/1/11>, 11.10.2017.

⁹ Bilgi için bk. Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi’nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması, md. 2.

- Bölgede ve dünya genelinde barışın sağlanması, güvenlik ve emniyetin güçlendirilmesi
- Uluslararası örgütler ve uluslararası forumlar çerçevesindekiler de dâhil olmak üzere, ortak çıkarların söz konusu olduğu dış politika meselelerinde ortak tutum belirlemeye çalışılması
- Uluslararası terörizm ve ayrılıkçılık, aşırı akımlar, insan kaçakçılığı, yasadışı uyuşturucu ticareti ile narkotik ve psikotropik maddelerle uluslararası mücadelede eşgüdümün sağlanması
- Siyasi, ticari ve ekonomik konular ile kanunu uygulama, çevre, kültür, bilimsel-teknik, askeri-teknik, eğitim, enerji, ulaştırma, kredi ve finans alanları ve ortak çıkarları ilgilendiren diğer alanlardaki etkin bölgesel ve ikili işbirliğinin teşvik edilmesi
- Ticaret ve yatırım açısından elverişli koşulların yaratılması, gümrük ve mallar ile hizmetlerin ve sermayenin dolaşımına imkân sağlayan düzenlemele- rin basitleştirilmesi, mali sistem ve bankacılık işlemlerinin kolaylaştırılması
- Tarafların halklarının yaşam koşullarının hızla iyileştirilmesi ve geliştirilmesi amacıyla, eşit ortaklığa dayalı müşterek icraatlarla bölgede kapsamlı ve dengeli bir ekonomik büyüme, sosyal ve kültürel gelişimin sağlanması
- Uluslararası hukuk tarafından umumiyetle tanınan ilke ve normlara uygun olarak, hukukun üstünlüğü, iyi yönetim, insan hakları ve temel özgürlük- lerin güvence altına alınması konularının ele alınması
- Bilim ve teknoloji, eğitim, sağlık, kültür, spor ve turizm alanlarında etki- leşimin genişletilmesi
- Türk halklarının sahip oldukları zengin kültür ve tarihi mirasın değer- lendirilmesi, kitlelere tanıtılması ve yayılmasında Tarafların basın ve iletişim araçları arasındaki etkileşimin özendirilmesi
- Karşılıklı hukuki yardımlaşmanın ve hukukun muhtelif alanlarındaki iş- birliğinin geliştirilmesi amacıyla hukuki bilgi değişimi hususlarının ele alınması- dır.

Konsey'in amaçlarını ortaya koyan ikinci madde ele alındığında ilk olarak söz konusu örgüt ile karşılıklılık esası üzerinden dostluk ve işbirliğinin geliştirilmesi ve ülkeler arasındaki güvenin artırılması amaçlanmaktadır. Ancak söz konusu organizasyon sadece dostluk ve güven ilişkilerinin tesisi ve güçlendirilmesi gibi temel ve moral unsurlara dayanan bir perspektifle sınırlı değildir. Bu anlamda Birleşmiş Milletler Anlaşması'nın temel ilkelerinden olan bölgesel ve uluslararası barışın tesisine atıfta bulunarak örgütün amaçlarından birisi olduğu belirtilmiştir. Örgüt dış politikadan, ekonomiye, askeri konulardan bilimsel-teknik konulara kadar işbirliğini amaçlamaktadır. Bir yandan üye ülkelerin hem

ikili ilişkilerine katkı sunulması hem de Türk Keneşi üzerinden kurumsal ilişkiler geliştirilmesi amaçlanırken diğer yandan ise diğer uluslararası örgütler ve(ya) platformlarda ortak hareket edilmesi için gerekli zeminin oluşturulması amaçlanmaktadır.

Kazakistan ve Türk Keneşi

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından gerek küresel jeopolitik gerekse eski Sovyet coğrafyası jeopolitiği yeni bir dizayn ile muhatap oldu. Bu bağlamda bir yandan uluslararası sistemin iki kutuplu yapısı değişir ve dönüşürken öte yandan uluslararası sistem Sovyetler Birliği bünyesinde yer alan aktörlerin bağımsız ve otonom bir devlet olarak yer aldığı bir yapıya evrilmekteydi. Kazakistan da bu yeni bağımsız ve otonom aktörlerden birisi olarak 16 Aralık 1991 tarihinde uluslararası sistemin bir üyesi oldu. Bağımsızlık ilanının ardından ülke bir yandan içte ulus inşası ve devlet aygıtını inşa etmeye çalışırken öte yandan ise dış politika konseptini, hedef – amaçları ve kapasitesini belirlemeye çalışmaktaydı.

Kazak devlet bürokrasisi ve karar alıcı mekanizma öncelikle ülkenin bağımsızlığını uluslararası sistemde tanınır kılmayı ve pekiştirmeyi siyasi ajandalarının ilk maddesi olarak ele almışlardır. Bu çerçevede Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği dönemler politikalarının olumsuz mirası ve etkisi olan demografik yapı başta olmak üzere, toplumsal heterojenlik karar alıcıların iç politika bağlamında en önemli gündem maddeleriyken dış politikada ise ülkenin tanınırlığı, uluslararası sisteme entegrasyonu öncelikli hedef olarak belirlemiştir.

İç ve dış politika önceliklerini belirleyen Kazakistan, anayasal yapılanmasını da bu çerçevede tesis etmiştir. Demokratik, laik, sosyal ve üniter bir devlet olan Kazakistan, uluslararası norm ve kurallara saygılı, devletlerin eşitliği ve içişlerine karışmama prensibine bağlı ve Birleşmiş Milletlerin uyumsuzlukların barışçıl yollarla çözümünü ilkesini benimsediğini anayasasında açıkça belirtmiştir.¹⁰ Buradan hareketle Kazakistan'ın uluslararası politikada Batı değerleriyle çatışmadan uzak ve işbirliği anlayışının hâkim olduğu bir dış politika stratejisi izleyeceği anlaşılmaktadır. Bağımsızlığını ilan ettiği 16 Aralık 1991 tarihinden günümüze değin Kazakistan dış politikasını analiz ettiğimizde bu konseptin dışına çıkmadığı ifade edilebilir.

Kazakistan barışçı ve uluslararası sisteme entegre anlayışı temelinde dizayn ettiği dış politikasında “vizyoner bir devlet” anlayışı ile hareket ederek proaktif bir politika ile bölgesel ve küresel barış, refah ve istikrarın sağlanması amacıyla

---

¹⁰ Bilgi için bk. Kazakistan Anayasası md 1., Web: <http://www.akorda.kz/en/category/konstitu> ciya 12.01.2017'de alınmıştır.

rekabetten ziyade karşılıklı işbirliği ve dayanışmayı amaç edinerek uluslararası ve bölgesel işbirliği süreçleri içerisinde yer almıştır (Erol 2013: 1565). Bu işbirliği modellerinden birisi de Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi veya Türk Keneşi olarak adlandırılan oluşumdur. Kazakistan, dış politika stratejisine uygun bir şekilde bağımsızlık ilanının hemen ardından Türk Keneşi'nin tesis edilmesiy-le neticelenen sürecin ana aktörlerinden birisi olmuştur. Yukarıda da belirtildiği üzere Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasının ardından 1991 yılı sonu itibariyle bütün Sovyet cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan ederek uluslararası sistemin bir aktörü olmuştur. Bu gelişmeyi müteakiben 1992 yılında Türkiye'nin ev sahipliğinde başlatılan Türkçe Konuşan Devletlerin Devlet Başkanları Zirve sürecinin Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi veya Türk Keneşi halini almasına kadar devam eden bütün süreçte Kazakistan ve özellikle de Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev aktif katılımcı olarak yer almıştır. Bu aktif katılım rolü günümüzde de devam etmektedir.

Kazakistan'ın aktif bir üye olarak yer aldığı Türk Keneşi üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılan işbirliği sürecinde önem arz eden hedeflerden bir tanesi "Türk Üniversiteler Birliği" projesidir. Bu proje bağlamında 10 Ağustos 2012 tarihinde Çolpon-Ata'da yapılan Türk Keneşi Eğitim Bakanları Toplantısı ve 23 Ağustos 2012 tarihinde Bişkek'te gerçekleştirilen Türk Keneşi İkinci Zirvesi'nde alınan kararlar neticesinde şekillenen Türk Üniversiteler Birliği, 28-29 Mart 2013 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilen Türk Keneşi Üniversiteler Birliği hazırlık toplantısında kurulmuştur. Türk Üniversiteler Birliği'nin üyeleri; Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Tıp Üniversitesi, Azerbaycan Mimarlık ve İnşaat Üniversitesi, Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, L. M. Gumilyev Avrasya Milli Üniversitesi, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Nazarbayev Üniversitesi, Yusuf Balasaguni Kırgız Milli Üniversitesi, Hüseyin Karasaev Bişkek Beşeri Bilimler Üniversitesi, Uluslararası Kırgızistan Üniversitesi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Ege Üniversitesi, Atatürk Üniversitesi, Bitlis Eren Üniversitesi ve Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'dir.¹¹ Birliğin üyelerine bakıldığında Kazakistan'ın önde gelen dört üniversitesinin oluşumun içerisinde yer aldığı görülmektedir.

Özellikle kültür, eğitim ve ortak değerler üzerinden bir işbirliği süreci tesis etmeyi hedefleyen Türk Keneşi bağlamında atılan bir diğer önemli adım "Uluslararası Türk Akademisi"dir. 22-23 Ağustos 2012 tarihinde Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin İkinci Zirvesi'nde Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye Cumhurbaşkanları ile Azerbaycan

---

¹¹ Bilgi için bk.Türk Keneşi-Türk Üniversiteler Birliği resmi web sitesi, <http://www.turkunib.org/>, 01.10.2017.

Başbakan'ı tarafından imza edilen anlaşmaya statü kazanan Uluslararası Türk Akademisi'nin kurulması fikri ve altyapısal çalışmalara ilişkin ilk adım Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev tarafından atılmıştır. Nazarbayev, 3 Ekim 2009 tarihinde Nahçıvan'da düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Dokuzuncu Zirvesi'nde Türk Dünyası ile ilgili araştırmalar yürüten bir uluslararası bilimsel merkez kurulması önerisini sunmuştur. Bu bağlamda ilk adım yine Kazakistan tarafından atılmıştır. 25 Mayıs 2010 tarihinde Kazakistan'ın başkenti Astana'da bulunan Barış ve Uzlaşma Sarayı'nda Türk Akademisi kurulmuştur.¹² Günümüzde Uluslararası Türk Akademisi adıyla faaliyet gösteren kuruluşun gerek fikri temeli gerekse pratikteki altyapısının Nazarbayev'in girişimleri neticesinde gerçekleşen bir olgu olduğu aşikârdır. Akademinin merkezinin Kazakistan'ın başkentinde bulunması da söz konusu devletin süreci içselleştirdiği ve sürece katkı sunduğunu gözler önüne sermektedir.

Üçüncü önemli adım ise Türk Kültür ve Miras Vakfı'dır. 2012 yılında gerçekleştirilen Türk Konseyi'nin İkinci Zirve Toplantısı'nda imzalanan anlaşma ile kurulan vakıf Azerbaycan'ın başkenti Bakü'dedir. Türk Kültürü ve Mirası'nın gerçekleştirilmekte olan faaliyet, proje ve programların desteklenmesi ve finansman katkısı sağlanması yoluyla korunması ve bu alanda gerekli çalışmaların yapılmasını amaç edinen Türk Kültür ve Miras Vakfı, çalışmalarını Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSOY) ve Türk Akademisi'yle işbirliği içinde yürütmektedir.¹³ Kazakistan diğer oluşumlar da olduğu gibi burada da aktif ve etkin aktörlerden birisi olarak yer almaktadır.

Çalışmanın odak konusu bağlamında ele alınması gereken başka bir unsur ise Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenterler Asamblesi (TÜRKPA)'dir. Günümüzde dönem başkanlığını Kazakistan Cumhuriyeti Parlamento Meclisi Başkanı Nurlan Nigmatulin'in yürüttüğü,¹⁴ sekreteryası 15 Ocak 2010 tarihinden itibaren faaliyete başlayan ve Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de konumlanmış olan teşkilat 18 Nisan 1961 tarihli Diplomatik İlişkiler Hakkında Viyana Sözleşmeleri maddesi uyarınca resmi olarak uluslararası bir statüsündedir. Bakü'de yerleşik diplomatik misyon olarak tanımlanan TÜRKPA Sekreteryası kurucu üye ülkelerin Bakü'deki diplomatik temsilcilikleri ile yoğun işbirliği yapmaktadır. Bu doğrul-

---

¹² Bilgi için bk. International Turkic Academy resmi web sitesi, <http://twesco.org/tr/about/>, 05.10.2017.

¹³ Bk. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı resmi web sitesi, <http://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa>, 06.10.2017.

¹⁴ Bk. TÜRKPA resmi web sitesi, http://turk-pa.org/tr/content/about_turkpa/chairman/, 27.09.2017.

tuda Kazakistan ve Türkiye Büyükelçilikleri ile yoğun görüşmeler gerçekleştirilmekte ve temaslarda bulunmaktadır.¹⁵

Türk Keneşi üzerinden sürdürülen işbirliği sürecinin ekonomik ayağında ise Türk İş Konseyi yer almaktadır. Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin 16 Eylül 2010'da İstanbul'da yapılan zirvesi sırasında üye ülkelerin Devlet Başkanlarının kararı ile kurulması uygun görülen Türk İş Konseyi'nin amaçları arasında; bölgesel ekonomik işbirliğini gerçekleştirmek, üye ülkelerin birbirlerini bütünleyici mevcut özellikleri ile bu ülkelerin ikili ve çok taraflı işbirliklerini geliştirmek, üye ülkeler arasında yatırım ortamının iyileştirilmesi ve ortak projelerin gerçekleştirilmesi için ortak bir platform hazırlamak bulunmaktadır. Konsey'in üyeleri; Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan'dır.¹⁶ Söz konusu konsey özellikle ülke ekonomilerinin gelişmesine ve üye ülkeler arasında işbirliğinin geliştirilmesine katkı sunan faaliyetlerde bulunmaktadır.

Türk Dünyası'nın UNESCOsu olarak tanımlanan Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSÖY) ise 1993 yılında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye'nin kültür bakanları tarafından imzalanan anlaşma ile kurulmuştur. Sekreteryası Ankara'da bulunan TÜRKSÖY'un Genel Sekreterliği görevini Kazakistan eski Kültür Bakanı Düsen Kaseinov yürütmektedir.¹⁷ Kültürel diplomasi noktasında en dikkat çeken organizasyonlardan biri olan TÜRKSÖY'un bu bağlamdaki bazı faaliyetleri ise;

- Nevruz ve Sabantuy gibi milli bayramlar hakkında farkındalık oluşturmak,
- Türk Dünyası'nın kültür unsurlarını tanıtmak ve bunların birleştirici yönüne katkı sunmak,
  - Ressamlar, şairler buluşmaları, opera günleri gibi projelerle karşılıklı tanışıklığı artırmak,
  - TÜRKSÖY üyesi ülkeler devlet tiyatroları müdürleri ve sinema yöneticileri toplantıları düzenlemek ve ortak projeler geliştirmek,
    - Avrupa Konseyi, ISESCO ve BM'de sergiler açmak, tanıtımlar yapmak,
    - Türk Destanları başta olmak üzere önemli edebiyat ve sanat eserlerini üye ülkelerde yayınlamaktır.

---

¹⁵ Bk. *TÜRKP A 2010 Raporu*, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi, 2010, file:///C:/Users/user/Downloads/rapor2010.pdf, s. 52, 27.09.2017.

¹⁶ Bk. Türk Keneşi-Türk Konseyi resmi web sitesi, <http://www.turkkon.org/en-US/turk-is-konseyi-kurulmasi/3/43/43/44>, 05.10.2017.

¹⁷ Bk. TÜRKSÖY resmi web sitesi, <https://www.turksoy.org/tr/turksoy/about>, 12.10.2017.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı sonrası tesis edilen iki kutuplu uluslararası sistemin Doğu Bloku'nun lideri olan Sovyetler Birliği'nin yıkılması neticesinde Orta Asya olarak adlandırılan coğrafyada uluslararası sistemle eşgüdümlü bir şekilde yeni bir dönem başlamıştır. Bu bağlamda uzun yıllar Çarlık Rusya ardından da Sovyetler Birliği tarafından yönetilen söz konusu bölgenin yerli aktörleri bağımsız devletler olarak uluslararası sistemdeki yerlerini almışlardır. Bu bağlamda Orta Asya'da bağımsızlığını ilan beş devlet Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan'dır. Tacikistan dışında söz konusu devletlerin dördünün aynı etnik kökenden gelmeleri ve Türk dili konuşmasından dolayı ortak çıkarlar ve hedefleri söz konusu olmuştur.

Bahse konu devletler için bağımsızlıklarının ilk yıllarında ulus-devlet inşa süreçleri ve iç sorunlarının çözüme kavuşturulması ana meselelerin başında yer alırken uluslararası politika bağlamında da hem sisteme entegre olabilmek hem de beka ve refah sorunlarını aşabilmek en önemli hedef olarak yer almıştır. Ayrıca söz konusu devletlerin kurucu unsur olarak ele aldıkları ulus olgusu üzerinden bir okuma yapıldığında ise ortak kimlikler ve ulus öğelerini bünyelerinde barındırdıkları görülmektedir. Diğer yandan da uzun yıllar boyunca gerek siyasi birim gerekse kimlik bakımından farklı bir aktör tarafından yönetilmeye karşı reaksiyoner olarak gelişen anlayış ve diğer etnik paydaşlarla birlikte hareket etme hususu da söz konusu devletleri işbirliği süreçlerine itmiştir.

Uluslararası ilişkilerde işbirliği süreçleri siyasi, askeri, ekonomik, kültür gibi çeşitli alanlarda tesis edilirken geçici veya kalıcı işbirliği modelleri söz konusudur. Bu bağlamda geçici işbirlikleri daha çok ikili veya konjonktürel durumlarda öne çıkarken çok taraflı çok sayıda aktörün yer aldığı kurumsal işbirlikleri ise daha kalıcı olmaktadır. Türk Dünyası jeopolitiğinde yaklaşık olarak 25 yıl önce bağımsızlıklarını kazanan devletler ise yukarıda da bahsedildiği üzere dış politikalarında birbiriyle işbirliği modelleri geliştirmeyi bir öncelik olarak ele almışlardır. Mevzu bahis işbirliklerinin kalıcı olması arzu edilmiş ve bu bağlamda bir yandan ikili ilişkiler geliştirilirken diğer yandan kurumsal işbirliği modelleri tesis edilmeye çalışılmıştır. Türk Keneşi olarak adlandırılan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, bu anlayışın bir ürünü olarak Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan'ın devlet ve(ya) hükümet başkanları nezdinde itibar göyerek kurulmuş bir uluslararası örgüttür.

Türk Dünyası'nın aktörleri arasında işbirliğinin tesisi ve uzun vadede de bir entegrasyonu hedefleyen bu uluslararası örgüt temel ortak nokta olarak dil unsurunu baz almıştır. Daha çok kültür ve eğitim konularının ön plana çıktığı örgüt üzerinden sürdürülmeye çalışılan süreçte TÜRKSOY, TÜRKPA, Türk Üniversiteler

Birliği, Uluslararası Türk Akademisi, Türk Kültür ve Miras Vakfı ve Türk İş Konseyi gibi yapılar inşa edilmiş veya bu yapılarla eşgüdümlü faaliyetler yürütölmeye çalışılmaktadır. Dolayısıyla söz konusu oluşum hem Türk Dünyası devletlerinin bir araya gelebildiği ve çeşitli alanlarda ortak hareket edebilme serbestine hizmet eden önemli platform halini almış hem de Türk Dünyası'nın ortak paydada buluşabilme ve bir ortak kimlikle hareket etme yeteneği kazanması bağlamında vücut bulmuştur. Kazakistan ise bu örgütün aktif bir üyesi olarak gerek kuruluşu sürecinde gerekse faaliyetlerinde yer almaktadır.

Türk Dünyası'nda işbirliği modeli denemesi olarak ortaya çıkan Türk Keneşi'nde Kazakistan'ın etkin ve aktif olarak yer almaya çalışması hem ülkenin kimlik ve çıkar algısı hem de temel dış politika anlayışı ile paralellik arz etmektedir. 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını kazanan Kazakistan, bu süreçte Kazak etnisitesinin kurucu unsur olarak yer aldığı ulus-devleti inşa etmeye çalışırken en büyük sorun olarak karşısına demografik yapısı çıkmaktaydı. Ülke nüfusunun yarısına yakınına oluşturan Rus ve diğer Sav unsurlar (Ruslar açık bir şekilde baskın ve kalabalıktı) en kalabalık etnik grup iken Kazaklar sayısal anlamda ikinci etnik gruptu. Demografik sorunla beraber Rusya'ya olan ekonomik ve kısmen siyasi-bürokratik bağımlık ve Rusya'yla söz konusu olan uzun kara sınırı ile beraber Çin Halk Cumhuriyeti'yle de komşu olunması, Kazakistan için hem ulus-devlet inşa süreci bağlamında hem de devletin bekası bağlamında bir tehdit veya sorun olmaktadır. Ekonomik durumu, demografik yapısı ve beşeri kapasitesi ile beraber bölgesel ve uluslararası konjonktürü göz önüne alan Kazak karar alıcılar (başta Nursultan Nazarbayev) devletin çok yönlü ve işbirliğine açık bir dış politikasının olması tercihinde bulunmuşlardır. Bu bağlamda "vizyoner bir devlet" anlayışı ile hareket eden Kazakistan ve onun devlet başkanı Nazarbayev, bölgede barış, istikrar ve refahının tesisi noktasında karşılıklı işbirliği ve dayanışmayı esas almaktadır. Bu kapsamda tarihsel, coğrafi ve kültürel – inanç boyutunda ortak bir geçmişe sahip olunan ülkelerle rekabetten ziyade işbirliğine dayalı ilişkilere ve hatta entegrasyon girişimlerine öncelik veren Kazakistan proaktif bir dış politika izlemektedir.

Söz konusu proaktif dış politika anlayışı ve ortak değerler, Kazakistan'ı Türk Dünyası jeopolitiği bağlamında daha etkin ve aktif bir aktör olma bağlamında tetiklemektedir. Bu iki hususa ek olarak Türk Dünyası içerisinde ekonomik göstergeler ve doğal kaynaklar bakımından da ön plana çıkan Kazakistan, Türk Keneşi üzerinden hem Türk Dünyası jeopolitiğinde lider ülke konumuna gelmek hem de gerek Rusya Federasyonu ve Çin Halk Cumhuriyeti gibi komşularına ve diğer bölge dışı aktörlere karşı denge oluşturmayı amaçlamaktadır. Ayrıca uluslararası platformlar üzerinden bu platformlara üye devletler ile söz konusu olan sorunların çözümü hem daha barışçıl yollarla hem de daha az maliyetli olmak-

tadır. Bu durumda Kazak karar alıcılar için bir fırsat olarak görülmekte ve söz konusu platforma üye devletler ile var olan veya ilerde meydana çıkabilecek anlaşmazlıkların çözümü noktasında da inisiyatif almaya çalışılmaktadır.

Sonuç itibarıyla Türk Dünyası'nda uzun yıllardır özlenen işbirliği ruhunun oluşturulması bağlamında tesis edilen Türk Keneşi söz konusu devletleri ortak bir çatı altı bir getirmektedir. Kurucu metinlerine bakıldığında ortak dil ve etnik kökene vurgu yapılması, "Türk Dünyası" kavramına sıkça yer verilmesi ve ilerleyen dönemler için bir entegrasyon ruhunun oluşmasını amaçlayan örgüt, gerek üye devletler gerekse bölge için önemli bir pozisyonadadır. Askeri bir niteliği bulunmayan söz konusu örgüt realist terminoloji ile yüksek politik konularda etkili olmasa da alçak politika konularında etkili olabilmektedir. Ayrıca söz konusu işbirlikleri bir alanda başlayıp diğer alanlara yayılma özelliği gösterebileceğinden Türk Keneşi'nin varlığının ve aktivasyonunun devam ettirilmesi önemlidir. Çünkü günümüzde bilim ve kültür alanlarındaki işbirliğini öne çıkaran devletler bu tecrübeden hareketle ilerleyen dönemlerde askeri ve politik işbirlikleri ve dahası entegrasyon denemeleri yapma imkanına sahip olabilirler. Kazakistan ise bu söz konusu bu işbirliği süreçlerine katkı sunan ve kimliğini etnik ve dilsel parametreler üzerinden şekillendiren bir aktör olmasıyla beraber teritoryal özellikleri, demografik yapısı, doğal kaynakları ve bölge jeopolitiğindeki konumu nedeniyle önem arz eden bir devlettir. Ülkenin bu noktada siyasal tercihlerini devam ettirmesi Türk Dünyası'nın işbirliği için oldukça önemlidir.

KAYNAKÇA

- 📖 "1992 Zirvesi", Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi resmi web sitesi, http://www.turkkon.org/tr-TR/zirveler_sureci_bilgi_notu/4/52, Erişim: 09.09.2017.
- 📖 "Genel Bilgi", Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Resmi web sitesi, http://www.turkkon.org/tr-TR/genel_bilgi/1/10, Erişim: 07.09.2017.
- 📖 "Organizasyon Şeması", Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Resmi web sitesi, <http://www.turkkon.org/tr-TR/organizasyon-semasi/1/11>, Erişim: 11.09.2017.
- 📖 Archer, Clive. *International Organizations*. London and New York: Routhledge, 1992.
- 📖 Arı,Tayyar. *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, 5. Baskı. Bursa: MKM Yayıncılık, 2008.

- 📖 Arı, Tayyar. *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, 8. Baskı. Bursa: MKM Yayınları, 2009.
- 📖 Bozdağlıoğlu, Yücel, ve Çınar Özen. “Neorealizmden-Neoliberalizme Güç Olgusu ve Sistemik Bağımlılık”, *Uluslararası İlişkiler* 1. 4 (2004): 59-79.
- 📖 Çalış, Şaban H. “Uluslararası Örgütler: Tanımların, Yaklaşımların ve Tarihin Alacakaranlığı”, Ed. Şaban H. Çalış, Birol Akgün, Önder Kutlu., *Uluslararası Örgütler ve Türkiye*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2006. 1-35.
- 📖 Erol, Mehmet Seyfettin, “Büyük Kazakistan Projesi ve 2050 Stratejisi”, *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II* 53-54 (2013): 1564-1569.
- 📖 Hasgüler, Mehmet, ve Mehmet B. Uludağ. *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, 4. Basım. İstanbul: Alfa, 2010.
- 📖 Holsti, Ole R., “Theories of International Relations and Foreign Policy: Realism and Its Challenge”, Ed. Charles W. Kegley, Jr., *Contraversies in International Relations Theory, Realizm and The Neolibarel Challenge*, New York: St. Martin’s Press, 1995.
- 📖 International Turkic Academy resmi web sitesi, <http://twesco.org/tr/about/>, Erişim: 05.10.2017.
- 📖 Kazakistan Anayasası md 1., Web: <http://www.akorda.kz/en/category/konstituciya>, Erişim: 12.01.2017.
- 📖 Kegley, Jr. Charles W. “Neolibarel Challenge to Realist Theories of World Politics: An Introduction”, Ed. Charles W. Kegley Jr., *Contraversies in International Relations Theory, Realizm and The Neolibarel Challenge*, New York: St. Martin’s Press, 1995. 1-24.
- 📖 Keohane, Robert O., ve Joseph S. Nye. *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Boston: Little, Brown Company, 1977.
- 📖 Pazarıcı, Hüseyin. *Uluslararası Hukuk*, 5. Baskı. Ankara: Turhan Kitabevi, 2007.
- 📖 Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi’nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması.
- 📖 Türk Keneşi-Türk Konseyi resmi web sitesi, <http://www.turkkon.org/en-US/turk-is-konseyi-kurulmasi/3/43/43/44>, Erişim: 05.10.2017.
- 📖 Türk Keneşi-Türk Üniversiteler Birliği resmi web sitesi, <http://www.turkunib.org/>, Erişim: 01.10.2017.
- 📖 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı resmi web sitesi, <http://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa>, Erişim: 06.10.2017.

- 📖 TÜRKPA 2010 Raporu, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi, 2010, file:///C:/Users/user/Downloads/rapor2010.pdf, s. 52, Erişim: 27.09.2017.
- 📖 TÜRKPA resmi web sitesi, http://turk-pa.org/tr/content/about_turkpa/cha irman/, Erişim: 27.09.2017.
- 📖 TÜRKSOY resmi web sitesi, <https://www.turksoy.org/tr/turksoy/about>, Erişim: 12.10.2017.
- 📖 Viotti, Paul R., ve Mark V. Kauppi. *International Relations Theory: Realism, Pluralism, Globalism*, 2. Baskı. New York: McMillian Publishing, 1993.

Bulgaristan Türklerinin Eğitim ve Kültürel Sorunlarında Yeni Gelişmeler (1990-2010)

*New Developments in the Educational and Cultural Issues
of the Bulgar Turks (1990-2010)*

Prof. Dr. Hayriye SÜLEYMANOĞLU YENİSOY*

Özet

Bulgaristan, Balkanlar'da en yüksek Türk nüfusunu barındıran bir ülkedir. 2001 yılında yapılan resmî sayım sonuçlarına göre ülke nüfusunun 7.974.000 olduğu açıklanmıştır. 750.000 Türk yaşadığı ve toplam nüfusun %9.5'ini oluşturduğu bildirilmiştir. Gerçek rakamların ise bir milyon beş yüz bin olduğu birçok araştırmacı tarafından vurgulanmaktadır. Bulgaristan Türklerinin eğitim ve kültür tarihi çoktandır dikkati çekmekte ve araştırmalar yapılmaktadır. Çalışmamızda söz konusu Türk topluluğunun Türkçe eğitim ve kültürünün son yıllardaki durumu ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Türkçe Eğitim, Bulgaristan Türkleri, demokratik dönem.*

Abstract

Bulgaria is the country which hosts the biggest Turkish population in the Balkans. According to the official results of the population census of 2001, it is declared that the general population of the country was 7.974.000 and Turkish population (that is 750.000) constitutes the %9.5 of the general population. However; many researches claim that the real numbers is around 1.500.000. Education and cultural history of Bulgar Turks attract attention for a long while and researches are being done. In this study current educational and cultural situation of the Turkish population is studied.

Keywords: *Turkish Education, Bulgar Turks, democratic era.*

---

* Emekli Öğretim Üyesi, sofia1967@abv.bg

1. 1990 Yılından Bu Yana Türkçe Eğitim ve Türk Kültürünün Sorunlarında Yeni Gelişmeler (1990-2010)

10 Kasım 1989 tarihinde T. Jivkov görevlerinden alındıktan sonra 18 Kasım'da Bulgar muhalif çevreler ve azınlıklar Sofya'da büyük bir miting düzenlediler. Katılanların sayısının 150 000'in üzerinde olduğu bildirildi. Ülkenin dört bucağından gelen onbinlerce Türk ve Müslüman: *"Adlarımızı iade edin!"*; *"Okullarda çocuklarımızın Türkçe eğitime görmesine izin verin!"*; *"Camilerimizin kapılarını açın!"*; *"Dinî geleneklerimizi yasaklamayın!"* gibi sloganlarla seslerini duyurdular.

Hükümet karşıtı Bulgarlar tarafından da eylemler başladı.

29 Aralık 1989 tarihinde Bulgaristan Devlet Konseyi ve Bakanlar Kurulu bir dizi kararlar aldı. Bunlar arasında *"soya dönüş süreci"* döneminde Türklere ve Müslümanlara yapılmış yolsuzlukların ortadan kaldırılması kararları da bulunuyordu.

Başbakan Georgi Atanasov'un komünist hükümeti yetkililerinden birçokları Türklere ve Müslümanlarla ilgili kararların alınmaması taraftarıydı. Hükümet yanlısı Bulgarlar da alınan kararlara karşı çıkarak 1990 yılının Ocak ayında gösteriler düzenlediler. Gerici, ırkçı güçler *"Bulgaristan Bulgarlarındır!"*, *"Türkler Türkiye'ye!"* sloganlarıyla Parlamente'yu sardılar, Türklere haklarının sınırlandırılmasını istediler.

Türk çocuklarının okullarda ana dilinde de dersleri olacağı bildiriliyordu. Daha o günlerde Türkçenin haftada kaç saat okutulması sorunu ortaya çıktı. Haftada en az 4 saat okutulması önerildi ve daha sonraları Cumhurbaşkanlığında ve Eğitim Bakanlığında yapılan görüşmelerde bu öneri ağırlık kazandı. Bu satırların yazarının başkanlığında Haklar ve Özgürlükler (HÖH) temsilcileri Türkçe eğitime anaokulunda başlanmasını istiyorlardı. Resmî Bulgar temsilcileri ise Türk çocuklarının Bulgarca'yı öğrenmelerine Türkçenin bir engel yaratacağını, bu yüzden de ilköğretim ikinci hatta üçüncü sınıfta iki veya üç saat Türkçe okutulmasında ısrarlıydılar. Eğitim Bakanı Prof. M. Mateev Türkçe derslerine üçüncü sınıftan başlanmasını ve bu derslerin seçmeli, isteğe bağlı olmasını öneriyor, 1960'ta kapatılmış Türk okullarının yeniden açılmasını ise söz konusu yapmak istemiyordu.

12 Temmuz 1991 tarihinde Ulusal Meclis tarafından kabul edilen yeni Anayasada Bulgarcanın resmî devlet dili olduğu vurgulanıyor, 36. maddesinde de *"Ana dilleri Bulgarca olmayan vatandaşların Bulgarca'yı zorunlu olarak öğrenmelerinin yanı sıra, kendi ana dillerini de öğrenme ve kullanma hakları vardır"*, denilmektedir. Yeni Anayasada *azınlıklar* sözüne rastlanmıyor *"ana dilleri Bulgarca olmayan vatandaşlar"* ifadesi bulunuyor. 1971 Anayasasında da azınlıkla-

rın ana dilini öğrenme ve okuma hakları garantiye alınmıştı. Ama gerçekler başkaydı. HÖH temsilcileri yeni Anayasanın 36. maddesine dayanarak ana dilinde eğitim konusunu bir numaralı sorun olarak yeniden ortaya koydular.

Bulgar komünist partisi Merkez Komitesinde yüksek mevkilerde bulunmuş Prof. K. Kosev, eğitim bakanı olduğu dönemde Türkçe öğretimine başlanması konusunda gereğini yapmadı. Türklerin yoğun olduğu bölgelerde Türk ve Bulgar öğrencilerin bir arada okudukları okullardan 17 okul seçilerek uygulama yapılmasını istedi.

Bulgarcanın öğrenilmesine Türkçenin engel olmaması için bu dersin hangi sınıftan itibaren okutulması belirlenecekti. Bakanın uygun bulduğu Bulgar uzmanlar seçilerek bir ekip oluşturulmuş ve bu ekip yaptığı gözlemlerine dayanarak Türkçenin ilkokul üçüncü sınıftan itibaren okutulması önerisinde bulunmuştur. Böylelikle Bakanın isteği gerçekleşmiş ve Türkçenin kaderi karara bağlanmıştır. VII. Ulusal Meclisin totaliter parlamento çoğunluğunca desteklenen bu öneriyle Türkçe eğitime moratoryum konulmuş, Türkçe derslerine başlanması sonraki öğretim yılına bırakılmıştır.

Kararların alınması çok zaman alıyor, devamlı erteleniyor, alınan kararlar da Eğitim Bakanlığınca bir türlü uygulamaya geçirilmiyordu. Buna bir tepki olarak HÖH'ün desteğiyle Türkler faaliyete geçti ve Türk öğrenciler dersleri boykot ederek haftalarca okula gitmediler. Bazı ana babalar tarafından açlık grevi başlatıldı. Gerginliğin giderek artması üzerine Bulgaristan Ulusal Meclisi 1991/92 öğretim yılından itibaren Türkçenin okutulması kararını aldı (Държавен вестник, бр. 22, 19.03.1991). Bu karara karşı çıkan Bulgar öğrencilerin ana ve babaları, bazı öğretmenler ve aşırı şoven gruplar okul kapılarına yığılarak Türk öğrencilerin okula girmelerini engellediler.

Bu arada Parlamento seçimleri yapılmış, yeni hükümet kurulmuştu. Türkçenin okutulması karara bağlandı, ancak öteki dersler gibi zorunlu değil de, çocukların isteğine bırakılıyordu.

Bulgar okulları üç kategoriye ayrılıyordu:

1. Belediye okulları: I-VIII. Sınıfa kadar (ilk ve ortaokullar),
2. Devlet okulları: Lise, lise düzeyli tüm okullar ve yükseköğretim kurumları,
3. Özel okullar.

Sadece belediye okullarında Türkçeden de ders okutulmasına izin verilmekteydi.

1993'te Eğitim ve Bilim Bakanlığında hazırlanmış ders programında şöyle yazıyor: *“Türk dilinin okutulmaya başlanması şu anda bir geçiş aşamasında bulunmaktadır. Bu geçiş aşaması, Türk dilinin on yıllar süresince okullarda okutulmamasından kaynaklanmaktadır. Bu dil, totaliter rejim tarafından yasaklanmıştır. Türk dili öğretimine geçen ders yılının ikinci yarısında (Şubat 1992) başlandı. Bu öğretimin amacı, Bulgaristan Cumhuriyeti'ndeki Türk azınlığın çocuklarında III-VIII. sınıflarda ana dilinde okuma yazma becerisi ve alışkanlıkları oluşturmaktır.*

Bu ders yılından (1993/94) itibaren ise Türk dili öğretimi ikinci bir aşamaya geçmiştir. Öğretim I-VIII. sınıflarda gerçekleştirilecektir”(Учебни програми по турски език (Türkçe Ders Programları), София 1993: 20).

1994/95 ders yılında azınlıkların ana dili öğretimine ilişkin bir kararname çıkarıldı ve Resmî Gazetede yayımlandı. Bakanlar Kurulunun bu kararnamesi şöyledir:

**DEVLET GAZETESİ (Resmî Gazete),
Sayı 73, Tarih 09.09.1994 – Sayfa 3**

KARARNAME No: 183

TARİH 05.09.1994

Bulgaristan Cumhuriyeti Okullarında Ana Dili Eğitimine Dair

BAKANLAR KURULU KARARI:

Madde 1. (1) Ana dili Bulgarca olmayan öğrenciler kendi ana dilini I. sınıftan VIII. sınıfa kadar öğretim plânı kapsamında Belediye okullarında serbest seçmeli ders olarak öğrenebilirler.

(2) Ana dili eğitimi haftada 4 saat olmak üzere program (yükü) kapsamında yapılır.

Madde 2. (1) Öğrenci, ana dilini okuyacağına dair istek beyanatında bulunur, kendi imzası veya yaşı küçük olduğundan, velisi tarafından imzalanmış dilekçeyle bildirir.

Madde 3. Bulgarcaı iyi bilmeyen çocuklar için, okula başlamazdan bir yıl önce, okul müdürü belediye yöneticileriyle ortak bir karara vararak çocuklara Bulgarcaı öğretmek için hazırlık sınıfı oluşturulabilir.

Madde 4. Ana dili eğitimi için gereken kitaplar, öğrenciler tarafından ödenmez. Gereken malî işler, öteki genel eğitim derslerine ait kitapların sağlanması yolu ve koşullarınca yapılır.

Madde 5. Ana dili eğitimine ait gerekli masraf, belediye bütçesinden karşılanır.

.....

Başbakan: Lüben BEROV

Kararname doğrultusunda Eğitim ve Bilim Bakanlığının çıkarmış olduğu yönergede de şu ayrıntılar vardır:

“1. I-VIII. sınıf öğrencilerinden ana dili Bulgarca olmayanlar orta genel öğretim (ilköğretim) okulları eğitim plânı kapsamında belediye okullarında seçmeli bir ders olarak kendi ana dillerini okuyabilirler.

2. Ana dili eğitiminin gerçekleşmesi sürecinde göz önünde bulundurulması gereken hususlar:

2.1. Okulun sahip olduğu araç gereç, malzeme ve kadro durumu,

2.2. Eğitim, devlet taleplerine göre yapılmalı,

2.3. Ana dili öğretimi Eğitim ve Bilim Bakanlığınca onaylanmış evrak doğrultusunda yapılmalı,

2.4. Öğrencilerin ana dilini okumaya hevesi göz önünde bulundurulmalı,

3. Ana dili eğitimi, sınıflarda haftada 4 saat olarak saptanmıştır,

4. Her öğrenci, ana dilini okumaya başlarken istek beyanatı sunar. Ders yılı başında, 19.09 - 22.09 tarihleri arasında, her öğrenci okul müdürüne velisi tarafından imzalanmış bir dilekçe sunar,

Başka okula geçiş yaparken öğrenci, ana dili eğitimi için yeniden başvuruda bulunur,

5. Paragraf 4'te belirtildiği gibi, velisi tarafından imzalanmış dilekçeyi okul müdürüne sunarak öğrenci, ana dili eğitiminden vazgeçme hakkına sahiptir,

.....

9. .... (Türkçeden) Başarısı zayıf (2) olan öğrenci, sınıfını geç, bütünleme sınavına da girmesi zorunlu değildir.....”

Belediye okullarında Türkçenin okutulmasına dair çıkarılmış yönerge ve emirnamelerde daha şunlar vardır:

- En az 14 öğrenci ana dilini okuma isteğinde bulunduğu takdirde Türkçe gruplar oluşturulur,
- Okulda Türkçeden ders verecek öğretmen bulunduğu takdirde Türkçe ders okutabilir,
- Öğrenci, serbest seçmeli olarak ana dilini okumayı tercih ederse, yabancı dil derslerine girmeye hakkı yoktur,
- Bulgarcaı iyi bilmeyen öğrenci, Bulgarcaı daha iyi öğrenebilmesi için Bulgarca ek dersleri seçmeli olarak tercih ederse, Türkçe öğretiminden mahrum edilmektedir,
- Öğrencinin diplomasına ana dili dersi ve gösterdiği başarı yazılmamaktadır.

(1999/2000 öğretim yılında İslâm dini dersinin serbest seçmeli, 2002/2003 öğretim yılından itibaren ise zorunlu-seçmeli bir ders olarak okutulmasına başlanır. Din dersi okumak isteyen öğrencilerinin Türkçe veya yabancı dil derslerine girmeye hakkı yoktur).

Böylelikle Türk öğrenciler, Türkçe derslerine devam etmemeleri için daha birçok zorluklar karşısında bırakılmaktadır.

1990 yılından sonra belediye okullarında I-VIII. sınıflarda 97 000'in üzerinde bulunan Türk öğrencilere Türkçe dersleri okutacak öğretmen bulmak da bir problem oldu. Çünkü 1989 Büyük Göç'ü önceki büyük göçlerde de olduğu gibi zorunlu olarak öğretmenleri alıp Türkiye'ye götürmüş, okullar yine öğretmensiz kalmıştı. Yaklaşık 100 000 öğrenciye 960 öğretmen bulunabildi, bunların çoğu emekli öğretmenlerdi, kalanlar da lise mezunuydu ve pedagojik formasyonları yoktu.

Türk ve Müslüman gençlerin dinî hazırlık görmeleri için de okullar açılmıştır. 1990 yılında Yarı Yüksek (Önlisans) İslâm Enstitüsü ve Şumnu'da İmam Hatip Lisesi (Nüvrap) açıldı. Ertesi yıl Rusçuk ve Mestanlı'da (Momçilgrat'ta) birer İmam Hatip Lisesi açıldı. Yarı Yüksek (Önlisans) İslâm Enstitüsü Mart 1998 yılı ilkbaharında Yüksek İslâm Enstitüsü durumuna getirildi, öğretim süresi de 5 yıla çıkarıldı. Ancak, Yüksek İslâm Enstitüsü bugün üniversite düzeyinde bir yükseköğretim kurumu olarak tanınmamaktadır. Enstitü mezunları devlet tarafından tanınan, özel bir üniversite olan Sofya Yeni Bulgar Üniversitesinde fark dersleri-

ni vermeleri hâlinde bu üniversiteden mezun olmuş sayılmaktadırlar. İmam Hatip Liseleri ve Yüksek İslâm Enstitüsü öğretim programında seçmeli bir ders olarak Türk dili de yer aldı. Söz konusu öğretim kurumlarının masraflarının bir kısmı Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından karşılanmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığından alınan yardımlar dışında, İslâm Kalkınma Bankasından da yardım alınmaktadır (Yenisoy 2011).

Söz konusu öğretim kurumları hakkında A. Dayıoğlu şu ayrıntıları vermektedir:

“Yakın bir zamana kadar Yüksek İslâm Enstitüsü ve imam hatip liseleri Fethullah Gülen cemaati tarafından yönetilmekteydi. Öğretmenlerin tayini, maaşlarının ödenmesi ve diğer tüm masrafların karşılanması bu cemaatin sorumluluğu altındaydı. Ancak, Türkiye Büyükelçiliği bu okulları Fethullah Gülen cemaatinin denetiminden çıkartabilmek amacıyla Bulgaristan hükümeti nezdinde girişimlerde bulunarak Haziran 1998’de Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı ile bu kurumun Bulgaristan’daki karşılığı olan Dinî Mezhepler Direktörlüğü arasında bir eğitim anlaşmasının imzalanmasını sağladı. Bu okullardaki eğitimin Diyanet İşleri Başkanlığının belirlediği program çerçevesinde Başmüftülüğün gözetimi altında gerçekleştirilmesini öngören söz konusu eğitim anlaşması ile bu okulların yönetimi bir anlamda Diyanet İşleri Başkanlığına geçti. Bu anlaşmanın bir sonucu olarak 1998/1999 ders yılından itibaren bu okullara Türkiye’den öğretmen ve öğretim görevlileri tayin edilmeye başladı” (Dayıoğlu 2005).

1991’de Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde Bulgar Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı açıldıktan sonra Bulgaristan’da da olumlu bir adım atıldı. 1992’de Şumnu Yüksek Pedagoji Enstitüsünde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü açıldı. 1993’te Kırcaali Öğretmen Enstitüsünde Türkçeden öğretmen yetiştirme sınıfları açıldı.

Bulgaristan’da açılan söz konusu okullar dışında Türk gençleri Türkiye’nin değişik yükseköğretim kurumlarında öğrenim görmeye başladılar. Öğrencilerin masrafları T. C. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından karşılanmaktadır. Türkçe Öğretim Merkezlerinde (TÖMER) bir yıl Türkçe eğitimi aldıktan sonra gösterdikleri başarılarına göre ülkenin değişik yükseköğretim kurumlarında öğrenim görme imkânı buldular. T. C. Millî Eğitim Bakanlığının Aralık 2006 tarihinde verdiği

bilgilerde Bulgaristan'dan Türkiye'ye öğrenime gelen öğrencilerin yıllara göre dağılımı şöyledir:

Bulgaristan'dan Türkiye'ye Öğrenime Gelen Öğrencilerin Yıllara Göre Dağılımı

Ülke/Şube Adı	Öğretim Yılı	Verilen Kontenjan	Kullanılan Kontenjan	Kullanılmayan Kontenjan	Bursu Kesilen	Mezun	Öğrenim Gören
Bulgaristan	1992-1993	132	66	66	43	23	
	1993-1994	157	28	129	21	7	
	1994-1995	81	76	5	28	48	
	1995-1996	115	85	30	26	59	
	1996-1997	149	97	52	41	56	
	1997-1998	107	105	2	45	58	2
	1998-1999	70	68	2	27	36	5
	1999-2000	72	72	0	31	26	15
	2000-2001	120	111	9	32	41	38
	2001-2002	83	82	1	15	7	60
	2002-2003	94	80	14	17	3	60
	2003-2004	90	84	6	9		75
	2004-2005	90	77	13	11		66
	2005-2006	80	69	11	14		55
	2006-2007	67	62	5	1		61
Toplam		1507	1162	345	361	364	437

Türkiye'de olduğu gibi Türk Cumhuriyetlerinde ve başka bazı ülkelerde okuyan, yüksek lisans ve doktora yapan Bulgaristan gençleri vardır. İhtiyaç duyulan alanlarda uzman kişiler yetiştirmek çok önemlidir. Çünkü 1989'un *Büyük Göç*'ünde 15.000'in üzerinde Türk aydını Türkiye'ye gelmiş, Bulgaristan'da çok az sayıda Türk aydını kalmıştır.

Eğitim okulda verilir. İnsan küçük yaşta okula başlar ve öğretimin her kademesinde hayatı öğrenir, bilgi sahibi olur. Bu bilgileri verecek olanlar ise öğretmenlerdir.

1989'un *Büyük Göç*'ünde Bulgaristan'dan Türkiye'ye 4.000'in üzerinde Türk öğretmen gelmiş ve hepsi Türkiye okullarında öğretmenlik kadrosuna alınmışlardır. T. C. Millî Eğitim Bakanlığının verdiği bilgilere göre bunlardan yaklaşık

3.800'ü Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa gibi büyük şehirlerde düzenlenen uyum kurslarına katılmışlardır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Bulgaristan'da kalan Türklerin çocuklarına Türkçeden ders verecek öğretmen bulmak ciddi bir problem olmuştur.

İlk etapta mevcut öğretmenlerle ders yapılıyordu. Birkaç yıl sonra da Şumnu Yüksek Pedagoji Enstitüsünden ve Kırcaali Öğretmen Enstitüsünden mezun olan Türk dili ve edebiyatı uzmanları belediye okullarında öğretmenlik yapmaya başladılar. Ancak mevcut yönerge ve emirnameler birçok sorun yaratıyordu. Türkiye'de öğrenim görmüş olanların da diplomalarına Bulgaristan Millî Eğitim Bakanlığınca denklik işlemlerinin yapılması ayrı bir sorun oldu.

Türkçenin ana dili olarak okullarda okutulmasıyla ilgili Meclisten geçen Yeni Millî Eğitim yasasında *“ana dili dersleri devletin kontrolü altında gerçekleştirilecektir”* maddesi getirilmiştir. Bu maddeye dayanarak da Türklerin yoğun olduğu bölgelerde-Kırcaali, Burgaz, Şumnu, Razgrat, Rusçuk, Dobriç ve Silistre İl Eğitim Müdürlüklerinde Türkçe müfettişleri kadrosu açılmıştı. Eğitim Bakanlığında da bir Türkçe müfettişi çalışmaktaydı. Bu uzmanların başlıca görevleri denetlemenin yanı sıra Türkçe öğretmenlerine rehberlik yapmak, kurslar, seminerler düzenlemektir. Bu uğurda ilk çalışmalar yapılıyordu.

Hizmetiçi eğitim kursları ve seminerler yıllardır Türkiye'de de düzenlenmektedir. T. C. Millî Eğitim Bakanlığınca yaz aylarında gerçekleştirilen kurs ve seminerlere Bulgaristan'dan gelen Türkçe öğretmenlerinin katılımları yıllara göre şöyledir:

**1992-2006 Yılları Arasında Düzenlenen Kurs ve Seminerlere Katılan
Bulgaristan Türkçe Öğretmenlerinin Sayısı**

Yıl	Sayı	Düzenlendiği Şehir
1992	28	Ankara
1993	12	Ankara
1995	200	Ankara ¹
1996	20	Ankara
1997	3	İstanbul

¹ 1995 yılında düzenlenen kurslara Bulgaristan'dan 200 öğretmenin katılması bekleniyordu. Ne yazık ki Komünist rejim öncülerinden, “soya dönüş süreci”nin ideologlarından olan ırkçı Bilim ve Eğitim Bakanı tarihçi İlço Dimitrov, bu öğretmenlerin Türkiye'ye kursa gelmelerine son anda izin vermedi, daha doğrusu verdiği sözünde durmadı. Öğretmenlerin Türkiye'de nasıl bir hazırlık görecekleri şüphesi Bakanı rahatsız etti.

1998	25	Bursa
1999	22	Uşak
2000	11	İstanbul
2001	10	İstanbul
2002	5	İstanbul
2004	3	İzmir
2005	5	İstanbul
2006	3	İstanbul

Son yıllarda Ankara Bilkent Üniversitesi de Türkiye’de kurslar, Kırcalı şehrinde de seminerler düzenlemektedir. 2010 yılının Temmuz ayında da *Uluslararası Avrasya Eğitimciler Federasyonu* eğitim kursu düzenlemiş, Bulgaristan, Kosova, Irak gibi ülkelerden gelen Türkçe öğretmenleri bu kursa katılmışlardır. Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesinde düzenlenen bu kursta Eğitim Fakültesi öğretim üyeleri ders vermişlerdir.

Totaliter rejime son verilir verilmez, 25-30 yıl bir aradan sonra Türkçe ders kitapları hazırlanmasına başlandı. 4.01.1990 tarihinde kurulan Haklar ve Özgürlükler Hareketi (HÖH) Türk çocuklarının Türkçe eğitimi konusuna büyük önem verdi. Her düzeyde düzenlenen toplantılarda, görüşmelerde Türkçe eğitimi sorununun çözüme kavuşmasını istedi. Türkçe ders kitapları hazırlanması için de büyük çaba harcıyordu. O coşkulu aylarda geceli gündüzlü çalışmalar yapılarak her sınıfa birer Türkçe ders kitabı hazırlandı (Memoğlu-Süleymanoğlu 1991). HÖH Başkanı Dr. Ahmet Doğan’ın imzasını taşıyan üst yazılarla kitaplar Bulgaristan Millî Eğitim Bakanlığına gönderildi ve bunların değerlendirilip onaylanması isteğinde bulunuldu. Üst yazıların birinden şunları aktaralım:

Sayın Bakan,

.....HÖH Merkez Yönetim Konseyi, yazarlar ekipleri görevlendirerek I. – XI. sınıflarda Türkçe öğretimi için ders kitapları hazırlatmıştır. Millî Eğitim Bakanlığına yardımcı olmak amacıyla bu kitaplar hazırlanmıştır. Aynıları HÖH’te uzmanlarca da incelenmiştir.

Ekte sunulan I-VIII. sınıf Türkçe ders kitaplarının Bakanlığınızca değerlendirilip onaylanmasını arz eder, saygılar sunarım.

Sofya, 30.10.1990

İmza ve Mühür

Kitaplar incelendi, I. sınıf alfabe kitabına verilen “Özlenen Alfabe” adı üç incelemeden biri tarafından uygun bulunmadı. Daha birkaç ufak-tefek düzeltmelerin yapılması önerilerek olumlu değer verildi. Ancak malî sıkıntıları bahane göstererek Bakanlık bunların basılmasını sağlamadı. “*Türk dili öğretimi için Eğitim ve Bilim Bakanlığının malî imkânları yok da Bulgarca alfabe kitabını dört varyantta bastırmak için parayı nereden buluyor?*” diye haklı olarak soruyor aydınlarımız (Mehmedali 2003).

Bundan başka, T. C. Millî Eğitim Bakanlığının Türkiye’deki okullara ders kitabı olarak kabul etmiş olduğu Türkçe kitapların içeriğinde %20 oranında değişiklik yapılarak, bunlar Bulgaristan koşullarına uygun bir duruma getirilmeye çalışılmıştır. Bulgaristan Türk sanatçılarına, Bulgar klâsiklerine yer verilmiştir. Değişiklikler Bulgaristan’daki Türk aydınlarından oluşan bir ekip tarafından yapılarak bir ölçüde yeni bir içerik kazanmış ve 1992’de baskıları yapılmıştır.

2. Türkçe Eğitiminin Bugünkü Durumu

1990 yılından bu yana çıkarılan kararname ve yönergelerde, 1998 tarihinde kabul edilen yeni Eğitim Yasasında da temel eğitim (ilköğretim) okullarında ana dili derslerine serbest seçmeli dersler listesinde ve haftalık ders programı dışında yer verilmiştir. 2001 yılında yeni Eğitim Yasasında yapılan değişikliklerle okullardaki dersler: zorunlu, zorunlu seçmeli ve seçmeli olarak üç tipe ayrılmış, Türk dili ise hâlen sadece zorunlu seçmeli ve seçmeli bir ders olarak okutulmaktadır. Ancak uzmanların belirttiğine göre, bu değişiklikler birtakım olumsuzluklara da yol açmıştır. Zorunlu seçmeli dersler Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından, seçmeli dersler ise belediyeler tarafından finanse edilmekte ve bu durum hem Türkçe öğretmenlerine, hem de okul idarelerine bir sorun olmaktadır.

Türk dili bazı okullarda zorunlu seçmeli, bazılarında da hem zorunlu seçmeli, hem de seçmeli bir ders olarak okutulmaktadır. I. sınıfta haftada 3, II., III. ve IV. sınıflarda haftada 2, V., VI., VII. ve VIII. sınıflarda da haftada 3 ders saati okutulmaktadır.

Türkçeden öğretmen yetiştirilmesi konusunda da sorunlar yaşanmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, 1992’de Şumnu Yüksek Pedagoji Enstitüsü, 1993 tarihinde de Kırcaali Öğretmen Enstitüsünde Türkçe Bölümleri açılmış, öğretime başlanmıştır. 1996’da kabul edilen yeni Eğitim Yasasıyla Şumnu Yüksek Pedagoji Enstitüsü üniversiteye dönüştürülerek Şumnu Üniversitesi adını almış,

Kırcaali Öğretmen Enstitüsü de Filibe Üniversitesinin bir kolu olarak bir tür Eğitim Fakültesi olmuştur. Her iki öğretim kurumuna da öğrenci kabulüne devam edilmiştir.

Şumnu Üniversitesi Türk Filolojisi Bölümüne günümüzde de öğrenci alınmakta ve öğretmen yetiştirilmektedir. Ancak Kırcaali Öğretmen Enstitüsü Türkçe Bölümü'ne 2004 yılından beri öğrenci alınmamaktadır. "Ders okutacak öğretim üyesi (profesör, doçent veya Türkoloji alanında doktora yapmış uzman) yoktur, üniversite adayları da ilgi göstermiyor" bahanesiyle Bölüm kapatılmıştır. Okullardaki Türkçe öğretmenlerinin işlerindeki belirsizliği, çoğu zaman kadro dışı bırakılmaları öğretmen adaylarının Türkçe Bölümüne ilgisinin azalmasına büyük ölçüde sebep olmaktadır. 1993 yılından bugüne kadar geçen dönem içerisinde Türk dili ve edebiyatı alanında gereken imkânlar sağlanarak öğretim üyesi de yetiştirilebilirdi.

Türkçe eğitiminin önünde ciddi engeller vardır. Ana dili derslerine zorunlu dersler listesinde değil de seçmeli yabancı diller listesinde yer verilmiş olması birtakım zorluklar yaratmaktadır. Türk öğrenciler ana dilleri olan Türkçe ile yabancı dil arasında bir tercih karmaşasına sokulmaktadır.

Basın ve yayında bir canlanma oldu. Kırcaali *Kadriye Lâtifova* ve *Razgrat Nazım Hikmet* Türk tiyatroları perdelerini açtı. Tüm bu gelişmeler demokrasi yolunda yürümekte olan Bulgaristan'da Türk azınlığa da eğitim ve kültürel alanda sağlanan hakların birer göstergesidir. Ancak yapılacak birçok iş daha vardır. Eğitim ve Bilim Bakanının 11 Haziran 2004 tarihinde imzalamış olduğu **AZINLIK ÇOCUKLARININ VE ÖĞRENCİLERİNİN EĞİTİM ENTEGRASYONU STRATEJİSİ** başlıklı bir belgede Bulgaristan'daki azınlık çocuk ve öğrencilerinin entegrasyonu sürecinde her azınlığa özgü bazı eksikliklerin var olduğu vurgulanmaktadır. Türk azınlık çocuk ve öğrencilerinin spesifik sorunları şu 6 noktada sıralanmıştır:

1. Türk halkının bulunduğu belediyelerde Türkçeyi bilen vasıflı öğretmen yetersizliği.

2. Ana dili Türkçeden çağdaştırılmış ders kitapları ve yardımcı ders araçlarının yetersizliği.

3. Bulgarcanın yeterli ölçüde bilinmediği için verilen ders materyalinin (okutulan derslerin) iyi benimsenilememesi.

4. Çocukların ana dili Türkçe öğretimine katılmalarının sağlanamaması ve bu dilin öğretiminin tatmin edici nitelikte öğretilmemesi.

5. Derslerin içeriğinde ve öğretilmesinde Türk topluluğa karşı negatif duyguların aşılması.

6. Anaokulu ve ilkokulda Türk kökenli çocukların kolay uyum sağlayamaması.

Tespitler doğrudur ve gerçekten de durum böyledir.

Sayılan bu eksikliklerin giderilmesi için Bulgar yöneticiler gereğini yaptı mı?

Birinci noktaya bakalım: Vasıflı öğretmen, üniversitelerde, eğitim fakültele-
rinde yetiştirilir. Filibe Üniversitesine bağlı Kırcaali Eğitim Fakültesi Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümüne 2004 yılından beri öğrenci alınmıyor. Söz konusu Bölüm
kapatılmamalıydı.

İkinci nokta: Ana dili Türkçeden çağdaştırılmış ders kitaplarının ve yar-
dımıcı ders araçlarının yetersizliğini gidermek Eğitim Bakanlığının elindedir.

T. C. Millî Eğitim Bakanlığı söz konusu kitapların baskısını sağlayarak Bulga-
ristan Eğitim ve Bilim Bakanlığına gönderdi. İlkokul ders kitapları Türkçe dersle-
rine devam eden öğrencilere dağıtıldı. V-VIII. sınıf ders kitaplarına ise Kapitan
Andreevo sınır kapısındaki Bulgaristan görevlileri giriş vermedi.

Üçüncü nokta: Bulgarcanın Türk öğrenciler tarafından yeterince iyi bir bi-
çimde bilinmemesi, okutulan derslerin de benimsenememesine ciddi bir sorun
oluşturuluyor. Bu sorunun bazı faktörlere bağlı olduğu gibi, uygulanması gere-
ken eğitim yöntemleriyle de bağlı olduğu düşünülebilir. 1959/60 eğitim öğretim
yılında Türk okulları Bulgar okullarıyla birleştirildikten (kapatıldıktan) sonra
Türk ve Bulgar öğrenciler bir arada eğitim görmeye başladılar.

Okullarda eğitim dili Bulgarca oldu. Türkçe ise ayrı bir ders olarak okutul-
yordu. Türk öğrencilerin bulunduğu durum, birçok problemi de beraberinde
getirdi. Eğitimciler, türlü bilim dallarında uzmanlar Türklerin yoğun yaşadığı
bölgelere giderek okullarda araştırmalar yaptılar, çözüm yolları aradılar. Hangi
şartlarda hangi yöntemlerin uygulanması gerektiğini yazılarında belirttiler. Eği-
tim Bakanlığı da bunları derlemeler hâlinde yayımladı. İdeolojik yanı bir yana
bırakılarak önerilen bazı yöntemlerin günümüzde de uygulanıp uygulanmaması
değerlendirilebilir.

Dördüncü nokta: Ana dili Türkçe öğretiminin de zorunlu dersler kategorisi-
ne girmesi sağlandığı takdirde her Türk öğrenci Türkçe derslerine de devam
edecek. Bunun gerçekleşmesi için de yasa ve tüzüklerde değişiklikler gerekme-
ktedir.

Beşinci nokta: Bulgar öğrencilerde Türk topluluğa karşı negatif duyguların
aşılmasında öğretimin her basamağında izlenmektedir. Bulgar tarihi ve Bulgar
edebiyatı ders kitaplarında tarihî olaylar çarpıtılarak anlatılmaya devam edili-

yor. Şumnu Kültür Evi Başkanı Nurten Remzi şunları yazıyor: “*Hâlâ okullarda tarih ders kitaplarında Türklerle ilgili gerçek olmayan, yanlış bilgiler veriliyor. Osmanlı torunları olan bizlere karşı olumsuz duygular kışkırtan dersler veriliyor, filimler gösteriliyor... Ne yazık ki kaba ve gaddar bir şekilde olmasa da hâlâ Bulgaristan’da özellikle Türklere ve Çingenelere karşı açık veya üstü kapalı ayırım yaşanmaktadır. Diğerlerine verildiği kadar onların hakları verilmediği için bunun çok örnekleri vardır*” (Remzi 2010).

Altıncı nokta: Türklerin yoğun bulunduğu bölgelerdeki birçok köyde Bulgar veya başka etnik gruplardan yaşayanlar yok. Köylerdeki okullarda sadece Türk çocukları eğitim görüyor. Bu okullarda, özellikle anaokullarında Türk kökenli öğretmenler veya Türkçeyi de bilen öğretmenler çalışırsa, uygulanan yöntemler de okullardaki gerçeklere uygun olursa, dil öğretimindeki zorluklar biraz daha kolay aşılabılır. Türkçe eğitimine anaokulunda başlanmalı. 5 200 köy var Bulgaristan’da. 1 200 köyde Türkler çoğunluktadır, diyor Milletvekili Remzi Osman (Osman 2009). Bu köylerde de Türk çocuklarının ana dili öğretimi küçümsenmemeli. Bulgarcanın öğrenilmesine karşı çıkan yok. Bilâkis, Türk çocukları Bulgaristan Cumhuriyetinin resmî dili olan Bulgarcaı çok iyi bilmeliler. Bulgar dilini bilmek bir ihtiyaçtır. Ancak ana dilleri Türkçeyi de bilmeli, dil kültürlerini geliştirme onların doğal hakkıdır.

Sonuç

Görüldüğü gibi Türk çocuk ve öğrencilerinin eğitimindeki eksiklikler ilgili devlet makamları tarafından biliniyor. Bunların ve daha birçok eksikliklerin giderilmesi devletin, Eğitim ve Bilim Bakanlığının elindedir. Eksikliklerin giderilmesi beklenirken yeni yasal ve idarî düzenlemeler getirilmiştir. Bununla ilgili en güncel örneklerden biri 2009 yılının başında İkinci Simeon. NDSV partisinden Millî Eğitim ve Bilim Bakanının iktidar ortağı olan Haklar ve Özgürlükler Hareketi’nin (HÖH) azınlıklar karşısındaki itibarını yıkmak ve HÖH’ün başarısını çekmemesinden dolayı okullarda Bulgarca dışında bir başka dilin kullanılması talimatını yayımlamasıdır. Bunun devamı GERB lideri Boyko Borisov’dan gelmiştir.

Türklerin eğitim ve kültürüne ilişkin yeni yeni sorunlar da eklenmektedir. Bunları şöyle sıralayalım:

1990 yılında ana dili Türkçeden ders görmek isteyen ilköğretim okulu öğrencilerinin sayısı 100.000 dolayındaydı. Günümüzde bu sayı 16-17.000’ne düştü. Bunun başlıca nedeni Türkçenin yabancı diller listesinde serbest seçmeli, isteğe bağlı bir ders olmasıdır.

Bazı okullarda Türk öğrencilerin kendi aralarında Türkçe konuşmalarına izin verilmediği bildirilmektedir.

Okul kütüphanelerinde Türkçe ders kitapları ve kültür kitapları yoktur. Bağış olarak verilen kitaplar da öğrencilere dağıtılıp, bunları evlerinde tutmaları, okula getirmemeleri isteniyor.

Mayıs 2010 yılında İl Eğitim Müdürlüklerindeki ana dili müfettişleri kadrosu kapatılmıştır. Böylelikle Türkçe öğretmenlerine rehberlik edecek, çalışmalarında destek olacak hiçbir ilde Türkçe müfettişi (Eğitim Bakanlığındaki müfettiş de dâhil) görevde bulunmamaktadır.

Son zamanda Türklerin kültür ocaklarının, kültür merkezlerinin de söndürülmesine tanık olunuyor. 2010 yılında Kırcaali *Kadriye Lâtifova* ve Razgrat *Nazım Hikmet* Türk tiyatroları Bulgar tiyatrolarıyla birleştirildi. 1960'larda da Türk tiyatrolarının birleştirildiği söylenmişti, ama kapatılmış oldukları gerçek oldu.

Kültür dernekleri kurulmak isteğinde bulunulduğunda bunların adlarında *Türk* kelimesinin bulunmasına sıcak bakılmıyor. Zaten Başbakan Boyko Borisov iktidara gelemeden beri *Türk, Bulgaristan Türkleri* sözlerini hiç kullanmış değildir. *Bulgar/istan/ Müslümanları* diyor. Bulgar televizyonundaki Türkçe yayının kaldırılmasına ilişkin referandumun yapılması önerisinde bulunmuştur.

Kültür dernekleri mekân bakımından, malî bakımdan sıkıntılar çekmektedirler.

Tüm bu zorluklara karşın idealist aydınlarımız, bu saygıdeğer kardeşlerimiz, Türk topluluğa özveriyle hizmet etmeye devam etmektedirler. Millî benliklerini koruyabilmek için büyük sıkıntılara katlanmaktadırlar.

Türkçe süreli basında bir canlanma olduğu yukarıda belirtilmişti. Gazete ve dergiler sayı bakımından belki de az değil. Ancak bunların çoğu sadece bir-iki sayıyla kalmış, bazılarının da ömrü birkaç yıl sürebilmiştir. Türkçe süreli basına yazı yazacak aydınların sayısı giderek azalmaktadır.

Türk şair ve yazarlar da eserlerinin yayımlanmasında çok zorluk çekmektedirler. Kendi imkânlarıyla yayımlayabildikleri kitaplarının tirajı çok yetersiz, kütüphanelerde bile bunların çoğunu bulmak imkânsız. Özellikle Bulgaristan Türkleri arasındaki Çocuk Edebiyatının varlığının ve desteklenmesinin, söz konusu bölgede ana dil eğitimi ve öğretiminde oldukça önemli bir yeri vardır. (Akgün 2016)

Türk dilinde radyo ve televizyon yayınları son derece azdır. N. Remzi'nin yazdıklarını okuyalım: *"Bulgar Ulusal Radyosunun Hr. Botev programında Türkçe yayınlar günde sadece 1 saat ve Ulusal Bulgar televizyonu Kanal Bir'de Türkçe yayın sadece 10 dakika sürmektedir. Üstelik son dönemde bu yayınların bile*

azaltılması için insan haklarına aykırı tartışmalar devam etmektedir” (Remzi 2010).

Birçok zorlukların başında Türklerin malî sıkıntıda, geçim derdinde olduklarını unutmayalım.

2006-2009 dönemi içinde Bulgaristan’daki camilere ve Müslümanların diğer yapılarına yönelik 100’ün üzerinde saldırı düzenlenmiştir (Mudeva, 2009). Mayıs 2009’da Bulgaristan Başmüftülüğü tarafından yayımlanan bir bildiriye, bazı devlet kurumları ve siyasal partilerin ülkedeki Müslümanlara karşı ırkçı bir yaklaşım içinde oldukları uyarısı yapılmaktadır (Türbedar 2009).

Bulgaristan Türklerinin eğitim ve kültürel sorunları artmakta, durum kötüye gitmektedir. Türk topluluk, Türk aydınları büyük bir korkuyla yaşamaktadırlar. Acaba yakın geçmişte yaşanan karanlık günlere dönüş mü olacak, diyorlar, durumun son derece vahim olduğunu yazıyorlar.

Totaliter sosyalizm dönemi artık tarihe karışmıştır. Bulgaristan bugün bir Avrupa Birliği üyesi olarak azınlıklarına eşit haklar sağlayacağına inanmalıyız. Uluslararası insan hakları antlaşmalarını, azınlıkların haklarının korunmasıyla ilgili *Çerçeve Sözleşmesini* Bulgaristan da imzalamıştır.

KAYNAKÇA

- 📖 Akgün, A. *Bulgaristan Türkleri Çocuk Edebiyatı (Dönemler-Temsilciler-Türler)*, Ankara: Bengü (2016).
- 📖 Dayıoğlu, A. *Toplama Kampından Meclis’e. Bulgaristan’da Türk ve Müslüman Azınlığı*, İstanbul: İletişim (2005).
- 📖 Edirneli, M. Bulgaristan ve Göç, Geçmişten Günümüze Asimilasyon ve Zorunlu Göç’ü Anma Etkinlikleri, 26-27 Aralık 2009. Gaziemir-İzmir: Gaziemir Belediyesi Kültür.
- 📖 Mehmedali, S. M. Ana Dilimiz, *Balkanlar’da Türk Kültürü* 47. 30.10.2003.
- 📖 Memoğlu-Süleymanoğlu, Hayriye. Yaşam Sancıları İçinde Adımız, Dilimiz, Kültürümüz. *Hak ve Özgürlük gazetesi* 2, 1991.
- 📖 Mudeva, A. Cracks Show in Bulgaria’s Muslim Ethnic Model, Reuters, (1 Jun 2009).
- 📖 Osman, R. *Bulgaristan Türklerinin Siyasal Yaşamında Güncel ve Gelecek*, Geçmişten Günümüze Asimilasyon ve Zorunlu Göç’ü Anma Etkinlikleri, 26-27 Aralık 2009. Gaziemir-İzmir: Gaziemir Belediyesi Kültür.

- 📖 Remzi, N. "Deliorman'da Türk Kültürü." *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu-II, Bildiriler*. Celâl Bayar Üniversitesi, Süleyman Demirel Kültür Merkezi, Manisa, 13-15 Mayıs 2010.
- 📖 Türbedar, E. *Geçmişten Günümüze Balkan Türkleri: Genel Değerlendirme*. Geçmişten Günümüze Asimilasyon ve Zorunlu Göç'ü Anma Etkinlikleri, 26-27 Aralık 2009 Gaziemir-İzmir: Gaziemir Belediyesi Kültür.
- 📖 Yenisoy, H. Süleymanoğlu. Başlangıcından Bu Yana Bulgaristan'da Türkçe Eğitim. *Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni. Bildiriler*. Ankara: Türk Dil Kurumu (1999).
- 📖 -----. *Bulgaristan Türklerinin Türkçe Eğitim Davası* Bursa: Balkan Türkleri Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu (B. G. F.) (2007).
- 📖 -----. *İkinci Dünya Savaşından Bu Yana Bulgaristan Türklerinin Türkçe Eğitimi*, Edirne: Trakya-Balkan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği (2011).
- 📖 -----. Bulgaristan Türklerinin Eğitim ve Kültürel Kalkınmasında Hizmetleri Geçen Azerbaycan Aydınları. *Balkanlar'da Türk Kültürü*, 74, 75 ve 76, 2009.
- 📖 Василева, Д. *Изселническият въпрос в българо-турските отношения, Аспекти на етнокултурната ситуация в България*, София (1992).
- 📖 Желязкова, А. Ценят ли българите своите мюсюлмани?, www.vesti.bg от 21.01.2011 (<http://www.vesti.bg/index.phtml?tid=40&oid=3556271>).
- 📖 Рагару, Н. Преплетните времена на настоящето. България 20 години след 89'та, Издателска къща КХ, 2010.
- 📖 *Учебни програми по турски език (Türkçe Ders Programları)*, София (1993).
- 📖 Ялъмов, И. История на турската общност в България. София, 2002.

Mehmet Emin Buğra'nın Mektuplarında Türkistan Sesi Dergisinin Çıkarılması Süreci

*Process of Issuing Journal of Voice of Turkistan
in Mehmet Emin Bugra's Letters*

Yrd. Doç. Dr. Tekin TUNCER*

Özet

Mehmet Emin Buğra, Türkiye'ye göç ettikten sonra ilim hayatı ile Doğu Türkistan davasını geniş çevrelere ulaştırmayı düstur edinmiş hem önemli bir ilim adamı hem de devlet adamıdır. Doğu Türkistan davasını geniş çevrelere ulaştırmak amacıyla neşriyat hayatının önemli olduğunun farkında olan Buğra, ilk önce 1953 yılında "Türkistan" dergisini çıkarmıştır. Daha sonra ise İsa Yusuf Alptekin ve arkadaşlarının da desteği ile "Türkistan Sesi" dergisini çıkartmaya karar vermiştir. Bu makalede derginin genel özelliklerinin yanı sıra Mehmet Emin Buğra'nın İsa Yusuf Alptekin'e gönderdiği mektuplarından hareketle bu derginin çıkış serüveninden bahsedilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Doğu Türkistan, neşriyat, Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin, Türkistan Sesi Dergisi.*

Abstract

Mehmet Emin Bugra is both an important scholar and a statesman who adopted to reach the case of East Turkistan to large circles as a principle and rule with his scholarly life after his migration to Turkey. In this context, being aware that publication was important for the purpose of reaching the case of East Turkistan to large circles, Bugra first issued the journal of "Turkistan" in 1954. Next, he decided to issue the journal "the Voice of Turkistan", which began to its publication life with Yusuf Alptekin and his friends' support in July 1956 and which had to withdraw from the publication life due to financial troubles, political pressures that were applied by China, difficulties in finding articles, and Mehmet Emin Bugra's health problems, after publishing 11 issues. In this article, we have mentioned appearance process of this journal based on the letters

---

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
tekintuncer@nevsehir.edu.tr

which were sended from Mehmet Emin Bugra to Isa Yusuf Alptekin as well as general features of the journal.

Keywords: *East Turkistan, Publication, Mehmet Emin Bugra, Isa Yusuf Alptekin, Journal of Voice of Turkistan.*

Mehmet Emin Buğra, 12 Şubat 1901 yılında Doğu Türkistan'ın Hoten vilayetine bağlı İlçe nahiyesinde dünyaya gelmiştir (Batur 1997: 97). Babası Pirabidin Hacı'yı daha küçük yaşta iken kaybetmiştir. Annesi Sakine Banu Hanımdır. Küçük yaştan itibaren medrese eğitimi alan Buğra, ilim alanında kendini iyi yetiştirmiş ve daha sonra medresede müderrislik yapmıştır (Bakır 2005: 118). Uzun yıllar Doğu Türkistan'da Çin yönetimine karşı vermiş olduğu mücadeleden sonra anavatanından hicret etmek zorunda kalarak önce Hindistan'a daha sonra ise Türkiye'ye gelmiştir.¹ Türkiye'ye yerleştikten sonra da mücadelesinden vazgeçmeyen Buğra, Doğu Türkistan Davasını geniş kitlelere ulaştırabilmenin neşriyat yolu ile mümkün olabileceğini düşünerek, Nisan 1953 yılında "**Türkistan**" adlı bir dergi çıkartmıştır. İlk sayısı 1953 yılında çıkan dergi Mehmet Emin Buğra'nın kalp krizi geçirmesi nedeniyle 1954 yılında yayından kalkmıştır.² Mehmet Emin Buğra, kalp krizini atlattıktan sonra 1956 yılında İsa Yusuf Alptekin ile beraber, "**Türkistan Sesi Dergisi**"ni çıkarmaya karar vermiştir.

11 sayı olarak çıkan bu dergi daha sonraları maddi yetersizlikler, yeteri kadar makale bulunamaması ve Mehmet Emin Buğra'nın sağlık koşullarının el vermemesi sebebiyle yayın hayatından çekilmek zorunda kalmıştır. Ancak tüm zorluklara rağmen dergiyi geniş kitlelere ulaştırmak için gayret eden Buğra, sadece dergide yazdığı yazılarla değil aynı zamanda çıkardığı kitaplar ve birçok dergiye gönderdiği makaleleriyle de Doğu Türkistan Davasına 29 Nisan 1965'teki vefatına kadar hizmet etmeyi sürdürmüştür. Biz bu makalemizde Türkistan Sesi Dergisi'nin çıkartılma sürecini Mehmet Emin Buğra'nın İsa Yusuf Alptekin'e gönderdiği mektuplarından yola çıkarak açıklamaya çalışacağız. Ayrıca çıkarılan tüm sayılar ayrı ayrı değerlendirilecektir.

1. Doğu Türkistan Davasında Matbuat Faaliyetleri: Türkistan Sesi Dergisi

Mehmet Emin Buğra, 1954 yılında geçirdiği kalp krizini atlattıktan sonra içindeki Türkistan sevdası yeniden hararetlenmeye başlamış ve bu konuda en

¹ 1949 yılında başlayan ve 1952 yılı itibariyle İstanbul Sirkeci Göçmen Evi'nde son bulan göç süreci ile alakalı geniş bilgi için bk. (Buğra 1952; Kul 2010; Kul 2007; Anat 1999; Anat 2003; Tuncer 2015; Bakır 2005)

² Nisan 1953 yılında ilk sayısı çıkan dergide Mehmet Emin Buğra, iki yazı kaleme almıştır. Bu yazılar için bk. (Buğra 1953a: 2; Buğra 1953b: 5-10).

etkili yolun neşriyat hayatı olduğuna kanaat getirdiği için Türkistan Sesi Dergisi'ni çıkarmaya karar vermiştir. 11 sayı olarak çıkan bu derginin ilk sayısı Temmuz 1956 yılında neşredilmiştir. Türkistan Sesi Dergisi'nde çeşitli yazılar ve haberler olmak üzere toplam 19 yazı bulunmaktadır. Kapakla beraber toplam 33 sayfa olarak çıkan derginin son sayfasında bir de Türkistan haritası bulunmaktadır. Buğra, bu dergide toplam beş yazı kaleme almıştır. Buğra'nın ilk yazısı "Vatan Bizimdir" başlıklı bir şiirden oluşmaktadır (Buğra 1956a: 1). İkinci yazısı "Bir Küçük Borç" başlıklı yazısıdır (Buğra 1956b: 2). Bu yazısında neşriyat hayatının gerekliliğinden ve bunun zorluklarından bahsetmiştir. Üçüncü yazısı "Türkistan Tarihinden Son Yüz Yıllar I" başlıklı yazısıdır (Buğra 1956c: 2-5). Bu yazısında genel olarak Türkistan tarihinden bahsetmektedir. Dördüncü yazısı "Türk Edebiyatından Örnekler I" başlıklı yazısıdır (Buğra 1956d: 11-14). Bu yazısında kısaca Türkistan edebiyatını tanıttikten sonra Türkistanlı önemli şahsiyetlerin şiirlerinden örnekler vermiştir. Beşinci yazısı "Türkistan'daki Türk Toplulukları Hakkında" başlıklı yazısıdır (Buğra 1956e: 17-20). Bu yazısında Türkistan'da yaşayan Türk topluluklarının antropolojik kökenleri ve Türk topluluklarının diğer ırklarla akraba olup olmadığını ilmi bir yolla ortaya koymaya çalışmıştır.

Mehmet Emin Buğra'nın haricinde Prof. Dr. S. Ali Ankara'nın "Felek" (Ankara 1956: 7-10), Dr. Arın Engin'in "Atatürk Soyculuğu, Osmanlı Azınlıklar ve Dış Türkler" başlıklı yazısı (Engin 1956a: 15-16), S. M. Çoban'ın "Türkistan'da Stratejik Demiryollar" (Çoban 1956a: 21-23), Avukat İlhan Musabay'ın "Başlarken" başlıklı yazıları (Musabay 1956a: 24-25) ve ismi verilmeyen ancak adı ve soyadı kısaltılarak yazılan V. E. adlı kişinin "Yine Başlarken" başlıklı yazısı bulunmaktadır (E. 1956a: 6). Ayrıca dergide muhabirler ve idare tarafından kaleme alınmış haberler bulunmaktadır. Özellikle idare tarafından verilen haberler ve yazılan yazılar oldukça dikkat çekicidir. Bu yazılarda Doğu Türkistan'da yaşanan gelişmeler ile ilgili dikkat çekici bilgiler bulunmaktadır. Yine Doğu Türkistan Davasını hür dünyaya duyurma ve Türkistan Sesi Dergisi'nin çıkarılması noktasında yardımda bulunan kişiler ve yaptıkları yardımların miktarı yazılmıştır.

Derginin 2. sayısı Ağustos 1956 yılında çıkmıştır. Bu sayıda haberlerle beraber toplam 8 yazı kaleme alınmıştır. Kapakla beraber toplam 36 sayfa çıkan derginin son sayfasında bir de Türkistan haritası bulunmaktadır. Bu sayıda Mehmet Emin Buğra'nın toplam dört yazısı bulunmaktadır. Bu yazılardan ilki "Doktor Çu-Çıya-Hua'ya Mektup" başlıklı yazısıdır (Buğra 1956f: 1-18). Bu yazısında kendisinin daha önce kaleme aldığı "Doğu Türkistan'ın İstiklal Davası ve Çin Siyaseti" yazısı sebebiyle Milliyetçi Çin devlet adamlarından Dr. Çu-Çıya-Hua'nın kendisine yazdığı mektuplara cevaben yazdığı mektubu okuyucularına

sunmuştur. İkinci yazısı “Türkistan Tarihinde Son Yüzyıllar II” başlıklı yazısıdır (Buğra 1956g: 19-23). Bu yazısında bir önceki sayıda başladığı yazısına devam etmiştir. Üçüncü yazısı “Kutluk-Türkan I” başlıklı bir piyestir (Buğra 1956h: 24-29). 1948 yılında Türkistan şivesiyle yazılmış ve Urumçi’de sahnelenmiş olan bu piyesi Türkiye Türkçesine aktarmıştır. Bu piyes Türkistan Türklerinin eski yaşam tarzlarını yansıtmaktadır. Ayrıca Türkistan’daki kıyafetler hakkında bilgiler içermektedir. Dördüncü yazısı “Türk Edebiyatından Örnekler II” başlıklı yazısıdır (Buğra 1956i: 30). Bu yazısında da bir önceki sayıda başladığı yazısına devam etmiştir.

Mehmet Emin Buğra’nın yazıları haricinde üç de şiir bulunmaktadır. Bu şiirler Âşık Fedai’nin “Soydaşlar” başlıklı şiiri (Âşık Fedai 1956: 18), ismi yazılmamış muhtemelen mahlas kullanmış olan Mutlu isimli birinin “Biz Olalım” başlıklı şiiri (Mutlu 1956a: 23) ve S. M. Çoban’ın “Hicret Şarkısı” başlıklı şiirdir (Çoban 1956b: 31-32). Bu yazılar ve şiirler dışında Türkistan Sesi Dergisi’nin yayın hayatına başlaması sebebiyle yollanan tebrik ve temenniler yer almaktadır. Derginin geniş kitlelere ulaşması ve yayın hayatını devam ettirebilmesi için maddi destek veren Türkistanlıların isimleri ve yardım miktarları yazılmıştır.

Derginin 3-4. sayısı Eylül-Ekim 1956 yılında çıkmıştır. Bu sayılarda haberler dahil olmak üzere toplam 13 yazı kaleme alınmıştır. Kapak dahil olmak üzere toplam 54 sayfa çıkan derginin son sayfasında bir de Türkistan haritası bulunmaktadır. Bu sayıda Mehmet Emin Buğra’nın toplam iki yazısı bulunmaktadır. Bu yazılardan ilki “Türkistan Tarihinde Son Yüzyıllar III” başlıklı yazısı (Buğra 1956i: 14-18) ve “Kutluk-Türkan II” başlıklı piyesidir (Buğra 1956j: 33-37). Bu iki yazısında da bir önceki sayıda kaldığı yerden devam etmiştir. Buğra’nın haricinde Doğu Türkistan Davasının önemli şahsiyetlerinden biri olan ve bu davaya ömrünü adanmış kişilerden birisi olan İsa Yusuf Alptekin de bir yazı kaleme almıştır. Alptekin’in yazısı “Doğu Türkistan’ın Ekonomik ve Stratejik Bakımından Ehemmiyeti” başlığını taşımaktadır (Alptekin 1956: 19-23).

İsa Yusuf Alptekin dışında Sait Şamil’in “İslâm Konferansında Mühim Bir Beyanat” (Şamil 1956: 1-13), Dr. Arın Engin’in “Türk Dil Devrimi, Ulusal Kültürümüzün Arap-Frenk Köleliğinden Kurtuluş Yoludur” (Engin 1956b: 24-29), Müstecib Ülküsal’ın “Türk Dünyası ve Aydınlarla Düşen Borç” başlıklı yazısı (Ülküsal 1956: 27-29), Şir Mehmet Bey’in “Türkistan Millî Hareketlerinden Bir Parça I” (Şir Mehmet Bey 1956a: 30-32), Halife Altay’ın “Kazançlarımız ve Kanlı Yaşlarımız” başlıklı yazıları (Altay 1956: 38-39), ismi yazılmamış muhtemelen mahlas kullanmış olan Mutlu isimli birinin “Kurban Koday” başlıklı yazısı (Mutlu 1956b: 40-42) ve Avukat İlhan Musabay’ın “Bir Hatıra ve Bir Kadirşinaslık” başlıklı yazısı bulunmaktadır (Musabay 1956b: 43-47). Bu yazılar dışında Türkistan ve vatan sevgisi ile ilgili bazı şiirler sayfalar arasına yerleştirilmiştir.

Ayrıca "Paris Bloğu Kongresi" ile ilgili bir haber, dergiye gönderilen yazılar için verilen cevaplar ve dergi için maddi yardımda bulunan Doğu Türkistanlı vatandaşların isimleri ile gönderdiği para miktarları da dergide paylaşılmıştır.

Derginin 5. sayısı Kasım 1956 yılında çıkmıştır. Dergide haberler dahil toplam 9 yazı kaleme alınmıştır. Derginin hacmi kapak dahil olmak üzere toplam 35 sayfadır. Bu sayıda Mehmet Emin Buğra'nın toplam iki yazısı bulunmaktadır. Bu yazılardan ilki "Türkistan Tarihinde Son Yüzyıllar IV" başlıklı yazısı (Buğra 1956k: 1-4) ve "Kutluk-Türkan III" başlıklı piyesidir (Buğra 1956l: 19-24). Bu iki yazısında da bir önceki sayıda kaldığı yerden devam etmiştir.

Mehmet Emin Buğra'nın haricinde Harold Lamb'ın "Babür'ün Bir Hususiyeti" (Lamb 1956: 5-11), S. M. Çoban'ın "Türkistan'da Çin ve Rus Rekabeti" (Çoban 1956c: 12-15), Dr. Arın Engin'in "Atatürkçülükte Ulusal Eğitim" (Engin 1956c: 16-18), Metin Ahunbay'ın "Türkistan Folkloruna Ait" (Ahunbay 1956: 25-26) ve Âlim Altaylı'nın "Bir Türkmen Reisinin Anadolu Soydaşlarına Selamı" başlıklı yazıları bulunmaktadır (Altaylı 1956a: 32). Bu yazılar dışında Türkistan ve vatan sevgisi ile ilgili bazı şiirler sayfalar arasına yerleştirilmiştir. Ayrıca "Mülteci Macar Müdafaa Komitesinin Beyannamesi", "Mevlûd-i Nebevi Münasebetiyle Münihte Dini Merasim Düzenlenmesi" ile ilgili iki habere ve dergiye gönderilen yazılar için verilen cevaplara yer verilmiştir. Ancak bu sayıda daha önceki sayılarda bahsedilen dergi için maddi yardımda bulunan Doğu Türkistanlı vatandaşların isimleri ve gönderdiği para miktarları ile ilgili habere bu sayıdan itibaren rastlanılmamaktadır.

Derginin 6. sayısı Aralık 1956 yılında çıkmıştır. Dergide haberler başta olmak üzere toplam 10 yazı kaleme alınmıştır. Kapak dâhil olmak üzere toplam 37 sayfa olarak çıkan derginin son sayfasında bir de Türkistan haritası bulunmaktadır. Bu sayıda Mehmet Emin Buğra'nın toplam üç yazısı bulunmaktadır. Bu yazılardan ilki "Kızıl Emperyalizm ve Hür Dünya" başlıklı yazısıdır (Buğra 1956m: 1-6). Bu yazısında Buğra, Komünizmin Rusya'da ve Çin'de yayılmasının Türkistan coğrafyasını nasıl etkilediğinden ve hür dünyanın buna sessiz kalışından bahsetmektedir. Diğer iki yazısı ise daha önceki sayılarda başladığı ve bu sayıda da devam ettirdiği "Türkistan Tarihinde Son Yüzyıllar V" başlıklı yazısı (Buğra 1956n: 7-10) ve "Kutluk-Türkan IV" başlıklı piyesidir (Buğra 1956o: 13-16).

Mehmet Emin Buğra'nın haricinde adı ve soyadı yazılmamış ancak kısaltma şeklinde ismi verilmiş olan V. E ismindeki kişinin "Türkistan'ın Ehemmiyeti" başlıklı yazısı (E. 1956b: 11-12), Şir Mehmet Bey'in "Türkistan Milli Hareketlerinden Bir Parça II" başlıklı yazısı (Şir Mehmet Bey 1956b: 19-21) ve Âlim Altaylı'nın "Komünizmin İç Yüzü" başlıklı yazısı bulunmaktadır (Altaylı 1956b: 31-32).

Bu yazılar dışında Türkistan ve vatan sevgisi ile ilgili bazı şiirler sayfalar arasına yerleştirilmiştir. Ayrıca “Münih ve New York’ta Macaristan Faciasına Karşı Protesto Nümayişleri”, “Bangkok’ta Toplanan Parlemantolararası Konferansa Sunulan Dilekçe”, “Doğu Türkistan’da Yarım Milyon Sene Öncesine Ait Bir Fosil” ve “Sovyet Mahkûmu Milletleri Kurtarma Cemiyeti Reisi Bay Abramçiki’nin Nutku”, ilgili haberler, yazılara ve dergiye gönderilen yazılar için verilen cevaplar yer almıştır. Ayrıca derginin ilk defa reklam aldığı görülmektedir.

Derginin 7. sayısı Ocak 1957 yılında çıkmıştır. Haberlerle beraber toplam 15 yazıya yer verilmiştir. Kapakla beraber toplam 32 sayfa olarak çıkan derginin son sayfasında bir de Türkistan haritası bulunmaktadır. Bu sayıda Mehmet Emin Buğra’nın toplam dört yazısı bulunmaktadır. Bu yazılardan ilki “Kızıl Çin Başvekilinin Telaşlı Seyahatleri” başlıklı yazısıdır (Buğra 1957a: 1-4). Bu yazısında Çin Başvekili Çu Enlây’ın Kamboçya, Hindistan, Afganistan ve Nepal’e yaptığı uzun seyahatin iç yüzünü ve ulaşmak istediği gayesini ortaya koymaya çalışmıştır. İkinci yazısı Türkistan Milli Hareketleri kitabının yazarı A. Recep Beysun’a gönderilen Türkistan Sesi Dergisi’nin geri gelmesi sebebiyle A. Recep Beysun’un vefat haberini almış ve buna çok üzülmeye sebebiyle kaleme aldığı “Rahmetli A. Recep Beysun” başlıklı yazısıdır. Bu yazısında Abdullah Recep Beysun’un Türkistan davasındaki öneminden bahsetmiştir (Buğra 1957b: 24). Diğer iki yazısı ise daha önceki sayılarda başladığı ve bu sayıda da devam ettirdiği “Türkistan Tarihinde Son Yüzyıllar VI” başlıklı yazısı (Buğra 1957c: 5-10) ve “Kutluk-Türkan V” başlıklı piyesidir (Buğra 1957d: 27-29).

Mehmet Emin Buğra’nın haricinde Dr. Arın Engin’in “Atatürkçülük’te Ulusal Kültürümüz Üst Okullarımızda Güzel Yazın Öğrenimi” başlıklı yazısı (Engin 1957: 15-18), Şir Mehmet Bey’in “Türkistan Milli Hareketlerinden Parçalar III” başlıklı yazısı (Şir Mehmet Bey 1957a: 19-21) ve Avukat Müstecib Ülküsal’ın “Parçalama Siyaseti” başlıklı yazısı bulunmaktadır (Ülküsal 1957: 25-26). Bu yazılar dışında Türkistan ve vatan sevgisi ile ilgili bazı şiirler sayfalar arasına yerleştirilmiştir. Ayrıca “Kafkasta Ses”, “Türkistan Haberleri”, “Türk Basınından” başlıklı yazılar da dergide yer almaktadır. Ayrıca Sümer Bank tarafından verilen bir reklam da bulunmaktadır.

Derginin 8-9. sayısı Şubat-Mart 1957 yılında çıkmıştır. Haberler başta olmak üzere dergide toplam 15 yazı kaleme alınmıştır. Kapakla dâhil olmak üzere toplam 51 sayfa olarak çıkan derginin son sayfasında bir de Yeni Türkçe Dersler başlıklı örnekli bir alfabe bulunmaktadır. Bu sayıda Mehmet Emin Buğra’nın toplam üç yazısı bulunmaktadır. Bu yazılardan ilki “Türkistan ve Endonezya” başlıklı yazısıdır (Buğra 1957e: 1-2). Bu yazıda Türkistan’daki komünizm tehlikesine karşı Endonezyalı devlet adamlarının “Türkistan’ın Kurtuluş Hareketi” başlıklı bir dergi çıkarmasından ve kendileri ile hiçbir irtibatları olmadığı halde En-

donezyalıların böyle bir hareket içine girmelerinden duyduğu şaşkınlığı ve memnuniyeti dile getiren bir yazı yazmıştır. Bu yazının devamı "Endonezya'da Türkistan'ı Kurtarma Derneği" başlığı altında yayınlanmıştır. Bu yazıda Endonezya'dan gelen mektuplar, derneğin kurucularının isimleri, beyannamesi ve tüzüğü yayınlanmıştır. Diğer iki yazısı ise daha önceki sayılarda başladığı ve bu sayıda da devam ettirdiği "Türkistan Tarihinde Son Yüzyıllar VII" başlıklı yazısı (Buğra 1957f: 7-12) ve "Kutluk-Türkan VI" başlıklı piyesidir (Buğra 1957g: 42-45).

Mehmet Emin Buğra'nın haricinde Yahya Çağatay'ın "Batı Türkistan ve Siyasî Taksimatı I" başlıklı yazısı (Çağatay 1957a: 12-14), ismi verilmeyen ancak adı ve soyadı kısaltılarak yazılan V. E. adlı bir kişinin "Türkistan'ın Ehemmiyeti" başlıklı yazısı (E. 1957: 15-17), Şir Mehmet Bey'in "Türkistan Milli Hareketlerinden Parçalar IV" başlıklı yazısı (Şir Mehmet Bey 1957b: 19-22) ve M. Ereğli'nin "Ruslar Ham Toprak Arama Bahanesiyle Türk Kavimlerinin Yaşayışlarını İmha Ediyor" başlıklı yazısı bulunmaktadır (Ereğli 1957: 25-27). Bu yazılar dışında Türkistan ve vatan sevgisi ile ilgili bazı şiirler sayfalar arasına yerleştirilmiştir. Ayrıca "Üstad Sadri Maksudi Arsal", "Milliyetçi Çin ve Türkistan Meselesi", "Türkistan Şimdi Kalbinizin Kapısını Çalıyor" ve "Abdullah Recep Beysun" başlıklı yazılar ile Türkistan ve dünya basınından haberler de dergide yer almaktadır. Ancak bu sayıda reklam bulunmaktadır.

Derginin 10-11. sayısı Nisan-Mayıs 1957 yılında çıkmıştır. Haberlerle beraber toplam 13 yazıya yer verilmiştir. Kapakla beraber toplam 36 sayfa olarak çıkan derginin son sayfasında Yeni Türkçe Dersler başlıklı örnekli bir alfabe ile Türkistan Haritası bulunmaktadır. Bu sayıda Mehmet Emin Buğra'nın biri şiir olmak üzere toplam 6 yazısı bulunmaktadır. Bu yazılardan ilki "Doğu Türkistan'ın İstiklâl Davasının Yeni Durumu" başlıklı yazısıdır (Buğra 1957h: 1-4). Bu yazısında 1949 öncesi ve sonrası Doğu Türkistan'daki Çin istilası ve bunların sonuçları ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. İkinci yazısı "İslam Dünyasına Bir Çağrı" başlıklı yazısıdır (Buğra 1957i: 5-10). Bu yazısında Mayıs 1957 yılında Arap memleketlerini ziyareti sırasında yayınladığı broşürü neşretmiştir. Üçüncü yazısı "İslam Konferansına Verilen Muhtıra" başlıklı yazısıdır (Buğra 1957j: 11-13). Bu yazısında Doğu Türkistan'daki Komünizmin yayılması ve burada yaşanan sıkıntılardan bahsedildikten sonra İslam Dünyasının bu konudaki sessizliği ve kendilerine hangi konularda yardım etmesi gerektiğini izah etmeye çalışmıştır. Dördüncü yazısı "Ezici Ayrılık" başlıklı bir şiirdir (Buğra 1957j: 18). Diğer yazısı ise daha önceki sayılarda başladığı ve bu sayıda da devam ettirdiği "Türkistan Tarihinde Son Yüzyıllar VIII" başlıklı yazısıdır (Buğra 1957k: 14-18).

Buğra'nın haricinde Suphi Taşkent'in "Türkistan" isimli bir şiiri (Taşkent 1957: 4), Yahya Çağatay'ın "Batı Türkistan ve Siyasî Taksimatı II" başlıklı yazısı (Çağatay 1957b: 19-24) ve Şir Mehmet Bey'in "Türkistan Milli Hareketlerinden Parçalar V" başlıklı yazısı bulunmaktadır (Şir Mehmet Bey 1957c: 25-27). Bu yazılar dışında Türkistan ve vatan sevgisi ile ilgili bazı şiirler sayfalar arasına yerleştirilmiştir. Ayrıca "Endonezya'da Bizim Dava", "Hicaz'daki Doğu Türkistanlılardan Bir Heyet Çin Hariciye Vekili İle Görüştü" ve "Komünist Çin ve Rusya Arasında Çekişme" başlıklı yazılar bulunmaktadır.

Türkistan Sesi Dergisi 11. Sayıdan sonra yayın hayatından çekilmiştir. Tabii bu çekilmenin bir çok sebebi bulunmaktadır. Ancak en görünen sebeplerin başında maddi yetersizlik, makale bulmakta yaşanan sıkıntılar ve Mehmet Emin Buğra'nın sağlık şartlarının el vermemesi sıralanabilir. Tüm sıkıntılara rağmen Doğu Türkistan Davasını hür dünyaya anlatmak için gayret eden Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin, ömürlerinin sonuna kadar gerek yazı yolu ile olsun gerek yaptıkları ziyaretler yolu ile olsun her ortamda bu davalarını anlatmayı kendilerine bir yaşam biçimi olarak benimsemiş kişilerdir.

2. Mehmet Emin Buğra'nın Mektuplarında Türkistan Sesi Dergisi'nin Çıkarılması Süreci ve Mektupların Tahlili

Mehmet Emin Buğra'nın İsa Yusuf Alptekin ile yazışmalarındaki neşriyat hayatının gerekliliği konusunda ilk karşımıza çıkan mektubu 11 Mart 1956 tarihli'dir. Buğra, mektubunda daha önce kendi aralarında neşriyat hayatının gerekliliği konusunda görüştüklerinden ve bu konuda ne kadar isabetli davrandıklarından bahsettiği gibi, neşriyat meselesi için temaslarda bulunmak üzere Ankara'ya gideceğini haber vermektedir. Ayrıca neşriyat kararına diğer dostlarının da destek verdiğini belirtmektedir.

"Neşriyat ve propagandaga emniyet bermeye başlaganlığına köre biznin neşriyat için gayret kıladurgan kararmızın ne kadar isabetlik ve ne kadar zamanında bolganlığı malum bulunmaktadır. Neşriyat hakıdaki bazı planlar ve Ankara'daki temaslarmını inşallah özüm barganda arz etermen. Bu fikrimiz vücudga çıkunça özleri sözleşge dostlardın başkalarının anlarub kalmasslığı için dostlarga tavsiyede bulunurlar." (Türkiye Türkçesi: Neşriyat ve propaganda işlerine önem vermemizin ve neşriyat için gayret göstermemizin ne kadar doğru ve isabetli bir karar olduğu malumdur. Neşriyat için düşüncelerimi ve planlarımı Ankara'ya ken-

dim gidip temaslarımı yaptıktan sonra kendim arz edeceğim. Bu fikrimiz ortaya çıktıkça dostlarımız tavsiyelerde bulunmaktadır).³

29 Mart 1956 tarihli mektupta neşriyat işlerinin devam ettiğinden bahseden Mehmet Emin Buğra, çalışmaların neler olduğu ile ilgili ayrıntılı bilgi vermemiştir. Sadece neşriyat ile ilgili işler için ilgilendiğini ve diğer işleri sebebiyle İsa Yusuf Alptekin'in mektubuna hemen cevap veremediğini belirtmektedir.

"Muhterem İsa Bek Efendi. Selam, 24.04.56 tarihlig mektuplarını algan idim. Fakat mecmuaga için hazırlıklar ve başka meşgullükler yüzidin derhal cevap yazamadım." (Türkiye Türkçesi: Muhterem İsa Beyefendi. Selam. 24 Nisan 1956 tarihinde gönderdiğin mektubu aldım. Fakat mecmuanın hazırlanması ve başka işlerim sebebiyle hemen cevap yazamadım).⁴

9 Mayıs 1956 tarihli mektupta çıkarılması planlanan mecmua ile ilgili sıkıntılar maddeler halinde sıralanmış ve derginin ilk ismi için **"Türkistan"** adı düşünülmesine rağmen karşı çıkmalar nedeniyle isminin **"Türkistan'ın Sesi"** olması kararının verildiğinden bahsetmektedir. Ayrıca derginin çıkarılması için bir mali komisyonun kurulduğundan bahseden Buğra, bu komisyondan alacağı rapora göre derginin çıkıp çıkmayacağı ile ilgili olarak İsa Yusuf Alptekin'i bilgilendireceğini haber vermektedir.

"Mecmua için başlanguç işlerni becermektemin. Meseleler 1) Anafartalar mahlesinde idare için bir yazıhane kiraladım. 2) İstanbul, Ankara ve Avrupa'daki vatandaş, çağdaş ve Türkçi ilim adamlarına özleri körgegen mektuplar yazdım. 3) Bazı makalelerini hazırlaşğa başladım. Bayramdın kiyinle Ankara Valilikige beyanname verib resmi formalitesini tamamlamakçudurmen. Mecmuaganın ismi hakıda mençe "Türkistan" ismi hemedin münasibrak idi fakat Ziya'nın çatak çıkarışdın ihtiyat kılıb "Türkistan Sesi" ismini verişini münasib kördüm ve İngilizcesi Voice of Turkistan atını alur.

---

³ EK.1

⁴ EK.2

(Yan Taraf) Mecmuanın maliye işini temin kılmak maksadı bile öz-leri başlık kurulgan komisyonun faaliyetine ne yerge bardı? Bu hafta mufassal malumat berişlerini rica itemen. Eğer o iş bolmasa mecmuganı devam ettirışimiz kıyın boladur. Mehmet Ruhi'din bize cevap gelmedi." (Türkiye Türkçesi: Mecmua için başladığım iş-leri yapmaktayım. Meseleler 1) Anafartalar Mahallesinde idari iş-leri yürütmek için bir yazıhane kiraladım. 2) İstanbul, Ankara ve Avrupa'daki çağdaş ve Türkçü ilim adamlarının kendilerine mektuplar yazdım. 3) Bazı makaleleri hazırlamaya başladım. Bayramdan sonra Ankara Valiliğine beyanname verip resmi formaliteleri tamamlayacağım. Mecmuanın ismi bence "**Türkistan**" olması münasiptir. Ancak Ziya'nı karşı çıkmasını dikkate alıp "**Türkistan Sesi**" ismini vermeyi uygun gördüm ve İngilizce ismi ise "**Voice of Turkistan**" olacaktır).⁵

17 Mayıs 1956 tarihli mektupta mecmuanın çıkarılabilmesi için gerekli olan yazıların toparlanma sürecinde olduğunu belirten Buğra, yazıların bir an önce kendisine ulaşmasını temenni ettiğini belirttiği gibi, tüm mesaisini derginin çıkartılması için harcadığından bahsetmektedir.

(Yan Taraf) "Mektubnı bitürgen vaktimde Hicaz'dın mektub keldi. Cevap yazmağa vaktim bulmadı. Latif'e cevap yazıp yollarlar. Mecmuga için yazmakga vade kılğan makalelerini tizrak yazıp yollarlar. Bütün meşgüllüğüm mecmua için bolmakta" (Türkiye Türkçesi: (Yan Taraf) Mektubu bitirmek üzere iken Hicaz'dan bir mektup geldi. Cevap yazmaya vakit bulamadım. Latif'e cevap yazıp yollarlar. Mecmua için yazmayı düşündüğünüz makaleyi çabucak yollayınız. Bütün zamanımı mecmua için harcamaktayım).⁶

Mehmet Emin Buğra, 23 Mayıs 1956 tarihli mektupta tüm mesaisini mecmuanın çıkartılması için tasarruf etmesine rağmen işlerin çok da yolunda gitmediğini, özellikle yazı göndermesi gereken kişilerin makalelerini halen göndermediklerinden, artık mecmuanın çıkarılması gerektiğini, bu nedenle de gerekirse ilk sayının tüm makalelerini kendisinin yazacağını ve mecmuayı, 1 Temmuz 1956'da çıkarmayı planladığından bahsetmektedir. Ayrıca bu sıkıntıla-

---

⁵ EK.3

⁶ EK.4

rın aşılamaması durumunda mecmuanın en fazla beş sayı sonra yayınının durmak zorunda olabileceğinden bahsetmiştir.

“Men bütün meşguliyetimi mecmuga işige bağlamakta ve başka hiçbir işge karayalmagan halde odurmen. Bugüngeçe hiçbir yerdin makale gelmedi. Belki birin san baştın ayak benim makalem bile çakadurgandık turadır ve buna bina aleyh bütün makalelerini hazırlatşga kırıştım. Temmuz'nın 1'inde 1. Sannı çıkarışga karar kıldım. İstanbul'ga arka arkadın büyük mihmanlar kelib özleri ve vatandaşlar köp meşgul buluşub kaldılar. Men İstanbul'ga bargan vakitte özlerinin evideki toplantıdaki kararlarının nime bolganlığını bilelmedim.

Mençe hali hazırdaki bütün vaziyetlere göre neşriyat işimiz mihman karşılamakdın kop mühim idi. Eğer o karar amelge aşmasa mecmuaganı 5 san çıkarıb tahtatışga mecbur kalarmız. İmza. Buğra” (Türkiye Türkçesi: Ben bütün zamanımı mecmua için harcadığım için başka hiçbir işle meşgul olamıyorum. Bugüne kadar hiçbir yerden makale gelmedi. Belki de birinci sayıyı tüm yazılarını kendi yazdıklarımla ile hazırlayacağım. Bunun için tüm makalelerimi hazırlamaya giriştim. 1 Temmuz'da birinci sayıyı çıkarmaya karar verdim. İstanbul'a önemli kişiler gelip sizinle ve vatandaşlarla çok meşgul oldular. Ben İstanbul'a geldiğim vakit evinizdeki toplantıda ne karar alındığını bilemiyorum. Bence hal-i hazırdaki bütün vaziyetlere göre neşriyat işimizi önemli görmeniz çok mühim idi. Eğer o karar hayata geçmese mecmuayı 5 sayı çıkarıp yayından çekmek zorunda kalırız. İmza. Buğra).⁷

Mehmet Emin Buğra, 28 Mayıs 1956 tarihli mektubunda mecmuanın yayın hayatına çıkması için gerekli olan resmi işlemlerle ilgili evrakları teslim ettiğinden ve mecmuayı 15 Haziran 1956'da matbaaya verip 1 Temmuz 1956'da ise yayınlamayı düşündüğünü belirtmektedir. Ayrıca Türkiye'deki kâğıt kıtlığı olduğundan bahsettiği mektubunda, bütün olumsuzluklara rağmen yola çıktıklarını ve bu konuda tevekkül içinde olduğunu ifade etmektedir.

---

⁷ EK.5

“Mecmuga işi bolsa hükümetge beyanname berdim. Formaliteleri yapılmaktadır. İnşallah gelecek ayının 15’de matbaaya berürmiz. Temmuznın başıda çıkar. Fakat kağıt kıtlığı yüzündin oyalangandın bir miktar kıymet tohtay durgandur turadır. Her kaydag bolsa işege başladuk. Allahga tevekkül. İlhan’ının mecmuga hakkıdaki fikirleri hemisi toğrudur. Mümkün kader efkarlarga uygun halde çıkarmak planı bile işege başladuk ve özlerige mu kıskaçı yazdım” (Türkiye Türkçesi: Mecmua işinin olması için hükümete beyanname verdim. Formaliteler yapılmaktadır. İnşallah gelecek ayın 15’inde matbaaya vereceğim. Fakat kâğıt kıtlığı yüzünden bir miktar bekleyeceğiz. Her ne olursa olsun işe başladık. Allaha tevekkül ediyoruz. İlhan’ın mecmua hakkındaki fikirlerinin hepsi doğrudur. Kaderimize uygun halde çıkar-mak planı ile işe başladık ve bu planları size kısaca yazdım).⁸

Mehmet Emin Buğra, 16 Haziran 1956 tarihli mektubunda mecmuanın Türkçe sayısını matbaaya verdiğini, İngilizce sayısını ise Temmuz başlarında matbaaya vermek için gayret sarf ettiğinden bahsetmektedir. Ayrıca mecmua-nın çıkartılmasında Ahmet Rıza ve Settar’ın gayretlerini takdir etmektedir.

“Muhterem İsa Bek Efendi. Selam. Sultan Kulu’din yollagan mektublarını aldım. Teşekkür itemen. Mecmuaganın Türkçesini matbaaya berdük ayın sonıga çıkar. İngilizçesini Temmuz başlarında matbaaya bermek için çalışmaktamın. Ahmed Rıza ve Settar köp yahşi çalıştı” (Türkiye Türkçesi: Muhterem İsa Beyefendi. Selam. Sultan Kulu ile yolladığın mektubu aldım. Teşekkür ediyorum. Mecmuanın Türkçesini matbaaya verdik ve ay sonunda çıkacak. İngilizcesini Temmuz başlarında matbaaya vermek için çalışmaktayım. Ahmed Rıza ve Settar çok güzel çalıştılar).⁹

Mehmet Emin Buğra, 25 Haziran 1956 tarihli mektubunda mecmuanın tanımını için faaliyetlerde bulunduğundan bahsetmektedir. Bu doğrultuda Ankara’daki gazetelere ilanlar verdiğini, mecmuadan daha geniş çevrelerin haberdar olabilmesi için Hürriyet ve Cumhuriyet gibi Türkiye’deki büyük gazetelerde de ilanların çıkartılmasına gayret edilmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Buğra,

---

⁸ EK.6

⁹ EK.7

ayrıca bu ilanlar için gerekli olan maliyet analizlerinden de söz etmiştir. Aslında bu durum bize, Buğra ve arkadaşlarının içinde buldukları maddi sıkıntıları göstermesi açısından da önemli bilgiler vermektedir.

“Türkistan Sesi mecmuası için Ankara gazeteleride ilanlar çıktı ve çıkmaktadır. İstanbul gazeteleridin Hürriyet, Cumhuriyet gibi kop okulgan gazetelerde mu ilan etilse yahşi bolur idi. Bu üçün Ankara gazetelerinde çıkan ilan nüshasını yolladım. Latif'e İstanbul'da hiç olmasa iki gazetede bu ilanı çıkarışga gayret kılışlarını rica etemen. Baş sahifenin başıda yazılğan bu ilanın bir defalığı Ulus 25 lira, Zafer 35 lira alır.” (Türkiye Türkçesi: Türkistan Sesi Mecmuası için Ankara'daki gazetelerde ilanlar çıktı ve çıkmaya devam edecektir. İstanbul gazetelerinden olan ve çok okunan Hürriyet, Cumhuriyet gibi çok okunan gazetelerde bu ilanlar çıksa çok iyi olur. Bunun için Ankara gazetelerinde çıkan ilanların örneklerini yolladım. Latif'e İstanbul'daki hiç olmazsa iki gazetede ilan çıkarmasına gayret etmesini rica ettim. Baş sayfada yazılan ilanlar için Ulus 25 lira, Zafer 35 lira almaktadır).¹⁰

Mehmet Emin Buğra, 4 Temmuz 1956 tarihli mektubunda maddi imkânsızlıklara ve makalelerin toplanmasındaki sıkıntılara rağmen uzun zamandan beri çıkarmak için meşgul oldukları Türkistan'ın Sesi mecmuasının Türkçe sayısının neşredildiğini ancak İngilizcesinin halen basılmadığını haber vermektedir.

“Türkçe mecmuaga bugün çıkadur. Muhiddin Hacıdın yollab berürmen. İngilizçesi basılmaktadır. Mecmuaga hakıda ilan berdürüp koygan ikenler teşekkür itelmen” (Türkiye Türkçesi: Mecmuanın Türkçesi bugün çıkacak. İngilizcesi basılmaktadır. Mecmua hakkında ilan verdirenlere teşekkür ediyorum).¹¹

Mehmet Emin Buğra, 28 Temmuz 1956 tarihli mektubunda mecmuanın artık yayın hayatındaki yerini aldığını, ikinci sayının çıkarılması için faaliyetlere başladığını ve İngilizce sayının çıkarılması işleriyle meşgul olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca bu işlerin zahmetli olması ve zaman gerektirmesi sebebiyle

---

¹⁰ EK.8

¹¹ EK.9

İsa Yusuf Alptekin'in yazmış olduğu mektuba geç cevap vermek zorunda kaldığını belirtmektedir.

“Muhterem İsa Bek Efendi. Selam. 14/7 tarihlig mektubların alıpkop memnun boldum. İngilizçe mecmuganı tarkatış ve Türkçe mecmuganın ikinci sanını tashih kılış işleri bile meşgul bolganlığımдын derhal cevab yazamadım” (Türkiye Türkçesi: Muhterem İsa Beyefendi. Selam 14 Temmuz tarihli mektubunuzu aldım çok memnun oldum. Mecmuanın İngilizcesinin basılması ve mecmuanın Türkçe ikinci sayısının tashih işleri sebebiyle derhal cevap yazamadım).¹²

Mehmet Emin Buğra, 29 Ağustos 1956 tarihli mektubunda mecmuanın yeni sayısını bastırmak için Eylül ayının başlarında matbaaya vermeyi düşündüğünü haber vermektedir. Ayrıca bu mektubunda İsa Bey'den makale göndermesini rica etmektedir.

“Mecmuganı belke yeni ayın başlarında basışğa berürmiz. Makalelerini öndin olarak berişlerini rica itemen.” (Türkiye Türkçesi: Dergiyi belki yeni ayın başlarında basmaya başlayacağız. Makalelerini önceden vermeni rica ediyorum).¹³

Mehmet Emin Buğra, 6 Eylül 1956 tarihli mektubunda mecmuanın yayın hayatını devam ettirebilmesi için gerekli olan maddi desteği sağlaya bilmek gayesiyle Kerim, Polat ve Hasan adlı kişilerin mecmuanın abone işlerini yürütmeleri için atandığını belirtmektedir. Mektuptan ayrıca Buğra'nın mecmua dışında da faaliyetlerle uğraştığı Milliyetçi Çin Hükümetine verilmek üzere bir muhtıra hazırladığı, adını belirtmediği ancak general olarak zikrettiği bir kişi ile de temas halinde olduğu anlaşılmaktadır.

“Muhterem İsa Bek Efendi. Selam. 1/9/1956 tarihlig mektublarını aldım. Mecmuaga yazılğan tebrigler ve abonelerni toplamak üçün Kerim Bek, Polat, Habib ve Hasan tayin etilgen idi. Tayin etilgen yerde Kerim Bek ve Polat baraydı. Hasan'ga men itken idim kabul etken idi. Habib kabul etmese kalğan üç kişi becerir.

---

¹² EK.10

¹³ EK.11

*Kerim Bek'nin adresige makbuz defterini yolladım. Tizrak faaliyetke geçse yahşi bolur. Mecmuagnı çıkarmak üçün kelgendin beri meşgul bolmadım. Çünke muhtıranı bazı tekrar yerlerini tüzeltib 31 Ağustosta genarelge ve lazumlurlege bermek üçün meşgul boldum ve ertesi günü Şarki Türkistan'ın istiklali davası üstünde Milliyetçi Çin ile bolgan müzakere içünge algan uzun bir rapor istedi. Bir niçe gün bunu hazırlamakğa meşgul boldum ve 4 Eylül'de berdim” (Türkiye Türkçesi: Muhterem İsa Beyefendi. Selam. 1 Eylül 1956 tarihli mektubunuzu aldım. Mecmuanın tebrik ve abone işleri Kerim Bey, Polat ve Hasan tayin edildi. Kerim Bey ve Polat tayin edildikleri yere vardılar. Hasan'a ben söyledim kabul etti. Habib kabul etmese kalan üç kişi becerir. Kerim Bey'in adresine makbuz defterini yolladım. Çabucak faaliyete geçerse güzel olur. Geldiğimden beri mecmuayı çıkarmak için zaman bulamadım. Çünkü muhtıranın bazı tekrar yerlerini düzeltip 31 Ağustos'ta generale ve lüzumlu olan yerlere vermek için meşgul oldum ve ertesi gün Şarkî Türkistan'ın istiklâlî davası üzerine Milliyetçi Çin ile yapılan müzakereleri de kapsayan uzun bir rapor istedi. Bir gün sadece bununla meşgul oldum ve 4 Eylül'de verdim).*¹⁴

Mehmet Emin Buğra, 13 Eylül 1956 tarihli mektubunda İsa Bey'in makale yazmasından memnun olduğunu belirtmektedir. Mecmuanın 3. sayısının çıkarılma zamanının gelmesine rağmen halen basılmadığından bahsetmektedir. Buğra, gecikmenin temelinde neler olduğundan bahsetmemiş olsa da bunun sebepleri düşünüldüğünde yazı göndermesi gereken kişilerin geç göndermeleri, maddi sıkıntılar ve belki de kendisinin mecmua dışında da uğraşmak zorunda olduğu işlerin yoğun olmasının etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu olumsuzluklara rağmen mecmuanın Türkistan davasına olan katkısının farkında olan Buğra'nın mektubundan, zamanı geçmesine rağmen, 3. ve 4. sayıyı birlikte bastırmak için gayret sarf ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca 3. ve 4. sayıların birleştirilerek 48 sayfa halinde basılmasını uygun gördüğünü mektubunda ifade etmektedir.

“Muhterem İsa Bek Efendi. Selam. 8 ve 12 tarihlig iki mektublarını arka arkadın aldım. Mecmuagaga makale yazışğa kırışkenliklerige memnun boldum. Patrak yollab berürler.

---

¹⁴ EK.12

*Mecmuaganın üçüncü sanrı zamanı ötüp ketti bu için üçüncü ve dördüncü sanrı birleştürüb 48 sahife halide gelecek ayın başıda çıkarmakka karar berdim. Aynın 17 veya 18 de matbagaya berür her tarafdın makaleler keldi” (Türkiye Türkçesi: Muhterem İsa Beyefendi, Selam. 8 ve 12 tarihli mektuplarını arka arkaya aldım. Mecmua için makale yazmaya başlamana çok memnun oldum. Çabuk yollarsan verirler. Mecmuanın üçüncü sayısının zamanı gelip geçti. Bunun için üçüncü ve dördüncü sayıları birleştirip 48 sayfa haline gelecek şekilde ayın başında çıkarmaya karar verdim. Her taraftan makaleler geldi ayın 17 veya 18’inde matbaaya vereceğim).*¹⁵

Mehmet Emin Buğra, 25 Eylül 1956 tarihli mektubunda ise İsa Bey’in göndermiş olduğu makaleleri aldığını ve bazı düzeltmeler yaparak basmaya gönderdiğini, başlığını ise *“Doğu Türkistan Ekonomisi ve Stratejik Bakımdan Ehemmiyeti”* olacağını ifade etmektedir. Yine İsa Bey’in göndermiş olduğu ikinci makalenin ise diğer sayıda çıkacağından bahsetmektedir.

*“Muhterem İsa Bek Efendi. Selam. Mektuplarını aldım ve yollagan makalelerini bir miktar tüzeltib basışga berildi ve başlığını ‘Doğu Türkistan Ekonomisi ve Stratejik Bakımdan Ehemmiyeti’ diyib yazıldı. İkinci makalelerini inşallah gelecek sanda çıkar” (Türkiye Türkçesi: Muhterem İsa Beyefendi. Selam. Mektuplarını aldım ve yolladığınız makalenizi bir miktar düzeltip basılmaya gönderdim. Başlığı “Doğu Türkistan Ekonomisi ve Stratejik Bakımdan Ehemmiyeti” olarak yazıldı. İkinci makaleniz inşallah gelecek sayıda çıkar).*¹⁶

Sonuç

Mehmet Emin Buğra, Doğu Türkistan’daki mücadele, dava ve ilim adamı vasıflarını Türkiye’de de devam ettirmiş önemli şahsiyetlerden birisidir. Yukarıda da izah edildiği gibi mecmuanın çıkartılması safhalarındaki ekonomik sıkıntılar, makalelerin toplanmasındaki zorluklar bu mecmuanın yayın hayatına geç girmesine neden olmuştur. Yine aynı zamanda Mehmet Emin Buğra ilim adamlığı dışında siyasi bir kimliğe de sahiptir. Bir taraftan Türkistan’ın Sesi Mecmua-

---

¹⁵ EK.13

¹⁶ EK.14

sını çıkartmak için gayret sarf ederken Çin'e karşı yürütülen siyasi işlerle de meşgul olmuştur. Türkistan davasının geniş çevrelere ulaştırılmasının bir ölkü olduğundan hareketle Türkistan'ın Sesi Mecmuasını çıkartmak için gayret sarf etmiş ve yaşadığı dönemdeki fikir hayatına bu davayı ulaştırmanın mücadelesini verdiği gibi kendisinden sonra gelecek ve bu davayı daha ileriye götürecek kişilerin de önünü açmıştır. Bu neşriyatlar sayesinde birçok insan Doğu Türkistan davasından ve orada yaşadıkları sıkıntıların neler olduğundan haberdar olmuşlardır. Tüm bu mücadelesine rağmen özellikle maddi sıkıntılar yüzünden 11 sayı olarak çıkan dergi Mayıs 1957 yılında yayın hayatından çekilmek zorunda kalmıştır. Milliyetçi Çin Hükümeti'nin yurt dışındaki propagandalarının etkisi ile dergiye yardımda bulunan Suudi Arabistan'daki muhacirler, maddi konularda destek olmaktan çekindikleri için Mehmet Emin Buğra ve arkadaşlarına mali konularda destek olmamışlardır. Bu olumsuzluklara makale toplamanın da zorlukları eklenince dergi yayın hayatından çekilmek zorunda kalmıştır (Bakır 2005: 204).

EKLER

EK.1

۱۱/۳ / ۱۹۵۶

محترم عيسى بگ افندى

نشریات و پروپاگاندا گم اہمیت پر ملک
باشلاغانلىقىغۇم كورە بىزنىڭ نشریات اوچون غىرەت خىلا دورىغا قىرار بىزنىڭ
نە قىدار رضا بىلىك ونە قىدار زىمانىدا بولغانلىقى مەلۇم بولماقتا دورى . نشریات
حقىدە كى بىزنىڭ بىلەنلرۇ انقەرە دە كى تاسلىرىمىن ان شاء اللہ اوزوم بارغاندا ارغىزى اتىارمىن
بوزقۇر بىزنىڭ بوزغۇم چىققۇ كىچىم اوزلرۇم سوزلرۇم دوتىلرۇم باشقا كىزنىڭ كىزىلەب
تالالىقى اوچون دوتىلرۇمگە توھىبە دە بولونۇرلرۇ

EK.2

انقره
29/4/1956

محترم عیسیٰ بگ افندی

سلام. 24/4/58 تاریخ میں لکھی گئی آپ کی انجمن کے لیے ایک مجموعہ اور جو حاضر لیٹر
وہاں تھا مشورہ لائق اور یوں ہی در حال جواب یا (مکالمہ)

EK.3

انقره
9/5/1956

محترم عیسیٰ بگ افندی

یولانگان مکتوب پر تم نے ترقی یافتہ برٹین اور مجموعہ اور جو حاضر لیٹر میں
مثلاً 1- آنا فارطہ لکھ سیدہ ادارہ اور جو میں یا زینجانہ کو لادیم. 2- استانبول،
انقرہ و آورو پاڈاکن وطنہ اش، جہہ داش و تورکچی علم آدم لکھ افوز لکھ کو گن مکتوب
دک مکتوب پر یا زیدیم. 3- بعض مقالہ لکھ حاضر لاشعہ باشلا دیم. بایرامدین کین لا
انقرہ و الیلک گنہ بائنا مہ بریب رسمی فورمالیہ سینی تاملو ما چید و زمین. مجموعہ نیک
اسی حقیقہ منجہ تورکستان، اسے ہم دین مناسب اراق ایسی فقط ضیا نیک چاقاق
چیتا ریشی دین احتیاط قلیب «تورکستان سینی» اسینی پریشی مناسب کو ردوم
و انگلیز جہ سے voice of Turkistan آئینہ آلور.

مجموعہ نیک مالہ ایشینہ تا میں قیماق مقصد کا ہیلہ افوز لری باشلیخ قورولغان کو میسون نیک فعالیت نہ بزرگ بارداک؟
بوصفہ مفصل معلومات پر لکھیں رجا ایما من. اگر او ایس بولمہ مجموعہ لی دوام اتور شیمیز قین بولادور
محمد رفی دین پیچو جوار کلہ کی حتم نامہ لکھ (الور پتور ذمہ آرا قائلہ اندا)

EK.4

انقره
12/5/1956

محترم عيسى بگ افندي

مکتوبى بىتورگى و قىمىدا ايجازدىن مکتوب کىلدى، جواب يازيشقه و قىمى بولدى لطفاً جواب يازىپ يوللارگى،
مجموعه اوچون يازماقچه و عده قىلغان مقاله لرني تيزراق يازىپ يوللارگى، بوتون مشغول توغرىم مجموعه اوچون بولماقچه

EK.5

انقره
23/5/1956

محترم عيسى بگ افندي

من بوتون مشغول بىتورگىم مجموعه ايشيخه باغلامقده و باشقا بىيچ بىر ايشيخه
قورالماقچان حالدا دورمىن، بوگونگه چه بىيچ بىر سردى مقاله کىلدى بىلگه بىيچى
سان باشدىن آياغى منياق مقاله بىلگه چىقادورغاندىك تورادور و بو كاتباغ
بوتون مقاله لرني حاضرلاشقه كىرلشدىغىم تموزنىك بىيچى ده بىيچى سانى
چىقارلشقه تىرار قىلدىغىم، استانبولغىم آرقا ~~قىم~~ آرقا دىن بولوك
مهمانلىك كىلدىم، اوز لرگى و وطندا اشكر كوپ مشغول بولوشوب قالدىم
من استانبولغىم بارغان وقتدا اوز لرگى نىلغى او بىيچى كى توپلاستىم داكى
قىزارلر نىلغى نىمە بولغانلىقىنى بىلگىم
منجه حال حاضر دىكى بوتون وضعيتلرگه كوره نىشريات ايشىمىنما
قارشىلا مقدا كوپ مهم ايدى، اگر او قىزار عملگه اشماسه مجموعه نىشريات
چىقارىپ توختا توشقه مجبور قىلالامىز، شۇ كاتباغ بولماق

EK.6

انقره
28/5/1956

محترم عيسى بگ افندي

مجموعه ايشى بولسه حكومتگه بياننامه بىردىم خورماليتە لىرى ياپىلا قىدا دور
 ان شى ۱۵۰۰ كىلگىمىز كىمى نىڭ ۱۵۰۰ دە مطبوعە گە بىرور مىزىمىز نىڭ باشىدا
 چىقار فقط كاغىز قىلغىلى يوزىمىز بىز او يىلانغا نىمىز بىر مەقدار قىممەت
 توختايدىمىز نىڭ تورادور ، پىرقايدىمىز بولسا ايشقە باشلا دو ق اللە غە
 توكل ، ايلان نىڭ مجموعە حقىدە كىمى فىكر لىرى بىمىس توغرا دور مەكلىمى قىدا راقىمىز
 او يىزىمىز حالدا چىقارماق پىلانى بىلە ايشقە باشلا دو ق داوزىگە موقىصقە چە
 يازدىم .

EK.7

انقەرە
 16/6/1956

محترم عيسى بىگرافندى !

سلام . سلطان نىڭ قولىدىن يوللانغان مەكتوبىمىزنىڭ ئالدىمىز تىكراتىمىز .
 مجموعە نىڭ تورىچە لىرى مطبوعە گە بىرور كىمى نىڭ موقىصقە چە چىقار ، انگىلىزچە لىرى
 تەمىز باشلىرىمىز مطبوعە گە بىرور كىمى چالاشماق دا مىز . احمد رضا دوستار كۆپ ئىشنى
 چالاشتى .

EK.8

انقەرە
 25/6/1956

محترم عيسى بىگرافندى

توركىستان سىمى مجموعە سىمى او چوون انقەرە غىزىمە لىرىدە اعلان بىر چىقىمى
 دى چىققا قىدا دور ، اللىتا بىرور غىزىمە لىرىدىمىز چىقىمى ، جەمورىيە سىمى
 كۆپ او قولغا ن غىزىمە لىرىدە موعلان اتىلە ئىشنى بولور ايدىمى
 بو او چوون انقەرە غىزىمە لىرىدە چىققان اعلان نىڭ سىمى بوللا دىمى
 لطفقا ئىتتا بىرور دە بىرور اولسا ايكلى غىزىمە دە بو اعلاننى چىققا تىرىشقە
 غىرت قىلىش لىرىمىز چالاشماق . باش صحىفە نىڭ باشىدا يازىلغان
 بو اعلان نىڭ بىر دىخە لىلى او چوون اولوس 25 لىرا ، لىقۇمى 3 لىرا
 آلدىم .

EK.9

انقسره
4/7/1956

محترم عيسى بگ افندي

تور كچه مجموعه بوگون چقا دور محى الدىن حاجيدىن يوللاب بوزم
انگليزچه سى ناسيلا قدا دور ، مجموعه حقيده اعلان بردوروب تويان
ايكىلر شكر ايتامن .

EK.10

انقسره
28/6/1956

محترم عيسى بگ افندي

سلام . 24/6 تاريخلىخ مکتوبلرئى آليب كوپ ممنون بولدوم . انگليزچه
مجموعه نارتاتيش وتور كچه مجموعه نياق . ايكنجى ساننى تصحيح قىلىش ايشلرى بيله مشغول
بولغانلىقىم دىن در حال جواب يازالارم .

EK.11

انقسره
29/8/1956

محترم عيسى بگ افندي

مجموعه نى بلگه يگى آسى نياق باشلريده باسئسخه بوزمئىز ، مقاله لرئى
اوندىن اولراق برئش لرئى رجا ايتامن .
مخطره نياق مو

EK.12

القسره
619/1956

محترم عيسى بگ افندي

سلام . ۱۹/۱۹۵۶ تاريخيخه مکتوبلرني آلدايم . مجموعه گه يازيلغان تيرعلر و آرونه لرني توپلاماق اوچون کریم بگ ، بولات ، حبيب وحام تميم اتيلگن ايديس ، تميم اتيلگن برده کریم بگ بولات بار ايديس ، حام غه مین اتيفان ايديم قبول آلکن ايديس ، حبيب قبول گه خانان اوچ بگ بگ ، کریم بگ نيک ادرسيته مقبوض دفتريني يولاديم تيزراق فعاليتکجه چچه ييشي بولور . مجموعه ني چيقارماق اوچون کلگنديم برک مشغول بولالديم ، چونکه خطره ني بعضي بگ ار بر لرني توزالتيب گلنر الغه و لروملو بر لگه برماش اوچون مشغول بولدم و ادرته سي توني شرقي تورکستان نيک استقلاله دعواسي اوستنده ملتچي چين ايله بولغان منداکره لرني ايجيگه آلغان اوزون بير راپور ايستدي ، بير چچه کون بوني حاضر لدا مقفه مشغول بولدم و 4 ايلول ابرديم .

القسره ۱۳/۹/۱۹۵۶

EK.13

القسره
13/9/1956

محترم عيسى بگ افندي

سلام . 8 و 12 تاريخيخه ايکي مکتوبلرني آرغا آرقا ديم آلديم . مجموعه گه مقاله يازيشه کيريش کنديلر گه ممنون بولدم و پاتراق بولاديم برور لکر . مجموعه نيک اوچونجي سان نيک زمانا اوتوب کتتي بو اوچون اوچونجي و تورنجي سان ني بير شتوروب 48 صحيفه حالده کله چک آسي نيک باشيد اچيقار مقفه قرار بريدیم آسي نيک 17 اويلا 18 ده مطبوعه گه بريلور هر طرف ديم مقاله لر کلديس .

EK.14

القسره
25/9/1956

محترم عيسى بگ افندي

سلام . مکتوبلرني آلديم و يوللانغان مقاله لرني بير مقدا ار توزالتيب بايشنه برلديس و باشليقيني «دوغو تورکستان کونلومي و ستراتيژيک باقيمدن اهميتي» ديب يازلديس . ايکنجي مقاله لرني ان شاء الله کله چک ساندا اچيقار .

KAYNAKÇA

- 📖 Ahunbay, M. "Türkistan Folkloruna Ait." *Türkistan Sesi*. (1956): 25-26.
- 📖 Alptekin, İ. Y. "Doğu Türkistan'ın Ekonomik ve Stratejik Bakımından Ehemmiyeti." *Türkistan Sesi* 3-4 (1956): 19-23.
- 📖 Altay, H. "Kazançlarımız ve Kanlı Yaşlarımız." *Türkistan Sesi* 3-4 (1956): 38-39.
- 📖 Altaylı, A. "Bir Türkmen Reisinin Anadolu Soydaşlarına Selamı." *Türkistan Sesi* 5 (1956): 32.
- 📖 Altaylı, A. "Komünizmin İç Yüzü." *Türkistan Sesi* 6 (1956): 31-32.
- 📖 Anat, H. Y. "Safsatalara Cevap." *Doğu Türkistan* 183-184 (1999): 20-22.
- 📖 Anat, H. Y. *Hayatım ve Mücadelem*. (S. Yalçın, Dü.) Ankara: Özkan, 2003.
- 📖 Ankara, A. "Felek." *Türkistan Sesi* 1 (1956): 7-10.
- 📖 Bakır, A. *Doğu Türkistan İstiklâl Hareketi ve Mehmet Emin Buğra*. İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı, 2005.
- 📖 Batur, C. "Çağdaş Uygur Edebiyatında Mehmet Emin Buğra'nın Rolü." *Doğu Türkistan Çağdaş Uygur Edebiyatında Milli Mücadele* (1997): 92-103.
- 📖 Bey, Ş. M. "Türkistan Millî Hareketlerinden Bir Parça I." *Türkistan Sesi* 3-4 (1956): 30-32.
- 📖 Bey, Ş. M. "Türkistan Millî Hareketlerinden Bir Parça II." *Türkistan Sesi* 6 (1956): 19-21.
- 📖 Bey, Ş. M. "Türkistan Millî Hareketlerinden Parçalar III." *Türkistan Sesi* 7 (1957): 19-21.
- 📖 Bey, Ş. M. "Türkistan Millî Hareketlerinden Parçalar IV." *Türkistan Sesi* 8-9 (1957): 19-22.
- 📖 Bey, Ş. M. "Türkistan Millî Hareketlerinden Parçalar V." *Türkistan Sesi* 10-11 (1957): 25-27.
- 📖 Buğra, M. E. *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*. İstanbul: Güven, 1952.
- 📖 Buğra, M. E. "Divanı Lügatüt-Türk 880 Yaşında." *Türkistan* 1 (1953): 5-10.
- 📖 Buğra, M. E. "Türk Hakanı Efrasiyab (Kutatgu Bilig)." *Türkistan* 1 (1953): 2.
- 📖 Buğra, M. E. "Doktor Çu-Çıya-Hua'ya Mektup." *Türkistan Sesi* 2 (1956): 1-18.
- 📖 Buğra, M. E. "Kızıl Emperyalizm ve Hür Dünya." *Türkistan Sesi* 6 (1956): 1-6.
- 📖 Buğra, M. E. "Kutluk-Türkan I." *Türkistan Sesi* 2 (1956): 24-29.
- 📖 Buğra, M. E. "Kutluk-Türkan II." *Türkistan Sesi* 3-4 (1956): 33-37.
- 📖 Buğra, M. E. "Kutluk-Türkan III." *Türkistan Sesi* 5 (1956): 19-24.

- 📖 Buğra, M. E. "Kutluk-Türkan IV." *Türkistan Sesi* 6 (1956): 13-16.
- 📖 Buğra, M. E. "Küçük Bir Borç." *Türkistan Sesi* 1 (1956): 2.
- 📖 Buğra, M. E. "Türk Edebiyatından Örnekler I." *Türkistan Sesi* 1 (1956): 11-14.
- 📖 Buğra, M. E. "Türk Edebiyatından Örnekler II." *Türkistan Sesi* 2 (1956): 30.
- 📖 Buğra, M. E. "Türkistan Tarihinde Son Yüz Yıllar I." *Türkistan Sesi* 1 (1956): 2-5.
- 📖 Buğra, M. E. "Türkistan Tarihinde Son Yüzyıllar II." *Türkistan Sesi* 2 (1956): 19-23.
- 📖 Buğra, M. E. "Türkistan Tarihinde Son Yüzyıllar III." *Türkistan Sesi* 3-4 (1956): 14-18.
- 📖 Buğra, M. E. "Türkistan Tarihinde Son Yüzyıllar IV." *Türkistan Sesi* 5 (1956): 1-4.
- 📖 Buğra, M. E. "Türkistan Tarihinde Son Yüzyıllar V." *Türkistan Sesi* 6 (1956): 7-10.
- 📖 Buğra, M. E. "Türkistan'daki Türk Topluluklar Hakkında." *Türkistan Sesi* 1 (1956): 17-20.
- 📖 Buğra, M. E. "Vatan Bizimdir." *Türkistan Sesi* 1 (1956): 1.
- 📖 Buğra, M. E. "Doğu Türkistan'ın İstiklâl Davasının Yeni Durumu." *Türkistan Sesi* 10-11 (1957): 1-4.
- 📖 Buğra, M. E. "Ezici Ayrılık." *Türkistan Sesi* 10-11 (1957): 18.
- 📖 Buğra, M. E. "İslam Dünyasına Bir Çağrı." *Türkistan Sesi* 10-11 (1957) 5-10.
- 📖 Buğra, M. E. "İslam Konferansına Verilen Muhtıra." *Türkistan Sesi* 10-11 (1957): 11-13.
- 📖 Buğra, M. E. "Kızıl Çin Başvekilinin Telaşlı Seyahatleri." *Türkistan Sesi* 7 (1957): 1-4.
- 📖 Buğra, M. E. "Kutluk-Türkan V." *Türkistan Sesi* 7 (1957): 27-29.
- 📖 Buğra, M. E. "Kutluk-Türkan VI." *Türkistan Sesi* 8-9 (1957): 42-45.
- 📖 Buğra, M. E. "Rahmetli A. Recep Beysun." *Türkistan Sesi* 7 (1957): 24.
- 📖 Buğra, M. E. "Türkistan Tarihinde Son Yüzyıllar VI." *Türkistan Sesi* 7 (1957): 5-10.
- 📖 Buğra, M. E. "Türkistan Tarihinde Son Yüzyıllar VII." *Türkistan Sesi* 8-9 (1957): 7-12.
- 📖 Buğra, M. E. "Türkistan Tarihinde Son Yüzyıllar VIII." *Türkistan Sesi* 10-11 (1957): 14-18.
- 📖 Buğra, M. E. "Türkistan ve Endonezya." *Türkistan Sesi* 8-9 (1957): 1-2.

- 📖 Çağatay, Y. "Batı Türkistan ve Siyasî Taksimatı I." *Türkistan Sesi* 7 (1957): 12-14.
- 📖 Çağatay, Y. "Batı Türkistan ve Siyasî Taksimatı II." *Türkistan Sesi* 10-11 (1957): 19-24.
- 📖 Çoban, S. M. "Hicret Şarkısı." *Türkistan Sesi* 2 (1956): 31-32.
- 📖 Çoban, S. M. "Türkistan'da Çin ve Rus Rekabeti." *Türkistan Sesi* 5 (1956): 12-15.
- 📖 Çoban, S. M. "Türkistan'da Stratejik Demiryollar." *Türkistan Sesi* 1 (1956): 21-23.
- 📖 E., V. "Türkistan'ın Ehemmiyeti." *Türkistan Sesi* 6 (1956): 11-12.
- 📖 E., V. "Yine Başlarken." *Türkistan Sesi* 1 (1956): 6.
- 📖 E., V. "Türkistan'ın Ehemmiyeti." *Türkistan Sesi* 8-9 (1957): 15-17.
- 📖 Engin, A. "Atatürk Soyculuğu, Osmanlıcı Azınlıklar ve Dış Türkler." *Türkistan Sesi* 1 (1956): 15-16.
- 📖 Engin, A. "Atatürkçülükte Ulusal Eğitim." *Türkistan Sesi* 5 (1956): 16-18.
- 📖 Engin, A. "Türk Dil Devrimi, Ulusal Kültürümüzün Arap-Frenk Köleliğinden Kurtuluş Yoludur." *Türkistan Sesi* 3-4 (1956): 24-29.
- 📖 Engin, A. "Atatürkçülük'te Ulusal Kültürümüz Üst Okullarımızda Güzel Yazın Öğrenimi." *Türkistan Sesi* 7 (1957): 15-18.
- 📖 Ereğli, M. "Ruslar Ham Toprak Arama Bahanesiyle Türk Kavimlerinin Yaşayışlarını İmha Ediyor." *Türkistan Sesi* 8-9 (1957): 25-27.
- 📖 Fedai, A. "Soydaşlar." *Türkistan Sesi* 2 (1956): 18.
- 📖 Kul, Ö. (Dü.). *Esir Doğu Türkistan İçin-2, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*. Ankara: Berikan, 2007.
- 📖 Kul, Ö. (Dü.). *Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*. Ankara: Berikan, 2010.
- 📖 Lamb, H. "Babür'ün Bir Hususiyeti." *Türkistan Sesi* 5 (1956): 5-11.
- 📖 Musabay, İ. "Başlarken." *Türkistan Sesi* 1 (1956): 24-25.
- 📖 Musabay, İ. "Bir Hatıra ve Bir Kadirşinaslık." *Türkistan Sesi* 3-4 (1956): 43-47.
- 📖 Mutlu. "Biz Olalım." *Türkistan Sesi* 2 (1956): 23.
- 📖 Mutlu. "Kurban Koday." *Türkistan Sesi* 3-4 (1956): 40-42.
- 📖 Şamil, S. "İslâm Konferansında Mühim Bir Beyanat." *Türkistan Sesi* 3-4 (1956): 1-13.
- 📖 Taşkent, S. "Türkistan." *Türkistan Sesi* 10-11 (1957): 4.

- 📖 Tuncer, T. *1949-1964 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da İstiklal Mücadelesi ve Türkiye'ye Yapılan Göçler*. Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Manisa 2015.
- 📖 Ülküsal, M. "Türk Dünyası ve Aydınlarla Düşen Borç." *Türkistan Sesi* 3-4 (1956): 27-29.
- 📖 Ülküsal, M. "Parçalama Siyaseti." *Türkistan Sesi* 7 (1957): 25-26.

Sovyet Propaganda Afişlerinde “Doğu” İmgesi *Images of the “Orient” in Soviet Propaganda Posters*

Dr. Mertcan AKAN*

Özet

20. yüzyılda önemli bir rol oynayan propaganda faaliyetleri, 1917 Ekim Devrimi ile Rusya’da kurulmak istenen yeni sistemin yerleştirilmesi için de son derece etkin bir şekilde kullanılmıştır. Bu makalede, Sovyetler Birliği’nin “Doğu” coğrafyasındaki toplumlari, yeni düzene dâhil etme süreci içerisinde uyguladığı iç propaganda faaliyetlerinde kullandığı bazı afişlerdeki Doğulu imgeler incelenmiştir. Toplumların sosyo-kültürel, ekonomik ve politik iletişim araçları olarak kullanılan propaganda afişleri, tarihsel ve güncel olaylar ile eş zamanlı olarak bazı değişiklikler gösterebilir. Sovyet Propaganda afişlerindeki Doğu imgesi de, tarihsel süreç içerisinde sistemin evrilmesi ile farklı biçimlerde ve amaçlarda ele alına da ideolojik anlamda bir süreklilik göstermiştir. Bu afişler, Sovyet sistemi içerisinde İdil-Ural, Kırım, Kafkasya, Sibiry ve Orta Asya halklarını sistem karşıtı kapitalizm, faşizm ve bağnaz inanç sistemleri karşısında bilinçlendirme aracı olarak oldukça fonksiyonel ve önemli bir yer edinmiştir.

Anahtar kelimeler: SSCB, propaganda, propaganda afişleri, Rusya, Doğu.

Abstract

The propaganda activities, which played an important role in the 20th century, have been used very effectively for the deployment of new system, which was established in Russia with the October Revolution of 1917. This article examines the Oriental identities of some posters that the Soviet Union used in its domestic propaganda activities in the “eastern” geographical sphere; within that process of incorporating they’re the new order. Propaganda posters were used as a socio-cultural, economic and political means of communication by societies and may show some changes simultaneously with historical and current events. The eastern images of the Soviet Propaganda posters also have an ideological continuity, even if it is handled in different forms and purposes by the evolution of the system in the historical process. These posters have made the Idil-Ural, Crimean, Caucasian, Siberian and Central Asian peoples to have a very functional

---

*Ege Üniversitesi, TDAE, Türk Tarihi ABD, mertcan.akan@ege.edu.tr.

and important place in the Soviet system as a means of raising awareness of anti-system capitalism, fascism, and bigotry.

Keywords: *USSR, propaganda, propaganda posters, Russia, East.*

Tarihsel süreç içerisinde yaygın olarak hükümetler veya siyasi erkler tarafından geniş halk kitlelerini edinilmiş amaç doğrultusunda yönlendirme eylemlerine verilen isim olarak kullanılan propagandanın Türk Dil Kurumu sözlüğündeki tanımında ise “bir öğreti, düşünce veya inancı başkalarına tanıtmak, benimsetmek ve yaymak amacıyla söz, yazı vb. yollarla gerçekleştirilen çalışma” ifadelerine yer verilmiştir. İlkel bazda, gerçek ya da doğruya dayanmayan propagandanın temel amacı ikna edici ve inandırıcı olmasıdır. Latince “yanıltıcı bilgi” anlamı taşıyan *propagare* kökünden türeyen propaganda kelimesi, konu hakkında ilk kapsamlı tanımlamayı sunan Lasswell’e göre “önemli anlamlı sembollerin manipüle edilmesiyle kolektif tutumun yönetimi ve öyküler, söylentiler, haberler, resimler ve toplumsal iletişimin diğer biçimleriyle düşüncelerin denetimi”ni ifade eder (Lasswell 1927: 627).

Antik Yunan demokrasisinde içerisinde sofistlerin halk kitlelerini yönlendirmek için kullandığı retorik sanatının, propagandanın siyasî alandaki öncül örnekleri olarak görmek yanlış olmayacaktır. Resmî bir amaç ve özel bir görev ile propagandanın kullanılmaya başlanması ise, 17. yüzyılın başlarında Protestan Reform Hareketinin etkilerine karşı Papa XV. Gregory’nin Katolik inancını yayma amacı ile *Sacra Congregatio de Christiano Propaganda Fide* isimli kurumunun oluşturulması ile başlamıştır (Qualter 1980: 255). Bireysel girişimlerden ziyade merkezî otoritenin güdümünde bir hareket tarzı ile insanlara Roma kilisesinin doktrinini benimsetmeyi amaçlayan bu plan, kitleleri etkilemeyi amaçlayan diğer propagandacılar örnek olmuş ve genel itibarı ile kamuoyunu kontrol etmeyi amaçlayan uygulamaların ilk örnekleri olarak kabul görmüştür (Qualter 1980: 256). İlk başta doktrini yaymayı amaçlayan kuruluşları, sonrasında doktrin kendisini, en son olarak da doktrini yaymak için kullanılan teknikleri ifade eden bu terim, aynı zamanda uygulayan ve maruz kalan ayrımı ile de -Protestan ülkelerde propaganda kelimesine negatif anlam yüklenmesi gibi- algıda değişimler ve dönüşümler yaşamıştır (Pratkanis vd. 2001: 8). 19. yüzyıl başlarına kadar propaganda edilgen kişiler üzerinde uygulanırken, 1789 Fransız Devrimi ile birlikte sistematik bir şekilde “etkileyen ve etkilenen ilişkisinde ortaya çıkan değişim sonucunda propaganda, *propagandacının amacı* ile etkilenmek istenen kişinin *gereksinimi* arasındaki ilişkinin sonucu olarak anılmaya başlamıştır” (Gürgen 1990: 137). Propagandanın, siyasal hayatın içinde devamlı ve temel öge haline dönüşmesi ise ulus devletlerin güç mücadeleleri ile ön pla-

na çıktığı için siyasal bilimciler açısından propaganda çağdaş bir olgu olarak kabul edilmiştir.

Rus Düşünce Dünyası ve Sanat Akımları Hakkında

19. yüzyıldan itibaren Avrupa kaynaklı sosyalist düşünceler, ihtilalci örgütlerin propagandaları (Liebman 2017: 47) ile birlikte İmparatorluk Rusyası’nda büyük karşılıklar bulmuştur. Sonrasında ise, birbiri ardı gelen askerî yenilgiler, savaşın baskısı ile çöken ekonomi, Çarlığın tarım sorununu bir türlü çözemeyişi, şehirlerde ve fabrikalarda sömürülen işçi sınıfının birikmesi ve ne yapmak istediğini net bir şekilde belirlemiş bir lider önderliğindeki hareket, etkin propaganda faaliyetleri ile birlikte Çarlık yönetimine son vererek Bolşevikleri iktidara taşımıştır (Carr 2006: 110-111). Sürgün yıllarına dayanan propaganda geçmişinden dolayı Sovyet yönetimi propagandayı, kapitalist sistemin körelttiği insanlığı özgürleştirebilmek için kullanabileceği siyasal bir eğitim vasıtası olarak görmüştür (Barghoorn 1964: 13-15). Bu manada, Sovyet yönetimi altında propaganda komünizmin nesnel ve bilimsel eğitim mekanizmalarından biri olarak tanımlanmıştır. Vladimir İlyiç Ulyanov Lenin’e göre de propaganda “ister bireyler isterse geniş yığınlar tarafından anlaşılır bir şekilde toplum düzeninin devrimci açıdan açıklanması” şeklinde ifade edilmiştir (Lenin 2003: 69). Devrimin ilk günlerinden itibaren yeni rejim mümkün olan her kitle iletişim aracı ile dışarıda kapitalizme karşı, içeride ise ideolojiyi ifade etmeye odaklı propaganda çalışmalarına başlamıştır ki, köhne Çarlık aristokrasisi karşısında Bolşevikleri iktidara taşıyan da bu modern dinamizm olmuştur (İnceoğlu 2013: 27). Yazılı basın yoluyla propaganda faaliyetleri okuryazar oranının azlığından geniş kitlelere ulaşamıyor, sınırlı bir etki yaratıyordu. Dinî ikonalar vasıtası ile Rus halkının sahip olduğu görsel duyarlılık, afişlerin propaganda faaliyetlerinde oldukça etkili bir araç olarak kullanılmasına olanak sağlamıştır (Taylor 2003: 200).

Bu çalışmada ele alacağımız Sovyet propaganda afişlerinin ardında yatan sanatsal değerlerin daha net bir şekilde anlaşılması için 19. ve 20. yüzyılda Rusya’da etkin olmuş sanat akımlarının da kısa bir şekilde ele alınmasının faydalı olacağı kanısındayız. Rusya için 18. yüzyıl nasıl tam anlamı ile Batılılaşmayı temsil ediyorsa, 19. yüzyıl da kesinlikle Batılılaşmaya direnen modernist tepkilerin uyandığı kültürel devrimler çağını temsil etmektedir (Artun 2015: 32). Sovyet sanatında dahi etkilerini göreceğimiz realistler ve avangardlar ayrımının temelini bir bakıma 19. yüzyıl Rus aydınlarının –entelijansiyasının– düşünce dünyasında izlemek mümkündür. Alman romantizminden büyük ölçüde etkilenen Slavofiller, “Kutsal Rusya Ruhunu”nu bilginin kaynağı ve toplumun belleği olarak görmüşlerdir. Diğer tarafta Batıcılar ise, Batının bilimselliğinin ve aklın emperyalizminin Rusya’nın geleceği olduğuna inanmışlardır (Buruma vd. 2009: 77). Rus fikir ve kültürel hayatındaki bu dönüşüm sanat akımlarını da oldukça de-

rinden etkilemiştir. Öyle ki, 1830'lu yıllar itibarı ile siyaset diline köklü değişikliklerin bayraktarlığı anlamıyla giren Avangard kavramı, sanata verilen öncü rolü tanımlamak için ise ilk defa sosyalist Saint-Simon¹ ve takipçileri tarafından kullanılmıştır. Alışılmış anlatım biçimlerini terk edip, yeni bir sanatsal dil oluşturmayı amaçlayan Avangard sanat, Rusya'da gelişen realizme tepki olarak, yine Rus realizminin içerisinde doğmuştur. Sıradan insanların hayatlarını resmeden ve halkı adeta kahramanlaştıran realizmin modernlikten estetik modernizme geçiş süreci ile birlikte gerçek bir kırılma yaşanmış ve bu kırılma ile birlikte Rus avangardı yükselişe geçmiştir (Artun 2015: 30-32). Avangard sanatın içerisinde yer alan Fütürizm, Kübizm ve sonrasında Konstrüktivizm gibi akımlar 1917 Devrimini önceden haber veren devrimci formlar niteliğinde idi (Artun 2015: 67). Bu durum çağdaş Rus sanatçılarının yeni toplumun inşasında aktif bir şekilde görev almalarını daha da mümkün kılmıştır. 1917 Ekim Devrimi ile kurulmak istenen düzen beraberinde yeni bir dünyanın inşasını gerektiriyordu. Bu açıdan Konstrüktivizm, sanatı değişen sistemin bir parçası olarak bilimsel, endüstriyel ve teknolojik bir zeminde ele alıyordu. Avangard sanat akımlarının soyut estetiği, toplumun geniş kesimleri için herhangi bir anlam ifade etmemiş, değişimin farklı zeminlerde aranmasına sebebiyet vermiş; bu arayış kendisine topluma ve kolektif yapıya katkıda bulunmak ve dönüşüme yeni bir *görünüş* vermeyi hedef edinen işlevselci Rus Konstrüktivizmini şekillendirmiştir (Antmen 2016: 104). Maleviç ve Tatlin'in önderlik ettiği Rus Konstrüktivistler, genel olarak devrim ideolojisinin yaygınlık kazanması için afişler, resimler, heykeller ve dergiler gibi çeşitli propaganda biçimlerini etkin bir şekilde kullanım yoluna gitmişlerdir. Örnek olarak, El Lissitzky² hazırladığı afişlerin birçoğunda kullandığı bazı renkler –kırmızı ve beyaz gibi– ve geometrik şekiller toplumun belli kesimleri-

¹ 1760-1825 yılları arasında yaşamış Claude Henri de Saint-Simon, birçokları bakımından hem sosyolojinin, hem de sosyalizmin asıl kurucusu olarak görülmüştür. Bilimsel hiyerarşi ile sosyal olguların pozitif bilimler gibi incelenebileceğini düşünen Saint-Simon, genel itibarı ile Fransız Devrimi'nden de oldukça etkilenerek "toplumları nasıl bir arada tutarız?" sorusuna cevap aramak ile meşgul olmuştur. Toplumsal örgütlenmenin bilim ışığında gerçekleştirilmesini savunan ve pozitif felsefe, sosyalizm gibi kavramları yeni bir tarihi metot ile bir araya getirerek "Endüstriyalizm" terimini ortaya atan Saint-Simon hakkında daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Meriç, Cemil. *Saint-Simon İlk Sosyolog, İlk Sosyalist*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

² 1890-1941 yılları arasında yaşamış olan Rus konstrüktivist ressam ve tasarımcı Lazar Markovich Lissitzky'in amacı duyguları sınıfsız bir toplum yaratma amacı ile harekete geçirmek olmuştur. Bu doğrultuda, Kazimir Maleviç'in de etkisi ile soyut geometrik formları sosyalist propagandaya dönüştürme hususunda Rus sanatına yeni bir ufuk kazandırmıştır. 1919 yılında hazırlamış olduğu "Beyazları Kırmızı Kamayla Vurun" isimli eseri ile oldukça bilinen El Lissitzky hakkında daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Lynton, Norbert. *Modern Sanatın Öyküsü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004.

ni simgeleyerek örtük bir propaganda faaliyeti olarak sunulmuştur (Antmen 2016: 106).

1920’li yılların sonları ile birlikte kolektif üretimi destekleyen Konstrüktivistlerin etkisi, -her ne kadar devrimin ilk yıllarında dümen de olmasalar dahi- yoksulluğun ve sömürünün sanatını yaparak İmparatorluğa meydan okuyan ve Rus sanatını toplumsallaştıran *Realistlerin* daha etkin bir rol alması ile kırılmaya başlamıştır. Sovyet Halk Eğitim Komiseri Anatoli Lunaçarski, devrim sürecinde realistlerden çok avangardların ön planda olmasını, realistlerin devrim sonrası gelişmelerdeki tutumlarına ve kendi içerlerindeki gruplaşmalara dayandırmıştır. Diğer yandan, sol görüşlü avangard sanatçılar devrimi desteklerken, sanattan kapsayıcı ve toplumsal içerik talep eden halkın isteklerine karşılık verir bir duruş sergilemişlerdir. Ancak sonraları bu durum değişmiş, avangard sanatçılar gitgide gerçeklerin dilinden uzaklaşarak kitleler tarafından anlaşılabilir hale gelmişlerdir (Artun 2015: 151). Yine Ali Artun’un da ifade ettiği gibi, 1920’li yıllara gelindiğinde analitik dönemin bittiğini ve devrimci duyguları tekrar canlandıracak olan realizme duyulan hasreti vurgulayan NOZh –*Yeni Ressamlar Cemiyeti*– üyelerinin önderlik ettiği gerçekçiler, zamanla avangard sanata karşı bayrak açan AkhRR –*Devrimci Rusya Sanatçıları Birliği*– çatısı altında birleşerek kendilerine “soyut uydurmalar yerine devrimin her anının ve halkın kahramanlığını resmeden ve heroik realizmin anıtsal formlarını ortaya çıkarmayı” amaç edinmişlerdir (Artun 2015: 152). Amaç edinilen bu heroik realizm, zamanla Sovyet iktidarının sanat ve edebiyat alanına olan siyasî müdahalesini tanımlayan “sosyalist realizme” dönüşerek, Stalin’in otokrasinin aracı ve yaratılmak istenen *homosovyeticusun* idealleştirilmesini sağlayan resmi sanat akımı halini almıştır (Akan 2017: 378-379).

Sovyet Propaganda Faaliyetleri Hakkında

Sovyetler, propagandayı önemli bir siyasî araç olarak düşünceleri-eylemleri bir hedefe yönlendirmek ve yeni sosyalist insanı geliştirebilmek amacı ile toplumun her kademesinde etkin bir şekilde kullanmışlardır. Kitle iletişimi üzerinde tam bir kontrole sahip olan siyasî iktidar sinema, radyo, tiyatro, müzik, görsel malzeme, afiş ve çok daha fazla aracı amaca yönelik propaganda için kullanmıştır. V.I. Lenin, her zaman ideolojilerin gerisinde ve hizmetinde kalan propaganda faaliyetlerine ayrı bir önem yükleyerek modern dünyanın araçlar üzerinde kurulu olduğunu ve amaçlara yönelik bütün araçların insanlığın emrinde kullanılmasını belirtmiştir (Ellul 1973: 195). Lenin’in asıl amacı, komünist ideolojiyi genişletmek veya güçlendirmek değil, komünist semboller ve Marksist sloganlar ile devletin güçlenmesi sağlamaktır. Devrimi gerçekleştiren insanlar ideolojilerini yaymak, örgütlenebilmek ve devrimi gerçekleştirebilmek için broşürler ve gazeteleri etkin bir şekilde kullanmışlardır. Ancak Ekim Devrimi’nden sonra

komünist ideolojinin tüm topluma anlatılması, yayılması ve geniş kitlelerin organize edilmesi gerekmektedir. Rus halkı arasında okur-yazar oranının oldukça düşük olması; Marks ve Lenin'in ideolojik eserlerinin geniş kitleler tarafından kolayca anlaşılabilmesi önceden kullanılan bu basın yayın organlarının istenilen seviyede olmasını güçleştirmektedir. İşte propaganda afişlerinin buradaki rolü geleneksel Rus Ortodoks ikonalarına benzer örneklerle sembollerle basit ve kolaylıkla geniş kitleleri etkilemenin yolunu sunması ve okuma-yazma bilmeyen vatandaşların dahi kolayca anlayabileceği etkili bir propaganda yöntemi olmasındandır (Kenez 1985: 112).

Propaganda afişleri, ideolojik anlamdaki sürekliliklerinin yanında tarihsel ve güncel olaylara eş zamanlı olarak farklılıklar içermişlerdir. Sovyetler Birliği'nin süreç içerisinde geçirmiş olduğu bu evreler de bahsi geçen afişlere oldukça keskin bir şekilde yansımıştır. Bu afişlerde, Devrim sonrasındaki İç Savaş yıllarında (1918-1922) ekseri olarak Ekim Devrimi yüceltilmiş, insanlar Kızıl Ordu'nun yanında yer almaya davet edilmiş ve özellikle de sert bir şekilde *dış destekli* Beyaz Ordu karşıtı bir dil kullanılmıştır (Taylor 2003: 199-200). Dönemin katı savaş komünizmine rağmen, başta D.S. Moor (Orlov) ve V.N. Deni (Denisov) olmak üzere L.M. Lissitzky (El Lissitzky), V. Lebedev, A. Apsit, V. Spaskii, N. Kochergin, I. Maliustin ve A. Radakov gibi genç sanatçılar avangard tarzda bugün dahi kabul gören oldukça sanatsal ve etkileyici eserler üretmişlerdir (Kenez 1985: 113).

İç Savaş yıllarından sonra V.I. Lenin, kısaca NEP olarak adlandırılan ve bir nevi denetimli kapitalizm sistemini andıran Yeni Ekonomik Politika'yı (*Новая Экономическая Политика - НЭП*) uygulamaya başlatmıştır. Bu uygulama Sovyet sanat çevrelerine sınırlı ölçüde kültürel çoğulculuk getirmiştir (Clark 2011:101). Bu sınırlı sanatsal özgürlük döneminde birçok farklı akımın ürünü olarak hazırlanan propaganda afişleri, komünist ideolojinin sadece devlet düzenine olan yansımaları açısından değil, bireye kattıklarını da vurgulayarak yeni bir yaşam biçimi ve dünya düzeni inşa etme ihtiyacı üzerinde odaklanmıştır (Moore 2010: 126).

Komünist Parti yönetimi,1928 yılında devrimi kuvvetlendirmek ve sanatı proleterleştirmek amacı ile Kültürel Devrim hareketini başlatmıştır.1934 yılındaki Sovyetler Birliği Yazarlar Sendikaları Kongresi'nde³ sanatın ve sanatçının görevinin gerçekliği yorumlamak, yansıtmak ve değiştirmek şeklinde tanımla-

³ Maksim Gorki'nin, 1934 yılındaki bu kongrede sunduğu bildirin Türkçe çevirisi için bakınız: Özer, Yerge. "Maksim Gorki'nin 17 Ağustos 1934 tarihindeki Sovyet Yazarlar Birliği Birinci Kongresinde Sunduğu Bildiri", *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*, Yay. Haz. M.Ö. Oğuz, S. Gürçayır, S. Çalış, Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2009, ss.101-127.

nan sosyalist gerçekçiliğin –toplumcu gerçekçilik olarak da anılır– devletin resmi sanat anlayışı olmasına karar verilmiştir (James 1973: 83). Rus Halkçılık geleneği, Marksist ve Leninist düşüncelerden yola çıkarak Stalinist iktidar tarafından oluşturulan sosyalist gerçekçiliğin kuramsal anlamda Narodnost (Halkçılık), Klassovost (Sınıfsallık), İdeinost (Fikir Birliği) ve Partiinost (particilik) gibi dört evrensel prensibi bulunmaktadır (Clark 2011: 104). Sosyalist gerçekçiliğin resmî sanat anlayışı olarak kabul gördüğü bu döneme ait propaganda afişlerinde genel olarak genel anlamda Stalin kültü, yeni ekonomik programlar, tarımsal kolektifleştirme ve endüstriyelleşme temaları izlenebilmektedir. Genel itibarı ile bu afişlerde, politik ideallerin kişiselleştirildiği, kolektif emek sonucunda zihinsel, ahlakî ve fiziksel olarak gelişim göstermiş yorulmuş kadınlar ve erkeklere, kahraman Kızıl Ordu askerlerine, çalışkan okul çocuklarına ve kendilerini eyleme adanmış kusursuz partizanlara yer verilmiştir. Sovyet insanı, üretici gücün ve geleceğin timsali şeklinde tasvir edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında, önceleri kullanılan kapitalist ve emperyalist figürlerinin yerini sıklıkla “Barbar Alman Faşistler” almıştır. Ayrıca bu dönem içerisinde, her ne kadar Marksist düşünce sisteminde yer almasa ve Lenin tarafından elitist ve bireyselci olarak görülse de, eski dönemlerden itibaren Rus halk kültüründe var olan Çar hayranlığının kalıntılarından da faydalanılarak kahraman, yardımsever, babacan ve bilge Stalin kültü yaratılmıştır (Clark 2011:109).

1953 yılında Stalin’in ölümünden sonra, özellikle Nikita Kruşçev yönetimi ile birlikte Sovyetler Birliği’ne hâkim olan sert ve katı imaj değiştirilmek istenmiş, devlet yönetimindeki ve kültürel hayattaki baskı ve korkunun rolü azaltılmaya çalışılmıştır. Siyasal hayattaki bu dönüşüm kendisini propaganda afişlerinde de göstermiş; komünist ideoloji, Sovyet halklarının mutluluğu, yeni beş yıllık planlar ve geleceğe dair umut temalarına özellikle yer verilmiştir. Ayrıca bu dönemdeki en önemli afiş aktörlerinden biri de, tahmin edilebileceği gibi “Kapitalist ve Emperyalist Amerika” olmuştur (İnceoğlu 2013: 32).

Rusya’nın tarihsel süreç içerisinde geçirdiği siyasi ve kültürel değişimlerin yanı sıra incelememiz için dikkat çekici olan bir diğer nokta Sovyetler Birliği açısından “Doğu” imgesidir ki, ele alacağımız bu kavramı arayacağımız zemin propaganda afişleri olacaktır. Rus İmparatorluğu boyunca “Doğu”, her daim ele geçirilmesi gereken bir hedef coğrafya konumunda idi. 1552’de Kazan Hanlığı’nın ve 1556 yılında Astrahan Hanlığı’nın Ruslar tarafından ele geçirilmesi, aleyhte olan bu psikolojik eşğin aşılması ve Rus ilerleyişinin başlangıcı anlamına geliyordu. İmparatorluğun Karadeniz’in kuzeyi, Orta Asya, Sibirya ve Kafkasya gibi coğrafyalardaki bu ilerleyişi sadece silah ile gerçekleştirilmiyor, oryantizm ve antropoloji gibi akademik disiplinler vasıtası ile elde edilen bilgi bir şekilde iktidara dönüştürülüyordu. Bu süreç içerisinde ister Slavofil, ister Batıcı

olsun Rus entelijansiyasının bu konudaki görüşü “Rusya’nın ve Çarlığın kutsal ışığının, ilkel olan bu toprakları aydınlatmasının gerekliliği” idi (Korkmaz 2006: 78). Çarlık Rusyası, doğu coğrafyasındaki fetihlerini tamandıktan sonra ise bu bölgelerin kolonizasyonu ve *öteki* konumundaki yerli halkların vatandaşa dönüştürülmesi hususunda da büyük bir “çaba” sarf etmiştir. Sovyet iktidarının Rus olmayan halklar üzerindeki siyaseti de, Çarlık Rusyası’nın sergilemiş olduğu emperyalist ve sömürgeci politikadan pek de farklı olmamıştır. Moskova’dan yürütülen propaganda faaliyetleri bu coğrafyalardaki Sovyet Cumhuriyetlerinde de etkili olmuştur. *Narodnost* (halkçılık) ilkesi bağlamında yerel kültürlere saygı gösterilmesi gerekirken, komünist ideolojiyi bu bölgelerde yayma isteği bu beklentilerin göz ardı edilmesine sebebiyet vermiştir (Clark 2011: 108).

Sovyetler Birliği döneminde propaganda afişlerinin kullanılması yönündeki en büyük katkısı Rus Telgraf Ajansı (*Российское телеграфное агентство – РОСТА*) bünyesindeki faaliyetler sağlamıştır. 1918 yılının Eylül ayında kurulan “Rosta”, 1919 yılının güz ayları ile beraber gazete faaliyetlerine başlamış; sonrasında ise N. Cheremnykh fikir babalığında daha geniş kitlelere ulaşabilmek adına bu gazete fikri duvar gazetesi haline dönüşmüştür. Moskova’dan hızla diğer bölgelere yayılarak kırk yedi ajansa ulaşan bu fikir, A.A. Maliutin ve V.V. Maiakovsky’nin gibi önemli metin yazarlarının ve yerel-ulusal çizerlerin destekleri ile üç yıl içerisinde Rusya’daki propaganda çalışmaları büyük bir enerjiye sahip olmuştur (Kenez 1985: 115). Sovyetler Birliği’nde doğu coğrafyası için hazırlanan propaganda afişlerinin birçoğu Ruslar, Ruslaşmış Almanlar, Letonyalılar, Ermeniler ve Yahudiler gibi müslüman olmayan sanatçılar tarafından hazırlanırdı. Bu çizerlerden en önemlileri daha önce de bahsettiğimiz gibi Dimitry Moor ve Viktor Deni idi. Rusya’nın imparatorluk döneminde özellikle kültür hayatı açısından önemli bir yere sahip olan Tiflis ve Bakü propaganda faaliyetleri açısından da Kafkasya’nın merkezi konumunda olmuşlardır. Birçoğu Moskova ve St. Petersburg’da eğitim almış çeşitli sanat akımlarının temsilcisi konumundaki çizerler ve sanatçılar Kafkasya ve Transkafkasya’da da çok sayıda oryantalist imgeler barındıran seçkin eserler yaratmışlardır. Bazılarının gezici tiyatrolarda dekor sanatçısı, bazılarının Rosta’nın Türkistan ve Bakü’deki ofislerinde, bazılarının ise *Russkoe Slovo*, *Dzhigit ve Zianbur* ve *Molla Nasreddin* gibi çeşitli dergilerde çalıştığı; Sergey Mitrofanovich Gorodetsky, Solomon Telingater, Ruvim (Ilya) Moiseevich Mazel, Halil Bek Musayasul, Baki Urmanche ve Aleksandr Nikolayev Vasilievich (Usto-Mumin) gibi önemli isimlerin de aralarında bulunduğu sanatçılar ve çizerler Kafkasya, Orta Asya ve tüm doğu coğrafyasında Sovyet poster sanatı adına büyük katkılar sunmuşlardır (Bobrovnikov 2017: 16). Sovyetler Birliği döneminde hazırlanan propaganda afişlerinin toplam sayısı, hangi konuları hangi yıllarda ne sıklıkla ele aldıkları konusunda kesin

bilgiler olmamakla birlikte, “Doğu” imgesi üzerinde bir yargıya varmak mümkün görünmektedir. Bu afişlerin tasarım aşamasında bazı figürler tekrar denenmiş; bazen ise kalıplaşmış figürlere dönüşmüştür. Örnek olarak Sovyetler Birliği'nin temelinde yatan ideoloji gereği, propaganda gereçlerinde verilmek istenilen mesajın pekiştirilmesi amacı ile kahraman ve iyi karakterler olarak işçi, köylü, asker, denizci, devrimci ve partizanlar vurgulanırken; kullanılan kötü karakterler milliyetinden ve inancından bağımsız olarak kapitalist, burjuva, toprak sahibi, kulak, din adamı, memur, ajan ve devrim karşıtı gibi karakterler olarak belirlenmiş ve basmakalıplaştırılmıştır (Taylor 1998: 51-52). Bütün bu tasarımlar sırasında belirtmekte yarar vardır ki, coğrafi ve etnik olarak herhangi bir önyargı barındırılmamıştır. Çarlık Rusyası'ndaki barbar ve ilkel doğulu tasviri, Sovyet propaganda afişlerinde bir ön yargı olarak karşımıza çıkmamaktadır. Özellikle afişler gibi görsel iletişim gereçlerinde betimlenen doğu ve doğulu karakterleri belirli fiziksel, sosyal, kültürel ve coğrafi imgeler ile belirtilse de, burada değersiz ve negatif anlam yüklenebilecek bir ötekileştirme söz konusu değildir. Vurgusu yapılan bağnazlık, cahillik, bencillik, tembellik vb. karakteristik özellikler, sadece etnik ve dinsel anlamda Rus olmayan unsurlara değil, tüm Sovyet coğrafyası halklarına mücadele edilmesi gereken kötü davranış biçimleri olarak ezberletilmeye çalışılmıştır. Afiş sanatının ve propagandanın ilkeleri gereği, belli ölçüde abartı ve teatral yaklaşım hedef kitle üzerindeki etkiyi yoğunlaştırmaktadır. Bu sebeple hazırlanan bu afişlerde bazı oryantal imgelere hatalı ve abartılı da olsa yer verilmiştir. Ayrıca propaganda afişlerinin gerçeği söyleme gibi kaygısı olmamakla birlikte, Pierre Sorlin'in “İmgeler gerçeklik değildir, fakat gerçekliğe giden yolumuzdur” cümlesi ile ifade ettiği gibi asıl olan ideolojik gerçeğin yaratılmasıdır (Sorlin 1991: 14).

Peki, bilimsel anlamda bir propaganda afişi nasıl hazırlanmalı ve değerlendirirken nelere dikkat edilmelidir? Fransızca “affiche” sözcüğünden türetilen ve ilan ya da reklam işlevi gören basılı kâğıtlar anlamına gelen afişler, 19. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte imge ile sözün birleşmeye başladığı iletişim araçları olarak karşımıza çıkmaktadır. Sanayi Devrimi ve sonrasındaki tüketim ekonomisi inandırıcılık ve satış yönünden afişleri daha da değerli kılmıştır. Yine bu dönemlerdeki Art Nouveau, Ekspresyonizm, Bauhaus ve Avangard gibi sanat akımları afiş sanatı üzerinde etkin ve kalıcı değişiklikler yaratmıştır. Propaganda afişleri genellikle siyasal ideolojinin yaygınlaştırılması amacı ile kullanılmakla beraber, amacı sadece bilgi vermek değil, çeşitli imgeler ve sözler ile kamuoyunun tutumunu etkilemektir. Kitleler üzerinde yoğun ve kalıcı bir etki yapması beklenmektedir. Kısaca belirtmek gerekirse, bir afiş tasarlanırken öncelikle çizgi, renk, biçim, doku ve tipografi öğelerinin dikkatli bir biçimde kullanılması gerekmektedir. Estetik kaygı taşıyan ve psikolojik anlamlarına uygun çizgiler kullanılmaya

özen gösterilmelidir. Psikolojik ve sosyo-kültürel hayatta değişik anlamlar barındıran renkler, propaganda afişlerinin dikkat edilmesi gereken bir diğer önemli unsurlarından birisidir. Yine afiş hazırlanırken, kolay anlaşılır ve basit tipografik simgeler kullanılmalıdır. Bütün bu saydığımız öğeler büyük bir bütünlük içerisinde ve estetik kaygılarla hazırlanan esere yerleştirilmelidir. Denge, zıtlık, oran, kompozisyon, bütünlük ve ön-arka ilişkisi anlamındaki hiyerarşi, mutlaka tasarım anında göz önünde bulundurulması gereken hususlardır. Yine tasarımcı hitap ettiği kitlenin özelliklerini ve ihtiyaçlarını belirleyerek uygun bir şekilde açık, net ve dikkat çekici bir mesajla afişi hazırlamalıdır (Yalur 2014: 101).

İncelememiz içerisinde, bu noktaya kadar propaganda kavramı, Rus fikir dünyası, Sovyetler Birliği'nin propaganda afişlerine yansıyan dönüşümü ve kısa bir şekilde afiş sanatının evrelerine dair kısa değerlendirmelerde bulduk. Bu noktadan sonra ise, ele alacağımız örnek afişler ile Sovyet propaganda afişlerindeki "Doğu" imgelerini irdelemeye çalışacağız. Oryantalist imgeler, din karşıtı söylem, Çarlık Rusyası'nın bütün mirasına olan inkâr ve karalama, iç savaş yıllarındaki mücadele, liderlerden yapılan alıntılar, afişlerin çok dilli yapısı, kadının sosyal hayattaki yeri, modern üretim ve eğitim, kapitalizm ve faşizm ile mücadele ve amaçlanan yeni toplum yapısı bu irdelemeyi yaparken sıklıkla altını çizeceğimiz temalar olacaktır.

Sovyetler Birliği'nin yürütmüş olduğu propaganda faaliyetleri zamana, güncel politikalara ve ihtiyaca yönelik değişimler göstermiştir. Komünist ideolojiye dayalı yeni bir toplumsal düzen kurmayı amaçlayan Sovyet yönetimi, bu anlamda kurulu düzeni değiştirmek ve yenisini inşa etmek için toplumun desteğini arkasına almak istiyordu. Bütün olarak büyük bir değişimi ifade eden Ekim Devrimi, toplumun her kesiminde geleceğe duyulan büyük bir umut simgesi olarak ilan edilmeli idi. Bu noktada, 1921 yılında D. Moor tarafından hazırlanan ve kutsal doğum anlamına gelen "рождество – noel" adını taşıyan bu eser (Resim 1), Rus devrimini epik ölçekte İsa peygamberin yarattığı değişiklik derecesinde tanımlamıştır. Öncelikle resim iki kompozisyondan oluşmakta beraber, kullanılan renkler ile bu ayrım daha net bir şekilde vurgulanmıştır. Üst kısımdaki kompozisyonda, zayıf ay ışığı ve bilinmezliğe doğru yola düşmüş bir kervan şeklinde, sırasıyla doğunun mistisizmini taşıyan develi figürler, ardında elinde altın dolu bir testi taşıyan Roma imparatoru ve askerleri, Katolik ve Ortodoks Hıristiyan din adamları, iktidarı temsil eden at üzerindeki imparator ve maiyetindekiler, yine altınlar taşıyan Rus din ve devlet görevlileri, Beyaz ordu komutanları, silindir şapkaları ve smokinleri ile kapitalizmi temsil eden iş adamları ve burjuva, en arkada ise yine kucaklarına para torbaları ile tasvir edilmiş kulaklar ve işini iyi yapmayan sarhoş parti yöneticisi yöneticileri resmedilmiştir. Tabi ki bu kerva-

nın altında bütün yükü sırtlanmış karanlıklar ve zülüm altında ezilmiş halk mevcuttur. Bütün bu kervan karanlıklar içerisinde, zamanını doldurmuş tarih sahnesinden çekilirken betimlenmiştir. Alttaki kompozisyonda ise; parlayan güneşe ve komünizmi temsil eden kızıl yıldızın ışıklarına doğru zorlukları ve engelleri aşarak akın etmiş, ellerinde “bütün dünya işçileri birleşin” ve “yaşasın dünya işçi ordusu” yazılı dövizleri taşıyan, yüzleri ışığa ve geleceğe dönük, sağlıklı ve dinç vücutlara sahip işçiler, çiftçiler, denizciler, kızıl ordu askerleri, partizanlar ve halktan oluşan bir kitle görmektedir. Afişin bu kısmında kullanılan parlak ve dikkat çekici renkler, hem ideolojiyi, hem de verilmek istenen umut dolu gelecek mesajını fazlasıyla ön plana çıkarmıştır.

Sovyetler Birliği, bünyesinde Rus olmayan birçok kültür barındırdığı için kullanılmış olduğu propaganda afişlerinde daha geniş kitlelere ulaşma amacı ile çok dilli modeller de benimsemiş ve kullanmıştır. Kafkasya coğrafyası da bu çok kültürlü yapının en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır. Bu doğrultuda ele aldığımız “Kafkas Halkları” başlığı ile D. Moor tarafından 1920 yılında hazırlanan bu afiş (Resim 2), çok dilli uygulamaların en güzel örneklerinden biridir. Kafkas coğrafyasında yaşayan halkları ve dağlıları, İç Savaş yıllarında Kızıl Ordu ve Sovyet idaresine olan desteği arttırmaya yönelik bu afiş Rusça, Gürcüce, Ermenice, Azerbaycan Türkçesi ve Kumuk Türkçesinde hazırlanmıştır. Ortak metin olarak “Kafkas Halkları! Çarlık generalleri, toprak sahipleri ve kapitalistler özgürlüğümüz kısıtlayarak ülkemizi yabancı bankerlere satıyorlar. Sovyet Rusya'nın Kızıl Ordusu düşmanlarınızı bozguna uğrattı ve sizleri kurtardı. Yaşasın Sovyet Kafkasları!” ifadeleri yer almaktadır. Kompozisyonun arka tarafında büyük bir derinlik yaratılarak karlı zirveleri ve yeşil çayırları ile görkemli Kafkas dağları resmedilmiştir. Ön tarafta ise, kır atı ve Sovyetlerin kızıl bayrağı ile gurur dolu bir şekilde Kafkas halklarına zaferi müjdeleyen Kızıl ordu komutanı ve yerel kıyafetler içerisinde, atlarıyla şaha kalkmış, ellerinde kızıl bayraklar istekli, arzulu ve heyecanlı hareketleri ile adeta Sovyet idaresine bağlılıklarını bildiren halk resmedilmiştir. Arka zemindeki mavi, yeşil ve beyaz dinginliği temsil ederken, önde parlak kırmızı, Kafkas kıyafetlerinin görkemleri devrimi ve değişimi temsil etmektedir. İnsan bedenlerinin öne olan eğimi ve dinç duruşları her zamanki gibi yine geleceğe duyulan umudu ve azmi vurgulamaktadır.

Resim 1: D. Moor, 1921.
(Polonskiy 1925: 180)

Resim 3: D. Moor, 1919.

(Polonskiy 1925: 94)

1917 Ekim Devrimi’nden sonra Bolşevikler ile muhalifleri arasında yaşanan ve nihayetinde Bolşevik otoritesini güçlendirerek Leninist yapının kurumsallaşmasını ve kurumsallaşan bu yapının bütün ülkede yerleşmesine büyük katkı sağlayan İç Savaş yılları propaganda faaliyetlerinin en etkin şekilde yürütüldüğü zaman dilimlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İç savaş yıllarında Bolşevik yönetiminin ve Kızıl Ordu’nun en ihtiyaç duyduğu gereksinim kendi saflarında yer alacak bireylerdir. Bunun içinde ister etnik köken bakımından Rus ve dinî bakımdan Hıristiyan olsun, isterse Rus olmayan diğer müslüman halklardan olsun ülke genelinde destek sağlamak amacı ile geniş bir kampanya yürütülmüştür. 1919 yılında D. Moor tarafından Kızıl Ordu’ya katılıma davet için hazırlanmış olan bu afiş (Resim 3), incelediğimiz afişler arasında belki de en fazla oryantalist imgeler barındıran afiş olma özelliği taşımaktadır. Öncesinde belirttiğimiz gibi afişler gerçekleri sunmak gibi bir koşulu olmayan, özünde kamuoyu yaratmayı amaçlayan iletişim araçlarıdır. Afişin dikkat çekiciliğinin ve hitap edilen kitlenin daha net şekilde bir şekilde altının çizilmesi amacı ile doğu ve doğulu kavramları daha çok -bir bakıma- oryantalist kaygılar doğrultusunda birçoğu gerçeği yansıtmayan imgeler ile süslenmiş eser belirttiğimiz gibi reel dünyayı yansıtmaktan oldukça uzaktır. Ancak amaca yönelik oldukça etkili bir çalışmadır. Kır atının üzerinde silahlarını kuşanmış olarak resmedilen asker doğulu insan imajının daha da vurgulanması amacı ile ten rengi olarak oldukça koyu renkte ve yüz ayrıntılarında ise karakaşlı ve kara gözlü olarak betimlenmiştir. Yine atının üstünde dörtnala yolalırken resmedilen bu askerin kafasındaki papak kızıl ordu mensuplarının kullanmadığı bir aksesuar olmakla birlikte, askerin at üzerindeki pozisyonu ve duruşu, yine hançeri ve mızrağı tutuşu doğru olmayan, dikkat çekici imgesel detaylardır. (Bobrovnikov 2017: 6). Atlının kıyafetinin parlak renkleri, belindeki kuşak, kostümün üzerindeki ay yıldızlı motifler, işlemler ve yine aynı şekilde atının süslemleri verilmek istenen otantik odoğu havasını oldukça etkili bir şekilde yansıtmıştır. Yine atının arka planında çöl manzarası içerisinde silüette belirli iki atının yer alması, tam anlamı ile teatral bir düzende 19. yüzyıl oryantalist kaygıları ile hazırlanmış batılı bir eser izlenimi vermektedir. Kiril ve Arap alfabeleri ile Tatar ve Rus dillerinde hazırlanan bu afiş daha önce belirttiğimiz gibi Rusya Müslümanlarını Kızıl Ordu saflarına davet etmek amacı ile hazırlanmıştır. Afişin metin kısmında ise genel anlamı ile “Yoldaş Müslümanlar, peygamberin bayrağı altında köyleriniz ve bozkırınızı savunmak içi savaştınız. Şimdi ise sizleri bu topraklardan mahrum etmek isteyen düşmanlara karşı işçi ve köylü devriminin kızıl bayrağı altında savaşın. Doğudan batıya, kuzeyden güneye bir araya gelerek Evrensel Askeri Eğitim Tugaylarına (VSEOBUCH- BCEOBYЧ) katılın!” şeklindeki ifadelerle yer verilmiştir.

Resim 4: Nikolay Nikolaevich Kogout, 1920.

(Redavantgarde: 2017)

İç savaş yıllarında doğu coğrafyasına yönelik Sovyet propagandası, baskıcı ve sömürgeci Çarlığın, Kulakların, Burjuvanın, Beyaz ordunun ve Antantın kapitalist güçlerinin devrimin ve Rusya Müslümanlarının ortak düşmanı olarak yansıtılmasına yönelik olmuştur. Bu propaganda faaliyetlerinin en güzel örneklerinden biri de 1920 yılında Nikolay Nikolayeviç Kogout tarafından Moskova’da hazırlanan bu afiş olmuştur (Resim 4). Kırım Türkçesi ile hazırlanmış ve iki kompozisyondan oluşan bu afişin üst kısımdaki bölümünde, *Pyotr Nikoloyeviç Wrangel’in* arkasındaki silindirik şapkalı *Burjuva* tarafından ve *Joseph Jaques Joffre’nin* ise arkasındaki *İtilaf Antantı* tarafından yerel kıyafetler içerisindeki Kırım Tatarını Sovyet idaresini temsil eden Kızıl Ordu askerine karşı kışkırttığı âna yer verilmiştir. Bu tasvirin üzerinde ise “Senin düşmanın yalan ve korkutmakla kardeşin olan bana karşı harbe gönderiyor, sen onları dinleme!” cümlelerine yer verilmiştir. Afişin alt kısmında ise, “Hürriyet ve sabah tam olsun istiyorsan elinde olan tüfenk ve süngüyü benimle beraber düşmana karşı çek!” ifadelerine yer verilerek; kışkırtmaya kanmayan ve Kızıl Ordu askerinin yanında yer alarak tüfeğinin süngüsünü Wrangel’e saplayan Kırım Tatarı ve tarumar olmuş İtilaf Antantı, Burjuva ve Joffre resmedilmiştir. Ayrıca yine bu esnada Kızıl Ordu askerinin elindeki “Bütün dünya emekçileri birleşin!” sloganı yazılı kızıl bayrak büyük bir coşku ile dalgalanır olmuştur.

Propaganda afişlerinin en büyük özelliklerinden bir tanesi de ideolojik önderlerden ve yahut toplumsal sloganlardan alıntılara yer vermesidir. Buradaki amaç toplumsal değişimin sürekliliğini sağlamak için insanların içerisindeki arzuyu devamlı kılmaktır. Bu istek ve bilinç tüm dünya insanların Sovyetlerin düşünce sistemi gereğince ideal yönetim biçimi olarak kabul edilen komünizmin tüm dünyaya yayılmasını sağlayacaktır. 1920 yılında Kazan devlet matbaasında basılan ve çizeri belli olmayan (Resim 5) afişte elinde dalgalanan kızıl bayrak ile geleceğe doğru tutku ile bakan Orta Asyalı bir genç resmedilmiştir. Diğer elinde tuttuğu çekiç ile üretimi; öne doğru attığı adım ile de arzuyu temsil eden gencin yer aldığı afişin altında eski bir isyan türküsünün nakarat kısmı slogan şeklinde yer almıştır: “Emek dünyaya egemen olacak!”. N. Kotsberguin’in hazırlamış olduğu ve Tiflis’te basılan bir başka afişte ise (Resim 6), Gürcüce ve Rusça olarak “Yaşasın bütün Kafkas halklarının kardeşliği!” ifadesine yer verilmiştir. Bu afişte önemli olan tasvir, devrimi benimsemiş doğulu yerel kıyafetleri içerisinde kadınlı-erkekli toplumun her kesiminden kitlelerin elinde yükselen kızıl afişler ve bayrakların, ışıklar içerisinde devrimin temel sınıflarından biri olan büyük bir işçi figürüne dönüşmesidir. Yine arka plandaki fabrika görüntüleri ise devrim gelişen endüstriyel üretim sistemlerini temsil etmektedir.

Resim 5: Bilinmeyen Ressam, 1920.
(Mardjani Foundation 2017)

Resim 6: N. Kotsherguin.
(Polonskiy 1925: 92)

Kadınlar, Ekim Devrimi sonrası sosyalist toplumun inşasının ekonomik, kültürel, toplumsal ve politik yaşamın bütün alanlarında eşit değerdeki unsuru oldular. Cehalete mahkûm edilmiş, erkek vesayeti altında ezilen ve her yönü ile sömürülen kadının yeni düzen içerisinde topluma ve üretime kazandırılması gerekiyordu. Bu doğrultuda propaganda faaliyetleri olarak birçok afiş hazırlanmıştır. Bu afişlerden bir tanesi de 1921 yılında Bakü – Azerbaycan’da basılmıştır. (Resim 7) “Bütün dünya işçileri birleşin!” başlığı altında Rusça ve Azerbaycan Türkçesi ile hazırlanan bu afişin metin kısmı adeta bir manifesto niteliğindedir. Özet olarak “Müslüman Kadın İşçiler, Çarlık idaresi altında haklardan mahrumdunuz! Ezilmenize izin vermeyeceğiz. Sovyet yönetimi, sizlere eşit haklar ve özgürlük sunuyor. Gücünüzün farkında olun ve çalışın. Kadın işçiler yönetime ve Kızıl Ordu’ya destek verin. İşçiler ve köylüler yan yana azimle yürüyerek Komünizmin kızıl bayrağını en yükseğe taşıyın. Yaşasın Sovyet iktidarı, yaşasın dünya komünist devrimi!” ifadelerine yer verilmektedir. Bu afişin bir diğer dikkat çekici noktası ise, minyatüre benzer bir şekilde, tamamen oryantalist imgeler ile tasarlanmış olmasıdır. Elindeki kızıl bayrak, açılmış peçesi ve belden üstünün çıplak olması dolayısıyla gözüken göğüsleri ile tasvir edilmiş doğu kadını adeta ünlü Fransız ressam Eugene Delacroix’in Fransız Devrimi ile özdeşleşmiş

1830 tarihli “Halka Yol Gösteren Özgürlük” isimli eserindeki *Marianne*’i hatırlatmaktadır. Yine, arka fondaki doğulu tarzda inşa edilmiş evlerin önünde, yerel kıyafetler içerisinde, dizlerinin üzerinde, bileklerindeki kelepçeleri kırmış sarı ay-yıldızlı komünizmin kızıl bayrağını taşıyan kadına umut dolu yüz ifadeleri ile sükranlarını ve bağılılıklarını sunan iki kadın daha resmedilmiştir (Yılmaz 2014).

Resim 7: Bilinmeyen Ressam, 1921.
(Mardjani Foundation 2017: No.IM/P-94)

Resim 8: Bilinmeyen Ressam, 1930.
(Mardjani Foundation 2017: No.IM/P-182)

1917 Ekim Devrimi’nden sonraki yıllar, Sovyet yönetiminin dini toplumsal hayattan çıkarmak için aktif bir şekilde mücadele ettiği ve bunun için elindeki tüm güçleri seferber ettiği yıllar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu mücadele süresince kullanılan propaganda afişlerinde toplumun geri kalmışlığının ve gelişimin önündeki engelin din ve kapitalizm ilişkisi olduğuna yönelik planlı bir vurgu yapıldığı gözlemlenmektedir. Propaganda afişlerinde sürekli olarak *din adamlarının, toprak sahiplerinin ve burjuvanın hâkim olduğu bu adaletsiz düzenin halkın eğitilmesi, kadının sosyal hayatta daha etkin bir rol alması ve üretim sistemlerinin bilim temelli modernleşmesi ile yıkılacağına* odaklı mesajlar barındıran kompozisyonlar tercih edilmiştir. 1930 yılında Özbek Türkçesi ve Rusça

hazırlanmış olan bu afişte (Resim 8), “Kapitalizmin yordakçıları, din adamları ve mollalar devrimin kazanımlarını geri çevirmede asla başarılı olamayacaklar. Dini uzaklaştırın, cesaretle ilerleyin!” cümlelerine yer verilmiştir. Kompozisyon olarak ise, doğulu tarzda yerel kıyafetler içerisindeki çiftçi bir kadının solgun bir şekilde gri tonlarla hazırlanmış, bir din adamının ezan okurkenki görüntüsünü barındıran, yıkık ve kurak olduğu belli olan bir doğu kentinden elinde Lenin’in öğretilerini barındıran bir defter taşıyan gencin çağrısı ile modern şehre doğru attığı adıma yer verilmiştir. Kadın ise fabrikalar, sinema, kulüp ve modern okulların yer aldığı bu modern dünyaya adım atarken ardında bıraktıklarına kulak asmadan oldukça istekli bir görüntüde tasvir edilmiştir. Gri tonlar ile eski, sarı ve kırmızı renklerinin tonları ile de yeni dünyanın resmedilmesi; iki dünya arasındaki farklılıkların ve hangisinin daha ideal bir yaşama alanı olduğuna dair verilmek istenen mesajın kolay bir şekilde aktarılmasına yönelik başarılı bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Resim 9: Bilinmeyen Ressam, 1921.

(Polonskiy 1925: 152)

1921 yılında Özbek Türkçesi ile hazırlan bir diğer afiş de (Resim 9), yukarıdaki satırlarda bahsettiğimiz kadınların baskıdan kurtularak komünist ideoloji ile özgürleştiği mesajı ile hazırlanmıştır. Elindeki “Şimdi özgürüm” yazılı kızıl bayrak ile bir önceki örnekte olduğu gibi geride kendisini camiye ve medreseye

davet eden annesine ve din adamlarına aldırış etmeden başındaki peçeyi parçalayıp genç komünistler birliğine (Komsomol) katılan genç kız artık öğretiyi taşıyan ideal yurttaşlardan biri haline gelmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dinî inançlar ve kurumlar ile olan mücadelesini gözlemleyebildiğimiz en önemli iletişim araçlarından birinin de propaganda posterleri olduğunu daha öncede belirtmiştik. Bu mücadele iç savaş yıllarında kapitalizmin, Beyaz Ordu mensuplarının ve kulakların yanında yer alan din adamlarının üzerinden yürütülmüştür. İç savaş yıllarının ardından yine bu mücadele, dini inanç sistemi ve kurumlarının Sovyet yönetiminin, devrimin kazanımlarının ve toplumsal gelişimin karşısındaki en büyük engellerden biri olduğu üzerinden yönlendirilmiştir. Ayrıca yine bu dönem içerisinde propaganda afişlerinin haricinde halk *Bezbozhnik - Tanrısızlık* gibi yayınlar vasıtası ile herhangi bir dini inanca bağlı olmadan yaşamaya yönlendirilmiştir. Sovyetlerin sonraki dönemlerinde ise propaganda afişlerinde din kurumları, sosyalizmden komünizme geçişi sağlayacak olan beş yıllık kalkınma planları ve bilim kökenli modern üretimin karşısındaki düşman olarak empoze edilmiştir.

↑ Resim 10: Bilinmeyen Ressam, 1928 sonrası.
(Mardjani Foundation 2017: No.IM/P-14)

← Resim 11: Bilinmeyen Ressam, 1930.
(Mardjani Foundation 2017)

1928 sonrası Latin alfabesine dönüştürülmüş Özbek Türkçesi ve Rusça olarak hazırlanmış bu afişte (Resim 10), “Kolhozcu, yoksul ve orta halli köylüler! Bataklık arazilere pamuk ekerek, beş yıllık planı üç yıl içerisinde tamamlayabiliriz!” cümlelerine yer verilmiştir. Kıyaslama amacı ile iki kısımda hazırlanan afişin birinci kısmında ilkel yöntemler ile zorlu bir şekilde tarım yapmaya çalışan

çiftçiler yer alırken, ikinci bölümde modern tarım yöntemler ile verimli tarım yapabilen gürbüz Sovyet kolhoz üyesine yer verilmiştir. Arazinin arkasından geçen tren teknolojiyi ve gelişimi temsil ederken, iki pencere arasında ellerinde Kur’an taşıyan molla ve kulakların memnuniyetsizlikleri açık bir şekilde gözlemlenmektedir (Yılmaz 2014). 1930’ların başlarına tarihlenen diğer bir Özbek Türkçesi afişte ise (Resim 11), “Beş yıllık planın tamamlanmasına ne dua, ne terör, ne de iftira engel olabilir. Beş yıllık planı dört yılda tamamlayacağız!” ifadeleri kullanılmıştır. Afişin üst kısmına oryantal doğu havasını pekiştirme amacı ile deve figürleri eklenirken; alt kısımda yerel kostümler içerisindeki çiftçinin *Beş Yıl* yazılı traktör ile elinde Kur’an tutan molla ve din adamını kovalama anı resmedilmiştir. Ufak bir detay olarak ise, diğer bir mollanın modern üretimi temsil eden traktörün tekerleğine çomak sokma çabalarına yer verilmiştir.

Resim 12: Bilinmeyen ressam, Taşkent, 1927.

(Trilling 2013)

1917 Ekim Devrimi'nin onuncu yılı kutlamaları kapsamında hazırlanan propaganda afişlerinin uyarlamalarını doğu coğrafyasında da görmek mümkündür. 1927 yılında Taşkent'te basılan “İşçiler ve köylüler, 10 yıllık kazanımlarınızın yok almasına izin vermeyin!” başlığı ile hazırlanan afişte (Resim 12), karanlık bulutların ve yüksek binaların ardında gizlenen, kapitalizm ve faşizmin sembolü silin-

dir şapka takan elleri kanlı bir canavara yer verilmiştir. Yine bu canavarın, komünizmin parlayan ışığından ve kurduğu üretim tesislerinden güç alan azimli Sovyet işçisi ve köylüsü karşısında gerilediği görülmektedir. Bu mücadelenin kararlılığı, yine Sovyetler Birliği'nin varlığını tehdit eden faşizme karşı ilerideki yıllarda da sıklıkla işlenmiş ve vurgulanmıştır. B. Rezanov'un 1937 yılında Taşkent'te “Faşizmi yok edelim!” sloganı ile hazırladığı propaganda afişinde bu azim ve kararlılık özellikle vurgulanmıştır. (Resim 13) Oldukça çarpıcı bir siyah, beyaz ve kırmızı renkler ile hazırlanan bu afişte, sosyalist gerçekçiliğin düşlediği ideal Sovyet insanı modeline uygun doğulu bir erkek figürü, kızıl bayraktan ve doktrinden güç alarak bir yumrukla faşizmin sembolü taş svastikayı parçalarken tasvir edilmiştir.

Resim 13: B. Rezanov, 1937, Taşkent.

(Mardjani Foundation 2017: SCMCHR.SIN 30124/981)

Modern tarihin en uzun soluklu ve kapsamlı propaganda kampanyasını yürüten Sovyetler Birliği, Komünist ideolojinin ve programın anlaşılır bir biçimde halka ulaşmasını sağlamak, insanların düşüncelerini yönlendirmek, davranışlarını değiştirmek ve bilgi vermek amacı ile propaganda afişlerini yaygın bir şekilde kullanmıştır (İnceoğlu 2013: 37). Hangi temalar ile hangi yıllarda, ne kadar üretildiği tam olarak bilinemeyen bu afişler vasıtası ile komünist ideoloji yüceltilerek gelişimin sürekli kılınması amaçlanıyordu. Halk ve genç nesil eğitilerek yeni toplumsal-kültürel ölçütler ve değerler belirlenmek isteniyordu.

Sonuç olarak, propaganda afişlerindeki Doğu ve Doğulu görünümleri bağnaz din inançları ve kurumlarının tahakkümü altında ezilmiş, ilkel üretim yöntemleri yüzünden fakir kalmış bir coğrafya ve toplum şeklinde yoğunlaşmıştır. Ayrıca erkek vesayeti altında ezilen kadınlar ve eğitimsizlik, yine vurgulanan sorunların başında gelmiştir. İç savaş yılları, iki dünya savaşı arasındaki zaman dilimi ve özellikle sosyalist gerçekçiliğin uygulandığı yıllar bu konuların ele alınış yöntemlerinde farklılıklar yaratsa da, doğunun ve doğulunun tasvirinde herhangi bir *ötekileştirme* gayreti tarafımızdan sezinlenmemiştir. Kullanılan imgeler, genel anlamda coğrafi konumu belirtmeyi amaçlayan basit figürler olarak karşımıza çıkmaktadır. Baskıcı yerel idarecilerin, din adamlarının ve devrim karşıtı bireylerin aşağılanması ve hor görülmesi gibi betimlemeler, yalnızca Rus ve Hıristiyan olmadıklarından değil, emperyalist ve kapitalist sistemin yanında inşa edilmek istenen yeni düzenin karşısında yer aldıklarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, Doğu'daki propaganda faaliyetlerinin zaman zaman Moskova ve St. Petersburg'da yürütülenlerden farklılıklar gösterdiğini de belirtmek gerekir. Bahsi geçen bu şehirler realist akımı resmi sanat politikası olarak benimserken, Taşkent ve Bakü gibi şehirler hala avangard akımın etkisinde kalabilmişlerdir (Filatova 2013: 7). İç savaş yıllarında, Sovyet yönetiminin toplumsal güvenliği ve bütünlüğü sağlama amacı ile yürüttüğü siyaset, hem İslamî sembollerin *kısmen* Sovyet propagandalarında yer almasına, hem de çok dilli bir afiş sisteminin 1930'lu yıllara değin kullanılmasına sebebiyet vermiştir. Sovyetler, iktidarını sağlamlaştırdıkça hem İslam dininin afişlerdeki yansımaları yok olmuş, hem de çok dilli ve alfabeli sistem yerini sadece Kiril alfabesine ve Rusçaya bırakmıştır. Nihayetinde, büyük bir imparatorluk coğrafyası üzerinde yeni bir toplumsal gerçeklik yaratmaya çalışan Sovyetler Birliği'nde propaganda faaliyetleri kitlelerin ruhunun örgütlenmesi amacı ile etkin bir şekilde kullanılmıştır. Sosyalist ideolojiye yönelik en önemli tehditlerin ebedi hedefi olarak görülen Doğu, inşa edilen bu yeni sistemin en önemli parçalarından biri haline dönüştürülmek amacı ile propaganda faaliyetlerinin yoğun bir şekilde gözlemlendiği ve konu edinildiği kavramlardan biri olmuştur.

KAYNAKÇA

- 📖 Akan, Mertcan. “Sosyalist Gerçekçilik Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, *İtil Suwı Aka Turur*, İzmir: Ege Üniversitesi, 2017, ss.371-382.
- 📖 Antmen, Ahu. *Sanatçılardan Yazılar ve Açıklamalarla 20. Yüzyıl Batı Sanatında Akımlar*, 7. Baskı, İstanbul: Sel, 2016.
- 📖 Artun, Ali. *Sanatın İktidarı: 1917 Devrimi ve Avangard Sanat ve Müzecilik*, İstanbul: İletişim, 2015.
- 📖 Barghoorn, Frederick C.. *Soviet Foreign Propaganda*, Princeton & New Jersey: Princeton University, 1964.
- 📖 Bobrovnikov, Vladimir. “The Islamic Discourse of Visual Propaganda in the Soviet East Between the Two World Wars (1918-1940)”, <http://islamperspectives.org/rpi/exhibits/show/one/introduction>, Erişim: 31.05.2017.
- 📖 Buruma, Ian, ve Avishai Margalit. *Garbiyatçılık: Düşmanların Gözünden Batı*, İstanbul: Yapı Kredi, 2009.
- 📖 Carr, Edward Hallett. *Tarih Nedir?*, İstanbul: İletişim, 2006.
- 📖 Clark, Toby. *Sanat ve Propaganda: Kitle Kültürü Çağında Politik İmge*, İstanbul: Ayrıntı, 2011.
- 📖 Ellul, Jaques. *Propaganda: The Formation of Men’s Attitudes*, New York: Vintage Books, 1973.
- 📖 Filatova, M. Yu.. Plakat Sovetskogo Vostoka 1918-1940, Moskova: Izdatelskiy dom Mardjani, 2013. [Филатова М. Ю.. *Плакат Советского Востока 1918-1940*, Москва: Издательский дом Марджани, 2013.]
- 📖 Gürgen, Haluk. “Propaganda”, *Kurgu Dergisi*, 1990, S.8, ss.135-157.
- 📖 İnceoğlu, Çağrı. “Sovyet Propaganda Animasyonlarında Batı ve Batı İmgesi”, *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 2013, S.19, ss.23-40.
- 📖 James, C. Vaugen. *Soviet Socialist Realism: Origins and Theory*, Londra: Palgrave Macmillan, 1973.
- 📖 Kenez, Peter. *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917-1929*, New York: Cambridge University, 1985.
- 📖 Korkmaz, Vişne. *Senfonik Kişilik: Beka – Doğa Rus İdesi ve Rus İdeali*, İstanbul: Alev, 2006.
- 📖 Lasswell, Harold D.. “The Theory of Political Propaganda”, *The American Political Science Review*, Vol.21, 1927, No.3, ss. 627-631.
- 📖 Lenin, V.I.. *Ne Yapmalı? Hareketimizin Can Alıcı Sorunları*, İstanbul: Eriş, 2003.

- 📖 Liebman, Marcel. *Rus Devrimi: Bolşevik Zaferinin Kökenleri, Aşamaları ve Anlamı*, İstanbul: Ayrıntı, 2017.
- 📖 Lynton, Norbert. *Modern Sanatın Öyküsü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004.
- 📖 Mardjani Foundation. <http://islamperspectives.org/rpi/items/browse?collection=7>, Erişim: 31.05.2017.
- 📖 Meriç, Cemil. *Saint-Simon İlk Sosyolog, İlk Sosyalist*, İstanbul: İletişim, 2003.
- 📖 Moore, Colin. *Propaganda Prints: A History of Art in the Service of Social and Political Change*, Londra: A&C Black, 2010.
- 📖 Özer, Yerke. “Maksim Gorki’nin 17 Ağustos 1934 tarihindeki Sovyet Yazarlar Birliği Birinci Kongresinde Sunduğu Bildiri”, *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*, Yay. Haz. M.Ö. Oğuz, S. Gürçayır, S. Çalış, Ankara: Geleneksel, 2009, ss.101-127.
- 📖 Polonskiy, Vyacheslav. *Russkiy Revolutsionniy Plakat*, Moskova: Gosudarstvennoe Izdatelstvo, 1925. [Полонский, Вячеслав. *Русский Революционный Плакат*, Москва: Государственное Издательство, 1925.]
- 📖 Pratkanis, Anthony R., ve Elliot Aronson. *Age of Propaganda: The Everyday Use and Abuse of Persuasion*, New York: W.H. Freeman, 2001.
- 📖 Qualter, Terence H.. “Propaganda Teorisi ve Propagandanın Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Çev. Ünsal Oskay, C.35, S. 1, Ankara: Ankara Üniversitesi, 1980, ss.255-307.
- 📖 Redavantgarde.<http://redavantgarde.com/collection/show-collection/>, Erişim: 25.09.2017.
- 📖 Sorlin, Pierre. *European Cinemas, European Societies 1939-1990*, Londra: Routledge, 1991.
- 📖 Taylor, Philip M.. *Munitions of the Mind: A History of Propaganda from the Ancient World to the Present Day*, Manchester & New York: Manchester University, 2003.
- 📖 Taylor, Richard. *Film Propaganda: Soviet Russia and Nazi Germany*, Londra & New York: I.B. Tauris, 1998.
- 📖 Trilling, David. *Central Asia: propaganda Show Spotlights Soviet Push in Muslim Lands*, <http://www.eurasianet.org/node/67527>, 2013, Er.: 07.09.2017.
- 📖 Yalur, Refik. *1990-2013 Yılları Arasında Afiş ve Sosyal Afişlerin Grafik Tasarım ve Teknolojik Açından İncelenmesi*. İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Grafik Tasarımı Anasanat Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2014.
- 📖 Yılmaz, Mustafa Kemal. “Türk Dilli Sovyet Afişleri”, <https://sarapdumanlari.wordpress.com/2014/07/29/3878/>, 2014, Erişim: 07.09.2017.

Balkan Savaşlarından Birinci Dünya Savaşına Osmanlı-Yunan İlişkilerinde Sakız ve Midilli Meselesi, 1912-1914

*From the Balkan Wars to the First World War,
the Chios and Mytiline Question in Ottoman-Greek Relations 1912-1914*

Okt. Dr. Gürhan Yellice*

Özet

Bu çalışma Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Osmanlı Devleti ve Yunanistan'ın en önemli dış politika sorunu olan ve her iki ülkeyi savaşın eşiğine getiren Sakız ve Midilli meselesini ele almayı ve tarafların krize yaklaşımlarını karşılaştırmalı olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Bahsi geçen adalar, Birinci Balkan Savaşı sırasında Yunanistan tarafından işgal edilmiş, Osmanlı Devleti bu işgali tanımamış ve Anadolu'nun güvenliğini gerekçe göstererek işgalin sonlandırılmasını talep etmişti. Londra, Bükreş ve Atina antlaşmaları ile sorun çözüme kavuşturulamayınca taraflar nihai kararın büyük devletlerce verilmesine razı gelmek durumunda kalmıştı. 1914 yılı Şubat ayında Büyük Devletler Bozcaada ve Gökçeada hariç diğer tüm adaların Yunanistan egemenliğine geçmesine karar vermiş, ancak Osmanlı Devleti'nin kararı tanımayacağını ilan etmesi üzerine iki ülke arasındaki gerginlik giderek tırmanmış, Balkanlardaki "gergin barışı" hatta "Avrupa uyumunu" tehdit eden bir niteliğe dönüşmüştü. Büyük Devletlerin soruna çözüm bulmak için yoğun diplomatik girişimlerde bulunduğu bu süreçte bu iki ada üzerindeki hâkimiyet mücadelesi iki ülke arasında donanma rekabetine, azınlık meselesinin daha da tırmanmasına yol açan hadiselerle şahitlik etti ve tarafların savaşa ilişkin tercihlerinde belirleyici etkenlerden birisi oldu. Çalışma, Türkçe, Yunanca ve İngilizce birincil ve ikincil kaynaklara dayanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Sakız, Midilli, Osmanlı Devleti, Yunanistan, Birinci Dünya Savaşı, Büyük Devletler.

Abstract

This study deals with the Chios and Mytilene issue which was the most important foreign policy problem between Ottoman Empire and Greece and brought the two countries to the brink of war in the process leading to the First World War and aims at examining their policies towards the crisis comparatively. These islands at issue had been occupied by Greece during the First Balkan War but the Ottoman Empire refused to recognize the Greek sovereignty and

* Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, gyellice@hotmail.com

demanded the end of occupation by claiming that these islands were crucial for the security of Anatolia. When the problems were not resolved with the treaties of London, Bucharest and Athens, the parties had to agree to the final decision being given by the Great Powers. In February 1914, the Great Powers decided that all the islands except Bozcaada and Gökçeada would go to Greece. The crisis between Greece and Ottoman Empire grew when the latter declared that the decision would not be recognized and turned into a threat to the "tense peace" and even "Concert of Europe". In the process of the intensive diplomatic attempts by the Great Powers to find a solution to the problem, the struggle for dominance over these two islands witnessed the naval arms race between the two countries, led to the further escalation of the minority issue and it became one of the most decisive factors in the parties' preferences for the Great War. The study is based on primary and secondary sources in Turkish, Greek and English.

Keywords: Chios, Mytilene, Ottoman Empire, Greece, First World War, Great Powers.

Yunanistan'ın Anadolu'ya yönelik yayılcı siyasetinin bir parçası¹ olan Doğu Ege Adalarının işgali meselesi, ilk kez 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında gündeme gelmişti. Teselya, Epirus ve Girit'te çıkan isyanların ardından 2 Şubat 1878'de Yunanistan Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş, ancak Yunan ordusu harekete dahi geçmeden Osmanlı Devleti'nin Rusya ile barış anlaşması imzalaması üzerine bu plan uygulamaya konulamamıştı (Livani 2001 ve Marriot 1940). Adalara yönelik ikinci işgal planı, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında ortaya çıkmış, özellikle Çanakkale'ye yakın olan Limnos'un egemenlik altına alınması yönünde hazırlıklar yapılmış, ancak bu savaşta Yunanistan'ın almış olduğu ağır yenilgi nedeniyle bu konuda bir başarı sağlanamamıştı (Fotakis 2005: 47). Adalara yönelik son işgal planı ise Birinci Balkan Savaşı sırasında hayata geçirilmiş, bu savaşta Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan ittifakına karşı aldığı yenilgi Yunanistan'a Makedonya'da egemenlik kurma fırsatı yaratmakla birlikte Doğu Ege Adalarının alınması için büyük bir imkân tanıyacaktı. Yunanistan 21 Ekim 1912'de Limni, 31 Ekim'de Gökçeada, 7 Kasım'da Bozcaada, 20 Aralık'ta Midilli ve 3 Ocak 1913'te ise Sakız adasını işgal etmeyi başardı (Cassavetti 1914: 39-58; Turan 1986: 47-48; Hayta

---

¹ Bu konuya ilişkin ayrıca şu çalışmalara bakılabilir: Ioannis Stefanidis, "To Zitima ton Nision tou Voreioanatolikou Aegeo stis Paramones tou A Pankosmiou Polemou: To Ellinikoo Diplomatiko Dilimma", *Balkanika Simmeikta* 12-13 (2001-2): 111-141; Basil Kondis, "The Problem of the Aegean Islands on the eve of World War I and Great Britain." *Greece and Great Britain During World War I*, First Symposium, The Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, (1985); William Peter Kaldis, "Background for Conflict: Greece, Turkey, and the Aegean Islands, 1912-1914", *The Journal of Modern History* 51. 2 (1979): 1119-1132.

2015: 62-66; Başeren 2006: 34-35). Balkan Savaşlarını sonlandıran Bükreş, Londra ve iki ülke arasında birçok meseleye çözüm getiren Atina antlaşmalarına rağmen bu adaların nihai statüsü konusunda kesin bir uzlaşmaya varılamayınca her iki ülke de nihai kararın büyük güçler tarafından verilmesine razı gelmek durumunda kalmıştı (Grey 1925: 257-262). 13 Şubat 1914'te taraflara tebliğ edilen karara göre Meis, Gökçeada ve Bozcaada, Osmanlı Devleti'ne iade edilecek ancak geri kalan diğer adalar, Yunanistan egemenliğinde kalacaktı (Constantopoulou 1999: 97-100).

İttihatçılar açısından bu adalara yönelik ilginin temel nedeni bu adaların elde kalan "son vatan" Anadolu'nun güvenliği, yani devletin bekası için oldukça önemli görülüyor olmasından kaynaklanıyordu. Oniki adalar ve Rodos 1912 yılı Mayıs ayında işgal edilmiş, imzalanan Uşi Anlaşması'na rağmen İtalya bu adaları boşaltmamıştı. Bu adalar üzerinden İtalya'nın Anadolu'ya ilişkin tehdidi bir yana Osmanlı Devleti şimdi Anadolu'nun özellikle de İzmir'in güvenliği için çok hayati olduğuna inandıkları adaları Yunanistan'a kaptırmıştı. İttihatçılar Venizelos'un kesinlikle Anadolu'ya yönelik bir genişleme siyaseti benimsemiş olduğuna ve bu genişleme için yapılacak çıkarmanın da özellikle Sakız ve Midilli üzerinden yapılacağına, hatta Venizelos'un bu yönde hazırlıklar içinde olduğuna inanıyordu. Ayrıca İttihatçılara göre Yunan egemenliğinde kalması halinde bu adalar, Helenizm'in propaganda merkezlerine dönüşecek ve Anadolu'da özellikle İzmir'de bir Yunan etki alanının yaratılmasına yardımcı olacaktı; adaların işgali sırasında Rum halkın işgale desteği, Anadolu'nun işgali halinde burada yaşayan Rumların da benzer bir yol izleyebileceğinin bir göstergesiydi. 1903-1912 yılları arasında Makedonya'da yaşanan "silahlı propaganda"nın bir benzerinin şimdi Batı Anadolu'da yaşanması güçlü bir ihtimal olarak görülüyordu (Kerimoğlu age: 347-351; DüNDAR 2008: 192-193). Yunanistan "güvence" verse de Anadolu kıyılarında ve daha içerilerde bulunan Rum azınlık 'rahat durmayacak', hem Rum Patrikhanesi'nden hem de Yunanistan'dan teşvik görecek. Böylece Yunan *Megali İdea*'sının Anadolu'da da gelişmesi kolaylaşmış olacaktı. Cemal Paşa anılarında Babiâli'nin bu endişesini şu şekilde dile getiriyor:

"Bizce en mühim anasır meselesi, Aydın vilayetinin sahil kısmının çoğunlukta oturan Rumlar meselesi idi. Balkan Harbi esnasında kazandığı kolay galibiyet neticesinde bir taraftan Drama'ya kadar Makedonya'yı gasp etmiş olan Yunanlıların bundan sonra artık Aydın vilayetini bilfiil işgale başlayacaklarına şüphe yoktu" (Cemal Paşa 1996: 78-79).

İşte bu nedenlerden ötürü İttihatçılar karara itiraz etti. İttihatçılara göre Büyük Devletler böylesi "adaletsiz" bir karar almış ve İmparatorluğun hayati

gereksinimlerini yeterince dikkate almamıştı.² Daha da önemlisi karar bölgede barışa katkı sağlamak yerine daha fazla güvenlik sorununa yol açarken tüm “hesaplamaları” da altüst ederek Venizelos’un elini güçlendirmiş, onu uzlaşma konusunda neredeyse imkânsız bir noktaya taşımıştı.³ Babiâli ayrıca bu adaların Osmanlı Devleti için bir ölüm kalım meselesi olduğunu, kesinlikle Yunanistan’a bırakılmayacağını gerekmesi halinde güç kullanarak bu adaların geri alınacağı tehdidinde bulunacaktı.⁴

Osmanlı Devleti’nin karara ilişkin bu tepkisi Venizelos Hükümeti nezdinde büyük bir kaygıya yol açtı. İttihatçıların adalar meselesi konusundaki söz konusu bu “radikal” tutumu ve “benimsemiş olduğu tehditkâr dış politika” (Bridge 1999: 52) Balkan Savaşları ile elde ettiği kazanımlarını koruyabilmek için bölgede bir barış atmosferine ihtiyaç duyan Yunanistan açısından büyük bir risk oluşturmuyordu. Balkan Savaşları Yunanistan için büyük bir zaferle sonuçlanırken Bulgaristan için büyük bir hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştı. Bulgaristan’ın gözünde Yunanistan özellikle Makedonya’da gereğinden fazla toprak kazanmıştı. Bu nedenle Bulgaristan Yunanistan’a karşı *irredantist* bir siyaset izliyordu. Dolayısıyla Balkanlarda böylesine güç koşulların oluştuğu bir ortamda Ege Adaları meselesi nedeniyle Osmanlı Devleti ile yapılacak bir savaş Yunanistan’ı Bulgar saldırısıyla karşı karşıya bırakabilirdi. Öte yandan İkinci Balkan Savaşı’nın da açık bir şekilde ortaya koyduğu üzere Bulgaristan’la gerçekleşecek bir savaş bu kez Yunanistan’ı Osmanlı’ya karşı savunmasız bırakabilirdi. Her iki ihtimalin gerçekleşmesi halinde de Yunanistan Balkan Savaşlarındaki tüm kazanımlarından olabileirdi. İşte bu tehlikeli koşullarda Venizelos’un en önemli amacı Yunanistan’ı bir savaşa sokarak “kazanımlarını” riske atmamak ve Osmanlı Devleti ile krize yol açan Ege Adaları meselesini bir an önce çözüme kavuşturarak iki ülke arasındaki ilişkileri normalleştirmekti. Elbette Sakız ve Midilli’nin Yunanistan’a ait olduğunu Babiâli’ye kabul ettirerek.

² Ayrıntılı bilgi için bk. “Future Peace in the Balkans: Britain’s Duty to Turkey”, *Guardian*, 8 February 1914, s.13; “The Powers and the Porte”, *The Times*, 16 February 1914, s.8; “Turkey’s Reply to Powers”, *Daily Mail*, 23 January 1914, s.7.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. BD, Vol. X, Part I, No.204, Mallet to Grey, Constantinople, 14 January 1914; BD, Vol. X, Part I, No.215, Bunsen to Grey, Constantinople, 27 January 1914. *İttihatçıların yayın organı Tanin* bu kararın ardından Anadolu’da adaların karşısında bulunan bölgelerin büyük bir tehdit altında olduğunu öne sürecekli “Devletlerin Notası,” *Tanin*, 15 Şubat 1914, s. 1; “Cevabi Nota,” *Ahenk*, 19 Şubat 1914, s.1.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. *Osmanlı Belgelerinde Balkan Savaşları* (OBBS) Cilt I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013, s.486-504; BD, Vol. X, Part I, No.937, Mallet to Grey, Constantinople, 15 November 1914; Necdet Hayta, *1911’den Günümüze Ege Adaları Sorunu*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2015, s.117.

Bu amaçla Venizelos Şubat ayı boyunca İngiltere nezdinde yaptığı temaslarda karara “saygı duyması” konusunda Babıâli’ye baskı yapılması talebinde bulundu. Örneğin İngiltere, Büyük Devletleri Ege’de Osmanlı Devleti’ne karşı bir gözdağı vermek amacıyla bir “gövde gösterisi” (*naval demonstration*) yapmaya ikna ederse Osmanlı Devleti kararı tanıyabilir ve bu iki adayı “işgal etme planları” tümüyle ortadan kaldırılabildi.⁵ Ancak bu öneri İngiltere tarafından kabul edilmedi (Kent 1999: 199-224; Crampton agm: 270). İngiltere’ye göre böylesi bir yaklaşım ve adaların tahkim edilmesi, Osmanlı Devleti’ni adalar konusunda daha saldırgan bir noktaya taşıyabilir, bu durum Babıâli’ye karşı açıkça cephe almak anlamına gelebileceği gibi güvensizlik ve gizli bir düşmanlık kazanılmasıyla sonuçlanabilirdi.⁶ İngiltere’nin önerisi soruna Yunanistan ve Osmanlı Devleti arasında yapılacak görüşmeler yoluyla çözüm bulunmasıydı. Bunun üzerine Mart ayı başında Venizelos Babıâli üzerinde en fazla etki edebileceğine inandığı Almanya’nın yardımına başvurdu ve çözüm konusunda iki taraf arasında bir arabuluculuk yürüterek bu adalardan vazgeçmesi konusunda Babıâli’yi ikna etmesi talebinde bulundu. Almanya, tümüyle askersizleştirilmesi karşılığında bu iki adadan vazgeçmesi yönünde Babıâli’yi ikna etmeye çalıştı, ancak başarılı olamadı.⁷ Bu adaların kesinlikle Babıâli’ye iade edilmesinde kararlı olan İttihatçıların karşı önerisi Sakız ve Midilli’ye karşılık geçici olarak İtalyan işgali altında bulunan Oniki adaların (Rodos hariç) Yunanistan’a bırakılması yönündeydi.⁸ Hatta bu amaçla iki taraf arasında arabuluculuk yürütmesi konusunda Babıâli bu süreçte Romanya’nın yardımına başvurmuş, Romanyalı General Coanda bir süre iki taraf arasında diplomatik temaslarda bulunmuştu. Anlaşma sağlanırsa bir taraftan Batı Anadolu özellikle de İzmir’in güvenliği için çok önemli olan iki

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. D, Vol. X, Part I, No.110, Grey to Elliot, London, 21 January 1914; BD, Vol. X, Part I, No.223, Goschen to Grey, Berlin, 31 January 1914.

⁶ Bu talep Babıâli’de büyük bir rahatsızlığa yol açmış, Said Halim Paşa 2 Şubat’ta Mallet ile yaptığı görüşmede böylesi bir durumda Yunanistan’la tüm uzlaşma yollarının kapanacağı tehdidinde bulunmuştu. BD, Vol. X, Part I, No.226, Mallet to Grey, Constantinople, 2 February 1914; BD, Vol. X, Part I, No.262, Grey to Mallet, London, 18 March 1914; BD, Vol. X, Part I, No.263, Grey to Rodd, London, 30 March 1914.

⁷ Almanya-Yunanistan ilişkilerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. Kostas Loulos, *I Germaniki Politiki stin Ellada 1896-1914*, Atina: Mortotiko Instituto ATE, 1990, s. 186-215.

⁸ Bk. BD, Vol. X, Part I, No.234, Mallet to Grey, FO, 7 February 1914; BD, Vol. X, Part I, No.204, Mallet to Grey, Constantinople, 14 January 1914; BD, Vol. X, Part I, No.215, Bunsen to Grey, Constantinople, 27 January 1914; *Cavid Bey Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt II, Haz. Hasan Babacan-Servet Aşşar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2015, s.489; “Aegean Islands: What does Turkey propose”, *Daily Telegraph*, 1 April 1914, s.6. Cavid Bey’e göre Babıâli’nin bu süreçteki temel amacı bu adaların Ege’de “işe yaramayan” başka adalarla değiş-tokuş edilmesi yönünde Venizelos’u ikna etmektir. Bk. *Cavid Bey Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt II, Haz. Hasan Babacan-Servet Aşşar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2015, s.363.

ada geri alınacak diğer taraftan Anadolu'ya yönelik yayılmacı amacı olan bir başka devlet Ege'den uzaklaştırılacaktı. İttihatçılar nezdinde stratejik açıdan bu adalar ciddi bir tehdit olarak görülmüyordu. Hilmi Paşa'ya göre eğer bu adalar Osmanlı tarafından alınırsa İtalya bu konuda uzlaşmazlık yaratmaya devam edecek ve istediği zaman bu adaları işgal etmek için harekete geçecek ve bir daha burayı terk etmeyecekti.⁹

Ancak öneri Venizelos tarafından kesin bir dille reddedildi. Venizelos'a göre Yunanistan'ın verebileceği tek taviz, Sakız ve Midilli'nin Anadolu'ya yönelik herhangi bir tehdit oluşturmayacak şekilde silahsızlandırılması ve bu adalardan Anadolu'ya yönelik kaçakçılığın önlenmesi konusunda tüm önlemlerin alınmasının garanti edilmesi olabilirdi.¹⁰ Yine bu süreçte Atina'da Galip Bey Venizelos ile yaptığı görüşmede bu iki adaya karşılık Osmanlı Devleti'nin Psara, Kariot, Levitba, Astipalyas, Kerpe ve Kasut adalarını vermeye hazır olduğunu dile getirmiş ancak bu öneri de Venizelos tarafından reddedilmişti (Söylemezoğlu age: 154-155). Eliot'a göre Yunanistan cephesinde bu adaların Osmanlı Devleti'ne iadesi konusunda hiçbir şekilde olumlu bir sinyal yoktu. Midilli'nin ekonomik getirisinden dolayı, Sakız'ın ise "1822 yılında burada yapılan katliamlara yönelik anılar" ve buradan gelen oldukça güçlü, zengin bir aile olan Ralli ailesinin etkisi nedeniyle Osmanlı Devleti'ne iadesi söz konusu olamazdı.¹¹

Yaklaşık olarak iki ay devam eden müzakere süreci sonunda hiçbir ilerleme sağlanamamıştı. Tarafların tezlerinden ötürü bir uzlaşmanın "imkânsız" görüldüğü bu aşamada iki ülke arasındaki ilişkilerdeki krizi daha da tırmandıracak yeni bir gelişme ortaya çıktı: Azınlık meselesi. Osmanlı Devleti ve Yunanistan arasındaki azınlık meselesi oldukça geniş bir konu ve burada tüm ayrıntılarıyla izahı mümkün değil.¹² Ancak bu konu doğrudan adalar meselesiyle bağlantılı olduğundan, azınlık meselesine ve özellikle de İttihatçıların buradaki siyasetinin temellerine kısaca değinmek gerekiyor. Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı Devleti Rumeli'deki topraklarının çok önemli bir bölümünü kaybetmiş ve Yuna-

⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. BD, Vol. X, Part I, No.358, Bunsen to Nicolson, Vienna, 24 April 1914.

¹⁰ Bilgi için bk. "Turkey and Greece", *Daily Telegraph*, 28 March 1914, s.13; "Aegean Islands: Roumenian Mediation", *Daily Telegraph*, 31 March 1914, s.13; "Aegean Islands: General Coanda's Task", *Daily Telegraph*, 3 April 1914, s.13

¹¹ Bilgi için bk. BD, Vol. X, Part I, No.264, Elliot to Grey, Athens, 3 April 1914.

¹² Bu konuda ayrıntılı bilgi için şu çalışmalara bakılabilir. Kerimoğlu, *a.g.e.*, s.345-450; Yannis Mourellos, "The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities between Greece and Turkey." *Balkan Studies* 26 (1985): 388-413; Evangelis Bourbougiazzi, *Oi Diogmoi ton Ellinon tis Ionias 1914-1922*, Basılmamış Doktora Tezi, Panepistimiou Ditikis Makedonias, (2009): 82-111; McCarthy J., *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*; McCarthy J., *Greeks Statistics on Ottoman Greek Population*, *International Journal of Turkish Studies* τ. 1, αρ. 2 (1980): 66-76.

nistan'a terk edilen topraklarda yaşayan Müslümanlar Yunan hükümetinin uyguladığı baskı nedeniyle Anadolu'ya göç etmeye başlamışlardı. Söylemezoğlu'na göre Yunan Hükümeti her türlü yola başvurarak eline geçen topraklardan Türk unsurunu kaçırmak ve ileride çıkması olası Bulgar ve Sırp iddialarına bir set çekmek için orada bir Rum çoğunluğu sağlamak amacındaki Yunanistan'da Müslüman halka karşı baskı uygulayarak zorunlu göçe tabi tutmaya çalışıyordu. Osmanlı Devleti bu bölgeden Anadolu'ya yönelik olan göçleri denetim altında tutmakta oldukça güçlük çekmiş (Ahmad 2014: 45); bu süreçte Anadolu'ya yaklaşık olarak 250.000 Müslüman göç etmek durumunda kalmıştı. Her iki tarafın bir diğerini azınlıklara kötü muamele etmekle itham ettiği bu süreçte Müslüman ve Hıristiyan azınlığa ilişkin ortaya çıkan sorunların halledilmesi amacıyla bazı komiteler kurulmuş ancak sonuç alınamamıştı. Özellikle Selanik'ten Anadolu'ya yönelik göçler artarak devam ederken benzer ölçüde Anadolu'daki Rumlara yönelik baskı da artmış, Anadolu'ya göç eden bu Müslümanların Rum mahallelerine yerleştirilmesi ve burada zaman zaman bir "intikam" duygusuyla hareket etmeleri Türkler ve Rumlular arasında ciddi bir soruna dönüşmeye başlamıştı.¹³ Cemal Paşa'nın aktardığına göre Yunanlılar, Sırp ve Bulgarların "mezalimine uğrayan ve en caniyane işkencelere maruz kaldıktan sonra" bu bölgelerden göç ettirilen ve Osmanlı Devleti'ne iltica etmek durumunda kalan Müslümanlar yerli Rumlara karşı bazı saldırılar gerçekleştirmeye başlamıştı (Cemal Paşa age: 79).

İki ülke arasında gerçekleştirilen mübadele görüşmeleri sonrasında etkileri azalmaya başlayan bu durum adalar meselesinin yarattığı gerginlik nedeniyle yeniden baş göstermeye başlamış ve Büyük Devletlerin kararının ardından İttihatçıların Rum azınlığı bir koz olarak kullanma siyasetini benimsemesi nedeniyle iki ülke arasında etkileri giderek artan bir krize dönüşmüştü. Büyük devletle-

¹³ Yunanistan'ın temelde iddiası "Müslümanlar bir Hıristiyan devlet tarafından idare edilmeyi kabul etmediği gerekçesiyle Balkanlardan ayrıldığı" yönündeydi. Ayrıca Osmanlı Devleti Balkanlardan gelen Müslümanlara yer açabilmek amacıyla bu insanları Yunan evlerine ve köylerine yerleştiriyor; Yunanlılar buna karşı geldiğinde zulme maruz kalıyor, evlerinden kovuluyor ve nihai olarak ülkeyi terk etmeye zorlanıyorlardı. Tüm bunların sonucunda ise "davetsiz misafir" Türkler güç yoluyla önceden sahip kişilerin mallarının sahibi oluyorlardı. Buna karşın Osmanlı Devleti'nin iddiası "Yunanistan'ın Rum göçünü Ege Adaları meselesinde bir propaganda aracı olarak kullandığı ve aslında bu göçlerin Makedonya'da yaşayan Müslümanlara yönelik Yunan otoriteler ve toplum tarafından kötü muamele Yunanistan tarafından başlatılan zorunlu göçlere bir reaksiyon olarak başladığı yönündeydi. Bu süreçte Osmanlı Devleti büyük devletlere bir muhtıra vermiş Müslüman azınlığa yönelik uygulanan kötü muameleden şikâyet etmişti. "Hükümet-i Osmaniye – Yunanistan, Bâbiâli'nin Muhtırası", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 3 Mayıs 1914, s. 1; "Bâbiâli'nin Muhtırası", *Tercüman-ı Hakikat*, 3 Mayıs 1914, s.1; "Greek Version of Trouble", *The New York Times*, 21 June 1914; "Muslim Flight from Greek Territory: Alleged Atrocities", *Daily Telegraph*, 5 May 1914, s.13.

rin kararı gözden geçirerek iki adayı iade konusunda geri adım atmaları “ihtimali olmadığı”, donanmanın yetersizliği nedeniyle askeri bir çözümün mevcut koşullarda devre dışında tutulduğu¹⁴ ve Yunanistan’ın bu adalardan vazgeçmesinin mümkün görünmediği bu süreçte İttihatçılar Yunanistan’ı “dize getirebilmek” için yeni bir “yaptırım” arayışına girişmişti. Batı Anadolu’da yaşayan Rum azınlığa yönelik zorunlu göç ettirme siyasetinin Yunanistan’ı dize getirebilmek için önemli bir koz olduğu sonucuna varılmıştı.¹⁵ Nitekim açık bir şekilde İttihatçılar Yunanistan’ın Sakız ve Midilli konusunda gereken tavizi vermesi halinde bu göç ettirme faaliyetlerinin son bulacağını dile getiriyordu. Mart ayının hemen başında Talat Bey’in “dört ya da beş aylık bir süreç içerisinde Yunanistan’ı diz çökmeye zorlayacaklarını” dile getirmesi bunun bir göstergesidir (Loulos age: 215). 21 Mayıs’ta Mallet ile yaptığı görüşmede Cemal Paşa Osmanlı Devleti’nin mevcut koşullarda Yunanistan’la savaşı provoke edecek herhangi bir gelişmeye karşı olduğunu ancak Yunanistan’ın Osmanlı Devleti’ne karşı savaş ilan etmesi halinde İngiltere’den sipariş edilmiş olan gemilerin donanmaya katkısı olmaksızın zaferden emin olduğunu; yenilseler dahi zaten hâlihazırda kendi egemenlikleri altında bulunmayan adaların kaybedileceğini dile getirecekti. Cemal Paşa ayrıca Osmanlı Devleti’nin hâlâ elinde kullanma konusunda oldukça ciddi oldukları çok önemli bir silah olarak Batı Anadolu’daki yaşayan Rum azınlık olduğunu dile getirecek ve Yunanistan’ın imparatorluk coğrafyasındaki tüm Rumları kaybetmektense (“ki Babiâli gerekmesi halinde bunu yerine getirebilirdi de”) yakın bir zamanda makul bir siyaset benimseyeceğine işaret edecekti.¹⁶ Bir başka deyişle Cemal Paşa, açık bir şekilde Rumlara yönelik göç ettirme siyasetinin devlet eliyle yürütüldüğünü ve Yunanistan’ın adalardan taviz vermesi halinde buna son verilebileceğini söylüyordu.

Venizelos Savaş Kararı Alıyor

Mayıs ayı sonunda Venizelos artık Yunanistan’ın kesin bir yol ayrımında olduğuna inanıyordu. Venizelos’a göre Büyük Devletler Şubat ayında almış oldukları kararın uygulamaya konulması konusunda Babiâli’ye gereken baskıyı yapmaya yanaşmamıştı.¹⁷ Bu durumdan istifade eden Osmanlı Devleti bu adaları

¹⁴ Bilgi için bk. BD, Vol. X, Part I, No.208, Mallet to Grey, Constantinople, 26 January 1914.

¹⁵ Örneğin 22 Ekim 1914 tarihinde Dâhiliye Nezareti’nden Edirne Vilâyeti’ne gönderilen bir şifrede “*Rum muhacereti, Yunanistan’a karşı bir vesile-i tehdid olarak istimal edildiğinden, bu hususta tebligat-ı mahsusa vuku’una kadar, vilâyet dâhilindeki Rumların muhaceretine kat’iyyen müsaade olunmaması*” istenmekteydi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi, DH.ŞFR*, 46/57.

¹⁶ Bilgi için bk. BD, Vol. X, Part I, No.273, Mallet to Grey, Constantinople, 21 May 1914.

¹⁷ Bilgi için bk. BD, Vol. X, Part I, No.261, Grey to Goschen, London, 16 March 1914; “The Aegean Question: Lack of Unity Among Powers”, *The Times*, 10 February 1914, s.7.

geri almak için İngiltere'ye sipariş etmiş olduğu iki gemiyi teslim alıncaya kadar "oyalama" siyaseti izliyor ve "uzlaşmaz bir tutum" benimsiyordu. İttihatçıların Batı Anadolu'da yaşayan Rumlara yönelik göç ettirme siyaseti adaları geri almaya yönelik bir eylemde bulunmadığı için devam edecek; söz konusu bu "baskı" uzun solukta bölgede yaşayan "tüm Rumların eliminasyonu" ile sonuçlanacaktı.¹⁸ Son birkaç aylık süreçte yaşananlar *Megali İdea* projesini riske atıyor olması bir yana Yunan kamuoyunda hükümetin Anadolu'daki Rum azınlığı koruyamadığına yönelik güçlü bir algının ortaya çıkmasına yol açmış ve bu durum Venizelos üzerinde büyük bir baskı unsuruna dönüşmüştü. Basında ve parlamentoda Venizelos Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu zorunlu göç siyasetine yeterli tepkiyi verememekle itham ediliyor, gerekmesi halinde krize askeri güç kullanılarak çözüm getirilmesi gerektiği dile getiriliyordu.¹⁹ Gelinek noktada Balkan Savaşları sırasında tüm Yunan toplumunu tek bir amaç doğrultusunda birleştirmeyi başarmış olan "Büyük Başbakan" Venizelos büyük bir itibar kaybıyla karşı karşıya kalmıştı (Kaloudis 2014).

Venizelos'a göre kamuoyunda savaş konusunda olumlu yönde bir görüş oluştuğu²⁰ böylesi bir atmosferde daha fazla savunmada kalmak anlamsızdı; Yunanistan'ın "çaresiz olmadığı ve gerekmesi halinde savaşmaktan kaçınılmayacağı" gösterilmeliydi. Ya Sakız ve Midilli'deki işgal sonlandırılacak ya da "kaçınılmaz" olanla bir an önce yüzleşilecek ve Osmanlı Devleti'ne savaş ilan edilecekti. Osmanlı Devleti ile girişilecek bir savaşta Yunanistan'ın kazanma olasılığının çok daha güçlü olduğuna inanan Venizelos açısından mevcut koşullar, ikinci seçeneğin daha iyi bir alternatif olduğunu gösteriyordu. Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı Devleti ve Yunanistan arasında hiçbir kara sınırı kalmamıştı. Bu nedenle Venizelos taraflar arasında yaşanacak savaşın denizlerle sınırlı kalacağını düşünüyor; Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den henüz gemileri teslim almadığı bu aşamada donanma gücü bakımından Yunanistan hâlâ Osmanlı Devle-

¹⁸ Bilgi için bk. AYE/1914/A21E: Pera pros UE, AP. 16151, 9 Iouniou 1914.

¹⁹ Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da yaşayan Rumlara yönelik benimsemiş olduğu bu zorunlu göç siyaseti Yunan basınında oldukça geniş yer buluyor ve genellikle Osmanlı mezalimi olarak adlandırılıyordu. Bu gazetelere göre İttihatçıların amacı Küçük Asya'da yaşamı Rumlar için yaşanmaz kılmak ve göç etmeye zorlamaktı. Yunan basınına göre "Batı Anadolu'daki yaşayan Rumlar İttihatçıların bölgeden tümüyle ortadan kaldırılmasını amaçlayan radikal bir programı" ile karşı karşıyaydı. Örneğin Yunan *Estia* gazetesine göre hükümet eliyle yürütülen bu zorunlu göç ettirme şimdiki kadar hiç olmadığı boyutta "fanatik bir hal almış" ve İttihatçıların "her türlü insanlık dışı yönetime" başvurarak Rumlara göç etmeye zorladığı yönündeydi. Bk. "Oi Tourkoi eginan akoma pio Apantropoi", *Estia*, 14 Iouniou 1914.

²⁰ BD, Vol. X, Part I, No. 286, Erksine to Grey, Constantinople, 15 June 1914. Erksine'e göre "sakinmiş gibi görünse" de hükümetin tutumunda bir geri adım atması halinde kamuoyunda Venizelos'un dahi direnemeyeceği bir öfke patlamasına yol açabilecek düzeydeydi.

ti'nden üstün olduğuna göre böylesi bir savaşı kazanan tarafın Yunanistan olacağına inanıyordu.²¹

Bu düşünceden hareketle 12 Haziran'da Büyükelçi Panas aracılığıyla Babiâli'ye gönderdiği notada Venizelos Yunanistan'a akın eden Rum göçmenlerin ekonomik sorunlara yol açtığını, toplum nezdindeki öfkenin giderek arttığını ve Rumlara yönelik zulmün Atina Anlaşmasının ihlali anlamına geldiğini dile getirdi. Ayrıca Rumlara yönelik göç ettirme siyasetinin derhal sonlandırılmasını, mültecilerin yerlerine geri gönderilmesini ve mallarının geri verilmesini talep eden Venizelos bu koşulların gerçekleşmemesi halinde sonuçlarından Yunan Hükümetinin sorumlu olmadığı "uyarısında" bulundu.²² Venizelos'un planı notanın ertesi günü adaların ilhak edildiğini açıklamak, notaya tatmin edici bir yanıt gelmemesi halinde ise Babiâli'ye bir ultiimat vermektir. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisine göre Venizelos, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmeye hazırlanıyordu.²³

Ancak Venizelos Osmanlı Devleti'ne ilan edilecek bir savaş öncesinde iki konuda tam güvenceye ihtiyacı olduğunu düşünüyordu. Öncelikle Venizelos Osmanlı Devleti'ne karşı yürütülecek bir savaşın, ancak Akdeniz'deki en büyük donanma gücüne sahip İngiltere'nin yardımı ya da "izni" ile mümkün olabileceğine inanıyordu. İngiliz Dışişleri Bakanı Grey'in 15 Haziran'da Fransız ve Rus büyükelçilerle gerçekleştirmiş olduğu görüşmedeki tutumu dikkate alındığında Venizelos bu konuda İngiltere'nin rızasını almış görünüyor. Grey'e göre gerçekleşmesi halinde bir Osmanlı-Yunan savaşının sanıldığı kadar etkileri büyük olmayacaktı. Tüm mesele Osmanlı Devleti'nin Trakya üzerinden Yunanistan'a saldırıp saldırmayacağına bağlıydı. Bunu gerçekleştirmemesi halinde Yunanistan'ın ordularını harekete geçirmek için hiçbir nedeni yoktu. Kaldı ki Osmanlı Devleti askeri olarak böylesi bir saldırıyı gerçekleştirebilecek durumda değildi, olsa dahi Bulgaristan'ın rızasını alması gerekiyordu ki Bulgaristan buna izin vermek niyetinde görünmüyordu. Dolayısıyla tüm bunlar göz önünde alındığında olası bir savaşta her iki ülkenin de birbirine vereceği zarar oldukça sınırlıydı: Adalar zaten Yunanistan işgali altındaydı ve İngiliz gemileri olmaksızın Osmanlı donanması Yunan donanması ile savaşmayı göze alamayacaktı. Grey'e göre tek sorun, iki taraf arasındaki bir savaşta Osmanlı Devleti'nin savunma amaçlı boğazları haftalarca ya da aylarca kapalı tutacak olmasıydı. Dolayısıyla İngiltere nihai olarak soruna dâhil olacaksa İngiliz gemilerini ciddi bir zarara sokacak bu

²¹ AYE/1914/A21ST: Smirni pros UE, AP. 20327, 9 Iouliou 1914; Georgios Ventiris, I Ellas tou 1910-1920, Istoriki Meleti, Tomos I, Ekdoseis Ikaros, Athina, 1970, s.216-217.

²² Notanın tam metni için bk. Söylemezoğlu, *a.g.e.*, s.120-121.

²³ BD, Vol. X, Part I, No. 281, Mallet to Grey, Constantinople, 15 June 1914.

duruma engel olmak amacıyla bunu gerçekleştirmeliydi. Grey'e göre boğazların ticari gemilere kesinlikle açık kalması sağlanmalı ve Osmanlı Devleti'ne Yunanistan tarafından İstanbul'a yönelik bir saldırı gelmeyeceği konusunda garanti verilmeliydi.²⁴ Belli ki gelinen noktada İngiltere sadece Ege Deniziyle sınırlı kalacak ve ticari faaliyetlerinin aksamasına yol açmayacak bir savaşın o kadar da büyük bir tehlike olmadığı kanaatindeydi. Nihayetinde İngiltere'nin en önemli kaygısı Çanakkale boğazının yeniden kapanmamasıydı.²⁵ Bu konuda Yunanistan İngiltere'ye güvence veriyordu.²⁶

İkincisi ve belki de daha önemlisi Venizelos Osmanlı Devleti ile yaşanacak savaş sırasında olası bir Bulgar saldırısını bertaraf edebilmek için Romanya ve Sırbistan ile bir anlaşmaya varılması gerektiğini düşünüyordu.²⁷ Bu amaçla Venizelos 12 Haziran'da Romanya ve Sırbistan'a gönderdiği telgraflarda Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Rumlara yönelik "kötü muameleyi" gerekçe göstererek Yunanistan'ın gelişmelere artık daha fazla sessiz kalamayacağını öne sürdü ve "sadece Ege Denizi ile sınırlı kalacak" bir Osmanlı-Yunan savaşında Yunanistan'ı desteklemesi talebinde bulundu.²⁸

Ancak Venizelos'un öne sürdüğü bu gerekçeler her iki ülke nezdinde de kabul edilebilir bulunmadı. Her iki ülkede soruna çözüm bulunması konusunda henüz barışçıl tüm yolların tüketilmediğini savunuyor, Osmanlı Devleti ve Yunanistan arasında çıkacak bir savaşın Venizelos'un öne sürdüğü üzere kesinlikle Ege ile sınırlı kalmayacağı bölgede ayrıca bir kara savaşı yaşacağına inanıyor-

²⁴ BD, Vol. X, Part I, No. 282, Grey to Mertie, London, 15 June 1914; BD, Vol. X, Part I, No. 284, Grey to Goschen, London, 16 June 1914; BD, Vol. X, Part I, No. 285, Grey to Mallet, London, 16 June 1914. Benzer bir şekilde Rusya ve Romanya Babıâli'ye gönderdiği telgrafta olası bir savaşta Çanakkale boğazının kesinlikle kapatılmaması gerektiğine vurgu yapacaktı. Bk. BD, Vol. X, Part I, No. 288, Barclay to Grey, Bucharest, 18 June 1914. İngiltere'nin bu yaklaşımına karşın Fransa Venizelos'a gönderdiği telgrafta savaştan kaçınılması gerektiğini dile getirecekti. Bk. ELIA, Arxeio Venizelou, Fakelos 4.1, Eliot to Venizelos, Londino, 12 Iouniou 1914.

²⁵ AYE/1914/A21ST: Verolino pros UE, AP. 17291, 18 Juin 1914.

²⁶ AYE/1914/A21ST: Belgrade pros UE, AP. 17083, 16 Juin 1914.

²⁷ BD, Vol. X, Part I, No. 286, Erksine to Grey, Constantinople, 15 June 1914. Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı Devleti'nin Sırbistan ve Romanya ile olan sınırı ortadan kalmış, bir tek Bulgaristan ile sınırı kalmıştı. Erksin'e göre Bulgaristan Osmanlı ordularının Trakya'dan geçmesine mani olma konusunda etkili önlemler almayı başaramasa bu durum harekete geçmek *casus foederis* için bir neden sayılacaktı. Romanya ve Bulgaristan İkinci Balkan Savaşı sonrasında Avusturya'ya toprakları üzerindeki toprak iddiası konusunda birlikte hareket ediyorlardı. Ayrıntılı bilgi için bk. Barbara Jelavich, "Romania in the First World War: The Pre-War Crisis, 1912-1914." *The International History Review* 14. 3 (1992): 441-451.

²⁸ AYE/1914/A21 E: Streit to Alexandropoulos, No 16530, 12 Juin 1914.

du.²⁹ Bu devletlere göre Venizelos Osmanlı Devleti'ne karşı provokatif bir siyaset izliyor ve bir savaş kararı alarak olayları oldukça tehlikeli bir boyuta taşıyordu; koşullar iki ülkenin savaşmasını gerektirecek bir boyutta değildi.³⁰ Sırbistan ve Romanya'nın bu tutumu nedeniyle Venizelos zorunlu olarak geri adım atmak durumunda kaldı. Bu iki devletin Bulgar tehdidine karşı güvence vermediği koşullarda Osmanlı Devleti ile yaşanacak bir savaş Yunanistan açısından büyük bir felaketle sonuçlanabilirdi.

Yunanistan cephesinde bu gelişmeler yaşanırken notaya ılımlı bir yanıt verilmesi ve özellikle azınlık meselesi konusunda Osmanlı Devleti'nin iki taraf arasındaki gerginliği azaltacak adımlar atması konusunda Büyük Devletler adeta bir seferberlik başlatmışlardı.³¹ Özellikle Almanya Atina ve İstanbul nezdinde yaptığı yoğun girişimlerle taraflar arasındaki tansiyonun düşürülmesine çalışmış (Emin 1930: 60) Yunanistan'ın notasına karşılık daha uzlaşmacı karşı bir nota verilmesi konusunda Babiâli üzerinde büyük bir baskı oluşturmuştu.³²

Elbette İttihatçılar Yunanistan'dan gelen söz konusu notanın açık bir meydan okuma, hatta bir savaş çağrısı olduğunun farkındaydı. Ancak Büyük Devletlerden gelen bu baskı bir yana aslında Yunanistan'la bir savaş Osmanlı Devleti için başvurulacak en son çareydi. Yunanistan Amerika'dan satın aldığı savaş gemileriyle donanmasını daha da güçlendirirken İngiltere'den beklenen gemiler hâlâ İstanbul'a ulaşmamış, Bulgaristan'la bir ittifak anlaşması yapılamamıştı. Dahası Babiâli böylesi bir savaşın ekonomik sorumluluğunu kaldıramayacak kadar zayıftı.

Sonuç olarak her iki tarafın da geri adım atmasıyla kriz atlatıldı. 16 Haziran'da iki ülke İzmir ve Trakya'da bulunan Rumlar ve buna karşın Makedonya'da bulunan Müslümanların "gönüllülük" esasına dayalı olmak koşuluyla yer

²⁹ AYE/1914/A21 E: Alexandropoulos to Streit, No 547, 13 June 1914. Sırbistan'ın temelde endişesi 1 Haziran 1913'te Sırp-Yunan ittifak anlaşması uyarınca ordusunu mobilize etmek durumunda kalacak olmasıydı. Nitekim bu ittifakın temel amacı 1912 yılında Bulgaristan ve Sırbistan arasında uzlaşmaya varılan Makedonya'daki toprak dağılımını (*territorial settlement*) ortadan kaldırmaktı ve gerekmesi halinde bunu askeri güç kullanarak Bulgaristan'a dayatmaktı. Ayrıntılı bilgi için bk. Andrew Rossos, "Serbian-Bulgarian Relations, 1903-1914", *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes* 23. 4 (1981): 394-408.

³⁰ AYE/1914/A21 E: Papadiamantopoulos to Streit, No 601, 16 June 1914; BD, Vol. X, Part I, No. 289, Barclay to Grey, Bucharest, 18 June 1914.

³¹ AYE/1914/A21ST: Pera pros UE, AP. 17251, 17 İouniou 1914.

³² Ayrıntılı bilgi bk. Loulos, *a.g.e.*, s.223-225; Bilal Şimşir, *a.g.e.*, s.534; Fotakis, s.100; Ahmet Emin, *Turkey in the World War*, New Heaven: Yale University Press, 1930, s.60; Loulos, *a.g.e.*, s.223-225; V.R Bergham, *Germany and the Approach of War in 1914*, Londra: Macmillan Press, 1976, s.186-210; Won Tirpitz, *My Memoirs*, Vol.I, New York: Dodd Mead and Company, 1919, s.309-374.

değiştirmesi konusunda bir prensip anlaşmasına vardı. Ertesi gün ise Osmanlı hükümeti oldukça ılımlı bir dille yazılmış cevabî notasında Bâbîâli'nin, Makedonya'dan göç etmek zorunda kalmış olan 250 binden fazla Müslüman'ın yerleştirilmesi ve ihtiyaçlarının sağlanması zorunluluğuyla karşı karşıya kaldığı belirtilmekteydi. Ayrıca çok sayıda muhacir gelmesinin ülke içinde birtakım olaylara neden olduğu belirtilerek Bâbîâli'nin "pişmanlık duyulan" bu olayların bastırılması için gerekli önlemleri aldığı ve Trakya'daki olaylara son verildiği gibi Anadolu'da da halk arasındaki heyecanın ortadan kalkmak üzere olduğu vurgulanmaktaydı. Ayrıca Osmanlı Devleti kıyı kesiminde bulunan Rum mültecilerin tekrar evlerine dönmelerine razı geliyor, hâlihazırda ülkeyi terk etmiş bulunanlara ise tazminat verileceği garantisinde bulunuyordu (Şimşir age: 551-552; Kondis age: 59). Son olarak bundan böyle Anadolu'da güvenliği bozacak hiçbir olayın yaşanmaması isteği belirtiliyor ve iki devlet arasındaki ilişkileri ihlal edebilecek her türlü durumun Makedonya'da ortaya çıkmasına Yunan hükümetinin de engel olması isteniyordu.³³ Bu notanın hemen ardında İttihatçılar taraflar arasındaki gerginliği azaltmak amacıyla bazı radikal adımlar attı.³⁴ Babîâli gerek Makedonya gerekse İzmir'de karma bir komisyon kurulması ve bu bölgelerde yaşanan olayları sorgulama önerisinde bulundu (Eagles age: 56) ve Rumların evlerine dönmesi için her türlü kolaylığın sağlanacağı güvencesi verdi. Yine bu süreçte bölgedeki düzeni sağlamak ve Rum göçünü önlemek amacıyla Talat Paşa bölgeye gönderilirken (Kerimoğlu age: 392-393; Söylemezoğlu age: 121-122) Enver Paşa bizzat bölgeyi ziyaret edecek ve 10.000 kişiden oluşan bir jandarma birliği ile Rumların güvenliği sağlanmaya çalışılacaktı.³⁵

Bölgeden gelen raporlar Talat Bey'in ziyaretinin ardından bölgedeki olayların durma noktasına geldiğini gösterirken Yunanistan 26 Haziran'da Osmanlı Devleti'nin bu ılımlı notasına benzer bir şekilde yanıt verdi.³⁶ Her ne kadar azınlık meselesine ilişkin uzlaşılabilen konular olsa da Türk ve Yunan delegelerinden oluşan karma bir mübadele komisyonu kuruldu ve bu komisyon temmuz ayından itibaren çalışmalara başladı. Böylece azınlık meselesi "çözüm" kavuşturulurken, gerçekleşmesi oldukça yüksek bir ihtimal olarak görülen bir Osmanlı-Yunan savaşı bertaraf edilmişti.

³³ Notanın tam metni için bk. Söylemezoğlu, *a.g.e.*, s.121-122; Bilâl N. Şimşir, *a.g.e.*, 544-545, Kerimoğlu, *a.g.e.*, s.424.

³⁴ Bilgi için bk. BD, Vol. X, Part I, No. 374, Bunsen to A. Nicolson, Vienna, 22 June 1914.

³⁵ Bilgi için bk. E.J. Dillon, "Greece and Turkey: Improved Outlook", *Daily Telegraph*, 25 June 1914, s.12.

³⁶ Bilgi için bk. DH.ŞFR, 42/136.

Dillon Misyonu

Azınlık meselesinin tırmandırdığı kriz “çözümüne” kavuşturulmuş, ancak iki ülke arasındaki temel mesele olan Sakız ve Midilli sorunu çözülemediği için savaş riski hiçbir şekilde ortadan kaldırılamamıştı. Sadece geçici bir *detente* sağlanabilmiş, taraflar arasında bir güven atmosferi sağlanamamıştı.³⁷ Mevcut koşullarda Osmanlı Devleti’ne savaş açmanın imkânsızlığına kanaat getiren Venizelos azınlık meselesinde varılan “uzlaşma”ya benzer bir uzlaşmanın adalar meselesi için de mümkün olabileceğini düşündü ve bu kritik aşamada meseleyi kendi lehine çevirmek istedi. İki taraf arasında barış görüşmelerine arabuluculuk etmesi konusunda İngiltere’nin yardımına başvurdu (Loulos age: 225).

İngiltere’nin kanaati; göçmenlerin topraklarına geri dönmesi, tazminat ve göçlerin gönüllülük esasına dayanacağı konusunda uzlaşmaya varılması, resmi bir anlaşma olmaksızın iki ülke arasındaki ilişkileri normalleştirmeye yetmeyeceği ve savaş riskini ortadan kaldırmayacağı yönündeydi. Bu nedenle İngiltere taraflara götürdüğü öneride yapılacak bir zirve toplantısında iki ülke arasındaki tüm sorunların görüşülerek çözüme kavuşturulması teklifinde bulundu. Mevcut koşullarda görüşmelerde bulunmaktan başka bir alternatifin olmadığına inanan İttihatçılar bu öneriyi kabul etti ve iki taraf arasında yapılan temasların ardından iki ülke Brüksel’de Venizelos ve Said Halim Paşa arasında adalar meselesi ve bu meselenin neden olduğu diğer tüm sorunların görüşüleceği bir zirve toplantısı yapılması konusunda anlaşmaya vardı. Ayrıca İngiltere’nin önerisiyle bu zirve öncesinde taraflar arasındaki görüş ayrılıklarının “güvenilir ve tarafsız” bir arabulucu aracılığıyla çözülmesi konusunda uzlaşmaya varıldı. Söz konusu arabuluculuk rolünü İngiliz gazeteci ve aynı zamanda Venizelos’un eski dostu Dillon üstlenecekti. Dillon iki taraf arasında gizli bir mekik diplomasisi (*shuttle diplomacy*) yürütecek; azınlık meselesi ve bu sorunu tetikleyen adalar meselesi konusunda hangi esaslar üzerinde müzakerelerde bulunulacağını tayin edecek, taraflar arasındaki ayrılıkların giderilmesi için çalışacaktı (Söylemezoğlu age: 169).

Dillon’un İstanbul’da başladığı görüşmeler iki taraf arasında bir uzlaşma sağlanması konusunda oldukça umut vericiydi. Haziran ayı sonunda Dillon’ın Talat Bey ile gerçekleştirdiği görüşmede nüfus değiş-tokuşu konusunda bir karma komisyon kurulması ve derhal çalışmaya başlaması konusunda uzlaşmaya varılmıştı.³⁸ 5 Temmuz’da gerçekleştirilen ve adalar meselesinin ele alındığı bir diğer görüşmede ise Talat Bey “adalardaki Yunan egemenliğinin Osmanlı Devleti tarafından tanınması, Yunanistan ile bir ittifak anlaşması imzalanması,

³⁷ BD, Vol. X, Part I, No. 33, Nicolson to Bunsen, Foreign Office, 6 July 1914.

³⁸ E.J. Dillon, “Turkey and Greece: Hope of Settlement”, *Daily Telegraph*, 1 July 1914, s.12.

her iki ülkenin de birbirlerinin toprak bütünlüğünü garanti altına alması ve suçluların karşılıklı iadesi” çizgisinde olabileceğini dile getirmişti. Ayrıca bu adaların Yunan Kralı’nın oğullarından birisinin valiliği altında bağımsız olması dahi kabul edilebilirdi; ancak adalar üzerindeki Osmanlı egemenliği “sembolik düzeyde de” olsa devam etmeliydi. Bu koşulun Yunanistan nezdinde kabul edilmesinin mümkün olmadığı itirazı karşısında Talat Bey “Yunanistan’ın karşı önerisine açık olunduğu” yönündeki esnek tutumu Mallet’e göre Talat Bey’in çözüm konusunda ne kadar kararlı olduğunu göstermekte, Babiâli’nin şimdikiye kadar yürütmüş olduğu “adaların kesinlikle Osmanlı egemenliğine bırakılması” yaklaşımından oldukça uzaklaştığını kanıtlamaktaydı.³⁹

Peki, Osmanlı Devleti neden böylesine bir siyaset değişikliğine gitmişti? Bu durumun nedenini, Said Halim Paşa aynı gün Mallet’e şu şekilde açıklayacaktı: “*Küçük Asya kıyılarındaki Rum nüfusunun azalmış olması adaların önemi konusunda büyük bir fark yaratmış; bu nedenle savaşın bertaraf edilebilmesi için Osmanlı Devleti daha büyük çapta bir fedakârlık yapmaya hazırdı*” (Şimşir age: 570-572). Başka türlü söylersek Halim Paşa gelinen noktada devletin güvenlik endişesinin ortadan kalktığına vurgu yapıyor. Halim Paşa ve Talat Bey’in bu sözleri, eğer Yunanistan’ın sürekli olarak iddia ettiği üzere “zamana oynamak” amacı taşııyorsa, İttihatçı liderlerin adaların kesinlikle Osmanlı egemenliğine bırakılması yaklaşımından oldukça uzaklaştığı ve adalar konusunda Babiâli’nin elinin oldukça zayıflamış olduğunun bir kanıtıydı. Özellikle Yunanistan’ın Amerika’dan satın almış olduğu gemiler ve İngiltere’den gemilerin bir türlü gelmeyişi zorunlu olarak Babiâli’yi böylesi bir siyaset izlemeye yöneltmişti. Halim Paşa’nın bu sözlerinden Osmanlı Devleti’nin mümkün olabildiğince egemenlik konusunda ısrar edeceği, bu şekilde Yunanistan’dan tavizler koparmaya çalışacağı, ancak sonunda adalardaki Yunan egemenliğini tanımaya razı gelmeyi planladığı anlaşılıyordu.

Dillon’un Babiâli’nin bu “esnek tutumundan” çıkardığı sonuç, Osmanlı Devleti’nin şeklen de olsa bu adalar üzerinde sembolik bir egemenliği (*irade*) devam ettirmekte kararlı olduğu yönündeydi. Bu nedenle gerek Osmanlı Devleti gerekse Yunanistan açısından bir uzlaşma noktası yakalayabilmek amacıyla Dillon 8 Temmuz’da Atina’da Venizelos’la yaptığı görüşmede şöyle bir öneri gündeme getirdi: “*Adanın mevcut yönetim statüsünde bir değişikliğe gidilmeden Osmanlı Padişahı ve Yunan Kralı’nın Samos da dâhil olmak üzere bu iki adaya atanacak Genel Vali’yi ortak tayin etmel*”. Öneri Venizelos tarafından

³⁹ Mallet ile yaptığı görüşmede Talat Bey ayrıca Enver ve Cemal Paşa’nın da bu çizgideki bir çözüme taraftar olduğunu dile getirecekti. BD, Vol. X, Part I, No. 293, Mallet to Grey, Constantinople, 30 June 1914.

yetersiz bulununca Dillon yeni bir öneri gündeme getirdi: Kral'ın oğullarından birisi Samos'un da dâhil olduğu Sakız ve Midilli'nin iki ülkenin ortak bildiriyle Genel Vali (*Viceroy*) ilan edilebilir ya da değiştirilebilirdi.⁴⁰ Öneri aynı gün Kral ve Venizelos arasında yapılan toplantıda tartışıldı ve ancak şu koşulun yerine getirilmesi halinde kabul edilebileceği ifade edildi: "Söz konusu atama Osmanlı Devleti ve Yunanistan arasında yapılacak bir savunma anlaşmasının maddelelerinden birisi olarak yer alacak".⁴¹ Bu Yunanistan'ın nihai pozisyonuydu.⁴² 13 Temmuz'da Talat Bey kabinesinin Yunanistan'la üç adaya Kral'ın oğullarından birisinin Vali olarak atanması koşulunu da kapsayan bir savunma anlaşması yapmaya razı geldiğini bildirdi (Şimşir age: 579-580). Venizelos ertesi gün Brüksel'e gitmek için yola çıkacak ve 20 Temmuz'da Halim Paşa ile burada buluşacak, iki taraf arasında uzlaşmazlık yaratan tüm hususlar çözüme kavuşturulacaktı.⁴³ Görünen o ki sonunda bir çıkış yolu bulunmuştu. Geriye kalan tek engel İstanbul'da kabinede yapılacak toplantıda bu prensip anlaşmasının resmîyete dönüşmesiydi.

Ancak iki gün sonra 15 Temmuz'da yapılan kabine toplantısından çıkan kararlar yeniden başa dönüldü. Müzakere temeli olarak Talat Bey ve Venizelos tarafından uzlaşmaya varılan esaslarda, Osmanlı Devleti oldukça fazla taviz vermeye razı gelirken Yunanistan'ın vermiş olduğu tavizlerin yeterli olmadığı sonucuna varıldı. Sadece birkaç gün önce Ege'deki birkaç adanın Batı Anadolu'ya yönelik herhangi bir tehdit oluşturmadığı görüşündeki Babıâli karar değiştirilmişti.⁴⁴ 17 Temmuz'da Said Paşa Venizelos'a gönderdiği telgrafta eğer bir Osmanlı-Yunan ittifakından söz edilecekse, gerçekleştirilecek görüşmelerde "herhangi bir münakaşaya yer bırakmamak" (Söylemezoğlu age: 170) için adaya atanacak Vali konusunda Sultan'ın da söz hakkı olmasından kesinlikle daha fazla taviz verilmeliydi.⁴⁵ Müzakere temeli olarak ayrıca şu "detayların" Yunanistan tarafından kabul edilmesi istendi: Bu iki adada Türk askeri konuşlandırılmalı ve gümrüklerdeki kontroller Osmanlı Devleti denetiminde kalmaya devam etmeliydi. Ayrıca bu adalarda Osmanlı bayrağının dalgalanması konusunda da ısrar edeceğe benziyordu.⁴⁶ Bu iki noktanın önkoşul olarak kabul edilmemesi

⁴⁰ BD, Vol. X, Part I, No.116, Erksine to Grey, 8 July 1914.

⁴¹ BD, Vol. X, Part I, No.119, Erksine to Grey, 9 July 1914; BD, Vol. X, Part I, No.429, Mallet to Grey, 13 July 1914

⁴² BD, Vol. X, Part I, No.428, Mallet to Grey, 12 July 1914.

⁴³ ELIA: Arxeio Streit, Fakelos 9.6, Panos pros UE, AP. 3881, 2 Iouliou 1914.

⁴⁴ BD, Vol. X, Part I, No.121, Erksine to Grey, Athens, 14 July 1914.

⁴⁵ ELIA: Arxeio Streit, Fakelos 9.6, Panos pros UE, Aritmos 3624, 16 Iouniou 1914.

⁴⁶ BD, Vol. X, Part I, No.435, Beaumont to Grey, 16 July 1914.

⁴⁶ ELIA: Arxeio Streit, Fakelos 9.6, Panos pros UE, Ar. 4103, 2 Iouliou 1914; BD, Vol. X, Part I, No.435, Beaumont to Grey, 16 July 1914.

halinde görüşmeler kesilebilirdi.⁴⁷ Venizelos söz konusu koşulların “sembolik bir egemenlik talebinden öte adaları doğrudan denetim altına almaya yönelik bir talep olduğu” gerekçesiyle kabul edilemez olduğunu dile getirecekti.

Yeniden en başa dönüldüğü bu kritik aşamada Kral Konstantin kayınbiraderi Alman Kralı Wilhelm’in yardımına başvurdu ve Osmanlı Devleti’nin son anda ortaya koymuş olduğu bu “ayrıntı”nın tartışılması önerisinden vazgeçmesi ve görüşmelerin olumlu sonuçlanması konusunda bir şeyler yapması talebinde bulundu.⁴⁸ İki ülke arasındaki uzlaşmayı savaş öncesi bir “Balkan İttifakı” oluşturmak için hayati olarak gören Almanya İstanbul büyükelçisi aracılığıyla kararı yeniden gözden geçirmesi konusunda Osmanlı Hükümeti’ne yoğun bir baskı uyguladı.⁴⁹ Aynı gün Babiâli’den Atina’ya gönderilen telgrafta Said Halim Paşa’nın mevcut önerileri temel alarak bir müzakere başlatılmasına yönelik çekimser tutumunun, “Venizelos’un Brüksel’de yapılacak görüşmelerde diğer tüm detayları saf dışı bırakmak niyetinde olduğuna yönelik kaygıdan” kaynaklandığını ifade eden sözleri Almanya’nın bu baskısının etkili olduğunu gösteriyor. Buna karşın Yunanistan “adada Türk askerinin konuşlandırılması ve gümrük ile ilgili meseleler” haricindeki diğer tüm detayları konuşmaya hazır olduğunu dile getirince taraflar arasındaki “detay krizi” sonlandırıldı.⁵⁰ İngiltere’nin yeni İstanbul Büyükelçisi Beaumont’e göre Brüksel’de yapılacak görüşmelerde Yunanistan’dan gelecek bazı başka tavizler karşılığında görüşmeler olumlu sonuçlanacaktı; Babiâli “*bu adaların egemenliğinin geri alınmasına yönelik hiçbir bir umut taşımıyor, kaybedilmesine razı gelmiş görünüyordu*”.⁵¹ Nihayet altı ayın sonunda uzlaşma konusunda şimdiye kadar hiç olmadığı kadar ciddi bir mesafe kaydedildiği görünüyordu.

Venizelos’un uzlaşma için oldukça ümitlendiği bu noktada “detay” krizinin yerini bu kez “erteleme” krizi aldı. Babiâli bir kez daha karar değiştirmişti. Galip Bey’e Venizelos’a iletilmesi için ilk olarak 19 Temmuz’da bir telgraf gönderildi ve bu telgrafta 23 Temmuz’un milli bayram olması nedeniyle Said Halim Paşa’nın İstanbul’da bulunması zorunluluğu dile getirildi ve buluşmanın ertelen-

⁴⁷ BD, Vol. X, Part I, No.200, Erksine to Grey, 25 July 1914.

⁴⁸ BD, Vol. X, Part I, No.123, Erksine to Grey, 17 July 1914.

⁴⁹ BD, Vol. X, Part I, No.124, Erksine to Grey, Athens, 18 July 1914.

⁵⁰ BD, Vol. X, Part I, No.124, Erksine to Grey, Athens, 18 July 1914.

⁵¹ BD, Vol. X, Part I, No.450, Beaumont to Grey, 22 July 1914. Hatta 20 Temmuz’da Londra’da Grey ile yaptığı görüşmede Alman Büyükelçi Osmanlı Devleti ve Yunanistan’ın sadece Ege Adaları konusunda değil aynı zamanda bir savunma anlaşması konusunda da bir uzlaşmaya vardıklarını iddia edecek; Grey, böylesi bir anlaşma konusunda iki tarafın henüz kesin bir uzlaşmaya varamadıkları bilgisi olduğunu dile getirince bu kez büyükelçi bir belgeye atıfta bulunacak ve tarafların prensip anlaşmasına vardıklarını doğrulamaya çalışacaktı. BD, Vol. X, Part I, No.240, Grey to H.Rumbold, Foreign Office, 20 July 1914.

mesi talebinde bulunuldu. Bu talebi olumlu karşılayan Venizelos 21 Temmuz'da yola çıktı. Babiâli'ye gönderdiği mesajında Venizelos kendisinin 27 Temmuz'da Brüksel'de olacağını ve Sadrazamın da 24 Temmuz'da yola çıkmasını beklediğini dile getirdi. Ancak ertesi gün ikinci bir erteleme talebi geldi. Halim Paşa bu kez "ramazanın ilk günlerinde Padişah adına yerine getirilmesi gereken bazı vazifelerden" ötürü ertelenmesini ve görüşme günü için kendisinden haber beklemesini talep ediyordu (Söylemezoğlu age: 171-174). Görüşmelerin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği belirsiz olduğundan bu talep Yunanistan açısından endişe verici bulundu (Metaxas 1960: 314).

İttihatçıların görüşmeleri ertelemeşinin temel nedeni, 18 Temmuz'da başlayan gizli Osmanlı-Alman ittifak görüşmeleriydi (Heller 1976: 3-44). Almanya, Rusya'nın müttefikleri ile iletişimine engel olabilmek için Osmanlı Devleti ile bir ittifak yapmak istiyor, Osmanlı Devleti ise "yaşayabilmek ve varlığını devam ettirebilmek" için Almanya ile bir ittifakın zorunlu olduğuna inanıyordu.⁵² İki taraf arasında bir ittifakın ciddiyet kazandığı bu süreçte İttihatçılar adalar konusunda Yunanistan'la uzlaşmaya varma konusunda aceleci davranmak istemiyor, Almanya ile savaşa ilişkin yapılan pazarlıklarda adalar konusunda siyasi olarak daha avantajlı bir kazanç elde edebileceklerini düşünüyorlardı. Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki gizli pazarlıklar nihayet 31 Temmuz'da uzlaşma ile sonuçlanacak ve 2 Ağustos'ta iki taraf arasında gizli bir ittifak anlaşması imzalanacaktı.⁵³ Bu anlaşmaya göre Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Rusya arasında bir savaş çıkarsa Osmanlı Devleti Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yanında yer alacağını Almanya ise Osmanlı Devleti'ne iki adet gemi vermeyi, eğer Yunanistan savaşa İtilaf Devletleri tarafında dâhil olursa

⁵² Bk. Niall Ferguson, "Germany and the Origins of the First World War: New Perspectives", *The Historical Journal* 35. 3 (1992): 725-752, 732; Fritz, Fischer. *Germany's Aims in the First World War*, Londra: Chatto and Windus, 1967, s.60; John H. Maurer, *The Outbreak of the First World War: Strategic Planning, Crisis Decision Making, and Deterrence Failure*, US: Praeger Publishers, 1995, s.61-63; I. V. Bestuzhev, "Russian Foreign Policy February-June 1914", *Journal of Contemporary History* 1. 3 (1914) (Jul., 1966): 93-112, 110; *Talat Paşanın Anıları*, Ed. Alpay Kabacalı, 2. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s.29-30; Feroz Ahmad "Great Britain's Relations with the Young Turks 1908-1914." *Middle Eastern Studies* 2. 4 (1966): 302-329.

⁵³ Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914. The Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge, UK, 2008; U. Trumpener, "Turkey's entry into World War One; an assessment of the res possibilities." *Journal of Modern History* 34. 4 (1962): 369-380; Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, Princeton: Princeton University Press, 1968, s.15. Rashid R. Subaev, "Some Issues of Turkey's Entry into the First World War" *Institute of Slavic Studies Russian Academy of Sciences Moscow*, ss.135-150.

Osmanlı Devleti'nin Ege Adalarını ve Girit'i almasına yardımcı olacağını taahhüt ediyordu.⁵⁴

Savaşın Başlaması ve Sonuçsuz Kalan Görüşmeler

Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti için büyük bir şokla başladı. 1 Ağustos'ta İngiltere ani bir kararla Sultan Osman ve Reşadiye gemilerine el koyduğunu açıkladı.⁵⁵ Osmanlı Devleti bu gemilerin son taksitini temmuz ayı sonunda ödemiş, Türk mürettebatı gemileri teslim almak için İngiltere'ye gitmişti (Mortgenhau age: 49). Adaların geri alınması için uzun bir süredir büyük bir sabırsızlıkla beklenen bu gemilere el konulması Osmanlı Devleti'nin elini zayıflatmış ve savaşta hiçbir bloğa dâhil olmadığı için Osmanlı Devleti'ne karşı kendisini "güvende hissetmeyen" Yunanistan'ın altı aydır korkulu rüyası olan "adalara yönelik Osmanlı işgali tehdidini" de ortadan kaldırmıştı. Ancak çok geçmeden adalar konusunda Yunanistan açısından endişe verici yeni bir gelişme yaşanacaktı. 10 Ağustos'ta iki Alman gemisi (*Goeben ve Breslau*) İstanbul'a gelmiş ve Osmanlı Devleti bu gemileri satın aldığını açıklamıştı. Gemilerin satın alınması Avrupa'da Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ittifakı ve "tarafsızlığının" çok da uzun süreli olmayabileceği şeklinde değerlendirilirken Venizelos, bu gemilerin adaların geri alınması amacıyla satın alındığına inanıyordu. Babîî bir taraftan bu iki gemiyi iade etmesi konusunda yoğun bir baskı altındaydı.⁵⁶

Osmanlı Devleti bir taraftan İngiltere ve Fransa'ya güvence vermeye yönelik yaptığı açıklamalarda bu gemilerin kesinlikle savaşa dâhil olmak için kullanılmayacağını dile getiriyor, diğer taraftan üstü kapalı bir şekilde bu gemilerin olası

⁵⁴ BD, Vol. X, Part I, No.334, Grey to Beaumont, 4 August 1914; Ali İhsan Sabis, *Birinci Dünya Harbi Hatıraları*, C. 1, s.108'den akt. Hayta, s.123-124; George B. Leon, *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Institute for Balkan Studies-143, 1974, s.24.

⁵⁵ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No. 130, İstanbul 2013, s.33; Ayrıca bk. Heinz Richter, "The Impact of the Confiscation of the Turkish Dreadnoughts and of the Transfer of Goeben and Breslau to Constantinople upon the Turkish Entry into WWI", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ* 11 (2013): 15, 1-16. Richter'e göre İngiltere'nin bu gemilere el koyması İstanbul'da Alman yanlısı Enver Paşa'nın güç kazanmasına neden olacaktı. Ayrıca parlamentoda ve muhalefet nezdinde Churchill'in bu hamlesi "Osmanlı Devleti'nin Almanya yanında savaşa girmesine yol açtığı yönünde ciddi bir şekilde eleştirilecekti. Bk. Churchill, *a.g.e.*, s.168.

⁵⁶ *The Times History of the war*, Vol. III, Printing House Square, London, 1915, s.41-44; "Turkey not hostile in buying Cruisers", *The New York Times*, 16 August 1914; "Crisis in Turkey Calls Our Warship", *The New York Times*, 28 August 1914, s.5; "Greece and Goeben", *The Financial Times*, 17 August 1914, s.3; "The Choice of the Turks", *The Times*, 29 August 1914, s.9; Henry Morgenthau, *Secrets of the Bosphorus Constantinople 1913-1916*, Hutchinson & Paternoster Row, London, 1918, s.46; HMSO, *Correspondence respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey*, London: H.M. Stationery Office, 1914, London, s.1092-1093, Mallet to Grey, Constantinople, 23 August 1914.

bir saldırı karşısında Yunanistan'a karşı kullanılabilceğini hissettiriyordu.⁵⁷ Nitekim satın alınan bu gemilerin yarattığı donanma avantajını kullanmak ve Yunanistan'ı adaların iadesi konusunda ikna etmek isteyen Babiâli, 12 Ağustos'ta adalar konusunda yeni bir öneri gündeme getirmişti: Sakız ve Midilli yanında Limni ve Sisam adaları Osmanlı Devleti'ne iade edilmeli ve bu adalar Osmanlı egemenliği altında bir muhtariyet statüsünde olmalı, posta ve gümrük vergileri Babiâli tarafından toplanmalıydı. Osmanlı Devleti'nin Dillon önerilerinden uzaklaştığının bir kanıtı olan bu öneri, Yunanistan'ın milli onuru ve çıkarlarına uymadığı gerekçesiyle reddedildi (Söylemezoğlu age: 174; Ventiris age: 234-235). Tüm büyük güçlerin Avrupa savaşına yoğunlaştığı ve adalar meselesinin gündemlerinde olmadığı bu süreçte Yunanistan'ın pozisyonunu zayıflatacak bir başka önemli gelişme daha yaşanmış, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan arasında bir ittifak anlaşması imzalanmıştı.⁵⁸ Bu anlaşmaya göre Osmanlı Devleti Sırbistan'a saldırması için Bulgaristan'a asker yardımında bulunacak ve Romanya'dan Bulgaristan'a gelebilecek bir saldırıya karşı Trakya'da asker bulunduracaktı (Brown 1917: 55-56; Hayta age: 124).

Savaşın patlak vermesiyle oldukça kırılğan bir sürece giren ve gemilerin satın alınmasının ardından Babiâli'nin adalara yönelik bu talepleri karşısında paniğe kapılan Venizelos, Yunanistan'ı bir an önce İtilaf Devletleri yanında savaşa dâhil etmek için harekete geçti (Nikolopoulos 2007: 194). Her ne kadar 17 Ağustos'ta savaşa ilişkin tarafsızlığını ilan etmiş olsa da⁵⁹ Venizelos'un kanaati Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa dâhil olma yönünde hazırlıklar yapıyor olduğu yönündeydi. Bu nedenle 18 Ağustos'ta İngiltere'ye gönderdiği mesajında Yunanistan'ın tüm donanması ve askeri güçleriyle savaşa dâhil olmaya hazır olduğunu dile getirdi. Ancak Venizelos bir kez daha İngiltere'yi ikna etmekte başarısız oldu. İngiltere'nin endişesi böylesi bir durumda Bulgaristan ve Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını bozarak Almanya yanında savaşa katılabile-

⁵⁷ "Turkey's Attitude: Important Statement by an Ottoman Statesman", *The Financial Times*, 18 August 1914, s.3

⁵⁸ İki taraf arasında yapılan İttifak Antlaşması çerçevesinde Enver Paşa Almanya'dan askeri yardım talebinde bulunmuştu. Ancak bu malzemelerin İstanbul'a ulaştırılması konusunda güzergâh sorunu yaşanıyordu. Bu askeri malzemelerin Almanya-İstanbul Arasında gelebileceği en güvenli rota Avusturya-Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'dı. Osmanlı Devleti ve Bulgaristan arasında acil bir ittifak anlaşmasına ihtiyaç vardı. İşte bu nedenle Almanya'nın girişimleriyle 15 Ağustosta iki ülke arasında bir anlaşma yapılmıştı. BD, Vol. X, Part I, No.6, Mr. Heathcote-Smith to Grey, 2 August 1914; BD, Vol. X, Part I, No.478, Heathcote-Smith to Grey, 3 August 1914; Ulrich Trumpener, "German Military Aid to Turkey in 1914: An Historical Re-Evaluation." *The Journal of Modern History* 32.2 (1960): 145-149.

⁵⁹ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Cilt I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No. 130, İstanbul 2013, s.44.

ceği idi (Grey age: 174). İngiltere'nin önerisi bir kez daha meseleye görüşmeler yoluyla çözüm bulunmasıydı. Benzer şekilde İngiltere Osmanlı Devleti'ne, taraf-sızlığını bozacak ve Almanya'ya göre Yunanistan'la savaşı provoke edecek her türlü eylemden kaçınması önerisinde bulunuyordu. Yunanistan'a karşı bir saldırıda bulunması "kendi ölüm fermanını imzalaması" anlamına gelecekti, böylesi bir durumda İngiltere kendi donanmasını bölgeye göndererek Alman gemileri ve Osmanlı donanmasını yok edecekti.⁶⁰ Almanya'nın endişesi ise bu durumun Yunanistan'ı tümüyle itilaf bloğuna kaydıracağı yönündeydi. Sonuç olarak böylesine kritik bir aşamada adaları geri almaya yönelik bir eylemin faturası ağır olacağından Osmanlı Devleti geri adım attı. Bunun üzerine soruna bir çözüm bulunması konusunda iki taraf arasında bir uzlaşmaya varıldı.

İki taraf arasında görüşmeler 26 Ağustos'ta Bükreş'te başladı. Osmanlı Devleti'ni Talat ve Halil Bey, Yunanistan'ı ise Zaimis ve Politis temsil ediyordu. Galip Bey'in aktardığına göre adalara Türk bayrağı çekilmesi, Padişah adına bir komiser bulundurulması gibi konularda Yunanistan tarafının yaklaşımı olumluydu. Hatta Venizelos Osmanlı Devleti'ne yaptığı teklifte Sakız, Midilli ve Samos üzerindeki Osmanlı egemenliğini 50 yıllık kiralama karşılığında tanıyabileceği önerisinde bulundu. Ancak Yunanistan'ın bu adalardaki işgalini sonlandırması mümkün değildi. Bu anlaşmadan da anlaşılacağı üzere artık iki taraf arasında bir uzlaşma kesinlikle mümkün değildi. Benzer bir şekilde Venizelos da böylesi bir anlaşmanın artık mümkün olmadığını düşünüyordu. 10 Eylül'de Babıâli, Yunanistan'ın kiralama önerisinin kabul edilemez olduğunu açıkladı. Bunun üzerine iki taraf arasındaki görüşmeler süresiz olarak ertelendi (Leon age: 55). Eylül ayı itibariyle Ege adaları meselesi ve Yunanistan'la savaş, Osmanlı Devleti'nin önceliği olmaktan çıktı. Osmanlı Devleti'nin Washington büyükelçisi Rüstem Bey'in şu ifadeleri bunun kanıtıdır: *"Bir ay önce başlayan seferberlik şimdiye kadar olan süreçte dünkü telgrafta da belirtildiği üzere 200.000 kişiyi silâh altına alındığından bahsetse de aslında bu rakam 500.000 kişinin üzerindedir. Bu operasyon Türkiye'nin Yunanistan'a saldırması için değildir. Bugün, Yunanistan ile olan görüş ayrılıkları en az endişe verici durumdur. Osmanlı Devleti kendisini diğer çok daha önemli başka olasılıklar konusunda hazırlamalıdır"*.⁶¹

Sonuç

Sonuç olarak iki ülke arasında Sakız ve Midilli nedeniyle gerçekleşme olasılığı oldukça yüksek bir ihtimal olarak görülen savaş yaşanmadı. Bunun en önemli nedeni Osmanlı Devleti'nin donanma konusundaki zafiyeti, Yunanistan açısından ise Romanya ve Sırbistan'ın Bulgaristan tehdidi karşısında Yunanis-

⁶⁰ "Turkey expected to attack Greece", *The New York Times*, 31 August 1914.

⁶¹ "Turks to attack two of Allies", *The New York Times*, 3 September 1914.

tan'a güvence vermeye yanaşmamasıydı. Bu nedenlerden ötürü taraflar birçok kez savaşın eşiğine gelmiş olsa da buna cesaret edememişti. Ancak yapılan tüm girişimlere rağmen soruna kesin bir "çözüm" de bulunamadı. "Elde kalan tek vatan" Anadolu'nun savunması için bu iki adanın hayati öneme sahip olduğuna inanan İttihatçılar, adalardaki egemenliğin Osmanlı Devleti'nde kalmasında ısrar ederken, Yunanistan adaların kesinlikle saldırı amaçlı kullanılmayacağını ve adalarda yaşayan Rum çoğunluğu gerekçe göstererek buna karşı geliyordu. İki ülke arasında uzlaşmazlığın yaşandığı bu süreçte büyük devletler soruna çözüm bulmak için yoğun girişimlerde bulunmuş, ancak başarılı olamamışlardı.

Taraflar arasında görüşmeler gerçekleştirilmişti, fakat bu her iki devlet açısından da taktiksel idi. İttihatçıların donanmasını güçlendirmek için zamana, İngiltere nezdinde gerçekleştirdiği yoğun girişimlerle Osmanlı Devleti'ne savaş açmak isteyen Venizelos'un ise uzlaşmaya dayalı bir çözümden yana izlenim vermeye ihtiyacı vardı. Ayrıca Büyük Devletler arasındaki rekabet ve çıkar çatışmaları ise iki ülkeye "barış" konusunda yeterli yaptırımın gerçekleşmesinin önündeki en büyük engeldi. Özellikle Temmuz krizi nedeniyle iki ülke arasında bir ittifaka olan ihtiyacı artan Almanya, taraflar arasındaki görüş ayrılıklarının giderilmesinde önemli diplomatik adımlar atmıştı. Hatta Brüksel'de iki Başbakan arasındaki buluşma öncesinde taraflar arasında ittifak anlaşması konusunda bir prensip kararına dahi varılmıştı. Ancak çözümün hiç olmadığı kadar "yakın" görüldüğü bu süreçte patlak veren savaş ve savaşa yönelik farklı tercihler, tarafların çözüme yönelik motivasyonun önemli ölçüde yitirilmesine neden olacaktı. Hesaplaşma, Birinci Dünya Savaşı'na kalacaktı. Savaş; Osmanlı Devleti için Ege Adaları'nın da içinde bulunduğu kaybedilen toprakların geri alınması, Yunanistan içinse Megali İdea projesinin son ayağı olan Batı Anadolu ve İstanbul'un alınması için büyük bir fırsat olarak görülecekti.

KAYNAKÇA

I- ARŞİV

A-Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

- 📖 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA)
- 📖 Arxeio Yporgeiou Eksoterikon, (AYE)
- 📖 Istoriko Arxeio Ipourgeiou Eksoterikon, (ELIA)
- 📖 To Arxeio Streit
- 📖 To Arxeio Eleftherou Venizeleou

B-Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

- 📖 The Foundation of the Modern Greek State Major Treaties and Conventions (1830-1947), (1999). (Ed), Constantopoulou, Photini, Athens, Ekdoseis Kastanioti,
- 📖 Correspondence Respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey (1914). HMSO, Miscellaneous No.13, H.M. Stationery Office, London,
- 📖 British Documents on the Origins of the War, 1894-1914 (1928).Vol. X, Edit. Gooch, G.P and Temperley, H. London, HMSO,
- 📖 Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I (2013). Ünal Uğur (Ed), İstanbul, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- 📖 Osmanlı Belgelerinde Balkan Savaşları I (2013). Ünal, Uğur (Ed), İstanbul, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- 📖 Osmanlı Belgelerinde Balkan Savaşları II (2013). Ünal, Uğur (Ed), İstanbul, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- 📖 ŞİMŞİR Bilal (1989) Ege Sorunu Belgeler, Cilt II (1913-1914), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

II- Resmi Yayınlar

- 📖 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C.1, D.3, İç.1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Basımevi, Ankara, 1982-1986.
- 📖 Persecution of the Greeks in Turkey 1914-1918, Greek Patriarchate, Constantinople, 1919.
- 📖 The Greek White Book: Diplomatic Documents, 1913-1917, Oxford University Press, 1917
- 📖 The Times History of the war (1915). (Volume 21) London, Printing House Square.

III-Sürelî Yayınlar

Tanin, Ahenk, İkdâm, Atınai, Etnos, Estia, Embros, Skrip, Nea İmera, The Times, The Independent, Daily Telegraph, Daily Mail, New York Times

IV- Basılı Eserler

- 📖 Ahmad, Feroz. "Great Britain's Relations with the Young Turks 1908-1914." *Middle Eastern Studies* 2. 4 (1996): 302-329.
- 📖 Ahmad, Feroz. *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. Nuran Yavuz, İstanbul: Kaynak Yay., 1995.

- 📖 Ahmad, Feroz. *The Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Araps, 1908-1918*, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2014.
- 📖 Aksakal, Mustafa. *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- 📖 Arar, İsmail (haz.). *Osmanlı Meclisi Mebusan Reisi Halil Mentеше'nin Anıları*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- 📖 Babacan, Hasan, ve Servet Avşar (haz.). *Cavid Bey Meşrutiyet Ruznamesi Cilt II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2015.
- 📖 Barbara, Jelavich. "Romania in the First World War: The Pre-War Crisis, 1912-1914." *The International History Review* 14. 3 (1992): 441-451.
- 📖 Barbara, Jelavich. "Romania in the First World War: The Pre-War Crisis, 1912-1914." *The International History Review* 14. 3 (1992): 441-451.
- 📖 Başeren, Sertaç Hami. *Ege Sorunları*, Ankara: Türk Deniz Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2006.
- 📖 Bayar, Celal. *Bende Yazdım Cilt III-IV*, İstanbul: Sabah Kitapları, 1997.
- 📖 Bergham V. R. *Germany and the Approach of War in 1914*, New York: St. Martin's Press, 1973.
- 📖 Bridge, F. R. "Habsburg Monarşisi ve Osmanlı İmparatorluğu 1900-1918." *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*. Ed. Marian Kent, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- 📖 Cassavetti, D. J. *Hellas and the Balkan Wars*, London: T. Fisher Unwin, 1914.
- 📖 Cemal Paşa. *Hatırat*, Yay. Haz. Metin Martı, İstanbul: Arma Yay., 1996.
- 📖 Craig, Gordon. *Germany 1866-1945*, New York: Oxford University Press, 1978.
- 📖 Crampton, R. J. "The Balkans, 1909-1914." *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*. Ed. F.H. Hinsley, Londra: Cambridge University Press, 1977.
- 📖 Dakın, Douglas. "The Diplomacy of the Great Powers and the Balkan States 1908-1914." *Balkan Studies* 16. 2 (1975): 327-374.
- 📖 Dakın, Douglas. *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913, Museum of the Macedonian Struggle*, Selanik: Institute for Balkan Studies, 1993.
- 📖 Drio, Entouar. *Ellada kai A Pankosmios Polemos Apo to Kinima ton Neatourkon mehri th Sintiki tis Lozanis*, Atina: Palassos, 1999.
- 📖 Dündar, Fuat. *Modern Türkiye'nin Şifresi İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

- 📖 Dutton, David. "The Politics of Diplomacy: Britain and France in the Balkans in the First World War", *International Library of Historical Studies 13*, Londra: I.B.Tauris, 1998.
- 📖 Fotakis, Zisis. (2005), *Greek Naval Strategy and Policy, 1910-1919*, Londra: Routledge, 2005.
- 📖 Fritz, Fischer. *Germany's Aims in the First World War*, Londra: Chatto and Windus, 1967.
- 📖 Grey, Edward. *Twenty Five Years, 1892-1916* (2 volumes), New York: Frederick A. Stokes Company, 1925.
- 📖 Hayta, Necdet. *1911'den Günümüze Ege Adaları Sorunu*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2015.
- 📖 Heller, Joseph. (1976) "Sir Louis Mallet and the Ottoman Empire: The Road to War." *Middle Eastern Studies* 12.1 (1976): 3-44.
- 📖 Kabacalı, Alpay. (haz.). *Talat Paşanın Anıları*. 2. Basım. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- 📖 Kaldis, William Peter. "Background for Conflict: Greece, Turkey, and the Aegean Islands, 1912-1914." *The Journal of Modern History* 51. 2 (1979): 1119-1146.
- 📖 Kaloudis, George. "Greece and the Road to World War I: To What End." *International Journal on World Peace* 31.4 (2014).
- 📖 Kent, Marian. "Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu 1900-1923", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Ed. Marian Kent, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- 📖 Kerimoğlu, H. Taner. *İttihat Terakki ve Rumlar*, İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2012.
- 📖 Kondis, Basil. "The Problem of the Aegean Islands on the eve of World War I and Great Britain." *Greece and Great Britain During World War I*, Selanik: The Institute for Balkan Studies, First Symposium, 1985.
- 📖 Kondis, Basil. *Greece and Albania: 1908-1914*, Selanik: Institute for Balkan Studies, 1976.
- 📖 Leon, B. George. *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Atina: Institute for Balkan Studies-143, 1974.
- 📖 Livani, Lena. *İ Edafiki Oloklirosi tis Elladas, 1830-1947*, Atina: Kostaniotis, 2001.
- 📖 Loulos, Kostas. *İ Germaniki Politiki stin Ellada 1896-1914*, Atina: Mortotiko Instituto ATE, 1990.

- 📖 Marriot, A. R. John. *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*, London: Clarendon Press, 1940.
- 📖 Metaxas, Ioannis. *Ioannis Metaxas to Prosopiko tou Imerologio 1896-1920*, Atina: Tomos B', 1960.
- 📖 Nikolopoulos, I. Nikos. (2007), *Dimitrios Gounaris Politiki Viografia, Institutouto Dimokratias Kontantinou Karamanlis*, Atina: Sideris, 2007.
- 📖 Orbay, Rauf. *Cehennem Değirmeni*, C.1, İstanbul: Truva Yay., 1993.
- 📖 Rene, Albrecht-Carrie. *A Diplomatic History of Europe since the Congress of Vienna*, New York: Harper and Row, 1973.
- 📖 Sazanov, Serge. *Fateful Years 1909-1916*, London: Ishi Press, 1928.
- 📖 Söylemezoğlu, Galip Kemalî. *Canlı Tarihler, Hatıralar, Atina Sefareti (1913-1916)*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946.
- 📖 Stefanidis, Ioannis. "To Zitima ton Nision tou Voreioanatolikou Aegeo stis Paramones tou A Pankosmiou Poleμου: To Ellinikoo Diplomatiko Dilimma." *Balkanika Simmeikta* 12-13 (2001): 111-141.
- 📖 Stevenson, David. "Militarization and Diplomacy in Europe before 1914." *International Security* 22.1 (1977): 125-161.
- 📖 Streit, George. *Imerologion-Arxeion*, Atina: Tomos A', 1964.
- 📖 Theodoulou, A. Christos, I Ellada kai i Antant, metafrasi: Valia Akasiadou, Ethniko Idryma Erevnon kai Meleton "Eleftherios K. Venizelos", Atina: Ekdoseis Pataki, 2011.
- 📖 Tirpitz, Won. *My Memoirs*, Vol. I, New York: Dodd Mead and Company, 1919.
- 📖 Trumpener, Ulrich. "German Military Aid to Turkey in 1914: An Historical Reassessment." *The Journal of Modern History* 32. 2 (1960): 145-149.
- 📖 Turan, Şerafettin. "Geçmişten Günümüze Ege Adaları Sorunu Boyutlar, Taraflar" *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar)*, III. *Askeri Tarih Semineri*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, (1986): 35-53.
- 📖 Ventiris, Georgios. I Ellas tou 1910-1920, Istoriki Meleti, Tomos I, Athina: Ekdoseis Ikaros, 1970.
- 📖 Yannis, G. Mourellos. "The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities between Greece and Turkey." *Balkan Studies* 26.2 (1985): 389-413.

Emîr Timur'un Meclisinde Mara Despina: Bir Rivayetin Tarihî Gelişimi *Mara Despina among Emîr Timur's Retinue: Historical Development of a Story*

Tarkan SUÇIKAR*

Özet

İsmi kaynaklarda Olivera, Mileva ve Despina olarak farklı şekillerde geçen Mara, I. Murad'ın Kosova Savaşı'nda yenilgiye uğrattığı Sırp Kralı Lazar'ın kızıdır. Mara aynı zamanda Bayezid'in en sevdiği eşi olarak bilinir. Mara, Çandarlı Ali Paşa ile birlikte Osmanlı kaynakları tarafından Bayezid döneminde ortaya çıkan birçok olumsuzluğun müsebbibi olarak gösterilir. Kimi kaynaklarda yer alan bir rivayete göre ise Emîr Timur, Mara'yı Ankara Muharebesi'nden sonra esir etti ve içkili bir eğlencede alçaltıcı biçimde şarap sunmaya zorladı. Bu rivayet yerli ve yabancı birçok araştırmada ve popüler yayında yer almaktadır. İlgili rivayetin çıkış noktası ile kaynaklar arasında yapılan aktarımlar sonucu vardığı en uç nokta karşılaştırıldığında olayın olumsuz anlamda büyük bir biçim değişimine uğradığı görülmektedir. Rivayetin olumsuz Emîr Timur algısını besleyen bir yönü de bulunmaktadır. Bu çalışmada kaynaklara dayanılarak Emîr Timur'un Ankara Muharebesi'nde ve sonrasında eline düşen önemli bazı kişilere karşı sergilediği tutum incelenmiş ve ilgili rivayetin gerçekliği sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Emîr Timur, Bayezid, Mara Despina, iştret meclisi, harem.*

Abstract

Mara, whose name is different such as Olivera, Mileva and Despina in historical sources, is the daughter of Serbian King Lazar, who was defeated by Murad I in the Kosovo war. Mara is also known as Bayezid's favorite wife. Mara, along with Çandarlı Ali Pasha, are shown as the reason for the many negativities that have arisen during the period of Bayezid by the Ottoman sources. According to a rumor in some sources, Tamerlane had enslaved Mara after the Battle of Ankara and Tamerlane forced Mara to serve wine by a humiliating way in a binge, i.e. drinking party. When the starting point of the related rumour and the peak point as a result of transmission between related sources are compared, it seems that the event undergoes a huge negative changing. The rumour also has a direction that feeds on negative Tamerlane perception. In this study, based on

---

*MEB Küçükçkoy Anadolu İmam Hatip Lisesi, Müdür Yardımcısı, Tarih Öğretmeni, tarkanbeyzade@hotmail.com.

the sources, the attitude of Tamerlane against the important people who captured in the aftermath of the Ankara Battle was examined and the truth of the related rumour was questioned.

Keywords: *Tamerlane, Bayezid, Mara Despina, binge, harem (seraglio).*

“...Meğer Emir Timur, Yıldırım Sultan’ın hanımını soyundurup zafer şöleninde zorla sakilik ettirmiş, elinden içki içmişmiş” (Pala 2012: 214).

Emîr Timur hakkında bilgi veren kaynaklar galip tarafı temsil eden Timurlu ve mağlup tarafı temsil eden Osmanlı ve Arap kaynakları olarak ikiye ayrılmış görünmektedirler. Mağlupların anlatımında Emîr Timur algısının olumsuz olması doğalken çatışmanın doğrudan tarafı olmayan üstelik bu çatışmadan azami ölçüde fayda sağlayan Doğu Roma, Rus ve Avrupa kaynak yazarlarının da Emîr Timur algılarının olumsuz olması ilginçtir. Onların Emîr Timur hakkında geliştirdikleri bu olumsuz algıları, dini taassuptan kaynaklanmış görünmektedir. İbni Arabşah’dan başlamak üzere Osmanlı kaynaklarına sirayet ederek gelişen Emîr Timur’un içkili bir mecliste Mara Despina’ya şarap sundurduğuna dair rivayet Doğu Roma ve Avrupa kaynaklarına geçerken çeşitli anlatılarla zenginleştirilmiş ve asılsız bazı uydurmalarla okuyucu için daha ilginç hale getirilmeye çalışılmış görünmektedir. Tarihçi için ayıklanması mümkün olan bu bilgiler çeşitli okuyucu kesimleri için birer gerçeğe dönüşebilmektedir. Öyle anlaşılıyor ki bu kesime bir kısım entelektüel de dâhildir.

Sırp Kralı I. Lazar’ın kızı olup ismi çeşitli kaynaklarda Marya veya Mileva şeklinde de geçen Mara, Kosova muharebesinden sonra Osmanlılarla Sırp aralarında yapılan anlaşmayı müteakiben taraflar arasında iyi ilişkiler tesis etmek üzere Bayezid’e eş olarak verilmiştir. Bu tarihten sonra Sırp Osmanlıların Balkanlardaki en güçlü tâbisi hâline gelirken¹ Mara da Bayezid’in haremının en gözde kadını hâline gelmiştir. Osmanlı tarihçilerinin Bayezid’in içki, zevk ve eğlence hayatına düşmesinde ve bir dönem devlet işlerini dahi ihmal etmesinde Mara’ya özel bir yer ayırmaları (Müneccîmbaşı 1995: 133; Hoca Sadeddin 1279: 137-138; İbn Kemal 2000: 315-319; Âşıkpaşazâde 1949: 138; Neşri 2008: 151; Anonim 1992: 31; Salih Çelebi 2013: 116) gerçeğe ilgisinden çok Bayezid ile Mara’nın ilişkilerindeki yakınlığı tasvir etmektedir. Öte yandan Bayezid’in Mara ile evliliği ile onun kayınbiraderleri sıfatını kazanan Sırp Kralı Stefan ve kardeşi Vuk Lazareviç’in kız kardeşleriyle muntazam temas kurarak evlilikten

¹ Yıldırım ile Sırp Prensi Lazareviç arasında baba-oğul hukuku olduğuna dair bk. Kosteneçki 2009: 56, 53; Sırpların Ankara Savaşında Osmanlı tarafında sadakatle savaşmalarına dair bk. Âşıkpaşazâde 1949: 144; Anonim 1992: 43; Neşri 2008: 160; Kosteneçki 2009: 61.

menfaat temin etmeye çalıştıkları (Âşıkpaşazâde 1949: 138; Bir Yeniçerinin Hatıratı 2003: 34), padişah üzerinde nüfuz kazandıkları ve Osmanlı sarayına ecnebi etkisinin girmesine etki ettikleri iddiaları da yine bununla ilgili olsa gerektir (Danişmend 1971: 87-88).

Mara'nın hayatının bundan sonraki kısmı da eşi Bayezid'den ayrı olmadı. Nitekim, Ankara Muharebesi'ni takiben o da Emîr Timur'a esir düşmüştü. Bu sırada Emîr Timur'un izniyle Osmanlı Sultanı'nın yanında kalmaya devam eden Mara, Bayezid'in ölümünden sonra kardeşi Stefan Lazareviç'in Emîr Timur'a elçi göndermesine kadar Emîr Timur'un yanında ikamete devam etti. Bundan sonra Mara'nın 1444'e kadar hayatta kaldığı bilinmektedir.² İlgi çekici bir hayat yaşayan ve bugün bile Sırp milli kültürünün önemli figürlerinden birisi olmaya devam eden Mara'nın Osmanlı tarihindeki özel durumu, Ankara Muharebesi'ni müteakip Emîr Timur'un yanında yaşadıklarıyla ilgilidir.

Mara'nın Emîr Timur'un elinde esir bulunduğu sırada düzenlenen içkili bir eğlence meclisinde nasıl bir muamele gördüğüne yönelik elde bulunan bilgiler birbirinden değişik mahiyettedir. Mesela bunlardan bir kısmında Mara'nın ismi zikredilirken diğer bazılarında ise herhangi bir isim zikredilmeksizin Bayezid'in haremının tamamı işin içine sokulmaktadır. Sonuncu grubun aslında Mara'yı da ifade ettiklerine şüphe olmasa da bu karmaşa, esas itibari meselenin muğlaklığına işaret etse de günümüzde yazılan bir takım tarihi romanlarda konu hiç de hak etmediği bir şekilde ele alınmış ve adeta mevzu bir düş âlemine çekilerek gerçek tahrif edilmiştir. Bir art niyet yoksa kaynakları tümünden görmek zahmetine katlanılmamasından ileri geldiği anlaşılan bu durum özellikle Osmanlı tarihine meraklı bireylerin zihninde bir yandan nefret edilesi bir Emîr Timur imajı ortaya çıkarmakta, öte yandan da Bayezid'e hiç de hak etmediği bir leke sürmektedir. Oysaki elde bulunan deliller bize yaşananların mahiyetinin düşlerden çok öte bir görünüm aldığını göstermektedir.

Yazılış tarihi olarak en eski Emîr Timur kaynağı olan Nizamüddin Şâmî'nin *Zafernâmesi*'nde yaşananlar şu şekilde aktarılır: *"Timur Kütahya da bir meclis hazırlamış ve Yıldırım Bayezid'inde mecliste hazır bulunmasını, yüreğinin bu mecliste emin ve rahat olmasını istemiştir. Kendisine bu mecliste sadece şarap sunularak, hediyelerle taltif etmiştir* (Şâmî 1986: 313). Burada yazar, Mara'nın veya Bayezid'in haremının eğlenceye katıldığına yönelik bir bilgi vermemiştir. Şerafeddin Ali Yezdî ise iki ayrı eğlenceden bahsettiği halde bu eğlencelere

² Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi 1973: 65; Keskin 2017: 288; Konstantin Kosteneçki, Despot Lazar'ın Aydın isimli bir elçiyi Timur'a tutsak olan kız kardeşini aramak için gönderdiğini belirtmesine rağmen Mara'nın akıbetine dair başka bir şey söylememektedir. (Kosteneçki 2009: 63). Kaynaklarda Mara Despina Algısı için bk. Suçkar 2015: 153-157.

Bayezid'in haremının katıldığına dair her hangi bir bilgi sunmaz. Yezdî birinci eğlenceyi şu şekilde nakleder: “[Kütahya da] Rum kayseri, oğullarıyla birlikte Sahipkırân'ın huzurunda rahat rahat oturuyorlardı. Sahipkırân, içinden birkaç gün eğlenmeyi geçirdi. Sabahtan akşama, akşamdan sabaha kadar Sahipkırân erguvan güneşini andıran sakilerin elinden bade içerdi. Hânende ve sâzendeler Sahipkırân'ı öven şarkılar okuyorlardı (Yezdî 2013: 395). Yezdî ikinci eğlenceyi de şu şekilde anlatmaktadır: “[Altuntaş Korusu'nda] ...orada yine eğlenceyle vakit geçirmeye başladılar... Bu sohbet sırasında Sahipkırân teselli etmek için ferahlatmak için Yıldırım Bayezid'i de getirtti” (Yezdî 2013: 398).

Dönemin diğer Timurlu kaynakları Hâfız Abrû ve Mirhond ise şarap sunma rivayetine yer vermezler (Köprülü 1943: 597).

İbni Arabşah'ın eserindeki aktarım ise çok farklı bir karakterdedir:

“Bir gün Timur sıradan bir mecliste oturup, has ve avam üzerine saadet kanatlarını yayıp, helal-haram düsturunu ortadan kaldırmış ve işret sofrasını açmıştır. Sofranın kurulduğu mekân ağzına kadar insanla dolunca, Timur, Osmanoğlu'nu alelacele huzuruna çağırır. Osmanoğlu, eli yüreğinde zincirli olarak huzuruna geldi. Timur, onun endişelerini giderdi, korkularını bastırdı; onu itibarlı bir yere oturttu ve tatlı muamele ile kederini hafifletti. Timur, daha sonra mutluluk feleklerini (şarap kadehlerini) döndürmeye davet etti; felekler döndü; arkasından şarap güneşlerine, sakilere kadehleri maşrıktan (doğudan) dudakların mağribine doğru dolaştırmalarını emretti. ...sonra, Osmanoğlu hizmet kılan sakilerin çoğunun kendi cariyeleri, bir kısmının da hatunları ve odalıkları olduğunu görmesiyle birlikte gözlerinin önü karardı. Ve bu anı yaşamaktan can çekişme acısını daha tatlı buldu” (İbni Arabşah 2012: 316-317).

İbn Arabşah'ın ifadesi, Mara'ya işaret etmeden Bayezid'in haremının eğlenceye iştiraki ile ilgili olsa da söz konusu edilen kadın aslında kuşkusuz ki Mara idi. İbni Arabşah, “Osmanoğlu'na yapılan bu işkence, onun mektuplarında hanımlardan ve onların talakı konusunda söz etmesinden dolayı idi. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi, Çağataylılarda ve Türk kabilelerinde kadınlara dil uzatmak en büyük günah olup, aile hukukuna yapılan bir saygısızlık olarak değerlendirilirdi. Ayrıca bu muamele, onun Erzincan'da Taharten'in hanımlarına yaptıklarının bir ödülüydü” (İbni Arabşah 2012: 316-317) demekle Emîr Timur'un böyle bir tutum takınmasını, Bayezid'in, Erzincan Emiri Taharten'in hanımlarına yaptıklarının bir karşılığı olarak görür. Musa Şamil Yüksel, Bayezid'in mektubunda Emîr Timur'un haremını söz konusu eden cümlelerin İbni Arabşah tara-

findan hem savaşın kaçınılmaz olduğunu hem de ileride anlatacağı bu şarap sunma hadisesine bir sebep olarak zemin hazırlamak amacıyla uydurulmuş olabileceğini ifade eder (Yüksel 2010a: 357). İbni Arabşah'ın anlattıkları kendi içinde dahi çelişkilidir. Zira müellifin anlatımına göre Emîr Timur bu mecliste Bayezid'in endişelerini giderip, korkularını bastırdıktan sonra onu itibarlı bir yere oturarak, tatlı muamele ile kederini hafifletmiştir (İbni Arabşah 2012: 316-317). Yine müellifimize göre *"Onun meclislerinde [Timur'un] genellikle edepsiz sözler konuşulmaz, kan dökme, esir alma, saldırı, talan ve birinin hanımı aleyhinde tahkir edici şeylerden söz edilmezdi. Timur, gözüpek, cesur ve kahraman kişileri itaat altına almayı sever; cesur, korkusuz ve mert yiğitleri takdir ederdi"* (İbni Arabşah 2012: 425, 426). Tüm kaynaklarda bu özellikleri ile tanıyan Bayezid'in meclisinde başkasının hanımı hakkında tahkir edici bir söze bile tahammül etmeyen Emîr Timur tarafından böyle olumsuz bir durumla karşı karşıya bırakması mantıksızdır.

Tagrıberdi'nin hadiseyi ele alış tarzı da İbni Arabşah gibi Bayezid'in haremi üzerine kuruludur. Bu nokta ortak olsa da müellif yaşananları farklı bir şekilde nakleder: *"Bir gün Timur arkadaşlarıyla içki meclisi düzenledi ve öfkeli bir şekilde Osmanoğlu'nu huzuruna getirdi. Osmanoğlu zincirli vaziyette getirildi. Sini-rinden titriyordu. Timur onu karşısına oturttu ve sohbet başladı. Sonra sohbet ara verip esir ettiği cariyelerin elinden ona içki ikram etti, arkasından da zindana geri gönderdi"* (İbn Tagrıberdi 2013: 355).

İstanbul'u kuşatarak neredeyse onu düşürme noktasına kadar getiren Bayezid, Grekçe kaynakların çoğunda lanetle anılmaktadır. Bu nedenle Bizans müelliflerinin, Olivera hakkındaki dedikodulara yer vermelerinde, amansız rakip Bayezid'i aşağılama düşüncesinde etkisi olduğu açıktır (Keskin 2017: 281). Chalkokondyles de eserinde Timur'un Bayezid'i bir eğlence meclisinde huzuruna getirterek, kendisine eşinin şarap sunmasına tanıklık etmesini sağladığını ve Bayezid'in bu duruma çok sinirlendiğini kaydetmiştir (Chalcocondylae 1843: 160).³

Anonim Tevârih-i Âl-i Osman'larda ise haremın geneli işaret edilmeksizin Mara söz konusu edilir. Ancak burada Mara, sadece Bayezid'a içki ikram ederken tasvir edilir:

"Meger bir gün Timür Han Yıldırım Han ile meclis kurup sohbet iderken Sultan Bayezid'ün bir kâfire avratı vardı. Vilk-oğlı kızı idi. Andan Timur Han buyurdu kim, ol avratı sohnete getüreler. Timür Han buyurdu kim, Yıldırım Han[a] sagrak süre...". Kitâbü't-Târih-i Kühü'l-Ahbâr adlı eserinde rivayeti buna benzer şekilde payla-

³ İlgili kısmın çevirisi ve yardımları için Doç. Dr. Altay Tayfun Özcan'a teşekkürü borç bilirim.

şan Gelibolulu Mustafa Âli: “[Timur’un eğlence meclisine]...Pâdişâh-ı zî-şânı da’vet kıldı ve keyfiyyet-i şarâb râf i-i hicâb olub, mâ-beynlerinde külli muvâneset ü ülfet hâsıl oldı... Neşr: Bu mazmûnda gazeller okunur, mutriblerin kelâmı gûya ki, Hân Bâyezîd’e dokunurdu. Hükkâm-ı küffârdan duhter-i Lâz ki, şehriyâr-ı müşârun ileyhin mahbûbe-i tannâzı idi, meclise getürdiler. Moğol-i Gûl âyini üzre Hidiv nâm-dârının kadehin sürdürdiler. Zîrâ ki, ol zümreye bezm-i meyde âdet, câriye sakilik itmek Moğolâne hareket idi. Eğërçi ki, Arabşâh "Tahkiren meclise getürdi" demişdir, hâlâ ki, hilâf-ı vâki yazmışdır. Şerefeddin Yezdi’de ve gayride bu hâl tahrir olunmamışdır.” (Gelibolulu 1997: 168-169; Anonim 1992: 51).

Benzer şekilde olayı kaydeden Anonim Tevârih-i Âl-i Osman’lar ve Gelibolulu Mustafa Âli eserinde Çağataylılarda eşinin sohbet ortamında kendi erkeğine içki sunmasının doğal bir adet olduğunu ve burada da uygulamanın aşağılama kastıyla yapılmadığını ifade ederler. Bunun yanında Gelibolulu Mustafa Âli, Mara’nın tahkiren meclise getirildiğini yazan tek kişinin Arabşah olduğunu da belirtmeyi ihmal etmemiştir.

İsmi ve telif tarihi kesin olarak bilinmeyen ancak en eski baskılarının 16. asırda yapıldığı tespit edilen bir yeniçeriye ait hatıratta ise Mara’nın Timur’a içki sunduğu Gelibolulu Mustafa Âlî’nin izahlarına benzer şekilde Timur’un iyi niyetine dair ifadeler eşliğinde verilir:

“Sultan Bayezid, Han’ın huzuruna götürüldü. Han, ona kendisinin biraz uzakta karşısında bir yerde durmasını emretti. Karısı Despina’yı dahi getirtti. Sonra, Despina’ya önünde durmasını ve kendisine [Timur] içki sunmasını emretti. Bunu yapmasının nedeni, sultan Bayezid’in böyle bir rezalete katlanması ve bir daha karısını savaşa beraberinde götürmemesi içindi. Kendisine kötülük yapmak istemiyor, bilakis kendisini bütün halkı ile birlikte memleketine salıvermeği düşünüyordu” (Bir Yeniçerinin Hatıratı 2003: 35).

Buraya kadar incelediğimiz kaynaklarda çıplaklıktan bahis olmadığı gibi hepsi yalnızca içki sunma hadisesine yer vermişlerdir. Kimileri bu içki sunma olayının tahkir amacıyla yapılmadığını yazarlarken 16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi ile başlayan süreçte kaynaklarla hâdisenin mahiyetinin değiştiği gözlenmektedir: “...Timur onun pek çok sevdiği karısını getirtti, emretti, elbisesinin dizlerinden baldırlarına kadar olan kısmını yırttılar” (Grekçe Anonim 1963: 106). Bu noktadan itibaren yapılan aktarmalarda içki sunma hadisesi

ortadan kalkmış ve yerine çıplaklık ve tahkir eklenmiş görünmektedir. 16. asır başlarında Theodoros Spandunis tarafından yazılan eserde birçok uydurma hikâye mevcut olduğu bilinmektedir.⁴ Kaynağın rivayetimizi ele alma ve en uç noktaya taşıma şekli ise hayli ilginçtir. Rivayetin naklinden birkaç satır yukarıda Timur'un soyluluğundan büyüklüğünden bahseden yazar bir anda onun ulu ve soylu karakterine yakışmayacak bir şey yaptığını özellikle belirterek onun yanlış şekilde ülkesine geri dönüp bir zafer alayı tertiplemediğini anlatır. Ardından: “...Kafes içindeki Bayezid’de getirildi. Sonra [Timur] ulu ve soylu karakteriyle bağdaşmayan bir şey yaptı. Yıldırım’ın yanı sıra esir aldığı karısını getirtip giysilerini, kadının edep yerleri görünecek şekilde göbeğine kadar parçalattı, onu hizmetçi gibi kullandı ve konuklarına yemek servisi yaptırdı” (Spandunis 2015: 50) rivayetine yer verir. Burada da görüldüğü üzere iki anlatım tezat teşkil eder, üstelik içki servisi olayı da yemek sunma olayına dönüşür.⁵

Aynı yüzyıl kaynak yazarlarından Hoca Sâdeddin’in eserinde de Emîr Timur’un düzenlediği ve Bayezid’inde katıldığı bir işret meclisinden söz edilmesine rağmen Mara’nın ya da Bayezid’in haremının bu eğlenceye iştiraki ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır (Hoca Sadeddin 1279: 185-186).

Ahmet Refik Altınay, *Kadınlar Saltanatı* adlı eserinde Mehliça şeklinde işret ettiği Mara’nın Bayezid üzerindeki olumsuz tesirlerini ifade etmekle birlikte şarap sunma hadisesinden bahsetmez. İsmail Hakkı Uzunçarşılı *Osmanlı Tarihi*, İsmail Aka *Timur ve Devleti* ve İsmail Hami Danişmend de *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* adlı eserinde bu hususta herhangi şey söylemezler. Çağatay Uluçay ise *Padişahların Kadınları ve Kızları* isimli eserinde bu rivayeti bir söylenti olarak nitelemekle birlikte yer verir. Mustafa Cezar ve Zinkeisen’de Mara’nın içki sunmasını çıplaklıktan bahsetmeyerek doğru olarak kabul eder (Uluçay 2011: 24; Cezar 2010: 210; Zinkeisen 2011: 293). Gibbons hadiseye Mara’nın Emîr Timur’a çıplak şekilde içki sunmaya mecbur bırakılması şeklinde eserinde yer verir (Gibbons 1998: 210). Hammer, şarap ikram edilen bir toplantının varlığını kabul ederken bu toplantıya Mara’nın katılımı ile ilgili bir bilgi vermez. Lamartine ise Emîr Timur’un Mara’ya çok saygılı davrandığını ifade eder (Lamartine 1991: 144; Hammer 1992: 373). Fuad Köprülü, “Yıldırım Bayezid’in Esareti ve İntiharı Hakkında ve Yıldırım Bayezid’in İntiharı Hakkında” isimli makalelerinde Bayezid’i intihara sürükleyen psikolojik sebepler arasında şarap sunma hadisesine yer verdiklerini belirtir. (Köprülü 1937: 602). Feridun

⁴ Bu sebeple Franz Babinger Spandunis’i “pek güvenilir değil”, “her zaman güvenilir değil” ve “sıklıkla abartmaya meraklı” diye nitelemektedir (Spandunis 2015: 22).

⁵ Spandunis’in rivayetimize yer veren Chalkokondyles ve Konstantin Mihailoviç’i okumuş olabileceğine dair bk. Spandunis 2015: 17,20.

Emecen ise “İhtirasın Gölgesinde Bir Sultan” adlı makalesinde olayı dedikodu olarak niteledikten sonra XVI. asırda sarsılmaz güç gibi görünen Osmanlıların atasının vaktiyle düştüğü duruma vurgu yaparak bir ölçüde Türk tehdidini kendi kamuoyunun muhayyelisinde hafifletme çabası olarak değerlendirir (Emecen 2014: 79).

Timurlu kaynakları ve Hoca Sâdeddin’in eseri hariç tutulacak olunursa, Kü-tahya’daki eğlenceyle ilgili bilgi veren kaynaklarda Mara’nın eğlenceye katılması ve bunun Bayezid’i üzüntüye sürükleyecek bir mahiyette geliştiği ortak bir unsur olarak karşımıza çıkar. Ancak bunun mahiyeti noktasında bir ayrımın olduğu anlaşılmaktadır. *Anonim Tevarih-i Ali Osman’lar*, Gelibolulu ve Tagrıberdi’nin eserinde, Mara, eşi Bayezid’e içki sunar halde tasvir edilirken, rivayete ilk hali ile değinen İbni Arabşah, Chalkokondyles ve ismi bilinmeyen bir yeniçerinin hatıratında bizzat Emîr Timur’a içki takdim ederken gösterilir. Grekçe Anonim Osmanlı Tarih ve Teodoros Spandunis’teki tasvirler ise gerçek dışı bir şekilde yazarların farklı bir hissiyat içinde kaleme aldığı satırlardan oluşur ve hiçbir şekilde muteber bir tarafı yoktur. Bunlar arasından İbni Arabşah’ın kaydının, eserinin diğer pek çok yerinde karşımıza çıktığı gibi, kendisini ve ailesini zorla Şam’dan süren Emîr Timur ile “hesaplaşma”⁶ isteğinin gölgesinde şekillendiği anlaşılmaktadır. Hadiseleri benzer şekilde aktaran Yeniçerinin Hatıratı’ndaki kayıtların ise, kaynak eserin çok sonraki yıllarda yazılmasından ötürü gerçeği değil de daha çok söylentileri yansıttığını düşünüyoruz. Benzer husus Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi ve Theodoros Spandunis’teki bilgilerin temeli için de söylenebilir. Ancak bu iki eserde diğer kroniklerde karşılaşılmayan çıplaklık unsuru eklenmiş ve içki sunma olayı önemini yitirerek ortadan kalkmıştır. Bu durum eserlerdeki bilgileri, yazarlarının düşleri seviyesine indirir.

Biz ele aldığımız kaynaklar içerisinde, İbn Tagrıberdi, *Anonim Tevarih-i Ali Osman’lar* ve Gelibolulu’nun anlattığı şekilde Mara’nın Bayezid’in da bulunduğu bir eğlence meclisinde huzura getirildiğine ve ardından da Çağataylılarda doğal sayılan bir adet olarak Emîr Timur’dan eşi Sultan Bayezid’e içki sunma emri aldığına inanıyoruz. Bunlardan *Anonim Tevarih-i Ali Osman’lar* ve Gelibolulu’nun eseri birer Osmanlı kaynağı olmaları itibari ile hadiseleri hafifleterek anlattıkları ileri sürülebilecekse de anlatının benzer şekilde İbn Tagrıberdi tarafından da aynı şekilde aktarılması, hadisenin bu şekilde cereyan ettiğinden başka şekilde izah edilemez. Öte yandan konuya Emîr Timur’un esir ettiği diğer

⁶ İbni Arabşah’ın Emîr Timur hakkında daima kin ve nefret dolu hissiyatı nedeniyle hükümlere bakılmayarak, ifadenin tesirinde kalmadan tarafsız bir gözle Emîr Timur’un hayatını ve zaferlerini anlatan *Zafername*’lerle karşılaştırılarak okunması gerektiği hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kafesoğlu 2001: 700-701.

hanedan mensubu hanımlara gösterdiği muamelelere bakarak da yaklaşmak mümkündür. Bu önemli şahsiyetlerin savaş sonrası Emîr Timur esaretinde geçen süreçte karşılaştıkları muamele bize Mara'nın akıbeti hakkında da bir fikir verecektir.

Emîr Timur'un gerek kendisinin gerekse oğul ve torunlarının yaptıkları evliliklere özel bir önem verdiği, bu evlilikleri yaparken gelinin nesebini göz önünde bulundurduğu bilinmektedir (Yüksel 2010b: 2048). Bu noktada birçok Osmanlı kroniği ve Yezdî'nin Bayezid'in Mara'dan olma büyük kızı ile Emîr Timur'un torunu Ebu Bekir Mirza'nın evlendirildiği veya söz kesildiğinden bahsetmeleri konumuz açısından önemlidir (Yezdî 2013: 397; İdrîs-i Bitlisî t.y.: 143; Hoca Sadeddin 1279: 186; Müneccîmbaşı 1995: 143). Böylece iki hanedan akraba duruma gelmektedir ki bu Emîr Timur tarafından Osmanlı Hanedanına değer verildiğinin açık bir göstergesidir. Bundan başka Yezdî ve el-Hüseyî, Emîr Timur'dan hakaret görmek bir yana o zamana kadar Hıristiyan kalan Mara'nın Emîr Timur'un yüzü suyu hürmetine Müslüman olduğunu ve Bayezid'in yanına gönderildiğini ifade etmektedirler (Yezdî 2013: 398; el-Hüseyî 2011: 33).

Emir Timur, 1393'de Bağdad üzerine yürüdüğünde en büyük düşmanlarından birisi olan Ahmed Celayir'in tüm hanımlarını⁷ (Yezdî 2013: 222), Ankara Savaşı sonunda Şehzade Mustafa'nın nişanlısı olan Ahmed Celayir'in kızını (Yezdî 2013: 396), sefer dönüşünde yine büyük rakiplerinden Kara Yusuf'un hanımını (Yezdî 2013: 422) esir almıştır. Ancak bu hanımlara Emîr Timur'un kötü muamele ettiğine dair kaynaklarda bilgi yoktur. Kaynaklar Kara Yusuf'un oğlu Yar Ali ve Celayir Ahmed'in oğlu Nur el-Verd'in ise Emîr Timur ve torunlarının elinde uğradıkları feci son hakkında bilgiler verirler (el-Hüseyî 2011: 40-41; Yezdî 2013: 422-423). Buna göre Emîr Timur'un, hanımları, bir cezalandırma aracı olarak görmediği düşünülebilir. Aksi halde Emîr Timur'un hışmından bu hanımların, Mara'dan daha azına maruz kalmayacakları açıktır.

Görüldüğü üzere Şâm'deki sıradan bir eğlence noktasından yola çıkarak, olayın içerisine Bayezid'in haremını de katarak geliştiren ve önceki kaynaklarda mevcut olmayan bu rivayeti diğer kaynaklara aktaran en eski kronik yazarı İbni Arabşah'tır. Bununla birlikte küçük yaşlarda iken ailesiyle birlikte Şâm'da esir edilerek Türkistan'a götürülmesi nedeniyle Emîr Timur'a son derece olumsuz bakan ve eserinde objektif olamayan müellifin ifadeleri burada da şüpheyle karşılanmalıdır. 1412'de Osmanlı ülkesine geçerek Çelebi Mehmed'in yanına gelen İbni Arabşah, onun musâhibi ve şehzade hocası olarak Çelebi'nin ölümüne kadar (1421) Osmanlı hizmetinde kalmıştır. İnalçık'ın ifadesine göre bu süre

---

⁷ Bu noktaya dikkatimizi çeken Yrd. Doç. Dr. Ali Rıza Yağlı'ya teşekkür ederim.

zarfında müellif Bayezid ve Emîr Timur hakkındaki Osmanlı rivayetlerini duymuş ve eserine nakletmiş görünmektedir (İnalçık 2016: 155).

Ancak bize göre İbni Arabşah öncesinde bu rivayetlere yer veren her hangi bir Osmanlı kaynağı bulunmaması nedeniyle tersi şekilde bu rivayetlerin İbni Arabşah tarafından uydurulmuş ve Osmanlı kaynaklarına geçmiş olması da muhtemeldir. 1421’de vatanı olan Şam’a dönen müellif, 1438’de Mısır’a geleerek, İbn Tagrıberdi ile yakınlık kurmuş ve eserlerinden ona parçalar okumuştur (Kafesoğlu 2001: 699). Muhtemelen İbn Tagrıberdi’nin eserine Mara hakkında rivayet bu yolla geçmiştir. Konuyu bu kaynaklardakine benzer şekilde nakleden *Anonim Tevârih-i Âli Osman*’lar, Gelibolulu Mustafa Âli, geniş ölçüde Türk kaynaklarından yararlandığını bildiğimiz Chalkokondyles ve *Bir Yeniçeri’nin Hatıratı*’da kendilerinden önce yazılan bu eserlerden etkilenmişlerdir. Rivayete değişen içeriklerinde yer alan birçok hayalî unsurlarla dikkat çeken 16. Yüzyılda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi ve Theodoros Spandunis’in eserleri ise kendilerinden önceki eserlerde konu ile alakalı nakledilenleri daha da abartarak, olaya yarı çıplaklığı ve çıplaklığı da ekleyerek, içki sunma olayını ise ortadan kaldırmak suretiyle hadiseyi en uç noktaya taşımış kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Netice olarak Emîr Timur’un değer vererek dünürlük münasebeti kurduğu, akraba olduğu bir hanedanın üyesine karşı onları küçük düşürecek bir davranışta bulunması mantıklı gelmemektedir. Ayrıca ilgili rivayete ilk kez yer vermekle birlikte İbni Arabşah’ın kendisi dahi Emîr Timur’un, huzurunda başkasının haremını konuşmayı, diplomatik yazışmalarda ise kendi haremını söz konusu etmeyi hoş karşılamadığını ifade etmektedir. Emîr Timur’un en büyük düşmanları olan Celayir Ahmed’in hanımı ile kızına ve aynı şekilde Kara Yusuf’un hanımına her hangi bir kötü muamelede bulunduğu dair kaynaklarda kayıt olmaması ve birçok kaynakta Çağatay âdetince kendi eşine içki sunmanın ayıp sayılmadığının ifade edilmesi Mara’ya bu mecliste en azından aşağılama kastıyla bir hareketin yapılmadığını göstermektedir. Bundan başka rivayetin İbn Arabşah ile ortaya çıkışı ile tespit edebildiğimiz kadarıyla en uç noktaya taşındığı Theodoros Spandunis arasında eklenen-çıkarılan unsurlar sebebiyle görülen mahiyet farkı da dikkat çekicidir ve rivayetin güvenilirliğini azaltan bir faktördür.

KAYNAKÇA

Ana Kaynaklar:

📖 *Anonim Tevârih-i Âli Osman*. Yay. F. Giese. Haz. Nihat Azamat. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1992.

- 📖 Âşıkpaşazâde. *Tevarîh-i Âl-i Osman*. Yay. Nihal Atsız. İstanbul: Türkiye, 1949.
- 📖 *Bir Yeniçerinin Hatıratı*. Çev. Yay. Haz. Kemal Beydilli. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2003.
- 📖 Chalcocondylae. *Historiarum Libri Decem*. Immanuelis Bekkeri: Bonnae, 1843.
- 📖 El- Hüseyî Ca'ferî b. Muhammed. *Târih-i Kebîr*. Çev. İsmail Aka. Ankara: TTK, 2011.
- 📖 Gelibolulu Mustafa Âlî. *Kitâbü't- Târih-i Kühü'l-Ahbâr*. Haz. Ahmet Uğur, Ahmet Gül, İbrahim Hakkı Çuhadar, Mustafa Çuhadar. Kayseri: Kayseri Üniversitesi, 1997.
- 📖 Grekçe Anonim. *16. yy.'da Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi*. Haz. Şerif Baştav. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1973: 1373-1512.
- 📖 Hoca Sadeddin Efendi. *Tac'üt Tevârih* 1. İstanbul, 1279.
- 📖 İbn Kemal. *Tevârih-i Âl-i Osman IV. Defter*. Haz. Koji Imazawa. Ankara: TTK, 2000.
- 📖 İbn Tagrıberdi. *En-Nücûmu'z-Zâhire*. Çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge, 2013.
- 📖 İbni Arabşah. *Acaibu'l Makdur fi Nevaib-i Timur*. Çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge, 2013.
- 📖 İdrîs-i Bitlisî. *Heşt Bihişt* I-II. Haz. Mehmet Karataş, Selim Kaya, Yaşar Barış. Ankara: Betav, (t.y.).
- 📖 Kostenekçi Konstantin. *Stefan Lazareviç: Yıldırım'ın Emrinde Bir Sırp Despotu*. Çev. Hüseyin Mevsim. İstanbul: Kitap, 2009.
- 📖 Müneccimbaşı Ahmed Dede. *Camiü'd Düvel*. Haz. Ahmet Ağırakça. İstanbul: İnsan, 1995.
- 📖 Neşri Mevlana Mehmed. *Cihannüma*. Haz. Necdet Öztürk. İstanbul: Çamlıca, 2008.
- 📖 Oruç b. Âdil. *Oruç b. Âdil Tarihi Üç Osmanlı Tarihi*. Haz. Nihal Atsız. İstanbul: Ötüken, 2011.
- 📖 Salih Çelebi Celâl-zâde. *Hadikâtü's-Selâtîn*. Haz. Hasan Yüksel, H.İ. Delice. Ankara: TTK, 2013.
- 📖 Spandunis Theodoros. *Osmanlı Sultanları*. Çev. Necdet Balta. İstanbul: Kitap, 2015.
- 📖 Şâmî Nizameddin. *Zafernâme*. Çev. Necati Lugal. Ankara: TTK, 1986.
- 📖 Yezdî Şerefüddin Ali. *Zafernâme*. Çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge, 2013.

Araştırma-İnceleme Eserler:

- 📖 Aka, İsmail. *Timur ve Devleti*. Ankara: TTK, 1991.
- 📖 Cezar, Mustafa. *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı 1*, Ankara: TTK, 1991.
- 📖 Deinmend, İ. Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi 1*. İstanbul: Türkiye, 1971.
- 📖 Emecen, Feridun M. "İhtirasın Gölgesinde Bir Sultan: Yıldırım Beyezid." *Osmanlı Araştırmaları*. XLII. (2014): 67-92.
- 📖 Gibbons, Herbert A. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. Ankara: 21. Yüzyıl, 1998.
- 📖 Hammer, Joseph Von. *Büyük Osmanlı Taihi 1*. İstanbul: Üçdal, 1992.
- 📖 İnalçık, Halil. *Has-bağçede 'Ayş u Tarab*. 2. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür, 2016.
- 📖 Kafesoğlu, İbrahim. "İbni Arabşah." *Meb İA*. V/II. Eskişehir: Devlet Kitapları. (2001): 698-701.
- 📖 Keskin, Mustafa Çağhan. "Osmanlı Sarayı'nda Bir Sırp Prenses: Mileva Olivera Lazarevic." *Bilgi* 82 (2017): 269-301.
- 📖 Köprülü M. Fuad. "Yıldırım Beyazid'in Esareti ve İntiharı Hakkında." *Belle-ten*. 1. 2 (1937): 591-603.
- 📖 Köprülü, M. Fuad. "Yıldırım Bayezid'in İntiharı Mes'eleli." *Belleten*. 7.27 (1943): 591-599.
- 📖 Lamartine. *Osmanlı Tarihi*. 2. Baskı. İstanbul: Toker, 1991.
- 📖 Pala, İskender. *Şah ve Sultan*. İstanbul: Kapı, 2012.
- 📖 Suçkar, Tarkan. *Emir Timur Yıldırım Bayezid*. Ankara: Kripto, 2015.
- 📖 Uluçay, M. Çağatay. *Padişahların Kadınları ve Kızları*. İstanbul: Ötüken, 2011.
- 📖 Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Osmanlı Tarihi I*. 1. Baskı. Ankara: TTK, 2011.
- 📖 Yüksel, Musa Şamil. "Dönemin Arap Kaynaklarına Göre Ankara Savaşı." *Tarih İncelemeleri Dergisi* XV.1 (2010a): 351-369.
- 📖 Yüksel, Musa Şamil. "Türk Kültüründe 'Levirat' ve Timurlularda Uygulanışı." *Turkish Studies* 5/3. (2010b): 2027-2058.
- 📖 Zinkeisen, J. W. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1*. Çev. Nilüfer Epçeli. İstanbul: Yeditepe, 2011.

The Position of Women in the Social and Political History of Ghana *Gana'nın Sosyal ve Siyasi Tarihinde Kadınların Rolü*

Usman ABASS*

Assist. Prof. Dr. Füsun ÇOBAN DÖŞKAYA **

Özet

1961 yılında kurulan Amerikan Barış Gönüllülerinin resmi amacı ABD'yi diğer devletlere tanıtmak ve az gelişmiş ülkeler için işgücü sağlamaktır. Ancak bu kurum Soğuk Savaş sırasında Sovyetler Birliği'ne karşı silahsız bir kuvvet olarak kullanıldı. Gana, Amerikan Barış Gönüllülerinin ilk gönderildiği ülkedir. Bunda kuşkusuz, Gana'nın Sahra altı Afrika'sında 1957'de sömürge egemenliğinden bağımsızlığını kazanmış ilk ülke olmasının ve geleceğinin umut verici gözükmesinin etkisi vardır. Gana Afrika'nın önemli ülkelerinden biridir ancak cadılığa inanıldığı ve "cadı kamplarının" olduğu bir yerde kadın olmak zordur. Bu çalışma, Gana'nın sosyal, ekonomik ve siyasi tarihlerinde kadınların konumunu sömürgecilikten bugüne kültürel ve politik değişiklikler dönemi ile incelemektedir. Ganalı kadınlar bağımsızlık öncesi ve sonrası dönemde siyasete önemli katkıda bulunmuş ve 1950'lerden bağımsızlığa dek ulusun milliyetçi duygularını oluşturma konusunda aktif olarak yer almışlardır. Dördüncü Cumhuriyet, ülkenin sosyo-ekonomik kalkınmasına kadınların katılımında bir artışa tanık olsa da, kadınların sayı ve varlıkları düşük kalmaktadır. Çalışma, bu nedenle, kültür ve siyasi güçlerin toplumsal cinsiyet dinamiklerinin, Gana toplumunda kadınların kimliklerini, isteklerini, çıkarlarını ve kendi kaderlerini tayin ediş biçimlerini araştırmaktadır. Çalışmada, ayrıca, Ganalı kadınların ulusal meselelerde marjinalleştirici rolü ile daha sonra 1993'te eşitlik ve katılım vaadiyle demokratik yönetime geçişin kadınların istek ve kimliklerinin seslerini şekillendirişi arasındaki ilişkiyi incelemektedir.

Anahtar kelimeler: Gana, Kadın, Siyaset, Cadı Kampları, Toplumsal Cinsiyet

Abstract

The official aim of the US Peace Corps established in 1961 was to introduce the United States to other countries and to provide a workforce for underdeveloped

* Dokuz Eylül University, M.A. student, Social Sciences Institute, usman_abass@yahoo.com

** Dokuz Eylül University, Faculty of Letters, American Studies Department,
fcdoskaya@hotmail.com

countries. However, they were used as an unarmed force during the Cold War period against the Soviet Union. Ghana is the first country to which United States Peace Corps, volunteers were sent. Undoubtedly, it has got something to do with the fact that Ghana is the first country in sub-Saharan Africa to gain independence from colonial domination in 1957, and that its future looked promising. Ghana is one of the important countries of Africa, but it is difficult to be a woman in a place where the belief in witchcraft is widespread, and there are "witch camps." This study examines the position of women in the social, economic and political histories of Ghana, through a period of cultural and political changes, from colonialism to date. Ghanaian women made a significant contribution to the politics of pre- and post-independent Ghana, and they were actively involved in building the nation's nationalistic sentiments from the 1950's through to independence. Although the Fourth Republic is witnessing an increase in women's participation in the socio-economic development of the country, their numbers and substance remain low. The study, thus, examines how the gender dynamics of culture and political forces have shaped women's identities, ambitions, interests, and self-determination within the Ghanaian society. Also, the study seeks the affinity between the marginalizing role of women in national affairs, and later how the transition to democratic governance in 1993, with a promise of equality and inclusiveness, has shaped the voices of women's ambitions and identities.

Keywords: *Ghana, Women, Politics, Witch Camps, Gender*

Many studies have been made on the political development of Africa. However, much is yet to be done with regards to the indispensable position and the role of women and the continuing efforts they are showing for an identified voice in national issues. This study compares the socio-political position of women before and during colonialism, during the decades of several political transformations through civilian regimes and military interventions, to how traditional cultural practices are playing against women's rise to top-level leadership in Ghana. Such socio-political prejudices against Ghanaian women have created an asymmetrical relationship, where the weaker continues to be subordinated and denied the freedom and individualism to transform power-based ideologies to challenge the dominant force. It is in this context that the study looks at the current dynamics of culture, politics, and gender issues against women within the national political discourse of Ghana.

1. The Precolonial Period

The area demarcating Ghana was habitable since the early Stone Ages, i.e., about 50,000 years ago. Bands of wandering migrants with superior technology were able to impose themselves on earlier inhabitants, exerting their supe-

riority on them. The Akan and Ga-Dangme were the first distinct people to emerge in the region around the tenth century (Gocking 2005: 11). The diffusion of iron technology, from these wanderers, around the fourth century C.E, enhanced farming in the rainforest and contributed to the development of specialization, urbanization, state formation, and territorial expansion (Gocking 18).

Gold mining was one of such new specializations to have developed in the rainforest around the fourteenth century C.E. and had a profound impact on state formation and trade in the region. Trade in gold stimulated long-distance trade by establishing trading links between different vegetation zones of West Africa. Notably, trade in gold, salt, and kola nuts flourished and extended to areas of the Niger bend, Mali, Songhai, areas of Hausa-land, the forest area of Ghana, to the Barbary Coast of North Africa. One significance of the trade was that it led to the rise of local currencies. *Cowry shells*, for instance, became the medium by which these trades were carried out. According to Roger S. Gocking for example, the discovery of these *cowry shells* from the Indian Ocean in the settlement mounds at *Kisoto* in the Volta Basin, dating as far back to the fourteenth century, indicate the magnitude of the trade (Gocking 2005).

The attempts at controlling the north-south trade routes, which had begun in earnest as early as the thirteenth century, closely connected the individual tribes and ethnic groups and eventually set in motion the formation of sedentary settlements and state formation. It was along this line of configuration that Meyerowitz posited that the sister states of Dagomba, Mamprussi, and Mossi were founded around the fourteenth to the middle of the fifteenth century in the basin of the White and Black Voltas. Also, Bono and Banda states were also established to the south of the Black Volta towards the end of the thirteenth century, likewise, the Adansi oral tradition, out of which the Akan peoples are perceived to have originated (Boahen 1966: 215). On the other hand, Jack Goody asserted that it was rather the influence of the Mande-speaking invaders from the north and the northwest over the indigenous peoples that led to the formation of states, such as Mamprugu, Dagbon, Nanumba and Gonja (quoted from Gocking 2005: 19-20) in northern Ghana. The Mande speakers were believed to be of Bambara origin and may have originated from the then disintegrating empire of Mali.

The Gonja state became an important trade hub in the region from the sixteenth to about the eighteenth centuries. Its principal market town of Salaga became an important trade terminus for caravans and traders coming from the rainforest and the northern Sudan. Items of trade in Salaga included gold, salt, clothing, and slaves. The Salaga slave market reached its peak during the Atlan-

tic Trade era and became a famous slave market for acquiring slaves for shipment to the new world. According to Adu Boahen, “the eighteenth century was the golden age of Salaga and eastern Gonja, Dagomba, and north-eastern Asante, mainly because of their trade with the Hausa states and Bornu.”(Boahen 1966: 220)

Similarly, some closely related states with similar social, political and military organizations emerged around Kumasi, from the sixteenth and early seventeenth centuries. These countries, included Tafo, Amakom, Ohwim, Asantemanso, Kwaaman, etc., and became part of the Asante Empire (Boahen 217). The Akan state of Asante had become a dominant political force in the south of the region by the seventeenth century, forming the Asanti Confederacy. By the eighteenth century, most of the independent states in the north had come under the authority of the Asante Confederacy. Except for the Fante, which in itself is part of the Akan speaking group, more powerful kingdoms did not develop in the coastal area of Ghana even though there was considerable migration into this region (Gocking 2005: 24).

Thus, Boahen emphasized that the Akan, the Ga, the Ewe and the Gur speaking peoples of northern Ghana all evolved in Ghana more than a thousand years ago, and did not sleep until the Europeans arrived. They had developed communication networks, experimented and adapted defined social and political institutions, mined and exploited the natural resources, established commerce with one another and formed states (Boahen 1966: 215-216). The indigence of the region had lived in some isolated and self-contained societies and were bonded by a sense of community and kinship. David Kimble for instance, affirmed that all of the various states to have emerged had their own outlined political system, with political power or authority in most cases wielded by the Chiefs, in whose bosom are laid political power (Kimble 1963: 125). The character of the indigenous political pattern formed was as described by Daryll Forde, classified into three main types. First, there were the small-scale, politically autonomous local communities. Second, were the “dispersed tribal societies,' without any central organs of government, but linked to one another through ‘traditions of kinship and related religious dogmas and social exchanges supporting the moral values of kinship.’” And the third was the politically centralized state, subjected to the authority of a ruler (Kimble 126).

2. The Colonial Era: British Rule (1874-1957)

Ghana, until 1957 was called the Gold Coast. The name “Gold Coast”, was first used by the Dutch in the seventeenth century (Bourret 1960: 1). The name signified the abundance of gold in the territory, which attracted the Europeans. Like in most West African countries, Ghana’s climate had an enormous impact on the political and social organization of the people. The presence of mosquitoes and tsetse fly inhibited the movement of goods and services. Beasts of burdens such as donkeys and horses could not be used for transport or could cavalry to exert political influence; instead, transport had to be by human portage until the arrival of the modern system of transportation (Boahen 2000: 5).

The encounter with the European countries from the 15th century onwards, particularly with the British, changed the political and social development of the individual states found on the Gold Coast. In pursuit of “riches” beyond the European continent, these countries set sail across the Atlantic Ocean, resulting in the development of the Atlantic trade. The Portuguese were the first to set foot on the shores of the Gold Coast in 1471, followed by the French, the English, the Dutch and the Danes. The Swedes and Brandenburgers followed and built fortifications (Gocking 2005: 26). These Europeans initially, came to trade the territories spices, gold, ivory and slaves with European textiles, mirrors, iron bars, brassware, copper and iron products (Gocking 2005). Confrontations ensued between these European countries as they attempted to establish a trading monopoly on the coast. First, in 1637 the Dutch successfully dislodged the Portuguese from the Elmina Castle and subsequently expelled them from the Gold Coast in 1642. Also, in 1850 and 1872, the Danes and the Dutch respectively, handed over their holdings on the Gold Coast to the British voluntarily, because they deemed managing their castles and holdings quite expensive on the coast. Thus, by the eve of the French Revolution, Britain had remained as the only European nation on the coast.

The local states had fought and resisted the European presence on the Gold Coast. However, the latter’s superiority in firearms proved vital in annexing the local states. Gold Coast was declared a British Crown Colony in 1874 after the British successfully suppressed all potential sources of conflict with the native states. For the next 83 years (1874-1957), Gold Coast came directly under British imperialism. Colonialism under Britain made extensive alterations to the pattern of social life in African societies, which affected the role of women within the African societal context. The gender dynamics of cultural changes imposed by the colonial administration undermined the traditional sources of power women generated, leading to marginalization and subordination of women politically.

The institutionalization of the colonial government at the onset restricted and deprived both males and females of some basic rights in Ghana. For example, both genders could not vote, stand for formal political positions, deprived of education, and in most cases, they were offered insufficient employment (Fallon 2003: 527). However, labor required to run and maintain the established institutions forced the colonizers to extend education to the indigenes. The British opted to train the male population over their female counterpart. Thus, the colonizers contributed to class differences by rewarding those who attended colonial schools and offered men power and political advantages. Audrey Smock in the 1970's identified that the effects of colonial intervention over time limited access of women to higher education with the result that the vast majority of top professional and administrative posts were held by men (quoted from Oppong 1975: 71).

When World War II broke out, it had a profound impact on the material welfare and political development of the Gold Coast (Dan-Bright 1998: 110). The Gold Coast had supported the British during the Second World War with both personnel and finances and fought side by side with the British troops. For instance, it is estimated that the Gold Coast had contributed £340,715 as voluntary gifts, £205,000 in war-saving certificates, and £815,000 in interest-free loans; on top of this, the Gold Coast gave over 65,000 men to the various services during the war (Bourret 1960: 143-146; Boahen 2000: 153).

3. The Growth of Nationalism and Independent Ghana

World War II created inflationary tendencies and led to economic crises such as shortage of imported goods, the appearance of black markets, and the high cost of living (Bourret 1960: 154). Also, a significant proportion of the men, who had served in the British army during the war, also had had the opportunity to learn technical and clerical skills, which proved valuable to the Gold Coast cause. The failure of the British Government to fulfill its promises of granting these ex-servicemen jobs upon their return, the colonial government's reluctance to release the cocoa monies held in Britain for the development of the Gold Coast. In 1947-1948, the government's decision to cut down cocoa trees affected by the swollen shoot disease angered many farmers, traders and the unemployed. What compounded the case was also the continued exploitation of the mineral deposits by expatriate mining firms and the steady elimination of the ordinary Ghanaian from the economic field by European, Syrian and Lebanese companies (Boahen 2000: 156). These develop-

ments led to agitations against the British government to quicken the pace of granting the colony its independence.

The agitations culminated and resulted in the 1948 riots, where Syrian and European shops and properties were vandalized. Disturbances in Accra lasted for three days, and saw 29 persons killed, 237 injured, and property damaged amounted over £2,000,000 (Bourret 1960: 168-169). The government responded, by arresting six of the UGCC leaders, which included Nkrumah, J.B. Danquah, William Ofori Atta, Akufo Addo, Ako Adjei, and E. Obetsebi Lamptey. The government blamed them for the riots, described them as communist-inspired agitators, and detained them for about eight weeks. They were popularized by this event and became famously known as the "Big Six" (Boahen 2000: 163; Bourret 1960: 169).

From 1947 until independence in 1957, political parties of disparate ideologies, but with the same core purpose of attaining freedom sprang. It began in 1947 with the UGCC, the CPP in 1949, the Muslim Association Party (MAP), the Anlo Youth Organisation (AYO), the Togoland Congress (TC) and the Northern's People Party. Following the 1948 riots, the British Government constituted the Watson Commission, under the chairmanship of Mr. A.K. Watson, to investigate the reasons for the riots and make recommendations. The Commission affirmed that the causes of the riots were not only political, but economic and social, and made recommendations toward an accelerated autonomy of the Gold Coast. However, the proposal received opposition from the particular conservative element of the British administration (Bourret 169-170).

Thus, the rejection of the Watson Commission's findings and recommendations led to setting up of the Coussey Committee in 1949, under the chairmanship of Sir Henley Coussey, an African judge, to deliberate on solving the discrepancies. The Coussey Committee recommended the adoption of British type of representative government to the Gold Coast, but with the unicameral legislature in the colony. It suggested a less radical approach and its wisdom was praised and accepted by the British government (Dan-Bright 1998: 114). However, Kwame Nkrumah rejected the recommendations of the Committee, and described the resultant 1950 Constitution as "bogus and fraudulent", and demanded that "the people of the Gold Coast be granted immediate self-government, based on the Statute of Westminster" (Boahen 2000: 170). Based on the stand taken by the Nkrumah, the British colonial government persecuted the CPP activists, and in 1950 gagged two CPP presses, imprisoned its editors, and arrested, tried and sentenced Nkrumah to prison terms (Boahen 171). While in prison elections were held in 1951 and Nkrumah won. The victory compelled the British administration to release him to form a government. The

path to independence has now been set. The CPP went on to win the 1954 and 1956 elections. Nkrumah eventually won independence for Ghana on 6 March 1957.

The Gold Coast became Ghana on 6 March 1957. Ghana is a name taken from the great Sudanic Empire of Ghana, which existed from the fifth to the thirteenth century, northwest of modern Ghana in the Sudanic zone of West Africa (Gocking 2005: 1). This feast was not attained on a silver platter, but by the sacrifices of men and women who stopped at nothing to see their country liberated from the shackles of imperialism.

Ghana is located in West Africa. It has a land size of approximately 238,535 km². Linguistically, the people of Ghana are composed of two principal sub-families; the Gur and the Kwa groups of languages, north, and south of the River Volta respectively. The Kwa group is further divided into the Akan, the Ga-Adangbe, and the Ewe sub-groups. The Gur is also divided into three; Gurma, Grusi, and Mole-Dagbani (Boahen 2000: 1-2). Besides the languages of the Kwa and Gur units, there are some smaller language groups, which appear to be quite distinct from those of the major groupings (Bourret 1960: 10).

Accra has been the nation's capital since 1877 when the capital was moved from Cape Coast by the British imperialists. Ghana has ten administrative regions. The country's overall population per the 2010 Population and Housing index stood at 24,658,823.¹ Several languages and dialects are spoken in Ghana by the over 80 ethnic groups found there. However, the English language is the official language of the land with eleven² local languages having the backing of the government and used at various educational levels. Furthermore, Ghana's human development index shows a likely outcome and even a better projection for the future. UNDP's Human Development Index, which measures a country's life expectancy, the level of education, and standard of living, places Ghana's international average above that of countries in Sub-Saharan Africa (UNDP 2015: 2-4). Conversely, the Gender Development Index shows that women lag behind their male counterparts in access to education and earning a decent standard of living (UNDP 5). Ghana practices a unitary presidential constitutional democratic form of governance.

The political history of modern Ghana, like that of many other countries both in Africa, Europe, and Asia was a period of constant political and economic instabilities. Democratically elected regimes, which sought to side-lined

---

¹ Bk.Ghana Statistical Service, 2010 Population & Housing Census, Sakoa Press (2012): 1.

² These eleven government-sponsored languages are *Akuapem Twi*, *Asanti Twi*, *Dagaare*, *Dagbanli*, *Dangme*, *Ewe*, *Ga*, *Gonja*, *Kasem*, *Mfantse*, and *Nzema*.

identified bureaucratic groups, such as those of the military and the police from openly engaging in national politics risked been usurped from power by these bodies. Thus, these groups, i.e., the army and the police, assumed the mantle of power to intermittently disrupt politics in the country based on their political and economic judgment of the state of the nation at a given period. The constant interference in national politics, by especially the military coupled with their adopted strategies, exerted fear, panic, and intimidation to other citizens of the land, especially women and the youth.

The end of the First Republic ushered in an extended period of coup d'état regimes interspersed with short periods of attempts at the multiparty constitutional rule. From independence in 1957 to the threshold of the Fourth Republic in 1993, the military wing has had a longer ruling period than civilian regimes. The government changed hands five times during this period. The two civilian regimes were the Progress Party, from 1969 to 1972, and the People's National Party, from 1979 to 1981. The rest were three military take-over governments, namely, the National Redemption Council/Supreme Military Council I & II; Armed Forces Revolutionary Council from June to September 1979; and the Provisional National Defence Council also from 1981 to 1993. In some instances, the military intervened to bring down a military government. For example, in 1979, the military brought down a military regime (Hettne 1980: 187). Thus, the general description of Ghana's political scene from 1960-1993 was, to use Naomi Chazan's description of African political scene within this period, replete with examples of failed democratic experiments and with persistent demands for democratic rule (Chazan 1989: 327). However, the democratic path taken by the people of Ghana since 1993 has successfully been sustained into an exciting political environment, beaconing political hopes in the sub-region worthy of emulation. Three political ideologies characterize politics in Ghana; these are socialism, liberalism, and populism.

4. Women in Traditional Ghana Society

African nations are deeply characterized by gender, class, ethnicity, religion and various other dimensions of identities (Mama 2005: 99). However, historical records in Africa have shown the existence of little or no significant gender inequality in traditional African society, rather the complementary role of women to men (Machakanja 2015: 201). Traditionally, women have served as queen mothers, queens, and in some areas were political chiefs holding offices in towns and villages, and they have served in high positions in the economic life of their societies and engaged in farming or trade. For the most part, Gha-

naian women are singularly autonomous, self-reliant and achievement-oriented.

Christine Oppong, Christine Okali and Beverly Houghton for instance, have described the southern Ghanaian scene concerning women's roles in the economic activity, the independence of women, the high degree of equality between the sexes, and the sharing of financial responsibility. Women were expected to work to raise their levels of living, to be prolific child-bearers, and at the same time responsible for housework (Oppong vd. 1975: 71-72). Again, these women also participated in women's community associations, which allowed for links among women across geographical locations, and they often drew on these links, as well as their political positions, to challenge indigenous and colonial authorities (Fallon 2008: 81).

Within the Akan groups, for instance, the political office was occupied by both men and women. Agnes Aidoo postulated that in the Akan politics, women held an important post; the office of the *ohemaa*, literally female ruler. The female leader derived her position from the matrilineal social organization and had the power to confer political status on the male chief. The *ohemaa* occupies the senior of two stools, which serve jointly as the source of political authority in the state. She was required to hear all legal cases involving the sacred oath of the state and entitled to her separate court, where she was assisted by male and female counselors and functionaries (Aidoo 1977: 1-2). Emmanuel Akyeampong and Pashington Obeng suggested that the very existence of the queen mother at the highest level of state organization signifies the perceived complementarity of power as both male and female (Akyeampong ve Obeng 1995: 490).

Some women, who ruled in succession successfully as chiefs in the Asante polity of Dwaben, include Ama Sewa, Afrakuma Panyin, and Ama Saponmma (Akyeampong ve Obeng 490). The most successful of these queen mothers is Yaa Asantewaa, queen mother of Edweso under the Asante Confederacy. And among the Dagbons of the north, women shared the privilege of nobility and aristocracy by been chiefs of Gundogo, Kpalaga, Kukulogo, and Sasegele (Vieta 1999: 265).

5. Women of Ghana During Colonialism under Great Britain

From the onset of colonization, girls were exempted from attending school because the colonial authorities were only interested in training men for governance and administration. By the time women were allowed to get enrolled in the education system, the educational gender gap was quite considerate. A

different set of subjects were offered for study by either sex and had a profound impact on the development of national political consciousness. Beatrix Allah-Mensah posited that under colonialism women were taught subjects related to managing the home and denied them the right to gain access to the required training needed for full-fledged political activism (Allah-Mensah 2005: 12-13). However, some women received Western education and occupied high status, became opinion leaders, and started to form associations to address their concerns, but the majority of women, on the other hand, remained illiterates largely and were concentrated in self-employed ventures, such as petty trading and farming.

Women activists, such as Evelyn Mansa Amarteifio and Mabel Ellen Dove-Danquah, traveled to England for high education to pick up active political position. Thus, by traveling, women became aware of the range of anti-colonial movements in Britain, where many were organized and in some cases led by British women activists (LaRay 1987: 442).

The establishment of the British administration juxtaposed it on the indigenously society and introduced financial requirements, political prohibitions, judicial decisions, religious attitudes, and patterns of behavior and values. Western habits, European dress styles, modes of thought and organization were some of the British traits adopted by the locals (Kimble 1963: 132-134). Women were not left out of adapting to these cultural changes. Women founded organizations, such as the Ladies Mutual Club in Sekondi, and Young Ladies' Christian Association (Kimble 134-149). One of the organized Women's groups to have emerged under colonialism was the Native Ladies of Cape Coast (N.L.C.C.). It was a women's voluntary association formed to address the plight of women.

The group was mainly made up of elite women, such as Mary Barnes, Eliz Waldron, and Kate Swanzy, who were not passive and sought to reform both indigenous and colonial patriarchies. The association was pro-democratic in its activities. The N.L.C.C. for instance, elected women officials, which included presidents, secretaries, and treasurers, and advertised their meetings in newspapers, and held formal meetings. In the nineteenth century, the group, relied on the "Ladies Column" in *The Western Echo* newspaper to articulate and spread their interest. The newspaper gendered the public for the betterment of females and signified women's struggles aimed at liberating women from the tentacles of patriarchy (Akurang-Parry 2004: 466-474).

Women featured prominently in the fight for independence. The British government's decision to impose conditional sales (by which women were

forced by the European and Syrian firms to buy some goods they did not want before given those that they needed) on the petty traders and the *Makola* market women in particular. In 1948 when the riot broke out, these women became irritated and actively joined the riots to loot and boycott imported European wares. Again, following the arrest of Nkrumah and the other members of the “Big Six” in 1948, a woman and a seamstress by profession, Hannah Cudjoe, led a group of women, including Akua Asabea Ayisi, A. Ankrah, and Ama Nkrumah, to organize rallies across the country. They demanded their release and collected funds for the defense of the arrested UGCC leaders, even though there was a ban on public meetings. The women’s protest against the detention of the male political activists was the first of its kind in the Gold Coast. The women marked themselves as nationalist and held an open political demonstration (Vieta 1999: 127-131).

In 1949, Kwame Nkrumah and the Committee of Youth Organisations (CYO) of the UGCC, of which Hannah Cudjoe was a stalwart, broke away from the UGCC to form CPP on June 12. As part of the editorial of Nkrumah’s newspaper, the *Accra Evening News* were Mabel Ellen Dove, Akua Asabea Ayisi, and other women, who wrote articles in support of the independence struggle and criticized the British administration. Also, when Nkrumah was imprisoned following his denunciation of the Coussey report and his constant radicalized political ideologies in 1950, these brave women traversed the length and breadth of the country and enrolled men and women into the CPP’s Women Section and the Youth League. They mounted political platforms and advocated for support for Nkrumah, and where necessary, especially with Hannah Cudjoe, she cooked for the group (Vieta 132).

The political activism of these women enabled Nkrumah to win the 1951 elections while still in prison. For their efforts, Sophia Doku, Mrs. Leticia Quaye, Mrs. Hannah Cudjoe and Madam Ama Nkrumah in May 1951 were appointed as propaganda secretaries of the CPP. Nkrumah went on to win the subsequent elections in 1954 and 1956 and won independence in 1957.

6. Situation of Women in Modern Ghana

The emergence of the market economy that initially provided raw materials to Britain, and which required more hands to manage the cocoa farms and the mining sector introduced hired labor. Men dominated the new middle class that developed, and it brought wealth, individual choice, and independence, and advanced status in the society to be concentrated in the hands of men. Thus, Takyiwaa Manuh opined that in the post-independence economy

of Ghana, women have been in constant conflicts with successive regimes over their significant economic undertakings in their pursuit to gain wealth, economic independence and autonomy (Manuh 1993: 177).

The reason for such conflicts was in the fact that women emerged as the greatest losers of both the political and economic transformations that took place. Mansah Prah, for instance, noted that about 23 percent of the literate population were women in 1989; thus, the majority of those who remained lacked education, training, and skills and the majority of women remained in agriculture and selling. The lack of women's access to education accounted for about 85% of them as traders across the country engaging in activities like petty trading, food processing, and marketing food crops (Prah 1996: 412-413).

Women were kept out of top-level positions in the formal employment sector and were expected to be housekeepers, do secretarial jobs and to serve as attendants. For example, the government of Ghana Gazette of 1971 attests to such job discrimination. In January 1971, the National Archives of Ghana, advertised for a job opening for the position of a receptionist and was emphatic that they needed a female to fill that position. The advertisement read as follows:

Qualification- A female Ghanaian between the ages of 30-40 years; should be in possession of at least the Middle School Leaving Certificate or its equivalent, a keen sense of responsibility; should have an interest in people from all walks of life, be able to speak good and fluent English. Proficiency in at least one Ghanaian Language other than the candidates own will be an advantage. Duties- To receive visitors who call at the offices of the National Archives in Accra and to give them the necessary guidance and directions, and to carry out any other duties which may be assigned to her from time to time (PRAAD 1971: 5).

Similarly, in 1971 the Ghana Broadcasting Corporation published a vacancy that needed to be filled for commercial, managerial slot:

Qualifications- Applicant must either a) be a graduate with a degree in Economics or Business Administration... b) ... c) have experienced in the advertising business. He must have very good knowledge of the market in Ghana and must be able to advise potential advertisers on campaign planning on radio and television. He (sic) must be a good salesman, capable of selling radio and television time and ideas to potential advertisers. He (sic)

must be a manager and administrator in the business sense (PRAAD 1971). (our emphasis added and italicized).

Again, in the Electoral and Local Government Reform report submitted by the NLC toward moving the country to a democratic rule in 1969, there was a deliberate attempt at the exclusion of women from the administration of the land. In the appointment of the Chairmanship of Regional Councils, for instance, the Commission, emphatically stated “We, therefore, recommend that the chairman of a regional council and *his* deputy should be elected from among the members of the council and should hold office for one year.” (ADM 1969: 10).

Ergo, the socioeconomic and political system bequeathed to Ghana at independence came with a male face. Kathleen M. Fallon opined that women’s primary concerns such as health, education, discrimination, low wages, land tenure, and conditions of the informal sector, never became priorities for the government (Fallon 2003: 528).

Women’s political and voluntary groups and associations, such as the Ghana Women’s League, the National Federation of Gold Coast Women, the Federation of Ghanaian Women (FEGAWO), the All Women’s Association of Ghana (AWAG), and the 31st December Women’s Movement sprang up in post-independent Ghana. They focused on attaining equal rights and opportunities for women in economic, social and political structures, and to struggle against the structures, laws, norms, and practices, which oppress women. However, women and their groups became victims of attacks, especially under the military regimes that came to power. Takyiwaa Manuh affirmed that these accusations and attacks on women were manifested clearly during the 1970s under the period of the Supreme Military Council I & II, during the brief period of the Armed Forces Revolutionary Council, and reached its peak under the PNDC regime, which intervened in 1981 (Manuh 1993: 177).

Mansah Prah concerted that, under the military governments, women managed to survive by relying on ties of patronage, social networks and their femininity in their trading activities to establish the dominance of the distribution of the economy, which was soon viewed as a threat to male dominance. Under Generals Acheampong and Akuffo (NRC/SMC I & II respectively), it was evidenced that women used their sexual wiles to obtain trading licenses and other favors from the military officers, and were accused and chastised in the media for using their ‘bottom power’ to do business (Prah 2004: 32).

Under Rawlings’ AFRC, the nation’s socioeconomic retrogress was attributed the high prices of goods and the high cost of living to the “greed” and

“evils” of women traders (Dan-Bright 1998: 213). Women were heckled by soldiers and vigilante groups, to the extent that the AFRC decided to raze Makola market and attempted to revise the entire domestic market structure (Chazan 1983: 282). Traders, who violated the government’s directives had their goods seized and disciplined. Such traders, mostly women, had their heads shaved, subjected to public humiliation, and sometimes stripped, paraded and flogged in public (Dan-Bright 1998: 213).

In 1981, “the Second Coming” of Rawlings under the PNDC sent fear and panic among the people, especially, the market woman, who had once suffered under Rawlings’ AFRC regime.³ When the market women attempted to demonstrate their support for the revolution, they were met with a bitter, hostile behavior. The *Makola* market women drove to Burma camp when they arrived at the barrier to the Recce headquarters at the Gondar Barracks; the soldiers ordered them to return within three minutes or face the consequences.⁴ They were chased out because authorities considered them as enemies of the people and the state. They were accused of being the primary cause of profiteering and cheating in the society. Their opened show of support to the PNP where they made donations of various sums of money to the proscribed People’s National Party (PNP) suggested they were against the revolution, and they were accused of selling milk, rice and other commodities above the control price, ranging from 200 to 500 percent.⁵

No one took the views of traders themselves into account as they were persistently depicted as hoarders, profiteers, and enemies of the revolution. The economic measures of the various regimes unfairly victimized women. Mrs. Kate Parkes, general secretary of the Young Women’s Christian Association (YWCA), shared the same sentiment. She noted that the canker and evil of “kalabule” were introduced by a few influential economic giants for their financial interest and gains, and therefore, the women selling in the hot sun in the markets were not the real culprits or agents of “kalabule.”⁶

Democratization process is meant to promote equity and more balanced gender participation in the political life by assessing the position of women and men in democratic processes. However, women have persistently been ex-

---

³ Bk. *The Ghanaian Times*, Friday, January 1, 1982. No. 7,473. (Accra).

⁴ Bk. “Makola Mums’ Demo Flops-Troops Chase ‘em out of camp,” *The Ghanaian Times*, Thursday, January 7, 1982. No. 7, 478.

⁵ Bk. “Makola Mums’ Demo Flops-Troops Chase ‘em out of camp,” *The Ghanaian Times*, Thursday, January 7, 1982. No. 7, 478.

⁶ Bk. Tom Dorkenoo, “A Way of Dealing with ‘kala’,” *The Ghanaian Times*, Tuesday, January 5, 1982, p. 3.

cluded from the processes in Ghana. Ergo, there are a lot of socio-cultural challenges that obstruct the engagement of women in the active democratization process in Ghana. Among these cultural impediments, including a high level of illiteracy, sexual exploitation of women in politics, poverty, domestic responsibilities, and the age-old stereotype attitudes and behaviors of a different gender role in the societies.

One of such cultural impediments is the absence of clothing for women in certain cultural celebrations and events. This occurs mostly in the celebration of puberty rites among the Krobo and Ashanti ethnic groups, where young girls are paraded half-naked and decorated with beads with their breasts exposed. These ceremonies marked the entry of young women into adulthood.

Again, one of the cultural impediments that obstruct women's political activism in Ghana is poverty and the domestic burden imposed on them. For instance, in Ghana, available statistical information suggests that one in four women (27%) married before the age of 18.⁷ This together with age-old discriminatory traditional practices against women, such as witchcraft, female genital mutilation (FGM), and widowhood rites inhibits freedom and liberty of women. The widowhood rites in the three northern regions of Ghana, most especially, violate the human rights of women and put them under psychological and emotional torture. According to the Widows and Orphans Movement (WOM), women accused of killing their husbands are tortured. They are stripped naked, their hairs shaved and humiliated at the market square, forced to stay with the corpse for some days, and compelled to drink concoctions prepared with leaves, hairs and fingernails of their late husbands⁸ to prove their innocence.

Also, closely-tied to the widowhood rite is witchcraft, where women most especially, are accused of evil acts and banished from the society into separate witch camps in the outskirts of the regions. There are seven famous witch camps in Ghana, and almost all of them are located in the Northern Regions; Kpatinga, Kuku, Nabuli, Gushegu, Gambaga, Gnani, and Bonyasi witch camps. These camps have been in existence for over a century. The camps are run by *tindanas*, leaders capable of cleansing an accused woman so that not only is the community protected from any witchcraft, but the woman herself is safe

---

⁷ Bk. "Push for Affirmative Action Bill heightens as world marks int'l Women's Day", <http://www.myjoyonline.com/news/2017/March-8th/push-for-affirmative-action-bill-heightens-as-world-marks-intl-womens-day.php>

⁸Bk. <https://www.modernghana.com/news/298544/widowhood-rites-still-rife-in-northern-regions.html>

from vigilantes.⁹ There are about 800 women and 500 children in every camp.¹⁰ All of these traditional and cultural practices prevent women from freely socializing in a “mix-environment” with men.

A bold attempt was made by a businesswoman, Madam Akua Donkor, to contest the 2012 presidential elections as an independent candidate. Her participation in that election proved positive for future elections. The important outcome of the 2016 elections to the Ghanaian women was for the first time, the involvement of independent and autonomous women political parties. Akua Donkor, after her first endeavor in 2012, went on to found the Ghana Freedom Party (GFP). Likewise, Mrs. Rawlings founded and led the National Democratic Party (NDP).

For twenty-five years now, since Ghana’s Fourth Republic came into existence, women in political and civil service positions are challenged by open demand for “sex” before the appointment, exploited, and alleged to have offered “sex” for obtaining higher political office, thereby overlooking their academic and political competence. For instance, the appointment of Madam Charlotte Kesson-Smith Osei, the first ever female Electoral Commission Chairperson of Ghana, in 2015, by the then President John Dramani Mahama of the National Democratic Congress (NDC), was met with a barrage of insults and sexual allegations from the opposition, National Patriotic Party (NPP) Member of Parliament for Assin North, Kennedy Agyapong in June 2016. Addressing NPP party supporters at Asokwa in Kumasi, in the lead up to the 2016 elections, he charged that the EC Chair was ‘incompetent’ and would not have been appointed if she had not had “sex” with somebody in higher authority. He claimed officials in government told Charlotte Osei to “bring your buttocks in exchange for the EC Chair position.”

However, she supervised what is now known as the freest and transparent elections in Ghana’s political history. Meanwhile, the elections of December 7, 2016, were won by the then opposition NPP. Until a time when these negative socio-cultural and political constraints against women are addressed, women will continue to play ‘secondary’ political roles even in democracies, and remain confined largely in the informal economic sectors.

---

⁹Bk.Kati Whitaker, Ghana witch camps: Widows’ lives in exile, <http://www.bbc.com/news/magazine-19437130>, 1 September, 2012.

¹⁰Bk.Simon Holmes, “Thousands of women accused of being WITCHES are rounded up and forced to live out the rest of their lives in squalid prison camps in Ghana”, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3781821/Thousands-women-accused-WITCHES-rounded-forced-live-rest-lives-squalid-prison-camps-Ghana.html>, 9 September, 2016.

Conclusion

The exclusion of women and girls from key political and economic decisions results in awry outcomes that do not offer any significant redress to female issues. Men alone cannot address the multiple political, economic, and social challenges that beset our societies today. Addressing these challenges requires the collective efforts of both women and men working together in a “mix-manner.” Democratic equality can only be achieved by way of rational political competition, devoid of vilification of minorities, and a sense of gender participation.

The study would like to make recommendations based on the “subordinate” premise of women in Ghanaian society, which could lead to an increased involvement of women in the democratic political space at the policy-making level. It is the wish of the study that such recommendations would become useful, not only for women aspiring political life, but also governments, policy initiators, civil society, NGOs, women’s movements, and any party interested in women issues.

Political analysts and a lot of literature are in agreement that political quotas for women are the surest way of offering women equity in politics. To this end, governments and political parties have resorted to voluntary party quotas to engage women in politics. This approach, to a larger extent, has been to win the votes of women as voters and not necessarily to empower them politically. It suffices, therefore, to recommend that constitutional quota entrenchment requiring at least 35% parliamentary seats, ministerial, districts, and municipal positions should be allocated for women. Furthermore, in the least form of it, the Tanzanian quota model could be emulated in Ghana, whereby parliamentary seats are reserved for women for some years to expose them to political deliberations, after which they run and contest elections on their own.

Also, political parties should walk the talk and not merely politicize women’s issues in their manifestoes, but entrench women’s participation and representation beyond women’s wings to include conventions of nominating at least 40% of women in all party positions.

Again, female education should be pushed to a greater height, especially from Senior High School level, to include political studies, since it is the transitional point to receiving University studies. Most of the time a higher percentage of female students at the Senior High School level are concentrated in studies related to managing the home in the field of catering, basketry, bead making, Calabash arts, and sewing. Thus, leaving few women furthering their studies in governance and politically related fields at the tertiary level. It is,

therefore, recommended that in all of these vocational and 'home economic' options of the Senior High School level, history, politics, and governance studies should be made compulsory to expose, especially the female student, to the requirements and tenets of politics. Also, a greater presence of women in academia in the fields of history and politics could serve as a motivation for other females to pursue similar paths and eventually land in top political positions.

Furthermore, women should identify themselves as women with different sets of concerns by unearthing their political self-consciousness and advocate for their implementation. According to the Ghana Living Standards Survey, women suffer the most from poverty in the country. This means that access to financial resources and capital inhibit women's political progress and participation. Therefore, potential female politicians should get their networking on the spot to get funding for running political campaigns to promote the cause of women.

Again, democracy cannot develop fully before addressing women issues; the two must go in tandem. The Government, through the Ministry of Gender, Children and Social Protection, development partners, traditional authorities and institutions, women groups, and civil society, in general, should do more to ensure equal rights for both male and female by fighting discriminatory traditional customs. These customs continue to marginalize women as inferior to men, and the increasing menace of marrying off promising and young females to older men causing them to drop-out from schools and ruining their future.

Lastly, the democratic space should include the informal economic arena dominated by women. Women make up over half of the informal economic sector in Ghana, where they earn their living for themselves and their families. Economic interventions in the form of taxation and distribution of merchandise items are greatly influenced by political decisions. Thus, government and its stakeholders should consult these market women and traders before formulating economic policies that have the potential to deprive some women of their source of livelihood.

KAYNAKÇA

- ADM, 5/3/174, "Report of the Commission of Inquiry into Electoral and Local Government Reform, Part III, Accra, (1969): 1-66."
- Abass, U. "*Gana'da Kimlik ve Siyaset: 1969-1993 Demokratik Geçiş Döneminde Milli Siyasette Kadının Konumu.*" (*Identity and Politics in Ghana: The Position of Women in National Politics Through a Period of Democratic Transition, 1969-1993*) Unpublished MA Thesis, Dokuz Eylül University Social Sciences Institute, İzmir (2017).
- Aidoo, A. A. "Asante Queen Mothers in Government And Politics In The Nineteenth Century." *Historical Society of Nigeria* 9.1 (1977): 1-13.
- Akurang-Parry, O. K. "Aspects of Elite Women's Activism in the Gold Coast, 1874-1890." *Boston University African Studies Center* 37.3 (2004): 463-482.
- Akyeampong, E. and Obeng, P. "Spirituality, Gender, and Power in Asante History." *Boston University African Studies Center*. 28.3 (1995): 481-508.
- Allah-Mensah, B. "Women in politics and public life in Ghana." Friedrich Ebert-Foundation. Accra (2005).
- Boahen, A. A. "A New Look at the History of Ghana." *Oxford University Press on behalf of The Royal African Society. African Affairs* 65.260 (1966): 212-222.
- Boahen, A. A. *Ghana: Evolution and change in the nineteenth and twentieth centuries*. Ghana: Sankofa (2000).
- Bourret, F. M. *Ghana: The Road to Independence, 1919-1957*. Oxford Press (1960).
- Chazan, N. "Democracy in Africa: A Comparative Perspective on Nigeria and Ghana." *Springer. Policy Sciences*. 22.3/4 (1989): 325-357.
- Chazan, N. *An Anatomy of Ghanaian Politics: Managing Political Recession, 1969-1982*. Westview Press (1983).
- Dan-Bright, S. D. "Ghana in Search of Development: The Challenge of Governance, Economic Management and Institution Building." *Sweden: Reprocentralen HSC, Uppsala*. (1998): 85-251.
- Fallon, M. K. "Transforming Women's Citizenship Rights within an Emerging Democratic State: The Case of Ghana." Sage Publications. *Gender and Society*. 17.4 (2003): 525-543.
- Fallon, M. K. (2008), *Democracy and the Rise of Women's Movements in Sub Saharan Africa*. The Johns Hopkins University Press (2008).
- Ghana Gazette*, January 1971.

- 📖 *Ghana Statistical Service*. "2010 Population & Housing Census." Sako Press, May 2012.
- 📖 Gocking, S. R. *The History of Ghana*. Greenwood Press (2005).
- 📖 Hettne, B. "Soldiers and Politics: The Case of Ghana." *Journal of Peace Research*. Sage Publications. 17.2 (1980): 173-193.
- 📖 Kimble, D. *A Political History of Ghana: The Rise of Gold Coast Nationalism, 1850-1928*. Oxford Press (1963).
- 📖 Laray, D. "Women in Freetown Politics, 1914-61: A Preliminary Study." *Journal of the International African Institute*. 57.4 (1987): 439-456.
- 📖 Machakanja, P. "Contested Spaces: Gender; Governance and Women's Political Engagement in Postcolonial Africa." In Kenneth Omeje (ed.) "The Crises of Postcoloniality in Africa." Dakar: CODESRIA. (2015): 197-215.
- 📖 Mama, A. "Gender studies for Africa's transformation." In Mkandawire, T. (ed.). "African Intellectuals: Rethinking Politics, Language, Gender, and Development." CODESRIA. (2005): 94-116.
- 📖 Manuh, T. "Women, the State and Society under the PNDC." In E. G. Boadi (ed.). "Ghana Under PNDC Rule." CODESRIA. (1993): 176-195.
- 📖 Oppong, C., Okali, C., and HOUGHTON B. "Woman Power: Retrograde Steps in Ghana." Cambridge Press. *African Studies Review*. 18.3 (1975): 71-84.
- 📖 Praad, RE 8/2/842, Vieta, Kojo T. *The Flagbearers of Ghana: Profiles of One Hundred Distinguished Ghanaians*. Accra: Ena Publications (1999).
- 📖 Prah, M. "Women's Studies in Ghana." *Women's Studies Quarterly*. 24.1/2 (1996): 412-422.
- 📖 Prah, M. "Chasing Illusions and Realising Visions: Reflections on Ghana's Feminist Experience." *Gender Activism and Studies in Africa*. (2004): 27-40.
- 📖 *The Ghanaian Times*, January 1982.
- 📖 Undp. "Human Development Report, Ghana." (2015): 1-8.
- 📖 "Push for Affirmative Action Bill heightens as world marks int'l Women's Day," 08.03.2017.
<http://www.myjoyonline.com/news/2017/March-8th/push-for-affirmative-action-bill-heightens-as-world-marks-intlwomensday.php>, 13.03.2017.
- 📖 "Widowhood rites still rife in Northern regions", (30.09.2010), <https://www.modernghana.com/news/298544/widowhood-rites-still-rife-in-northern-regions.html>, 09.03.2017.

- 📖 “Ghana Witch Camps: Widows’ lives in exile”, (01.09.2012), <http://www.bbc.com/news/magazine-19437130>, 20.07.2017.
- 📖 “Thousands of women accused of being WITCHES are rounded up and forced to live out the rest of their lives in squalid prison camps in Ghana” 09.09.2016.
- 📖 <http://www.dailymail.co.uk/news/article-781821/Thousands-women-accused-WITCHES-rounded-forced-live-rest-lives-squalid-prison-camps-Ghana.html>, 20.07.2017.

Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme *Rethinking the Retreat of Plague Epidemics from Ottoman Territories*

Prof. Dr. Mesut AYAR*
Arş. Gör. Yunus KILIÇ**

Özet

Dünya tarihinin en dehşet verici hastalığı olan veba, çoğu yerde olduğu gibi Osmanlı toprakları için de XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, artık neredeyse yerel, demografik açıdan etkisiz ve hatta sıradan bir hastalık durumuna gelmişti. Veba, can kaybı bağlamında eski etkisini kaybetse de hastalıktan duyulan korkunun getirdiği psikoloji ve bundan kaynaklanan önlemlerin toplumsal ve ekonomik zararları devam etmiştir. Osmanlı topraklarında 1920'lere kadar görülmeye devam eden vebanın eski tesirini yitirmesinde devletin 1840'lardan itibaren karantina başta olmak üzere başarıyla uyguladığı çeşitli tedbirlerin etkisi büyüktür.
Anahtar Kelimeler: *Veba, Osmanlı İmparatorluğu, karantina, kordon, dezenfeksiyon.*

Abstract

As one of the most terrifying diseases of world history, plague has become local, less deadly and even a mundane one for Ottoman territories after the second half of the nineteenth century like many other places. Though the death toll decreased, psychological effects as well as social and economic damages related to measures taken to prevent the disease continued. Quarantine and other measures taken by the state after 1840s had been crucial to eliminate the effects of plague outbreaks which continued to exist until 1920s.

Keywords: *Plague, Ottoman Empire, quarantine, sanitary cordon, disinfection.*

Veba, dünya tarihinde insanlığa en fazla korku salan, çoğu zaman salgın halinde yayılan ve bugün dahi birçok ülkede (örneğin Madagaskar ve Latin Amerika ülkeleri) yerleşik bulunan bulaşıcı ve ateşli hastalığa verilen isimdir. İnsanoğlu-

* Kırklareli Üniversitesi, Tarih Bölümü, mesutayar@hotmail.com

** Kırklareli Üniversitesi, Tarih Bölümü, yunuskilic@klu.edu.tr

na yaşattığı dehşetten ötürü XIX. yüzyıla kadar ölüm oranı yüksek birçok salgın hastalık için kullanılan genel bir isim olan vebanın (plague), Avrupa Tarihi için dönüm noktalarından Kara Ölüm'ün (Black Death) muazzam etkisi nedeniyle bu isimle de anıldığı olmuştur. Osmanlı kaynaklarında veba ile birlikte taun adı da geçmektedir ki aslında taun bugünkü manasıyla vebanın (bubonic plague) karşılığıdır. Birkaç türü olan vebanın Kara Ölüm veya taunu ifade eden türü bubonic (hıyarcıklı) olanıdır. Hastanın boyun, koltukaltı ve kasıklardaki lenf bölgelerinde oluşan yumrular (buboes) nedeniyle hıyarcıklı veba olarak bilinen bu tür, tarih boyunca en yıkıcı salgınlara yol açmıştır. Ancak hıyarcıklı veba dışında pnömonik (zatürreli) ve septisemik türleri de son yüzyılda etkili olmaya başlamıştır. Bu çalışmada hıyarcıklı veba inceleme konusu olduğundan bundan sonra yalnızca veba olarak isimlendirilecektir.

Veba genellikle sıcak yaz aylarında daha büyük bir tehdit haline gelirken soğuk geçen kış aylarında salgınlar sınırlı etkide olagelmıştır. Yine de hastalığın ortaya çıkışı ve yayılımını mevsimsel olarak kategorize etmek zordur. Veba üzerine yapılan çalışmalar her şeyden evvel kemirgenleri etkileyen bir hastalık olduğunu ve insanlara bu kemirgenlerden geçen pireler yoluyla bulaştığını ispatlamıştır. Bu nedenle hastalığın önlenmesine yönelik en fazla kabul gören tedbirler ise fare ve kemirgenlerin kontrolü, hijyen kurallarına riayet ve aşı olarak kabul edilegelmiştir. Bir liman kentinden başka liman kentlerine ve hinterlanda ya da iç kesimin dağlık bölgelerinden yine liman kentlerine fareler marifetiyle hızla bulaşan vebanın yayılma rotası dikkat çekici bir surette kara ve deniz ticaret yolları olmuştur.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde yapılan klinik çalışmalarda hastalığa neden olan bakteri, bulaşma süreçleri ve tedavisine yönelik belirli ilerlemeler kaydedilir. O günlere değin Avrupa'da vebanın Yahudilerin kuyuları zehirlenmesi sonucu olduğu ya da havada oluşan kötü kokulardan kaynaklandığına (miyazma teorisi) dair çok çeşitli inançlar hâkimken yeni bilimsel tespitler mikrop teorisinin kesin zaferini ilan etmiştir (Byrne 2008: 75). Üçüncü büyük salgın sırasında Fransız Pasteur Enstitüsü'nden İsviçreli Alexandre Yersin ile Alman Robert Koch ile çalışan Japon S. Kitasato Hong Kong'ta yaptıkları tetkiklerde aynı günlerde hastalıkla ilgili benzer sonuçlara ulaşarak neden olan bakteriyi tanımlamışlardır. Kitasato bulgularını daha önce yazsa da Japonca ve İngilizce yayımlar ancak Yersin makbul bir dergide Fransızca yayımlayınca övgüler ona gider (Bollet 2004: 24,25; Byrne 2008: 74). Başlangıçta Pasteur'den mülhem *Pasturella pestis* adı verilen bakteri 1971'den itibaren A. Yersin'e ithafla *Yersinia pestis* olarak literatüre geçer (Bollet 2004: 24,25).¹ Bakterinin tanımlanmasından baş-

---

¹ Ayrıca Veba, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sihiye-i Umumiye, İstanbul 1326: 1.

ka hastalığın kemirgenlerden pireler yoluyla bulaşması ile ilgili daha kesin çözümlenmeyi 1890'larda yaptığı çalışmalarla Paul Louis Simond ortaya koyar. Yine başka bir Japon Ogata aynı sonuca benzer zamanlarda ulaşır. *Xenopsyllacheopsis* adı verilen tropikal kemirgen pireleri hastalığın kesin vektörü olan tanımlanır (Kohn 2008: 311; Bollet 2004: 25). Bu çalışmalar neticesinde daha önceleri sezgisel olarak öne sürülen ya da bir dereceye kadar kabul gören, hastalığın fare ve benzeri kemirgenlere konan mikroplu pirelerin bu hayvanlar ölünce en yakın kan kaynağına yani insanlara yönelmesiyle oluştuğu ispatlanmış olur. Hastalığın tedavisine yönelik araştırmalar da bu dönemde sürerken, önceleri çok da başarılı olmayan ve %50 hayatta kalma şansı veren penisilin kullanılmış, 1937 tarihinde kullanılmaya başlanan antibiyotik tedavisiyle, zamanında yapılmışsa hastanın kurtarılma şansı %90'lara yükselmiştir (Hays 2005: 342).

Tarih boyunca irili ufaklı sayısız veba salgını meydana gelirken tıp tarihi literatürüne kesin olarak girmiş üç kıtalararası salgın (pandemi) bulunmaktadır: VI. yüzyılda yaşanan Jüstinyen Salgını, XIV. yüzyıldaki Kara Ölüm ve 1860'larda patlak verip 1890'larda şiddetlenen ve 1960'lara kadar etkileri süren Üçüncü Veba Salgını. İlk iki salgının metin analizleri dışında hıyarcıklı veba olduğunu tıbbi araştırmalarla kanıtlayan çalışmalar, bununla ilgili az da olsa bulunan şüpheleri ortadan kaldırmıştır (Herbeck vd. 2013). Bunlardan başka çok şiddetli ya da sınırlı etkide sayısız veba salgını kayıtlara geçmiştir. Avrupa'da Kara Ölüm'ün etkilerinin XVII. yüzyıla kadar sürdüğü öne sürülmektedir. Avrupa şehirlerindeki son büyük salgınlar 1651'de Barselona, 1665'te Londra, 1679'da Viyana, 1703'te Amsterdam, 1720-22 arasında Marsilya ve 1770-71 arasında Moskova'da görülmüştür. Bu dönemde yaşanan salgınlarla mücadele özellikle alınan karantina, kordon ve dezenfeksiyon tedbirleri şeklinde olmuş; bu tedbirlerin sürekliliği ve bu sayede daha hijyenik koşulların oluşturulmasıyla veba Avrupa topraklarından çekilmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti de Kara Ölüm başta olmak üzere kuruluşundan yıkılışına değin birçok veba salgınıyla yüzleşmek durumunda kalmıştır. Orhan Gazi'nin Bursa'da bu hastalıktan ölümü (İnalçık 2010: 71), Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'da salgın olması nedeniyle şehirden ayrılıp sefere çıktığı veya yine vebadan kaçabilmek için Balkanlar'da ordusuyla bir kentten bir kentte geçtiği de görülmektedir (Lowry 2003: 103). Kara Ölüm'den sonra da veba ile karşılaşmaya devam eden Osmanlılar XVIII. yüzyılda özellikle Avrupalı devletler ve konsoloların baskı ve teşvikleriyle belli önlemler almaya çalışsa da bu hem bilinçli bir tercih olmamış hem de önlemler bir ölçüde yetersiz kalmıştır. Daha etkili ve organize tedbirlerin alınmaya başladığı 1840'lardan sonra ise salgınların sayısı ve yıkıcılığı tedricen azalmıştır. Ne var ki ne hastalık önlemleri alınır alınmaz

birden ortadan kaybolmuştur ne de alınan önlemlere rağmen veba özellikle üçüncü pandemi sırasında Osmanlı topraklarını es geçmiştir.

Yüzyıllar boyunca bütün dünyada etkili olan veba salgınları insanlık tarihinin şekillenmesinde önemli roller oynamıştır. Bu önemin aksine bu alanda yapılan çalışmalar ise sınırlı kalmıştır. Salgın hastalıklara gerek popüler gerek akademik ilgi salgının demografik açıdan verdiği tahribatın boyutu nispetinde olagelmıştır. “Hastalık” ya da “salgın” kavramlarının insanlık tarihinin ayrılmaz bir parçası olduğunu vurgulayan pek az tarihçi olmuştur. Bunlardan en önemlisi kuşkusuz *Dünya Tarihi* eseriyle bilinen William McNeill’dir. 1976 yılında ilk kez yayınlanan *Salgınlar ve Halklar (Plagues and Peoples)* kitabıyla salgın hastalıkların tarih disiplini ve insanlığın yeryüzündeki serüveni açısından ufuk açıcı bakış açıları ortaya koyan McNeill kabaca kronolojik bir sırayla mikroplar ve insanlar arasındaki karşılıklı ilişkiyi özetlemiştir.

Bizde XX. yüzyılın başlarından itibaren vebanın niteliği ve tarihteki seyrini ortaya koymaya yönelik çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye’nin yayınladığı *Veba* adlı risale bunların kayda değerlerindedir. Besim Ömer’in *Servet-i Fünûn Dergisinde* yayınladığı *Veba-Taun* adlı makale de bu türden bir yayındır. Cumhuriyet döneminde de genellikle hastalığın tarihteki seyrinin anlatıldığı birkaç yayın bulunmaktadır. Süheyl Ünver, “Türkiye’de Veba (Taun) Tarihçesi Üzerine” adlı çalışması ile Sabire Dosdoğru’nun “Veba Pandemileri” adlı makalesi burada sayabileceğimiz diğer çalışmalardır.

Salgın hastalıklara yönelik çalışmalar belli bölgeler ya da şehirler özelinde yapılan, ayrıntılı döküm ve analizden ve bütünlüklü bakış açısından uzak kalmıştır. Daha doyurucu bazı çalışmalar da insani kayıp açısından daha dramatik olan salgınlara yönelik olmuştur. Şunu söylemekte fayda var ki Batı literatüründe de durum bu anlamda farklı değildir. Kara Ölümle ilgili sayısız eser varken sonraki dönemde görülen salgınlar ve bunların etkilerine yönelik incelemeler sınırlı kalmıştır.

Kara Ölüm’ün Osmanlı ve Türk topraklarındaki etkisine yönelik yine artan bir ilgi söz konusudur. Ancak bu çalışmalar erken dönem kayıtlarının yetersizliği ve birçok Osmanlı kaynağının hastalık hakkında suskun kalması nedeniyle daha çok Bizans kroniklerine dayanmaktadır. Bunlar arasında Heath Lowry’nin “XV ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı Şehir Hayatında Vebanın Etkisi” adlı makalesi, Feda Şamil Arık’ın “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları” makalesi, Gisele Marien’in “The Black Death in Early Ottoman Territories: 1347-1550” adlı yüksek lisans tezi ile Nükhet Varlık’ın “Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453–1600)” isimli

doktora tezi ve Nuran Yıldırım'ın bu konudaki birkaç makale ve maddesi örnek olarak verilebilir.

Daniel Panzac'ın Osmanlı topraklarında XVIII. yüzyılın başından XIX. yüzyılın ortalarına kadar görülen veba salgınları üzerine yaptığı çalışması ise belli sınırlılıklara sahip olmakla birlikte oldukça etkileyici bir eserdir. Daha çok konsolos raporları ve yabancı arşiv belgelerine dayanan çalışması için Osmanlı arşivlerini kullanmayan Panzac bu yönüyle eksik kalmıştır. Yine de bu dönemde görülen veba salgınlarını, salgın odaklarını, yayılış biçimlerini ve alınan önlemleri nüfus dinamikleriyle birlikte etkileyici biçimde ortaya koymuştur.

Öte yandan Panzac, 1843-44 yıllarından sonra Osmanlı'da vebanın görülmemesi tespitinde bizce yanılmaktadır. Zira yukarıda belirttiğimiz gibi üçüncü pandemi sırasında Osmanlı toprakları da etkilenmiştir. Panzac bir yandan Batılı kaynakların söylemiyle alınan önlemlerin yetersizliğinden bahsederken bir yandan da bu önlemlerin birkaç yıl içerisinde salgınların yok olmasında başarılı olduğunu söyleyerek bir çelişkiye düşmüştür (Panzac 1997: 243, 248). Ayrıca hastalığın ortadan kalkışıyla ilgili mikrobun muhtemelen zayıfladığı tespiti de tartışmaya açıktır. Onun eserini yazdığı 1985 yılından sonra Yersiniapestisin evrimiyle ilgili yapılan mikrobiyolojik çalışmalar neticesinde mikrobun uzun yıllar içinde bir evriminden söz edilebilse de bunun kısa bir süre içinde olmayacağı açıktır. Bu açıardan bakıldığında Panzac'ın bıraktığı yerden başlayarak onun görmediği kaynakları da kullanacak olan çalışmamızla hastalığın ortadan kalkışıyla ilgili insani çabanın rolü soruşturularak cevabı hâlâ verilemeyen soruna bir katkı yapılması hedeflenmektedir.

Hatırlamakta fayda var ki Avrupa'da yaşanan salgınlar da bir çırpıda ortadan kalkmamıştır. Etkin sağlık önlemlerinin henüz işleme konulmadığı nispeten erken dönemlerde, önlemlerden bağımsız olarak vebanın bir bölgeden çekildiği veya uzun bir süre belli bir bölgeye uğramadığı olabiliyordu. Tam tersine etkin önlemlerin alındığı geç dönemlerde bile vebanın salgınlar yapmaya devam ettiği de görülebiliyordu. Panzac'a göre Avrupa'da yaşanan salgınlar doğuya kıyasla daha uzun aralıklarla ancak daha şiddetli vuku buluyordu (Panzac 1997: 185-186). Avrupa'da vebanın alınan önlemler sayesinde artık görülmeceğinin düşünüldüğü bir dönemde (1720-22) Marsilya'da yaşanan veba, yetkililerin önlem almada ticari gelir kaybından duydukları kaygıyla bir anlık tereddüt etmeleriyle, şehir ve havalisi için çok yıkıcı bir salgın anlamına gelmişti. Bu tarihten ve tecrübeden sonra veba batı ve kuzey Avrupa'dan uzunca bir süre için çekildi. Ancak Osmanlı tecrübesine benzer şekilde yine çok sınırlı bir olgu olarak görülmeye devam ettiğini gösteren örnekler -1783-84 Dalmaçya kıyıları, 1813 Malta, 1905-1906 İspanya- olmaya devam etti (Kohn 2008: 455-456).

İnceleme dönemimizde üçüncü pandeminin bugünkü Irak ve Suriye topraklarıyla Kuzey Afrika sahillerine sirayet etmesiyle 1860'lardan 1900'lere kadar bu bölgede eskisi kadar olmasa da ağır tahribat verdiği gözlemlenmektedir. Yine XIX. yüzyılda önemli bir veba odağı haline gelen Mısır ve Anadolu'da etkileri sınırlı olsa da çokça salgın gözlemlenmektedir. 1900 yılında İzmir, 1901'de İstanbul ve yine aynı yıllarda Cidde, İskenderiye, Bağdat ve Antalya'daki salgınlar ile 1919 gibi çok geç bir tarihte bile yine İstanbul'da yaşanan "Teşrin-i Evvel Vebası" örneklerden bazılarıdır.

Bu çalışmanın amacı; 1920'lere kadar görülmeye devam eden vebanın eski tesirini yitirmesinde ve Osmanlı topraklarından çekilişinde, devletin 1840'lardan itibaren karantina başta olmak üzere uyguladığı çeşitli önlemlerin etkisinin olduğunu ortaya koymaktır. Bizce karantina, kordon, dezenfeksiyon, mezarlıkların şehir dışına çıkarılması (defn-i envat), yurtdışından yabancı uzman getirilmesi ve yetişmiş sağlık personelinin artırılması gibi uygulamalar ve sağlıkta kurumsal modernleşme çabaları, Osmanlı'nın yıkılışına kadar görülmeye devam eden veba salgınlarının sınırlı bir etkiye sahip olmasına ve giderek azalmasına çok önemli katkılar yapmıştır. Öte yandan bahsi geçen dönemde can kaybı bağlamında eski etkisini yitirse de vebadan duyulan korkunun getirdiği psikoloji ve bundan kaynaklanan önlemlerin toplumsal ve ekonomik zararları devam etmiştir. Zira devlet şehirlerdeki ekonomik faaliyetlerin zayıflaması hatta bazen tamamen durması sorunlarıyla yüzleşmeyi göze alarak karantina ve kordon benzeri uygulamaları sürdürmüştür.

Avrupa'da vebayla mücadele XVII. ve XVIII. yüzyıllarda alınan önlemlerle salgınların önünün büyük ölçüde alınmasıyla başarıya ulaşmış görünmektedir. Bu başarılı örneği tam da bölgeyi daha dikkatli ve yakından gözlemlemeye başladığı dönemde gören Osmanlı devlet adamları salgın hastalıklarla mücadelenin bu türden önlemler ve organizasyon gerektirdiğini düşünmüşlerdi. Devletin diğer düzenleme gerektiren alanlarıyla birlikte artık kesin bir biçimde Avrupalı örneği takip etmeye karar verdiği 1840'lardan sonra alınan önleyici tedbirler sayesinde salgınlarla mücadelede önemli bir yol kat ettiği kuşku götürmez.

Veba, bahsi geçtiği üzere 1840'lardan itibaren etkinliğini yitirmiş olsa da Osmanlı topraklarından tamamen silinmeyip toplumsal ve ekonomik hayata menfi tesirlerde bulunmayı sürdürmüştür. Bu menfi tesirlerin iki yönlü olduğunu unutmamak gerekir. İlk olarak hastalığın doğrudan verdiği ekonomik ve psiko-sosyal tahribattır ki bunun derecesi söz konusu dönemde tedricen azalmıştır. Öte yandan salgınlara karşı alınmak istenen önlemlerle ticari ve ekonomik hayata hatırı sayılır bir darbe vurulması da söz konusudur. Bu açıdan özellikle salgın dönemlerinde karantina ve kordon başta olmak üzere bazı tedbirlerle karşı bir mukavemet isteği de gözlenmektedir. En büyük gelir kalemlerinden

biri olan ticaretin sekteye uğramasını istemeyen devletin tutumu da özellikle bu dönemde çarpıcıdır.

Salgın hastalık çalışmalarıyla ilgili bir diğer boyut da kuşkusuz halkın tepkisidir. Bu meselenin de iki yönü vardır: hastalığa yönelik tepkiler ve alınan önlemlere yönelik tepkilerdir. Burada özellikle “modern” öncesi ve Batılı olmayan toplumlara atfedilen bir kadercilik anlayışının Osmanlı toplumunda olup olmadığı konusu önemlidir. Panzac ve Lowry gibi bu konuda çalışan tarihçiler, Osmanlıların Allah'ın iradesine karşı gelme manasında hastalığı engellemek ya da hafifletmek için tıbbi tedbire yanaşmadıkları sonucuna varırken, B. Bulmuş daha akla yatkın bir şekilde bunun aksini savunmaktadır (Bulmuş 2013: 17-22). Vebanın çok şiddetli vuku bulduğu, özellikle son dönemdeki önlemlerin olmadığı XIX. yüzyılın ortalarına kadar, çaresiz kalan insanların ölümü bekleyişleri gözlemlenebildiği gibi, hastalığın olduğu bölgeden kaçma gibi kabullenmeyişi üzerine kurulu bir tepki türü de görülebilmektedir.² Anadolu'daki toplumsal yapının dinamikleri ile örneğin Arap nüfusun yoğun olduğu bölgenin toplumsal dinamiklerinin farklılığı da hastalığa ve alınan önlemlere yönelik tepkinin çeşitliliğine sebep olmuştur denilebilir. Dolayısıyla Osmanlı toplumunda vebaya karşı verilen tepkiler karmaşık ve bölgelere göre çeşitlidir. Özellikle son dönemlerde halkın ve idarecilerin salgın şüphesi ya da vakası görüldüğünde daha bilinçli ve erken önlem almaya başladıklarıyla ilgili sayısız örnek varken karantina gibi ticaret ve gündelik hayata sekte vuracak önlemler zaman zaman kuşkuyla ve itirazla karşılanmıştı (Panzac 1997: 193,197,198,210, vd.). Burada özellikle dik-kati çeken hastalığı önlemeye yönelik çabalara karşı gelişin kadercilikle değil pragmatik kaygılarla açıklanabilir oluşudur. Nitekim vebanın kendi topraklarından uzak kalmasını isteyen Avrupalı devletler Osmanlı Devleti'nin burada oynadığı sınır rolün farkında olmakla birlikte ticaretin sekteye uğrayacağı düşüncesiyle ilk elde katı tedbirlerin alınmasına karşıydılar (Panzac 1997: 221-223). Öte yandan Avusturya Macaristan Krallığı'nın katı askeri uygulamayla birlikte Osmanlı sınırında uyguladığı sağlık kordonunun Avrupa topraklarını vebadan koruyup koruyamadığı hala tartışmalı olsa da Balkanlarda görülen salgınların sınırın diğer tarafına geçmemesine etki etmiş olabilir (Rothenberg 1973: 16-18).

Halkın alınan önlemler karşısındaki tutumu ile devletin önlem almadaki istekliliği de aydınlatılmayı bekleyen hususlardan biridir. Bazı durumlarda halktan bir kısmının alınacak sağlık önlemlerini Allah'ın dileğine karşı gelmek olarak yorumladığı, bazı durumlarda devletin kendine daha fazla müdahale edeceğini

---

² Bununla ilgili verilebilecek sayısız örnekten İstanbul'la ilgili olan biri için bk. Halil İnalcık, “İstanbul-Türk Devri”, *DİA*, XVIII, 236.

düşündüğü, bazı durumlarda ise tersine hem alınan tedbirlere yardımcı olduğu hem de bilinçsiz olarak sahip olduğu bazı göreneklerin salgın hastalıklara karşı bir önlem niteliğinde olabildiği çok çeşitli bir tepki skalası karşımıza çıkmaktadır (Mcneill 1976: 209-210). Devletin ise salgın hastalıklara karşı mücadele edebileceği araçların ulaşılabilir ve maddi açıdan güç yetirilebilir olduğunda yönetici kadroların da bu araçları içselleştirmesinden itibaren hiçbir surette kaderci bir tavır takınmayarak bütün imkânlarını seferber ettiği öne sürülebilir.

Salgın hastalıkların demografik olmayan etkileri çoğunlukla insani kayıplara nispetle göz ardı edilme eğiliminde olmuştur. Oysa salgın hastalıkların özelde vebanın, Ortaçağ Avrupası'nı insan merkezli bir tabiat anlayışına götüren Rönesans'ın "doğusunda" ya da bir toplumun ölümle ilgili algısında değişime sebep olduğu şekliyle dolaylı etkileri olmakla birlikte ticari ve ekonomik faaliyete vurduğu doğrudan etkilerin de araştırmaya muhtaç olduğu kuşku götürmez (Mcneill 1976: 228). Öyle ki vebanın çok şiddetli yaşandığı bir bölgede üretim ve ticaret faaliyetleri durma noktasına gelirken, daha sonraki şiddetli salgınlar döneminde uygulamaya konan karantina ve kordon tedbirleriyle aynı zararlar gündeme gelebilmiştir. Bu noktada halkı ve devleti alınmayı bekleyen paradoksal bir karar beklemekteydi. Bir yandan alınacak önlemler ekonomiye darbe vurduğu gibi gevşetildiğinde ise yeni vakaların önü açılmış olabilecekti.

Birçok Avrupa devletine nazaran oldukça geç bir tarihte olmasına rağmen Osmanlı Devleti'nde karantina usulünün hayata geçirilmesi, vebanın etkisini yitirmesine sebep olan başlıca gelişmelerdendir. Karantina sözcüğü, "quarante" kelimesinden türemiştir ve bu usulün ilk tatbik edildiği dönemlerde, kırk gün olan bekleme süresini işaret eder (Şehsuvaroğlu 1984: 175). Bilinen ilk uygulamaları VII. yüzyıla dayanacak kadar eski olmakla birlikte, vebaya karşı ilk karantina, XV. yüzyıl sonlarında, doğudan gelen gemilere karşı Akdeniz limanlarında tatbik edilmiştir. İlk karantinalar 1465'te Ragusa'da ve 1485'te Venedik'te, ilk tahaffuzhane de yine Venedik yakınlarındaki Santa Maria de Nezet Adasında oluşturulmuştur (Sarıyıldız 1994: 329; Çıpa 1995: 20). XIX. yüzyılın ortalarına kadar keyfi ve mahallî önlemlerle düzensiz bir hâlde uygulanan karantina usulünü, Paris'te toplanan uluslararası ilk sağlık konferansında modern bir yapıya kavuşturmaya dair ilk adım atılmış, 1866'da İstanbul'da düzenlenen sağlık konferansında ise bilimsel karantinanın esasları tespit edilmiştir (Yıldırım s.460). Bunu izleyen diğer konferanslarla da karantina muameleleri milletlerarası anlaşmalarla garanti ve standart altına alınmıştır.

Osmanlı Türkçesiyle, karantinaya karşılık *usul-ı tahaffuz*, karantina mahalle-ri içinse *karantinahane* veya *tahaffuzhane* terimleri kullanılmıştır. Tahaffuzhaneler, bir şehre salgın hastalığın bulaşmasını veya buradan başka yerlere sırayetini engellemek üzere, şehre giriş ve çıkış yapacakların sağlık durumlarının

belirli bir süre gözetim altına alındığı, bu gözetim sırasında yapılan muayenelerle şüphe çekici durumu saptananların sağlıklılarından ayrılması için alıkonulup tedavi edilmeye çalışıldığı yerlerdi.

Tahaffuzhaneler tüm salgın hastalıklar, ama özellikle veba ve kolera için yapılmış mahaller olup Osmanlı Sıhhiye Meclisi'nin tesis edildiği günlerden itibaren, bu ülkenin topraklarında kurulmuş önemli sağlık kuruluşlarıydı. Bunlardan bazıları yalnızca hastalıkların salgın hâlini aldığı zamanlarda kullanılan geçici tesislerken, bazıları ise uzun yıllar kullanılan, bir nevi salgın hastalıklar için teşkil edilen özel hastaneler olarak görev yapmıştır. Bunlardan Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda hizmet verenler içinde ilk akla gelenleri Kamaran, Beyrut, Basra, Trablusgarp, Klazomen, Sinop ve Kavak Tahaffuzhaneleridir. Ayrıca, kaza ve nahiyelere varıncaya kadar gerektiğinde önemli kavşaklar veya iskelelerde tesis edilen onlarca karantinahane mevcuttu.

1831'de İstanbul'da ve 1835'te Çanakkale'de kurulan geçici tahaffuzhaneler istisna edilirse, 1838 sonlarından itibaren, Meclis-i Tahaffuz emrine verilen İstanbul'daki Kuleli Kışlası ilk tahaffuzhane sayılır.³ Tahliye edilene kadar Sıhhiye Nezareti'nin idare merkezi de olan bu mekân 1842'ye kadar kullanılmış, sonrasında Akdeniz'den gelen gemiler Çanakkale'de, Karadeniz'den gelenler de Anadolu kavağı'nda karantinaya alınmaya başlanmıştır (Sarıyıldız 1993: 26).

Osmanlı Devleti'nde, II. Mahmud devrinde 1831'den itibaren geçici olarak tatbik edilip, doğabilecek tepkilerden çekinildiği için devamlı hâle getirilemeyen karantina usulünün yerleşmesinde, Antuvan Lago adlı Fransız uyruklu doktorun önemli bir rolü olmuştur. Kızkulesi'nde vebalı hastalar için oluşturulan hastanede görev yapan (Göksoy 1999: 53) Lago'nun 1838'de sunduğu bir raporda, Avrupalıların salgın hastalıklarla mücadele yöntemleri anlatıldıktan başka, karantinanın yalnız bir şehir veya vilayetle sınırlandırılmayıp, bütün Osmanlı topraklarını kapsayacak geniş bir teşkilat yapısı sağlandığında başarı getireceği belirtilmiştir (Uludağ 1938: 447; Sarıyıldız 1993: 335). Raporun da etkisiyle Osmanlı sarayı, başta veba ve diğer salgın hastalıkların tahribatından korunmak için en önemli tedbir olarak görülen karantinaların teşkiline böylece karar vermiştir.

1840 yılında Lebib Efendi başkanlığında toplanan Karantina Meclisi'nin ilk işi, İstanbul limanıyla Osmanlı Devleti'nin diğer limanları hakkında bir nizamname düzenlemek oldu. Bu nizamnamede, patenteler, gemilerin uymak zorunda oldukları kurallar, şüpheli veya bulaşık gemiler, mallar, karantina kanunları

---

³ Ahmet Mithat, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'de Karantina Yani Usul-ı Tahaffuzun Tarihçesi", Salname-i Nezaret-i Hariciye, sene 1318, 445; Yıldırım, Nuran, "Tanzimattan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Önlemleri", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, V., 1324.

ve benzeri birçok konu hakkındaki uygulamalar izah edilmekteydi. Ardından karayoluyla gelenler için ayrı bir nizamname hazırlandığı gibi, zamanla gardiyanlar, müdürler ve karantina tabipleri için de ayrı ayrı talimatlar yürürlüğe sokuldu.⁴ Böylece Osmanlı Devleti, veba gibi salgın hastalıklara karşı en etkin korunma yöntemi olan karantina usulünün tesisini gerçekleştirmiş oldu.

Bu tür uygulamalarla devlet olası salgınların önüne geçmeye çalıştığı gibi diğer tedbirlerle birlikte halkı da bilinçlendirmeye çalışmıştır. Devlet çıkardığı nizamnameler, uyguladığı tedbirler ve yeni kurumlarla Avrupa'da yaşanan ölümlerde olmasa da halk nezdinde bir sağlık uyanışı/bilinci yerleştirmeye de gayret etmiştir. *Hıfzıssıhha* kavramının yine aynı dönemde kullanılmaya başlanması ve önemini artırması da bu uygulamaların hayata geçirilmesi sayesinde olmuş hem devlet eliyle hem de gazeteler yoluyla toplumda bir kamu sağlığı bilinci oluşturulmaya çalışılmıştır. Çoğunlukla şarkiyatçı araştırmacıların hastalığın kabul edilmesi ile ilgili Osmanlı devlet ve toplumuna yakıştırdığı kadercı tavır tespiti bütün bunlar düşünüldüğünde şüphe uyandırmaktadır.

Karantina Meclisi (Meclis-i Umur-ı Sıhhiye)'nin ilk uygulamalarında, doğal olarak öncelikle İstanbul'un salgın hastalıklardan korunmasının amaçlandığı görülmektedir. Karantina önlemleri alınırken, bir taraftan da başkent ve çevresinin sağlık durumu kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. İstanbul'da yaşamını yitirenlerin defnedilmesi hakkında, meclis tarafından hazırlanan tezkirelerin kullanılmaya başlanması da önemli bir gelişmeydi. Buna göre, şehirde salgın hastalık ortaya çıktığı zamanlarda, hangi hastalıktan olursa olsun ölümler meydana geldiğinde, durum Karantina Meclisi'ne ihbar edilmeye başlandı. Böylece salgın hastalıkların ortaya çıkışından vakit kaybedilmeden haberdar olunması ortamı sağlanarak, vebadan ölümler gerçekleştiğinde de hastanın bulunduğu yerin meclisin tembihine göre temizlenmesi usulü getirildi (Sarıyıldız 1993: 344). 1850 yılında ise, İstanbul dâhilinde sıklıkla mevcut olan mezarlıklara ölü gömülmesi yasaklanarak, cesetlerin şehir dışındaki kabristanlara gömülmesi için *defn-i emvât nizamnamesi* yayınlandı (Ahmet Mithat 1318: 456).

XX. yüzyılın başlarında farelerle baş edilebilirse veba ile de baş edilebileceği artık Osmanlı sağlık otoritelerince de bilinen bir gerçektir. Bu yüzden de Osmanlı'nın sağlık uygulamaları alanında başlıca kurumları olan gerek Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'de gerekse Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu'nda bu kemirgenlerin nasıl yok edileceği ile ilgili sayısız müzakere yapılmıştır. Nitekim bu çalışmalar sonucunda Sıhhiye Meclisi bir nizamname hazırlayarak, 1902 yılının başından itibaren yürürlüğe girmesini sağlamıştır. Bununla, hangi gemilerde fare itlafı yapıp yapılmayacağı ve itlaf işleminde izlenecek metot ile uygulamalar esnasında

⁴ BOA, Y.A-HUS., 281/112, lef 4; Ahmet Mithat, a.g.m., 449.

kullanılacak kimyasal maddeler belirlenerek bir düzene koyulmuştur.⁵ Böylece, bilhassa limanlara gelen gemiler vasıtasıyla hasta farelerin İstanbul veya İzmir gibi şehirlere girişine meydan verilmemeye çalışılmıştır.

Ne var ki veba illetinden sakınmak, yalnızca limanları, bulaşık mahallerden gelen gemilerden korumakla mümkün değildi. Bir salgının başlaması, limana gelen vebalı bir farenin kıyıdaki sağlıklı farelere mikrobu bulaştırmasıyla meydana geliyor olabilirdi; fakat belki de şehirde zaten var olan veba ile farelerin her zaman bolca bulunduğu bu mekânlar, doğal olarak salgınların başlangıç noktası oluyordu. Bu nedenle de Osmanlı Devleti'nde yaşanan çoğu salgının başlangıcıyla ilgili kesin bir şeyler söylemek imkânsızdır.

Dezenfeksiyon uygulamaları şehirlerdeki vebanın kökünü kazıyan muhtemelen en etkili yol oldu. Bu şekilde fare ve diğer haşeratin yaşamasına elverişli mekânlar ortadan kaldırılarak olası salgınların önü alındı. Veba ve kolera gibi illetler için "tathirat" ile ifade edilen sıhî temizlik/arındırma faaliyetlerinin, bilhassa İstanbul'daki uygulamalarına dair aşağı yukarı XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar geriye giden örnekler bulunmaktadır. Bu yüzyılın sonlarında Cidde'de olduğu gibi, vebayı önleyebilmek amacıyla bir ara, getirilen fare başına halka para verildiği de olmuştur. Aynı yerdeki salgınlarda Hicaz Sıhhiye İdaresi'nin farelerle etkin bir mücadele için, diğer önlemlere ilave olarak fare kapanları tedarik ederek halka dağıtması da kayda değer bir durumdur (Sarıyıldız 1996: 126-127). Yine 1900 İzmir ve 1901 İstanbul veba salgınlarında bu konuda icra edilen çalışmalar, adı geçen salgınların beklenenden çok daha etkisiz devam ettikten sonra sönmesinin başta gelen sebeplerinden olmuştur.⁶

Aşı uygulamaları da vebaya karşı etkin bir korunma yöntemi olarak ele alınmalıdır. Dünyada ilk olarak 1895 yılında Calmette ve Borel adlı bilim adamları ölü kültürle bir aşı elde etmiş, bizde ise Müderris Refik ve Mustafa Hilmi tarafından ancak 1920 yılında bu aşı hazırlanabilmiştir (Yıldırım V: 1326). Korunmak için olmasa bile vebalıların tedavisinde, yine XX. yüzyılın başlarından itibaren Paris'ten ithal edilen serumların kullanıldığını da belirtmek gerekir.⁷

Osmanlı'da Son Veba Salgınları: Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ortalarından itibaren belirli bazı bölgelerde sık sık da olsa, insan kaybı bağlamında değerlendirildiğinde hükümsüz olarak nitelendirilebilecek salgınlar yaşanmıştır. Bu bölgelerden birisi olan Trablusgarp ve çevresinde veba 1858'de ortaya çıkmış, özellikle 1858-59'da Bingazi'de etkili olmuştur. Şehirdeki günlük ölümlerin

⁵ BOA, *İ.SH.*, 1319/N/21-2; *Düstur*, 1. Tertip, VII, Ankara 1941, 812-15.

⁶ Örneğin BOA, *DH.MKT.*, 2445/27 ve *İ.HUS.*, 89-1319/Ra-45.

⁷ BOA, *A.MKT.MHM.*, 597/19; *DH.MKT.*, 1198/4. Örnek olarak 1922 Eylülünde İstanbul'daki aşı uygulamaları için bk. *Vakit*, 1696 (3 Eylül 1922).

30-35'lere ulaştığı bu salgına sebep olan hastalığın ne olduğu bir süre anlaşılammış, illetin tifo olduğu da düşünülmüştü.⁸ Veba, bu coğrafyada önceki 30 yıl görülmediği ve buraya civar bir yerde de o sıralar bulunmadığından, mikrobun nereden bulaştığı da anlaşılammıştır. İlk vakalar çadırlarda yaşayan bazı bedevi kabileler arasında görülmüş, hastalık bilâhare Bingazi, Derne ve Fizan'a doğru yayılmıştır. Aynı bölgede 15 yıl sonra bir istila daha vuku bulmuş, bundan dolayı XIX. yüzyılın sonuna kadar Afrika'da yalnızca Trablusgarp ve çevresinde bir veba odağı olduğu düşünülmüştür. Fakat Avrupalı araştırmacılar tarafından sonradan kıtanın güneydoğusundaki Albert ve Victoria Gölleri çevresinde de bir veba odağı olduğu anlaşılmmıştır (Besim 1316: 220).

Bağdat ve çevresinde, vebanın çok sık görüldüğü İran ile hemen kuzeydeki tarihi veba odağına yakınlığı dolayısıyla olsa gerek, XIX. yüzyılın sonlarında da salgınlar varlığını devam ettirmiştir. 1874-76 yılları aralığında Bağdat'la birlikte Hindiye ve Hille Sancaklarında vebadan ölümler meydana gelmiş, (Besim 1316: 221) 1881 başında Kerbela ve Hindiye dolaylarında ortaya çıkan hastalık, daha sonra yine Bağdat'a sıçramıştır. Necef'te de etkili olan illet, aynı yılın Mayısında ortadan kaybolur gibi olduysa da hemen sonra tekrar Necef'te zuhur edip bir anda etki alanını genişletmiş ve nihayet Temmuz ayı ortalarında bertaraf edilebilmiştir.⁹ Bağdat'ta 1884 yılında, Mayıs ve Haziran aylarında tesirini gösteren bir başka istila daha yaşanmıştır.¹⁰ Bölgede, 1892'nin yaz aylarında Basra Vilayetinde, özellikle Müntefik Sancağında üç ay kadar etkili olan bir diğer salgına dair de kayıtlar bulunmaktadır.¹¹

Vebanın bir başka hayat bulduğu bölge, Arap Yarımadasının güneybatısındaki Yemen Vilayeti dâhilindeki Asir Sancağıydı. 1814 yılında Asir'de yok olan veba uzun bir aradan sonra 1874'te tekrar ortaya çıkmıştı. Yemen ve Hicaz arasındaki bu topraklarda veba olması, Asir'in Mekke'ye o günkü ulaşım imkânlarıyla dört günlük mesafede bulunması yüzünden, bilhassa hac zamanlarında endişeye sebep olmaktadır. Fakat sancağın kuzeyinin sarp dağlarla çevrili olması, hastalığın yayılmasını çoğu kere engellemişti. 1889'un yaz aylarında Asir'de tekrar zuhur eden veba, müteakip yılın ilk günlerine kadar aralıklarla devam ettikten sonra,¹² 1896'ya kadar her yıl kendini göstermiştir. Genellikle yaz aylarında yaşanan salgınlar, buranın tam bir geçici veba odağı niteliğine

⁸ BOA, *AMKT.UM.*, 304/84; *A.MKT.NZD.*, 260/34.

⁹ BOA, *A.MKT.MHM.*, 384/99; *İ.DH.*, 1295-2/101913; 831/66922; *Y.A-HUS.*, 167/22.

¹⁰ BOA, *Y.A-HUS.*, 178/19; *Y.PRK.PT.*, 2/64; *İ.DH.*, 921/73031.

¹¹ BOA, *İ.DH.*, 1276/100365; *Y.A-HUS.*, 261/41; *DH.MKT.*, 1961/2; *İ.HUS.*, 1310/M-81. Bağdat vebasıyla ilgili olarak bk. Tevfik Hüseyin, "Bağdat'ta Veba İstilası", *Ceride-i Tibbiye-i Askeriye*. 31-33 (1919).

¹² BOA, *Y.PRK.ZB.*, 4/14; *Y.A-HUS.*, 232/39; *DH.MKT.*, 1695/30.

sahip olduğunu gösterir şekilde sürüp gitmiştir. 1900 yılındaki salgın, Ocak ayında patlaması ve Yemen Vilayetinin Aden gibi önemli bir şehrine de bulaşmış olması bakımından öncekilerden farklıdır. Neyse ki bölgeye doktorlar sevk edilerek gereken önlemlerin alınmasıyla salgın mahallî olarak kalıp, aynı yerde söndürülmüştür.¹³

Veba 1897 yılında hacıların Mekke'den dönüşleri esnasında Cidde'de belirmiş, fakat hafif bir surette devam ederek yalnızca 63 ölümlle sonuçlanmıştır. İlet 1898'de bazı Kızıldeniz liman-larında yine etkisiz bir şekilde görülmüş; ancak ertesi yıl Cidde'de ortaya çıkıp her türlü önle-me rağmen Mekke'ye ulaşmıştır. Sonraki yıllarda da Cidde'de veba ölümleri devam etmiş, 1910'da 95, 1911'de 310 kişi bu hastalıktan kurtulamamıştır (Besim 1316: 226).

Yüzyılın sonlarında Mısır da vebadan nasibini almış, 1899'un Mayısından yılsonuna kadar İskenderiye ve İsmailiye'de, 1900 yılının başında da yine İskenderiye ve Port Said'de etkisiz sayılabilecek salgınlar görülmüş, alınan sıkı önlemlerle hastalığın yayılmasının önüne geçilebilmiştir. Sonraki birkaç yıl Mısır'da, yine başta İskenderiye olmak üzere salgınlar yaşanmaya devam etmiştir (Besim 1316: 226).

Veba 1905 Temmuzunda Antalya'da etkili olmuş ve bundan sonra birkaç yıl küçük çaplı salgınlar yaparak buraya yerleşmiştir. Osmanlı yönetimi daha 1905 istilası sürerken şehrin hastalıktan kurtulması için gereken doktor, dezenfektör ve tıbbî malzemeyi yollayarak salgının sürmesini önleyebilmiştir.¹⁴ Fakat ertesi yılın Ağustosunda, daha sonraki yılın Eylülünde¹⁵ ve 1908 Temmuzundan itibaren veba yine Antalya'dadır ve 1909'un başlarına kadar aralıklarla burada kalmaya devam eder. 1909'un yazı yine veba vakalarıyla geçilir ve her ne yapıldıysa da Antalya'daki salgınlar 1910'un başlarına kadar varlığını sürdürür. İletin Osmanlı topraklarındaki bu sonradan beliren geçici odağının tekrar sağlığına kavuşturulması için alınan birçok tedbir yanında, bu can sıkıcı durumun nedenlerinin araştırılıp meselenin halledilmesi için şehre birçok kere sağlık müfettişleri yollanıp sağlık heyetleri oluşturulmasıyla¹⁶ Antalya ancak vebadan temizlenebilmiştir.

Yukarıda belirtildiği üzere, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında artık alışlagelmiş veba salgınları müşahede edilmediği gibi, has-

¹³ Besim Ömer, *a.g.m.*, 220-221; Ayrıca bk. BOA, *DH.MKT.*, 93/5; 149/13; 365/67; 2078/18; 2297/121; 2329/58; 2334/34; *Y.PRK.SH.*, 6/33.

¹⁴ BOA, *DH.MKT.*, 986/50; 989/3; *Y.A-HUS.*, 489/95; *A.MKT.MHM.*, 569/1.

¹⁵ BOA, *DH.MKT.*, 1118/4; 1198/4; *A.MKT.MHM.*, 569/8.

¹⁶ Antalya'da ard arda meydana gelen salgınlarla ilgili olarak bk. BOA, *DH.MUİ.*, 3-5/19; 4-2/66; 55-1/21; *DH.MKT.*, 1274/13; 2691/51.

talık şiddet ve etkisi yitirerek, giderek alelade bir hastalık kimliği kazanmıştır. XX. yüzyıl başında da doğal olarak vebanın bu görüntüsü devam etmekteydi. Fakat illet, demografik yıkım gücünü kaybetse de ekonomik açıdan, uğradığı şehirleri mahvetmeyi sürdürmüştür. Bu durumun açık örneklerinden birisi, 1900 İzmir vebası sırasında meydana gelen gelişmelerden izlenebilmektedir. Bu salgının sonuçlarının ortaya konulması, sözü edilen dönemdeki veba istilalarının genel olarak Osmanlı Devleti üzerinde meydana getirdiği etkilerin izahı bağlamında önemlidir. Bahsi geçen salgının aralıklarla 1901 ve sonrasında da devam ettiği¹⁷ hesaba katıldığında, vebanın bu dönemde hâlâ süren keyif kaçırıcı tesiri daha iyi ortaya çıkmaktadır.

1900 İzmir vebası, asıl olarak bu yılın Mayısından Temmuz ayı sonuna kadar devam etmiş; ne var ki şehirde yalnızca 22 vukuatla 9 vefat meydana gelmiştir.¹⁸ Önceki kısımlarda bahsedilen binler, on binler hatta yüz binlere varan ölümlerle neticelenen veba istilaları düşünüldüğünde, İzmir'deki bu salgının salgın bile sayılamayacağı söylenebilir. Vebanın ikinci önemli tesiri olan ekonomik alandaki olumsuz sonuçları da benzer bir duruma mı gelmiştir? Bu sorunun cevabı, "hayır" olmalıdır. Vebanın XX. yüzyıl başında artık ne vergi toplamadaki müşkülât, ne de asker tedarikinde karşılaşılan zorluklarla alakası kalmamıştır; ancak ticari faaliyetlere verdiği zarar, doğal olarak nispeten azalmakla birlikte devam etmiştir. Zira bu sıralarda Osmanlı karantina sistemi belki mükemmel değilse bile yeterli denebilecek bir durumdaydı. Fakat önceden de belirtildiği üzere, meselenin en az bunun kadar önemli bir de hijyen boyutu vardı. Öte yandan, bu yıllarda uygulanan karantinaların gerekliliği de tartışılır hâle gelmişti. Salgınların genel durumuna bakıldığında, karantina karşıtlarının haklı olabilecekleri de pekâlâ düşünülebilir. Çünkü hastalık şehre her türlü önleme rağmen giriyordu ve aylarca ancak tek tük vakalar ortaya çıktığından, karantinardan kaynaklanan onca sıkıntıya katlanmaya gerek kalmıyordu. Ayrıca, Osmanlı makamlarınca veba ile baş etmek önceki yıllara göre artık daha kolaydı. Bir evvelki asrın sonlarında bakteriyoloji bilimindeki büyük gelişmeden uzak kalmayan İstanbul yönetimi, artık kendi bakteriyologlarına da sahipti. Türkler, başkentteki Bakteriyolojihane-i Şahane'yi Pasteur'ün öğrencisi Nicolle'e tesis ettirdikten sonra, bu Fransız ve yanında yetişen uzmanlarla, veba vakalarını diğer vakalardan ayırabilir olmuş ve neticede hızlıca önlemler alabilme yetisine kavuşmuştu.¹⁹

¹⁷ 1901 Şubatındaki vaka için bk. BOA, A.MKT.MHM., 567/7.

¹⁸ BOA, Y.PRK.SH., 6/49.

¹⁹ *Sıhhiye Meclisi Mazbatası* (16 Mayıs 1900); BOA, A.MKT.MHM., 566/16.

Yukarıda da belirtildiği üzere son dönem salgınlarında yaşanan güçlükler ironik bir şekilde karantina uygulamaları kaynaklıdır. Şöyle ki; Sıhhiye Meclisi, salgınlardaki daha ilk vakalardan itibaren oluşturulan kordonlarla, vebalılarının ortaya çıktığı bulaşık köy, kasaba veya şehirlere giriş çıkışların denetim altına alınması sağlanmaktaydı. Bunun yanında tahaffuzhanelerde, tıbbî muayene ile *tathir* ve *tebhir* denilen, yolcuların mal ve eşyalarının yüksek sıcaklıktaki buhar-dan geçirilmesi vasıtasıyla sıkı bir temizlik yapılmaktaydı. Yine aynı meclis, vakaların kesinleşmesi ve sayısıyla ilgili olarak da 24 saat, 48 saat, 5 gün veya 10 gün olarak karantina bekleme süreleri tespit ederek bunları uygulamaktaydı.²⁰ Bu durum kimi şehirlerin canlı ticaret hayatına son vermiş, limanlardaki ticari faaliyetlere bağlı olarak da neredeyse bu şehirlerin tüm ekonomik yapısı büyük çapta zarar görmüştür. Yine bununla alâkalı olarak, salgınlar dolayısıyla meydana gelen ortamda iâşesini karşılayamaz hâle gelen, amelelik, hamallık, kayıkcılık ve benzeri işlere sahip insanlar aileleriyle birlikte açlıktan ölecek duruma gelince fırınların yağmalanması kaçınılmaz olmuştu. Yani veba, 1900 yılında bile, İzmir'de olduğu gibi şehirdeki asayişin bozulmasına yol açabilecek derecede menfi bir tesire sahip olabilmişti. Bu tarz sıkıntılar, ancak teşkil edilen yardım komisyonları vasıtasıyla aşılabılmıştır.²¹

Temmuz 1900'da Sıhhiye Meclisi Müfettişi Dr. İstekoli, 300 bin nüfuslu İzmir'de 3 ay içinde ancak 20 vakanın ortaya çıkmasını, hastalığın salgın şeklinde olmadığını açıkça izah eder nitelikte bulmaktaydı. Zaten hastalığın yalnızca alt tabakadan ve sağlık kaidelerine uymayan insanlar arasında görülmesi de bunu teyit etmekteydi. Ona göre bu tür vebanın korkulacak bir tarafı yoktu ve bu, ortalama bir vebaya uygun bir durum değildi. Son üç senedir Akdeniz sahilleriyle Mısır ve şimdi de İzmir'de görülen veba bu şekildeydi ve bu sebeple de uygulanan tedbirlerle ilgili bir takım köklü değişiklikler yapmak gerekmekteydi.²² Aynı doktor 25 Mayıs 1901 tarihinde İstanbul'daki bir gazetede çıkan makalesinde, vebadan dolayı bulaşık olarak isimlendirilen memleketlerde karantina tesisi artık lüzumsuz bir tedbir olup, bunun ticari faaliyetlere verdiği zarara nazaran kaldırılması önemli bir iştir ve bu fennî delillerle ispat edilmişirdemekteydi.²³ Etkili bir ağızdan çıkan bu sözler, karantina uygulamalarının sorgulanması açısından önemli bir gelişmeydi.

Osmanlı Devleti'nde XX. yüzyıl başlarında karantina usulünün gerekliliği tartışılmaya başlanmış; ancak 1900 salgınında İzmir, karantinanın tüm zorluklarını

²⁰ Sıhhiye Meclisi'nin salgın dönemindeki hemen her toplantı tutanağında bununla ilgili bilgi bulunmaktadır.

²¹ BOA, Y.EE.KP., 12/1102, lef 11; Y.PRK.ASK., 162/12, lef 3.

²² Sabah, nr. 3846, 2 (29.07.1900).

²³ Sabah, nr. 4147, 2 (26.05.1901)

salgın sonuna kadar yaşa-mak durumunda kaldığından bunun semeresini görememiştir. Oysa İstanbul, hemen sonraki 1901 salgınında, hazırlanan özel talimatnameler ve bundan önemlisi II. Abdülhamid'in desteğiyle karantinaların sıkıntısını pek de hissetmemiş, salgını nispeten hafif bir uygulama olan tıbbi muayeneyle birlikte yaşamıştır. Burada, padişahın İstanbulluların ihtiyaçlarıyla ilgili bir sıkıntı yaşanmasına müsaade etmemesi, durumun biraz da siyasi olduğunu akla getirmektedir. Her ne olursa olsun, uygulamadaki bu gevşemede "vebanın sirayeti" meselesinin artık iyiden iyiye anlaşılmaya başlamış olmasının da etkisi olmalıdır.

Sıklıkla veba istilalarına maruz kalan İskenderiye'nin Batı Anadolu'ya deniz-yolu ile yakın bir mevkide bulunmasına rağmen, hastalık 1900 yılında İzmir'de patlak verdiğinde, İzmir'de veba görülme-yeli onlarca yıl olmuştu. O vakitler İskenderiye dışında, İran'da çok etkili olan bir salgınla, Port Said ve Asir'de veba vardı²⁴; ama sağlık otoriteleri ve İzmirli mikrobun şehirle-rine İskenderiye'den bulaştığını düşünmüşlerdi. Bu muhtemelen doğrudur, yani en azından vebalı fareler 1900 yılında İzmir'e yeni gelmiş ve şehrin farelerini de o günlerde hasta etmiş olmalıydılar.

1900 salgınında ortaya çıkan ilk vakayı müteakip ikincisinin ancak 20 gün sonra belirmesi, vebanın eski hızla bulaşma ve yayılma özelliğini kaybettiğine dair makbul bir misal teşkil eder. Diğer taraftan şehirde hastalık olmasına rağmen bu durumun oluşmasında, İzmir'de ya hasta fare sayısının azlığından ya da alınan sıhhi tedbirlerin yeterliliğinden de bahsedilebilir. Yahut bunların her ikisi de doğrudur. Hakikaten şehirdeki ilk vakanın kesinlik kazanmasından sonra, Aydın Valiliğinde oluşturulan sağlık heyeti, İstanbul'dan yollanan doktor ve bakteriyologlarla desteklenerek iyi bir kadro oluşturulmuştu.²⁵ Bunların önderliğinde hem vebalılar için şehrin dışında bir veba hastanesi tesis edilmiş hem de hasta yakınları için tecrithaneler teşkil edilerek, şüpheli durumdaki bu insanlar belli bir süre gözetim altında tutulmuştu. Bir de çok mühim olarak, öncelikle veba ortaya çıkan mekânlarda, sonra neredeyse tüm şehirde hummalı bir dezenfeksiyon hareketine girilerek, İzmir belki de tarihinin en temiz hâline getirilmişti. Ayrıca, önce şehrin hemen dışında, daha sonra vilayet sınırlarına taşınan kordonlarda Sıhhiye Meclisi ile birlikte oluşturulan tahaffuzhanelerdeki sıkı denetim ve dezenfeksiyon uygulamaları sayesinde hastalık İzmir'den dışarı çıkamamış, böylelikle salgında ciddi sayıda bir can kaybı meydana gelmemesi de sağlanmıştı.

---

²⁴ *Sıhhiye Meclisi Mazbatası* (10 Mayıs 1900).

²⁵ BOA, Y.MTV., 202/115; *Sabah*, nr. 3792 (5 Haziran 1900): 2.

Benzer şekilde 1901 İstanbul vebası yedi ay sürmüş ve yalnızca 26 kişi hastalığa yakalanıp 8'i yaşamını yitirmiştir (Ayar 2010: 173-188). İstanbul'da son ciddi veba istilası 1919 Ekiminde yaşanmış²⁶, şehrin Galata taraflarında beliren hastalık ardından bu mahal kordon altına alınmış, başkentten ayrılanların seyahat izin belgesi almasıyla çıkışlarına izin verilmiş ve hızla fare itlafıyla diğer dezenfeksiyon işlerine girilmiştir. Bu kısa süreli salgında 24 kişi hastalığa yakalanıp bunların 10'u yaşamını kaybetmiştir. Ne var ki 1920 yılında 67 vaka belirmiş ve bunların 32'si ölümlerle sonuçlanmıştır. Artık salgın denemese de veba vakaları 1921 ve 1922'de de İstanbul'da görülmüştür.²⁷

KAYNAKÇA

- 📖 Ahmet Mithat. "Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'de Karantina Yani Usul-ı Tahafuzun Tarihçesi." *Salname-i Nezaret-i Hariciye*, 1318.
- 📖 Ayar, Mesut. "1900 İzmir ve 1901 İstanbul Salgınları Bağlamında Vebanın XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Devam Eden Etkisi." *History Studies* 3 (2010): 173-188.
- 📖 Besim, Ömer. "Veba-Taun." *Servet-i Fünun* XIX. 482 (1316): 218-221.
- 📖 BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri)
- 📖 Bollet, Alfred Jay. *Plague and Poxes: The Impact of Human History on Epidemic Disease*. New York: Demos, 2004.
- 📖 Bulmuş, Birsen. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba Kavramları Üzerine: Mistizimden Sosyal Reforma." *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 19 (2013): 17-23.
- 📖 Byrne, Joseph P. *Bubonic Plague, Encyclopedia of Pestilence, Pandemics, and Plagues*. London: Greenwood Press, 2008.
- 📖 Çıpa, H. Erdem. "McNeill'in 'Salgınlar ve Halklar'ı Üzerine Düşünceler." *Toplumsal Tarih* 4. 22 (1995): 18.
- 📖 Düstur, 1. Tertip, VII, Ankara, 1941.
- 📖 Göksoy, Vildan. "Kızkulesi ve Salgın Hastalıklar." *Tarih ve Toplum* 1888 (1999).

²⁶ Bu salgın için bk. Mehmed Kâmil – Zühdü, "İstanbul'da Teşrin- Evvel Vebası", *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*, S. 3 (K. Evvel 1335), s. 138-145 ve S. 5 (Nisan 1336): 286-296.

²⁷ Örneğin bk. *Vakit*, 1337 (11 Eylül 1921); 1463 (5 K.Sani 1921); 1564 (17 Nisan 1922); 1690 (22 Ağustos 1922). Bu dönemdeki vakalar için ayrıca bk. Abdullah Lülecî, *İşgal İstanbul'unda Salgın Hastalıklar*, Sakarya Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2009: 38-51.

- 📖 Hays, J. N. *Epidemics and Pandemics: Their Impacts on Human History*, California: ABC Clío, 2005.
- 📖 Herbeck, M., L. Seifert, L., Hansch, S., Wagner, D. M., Birdsell, D., Parise, Katy L., Wiechmann, I., Grupe, G., Thomas, A., Keim, P., Zöllner, L., Bramanti, B., Riehm, J. M., ve H. C. Scholz. "Yersinia Pestis Dna from Skeletal Remains from the 6th century AD Reveals Insights into Justinianic Plague", *PLoS Pathog*, 9.5: e1003349.doi:10.1371/journal.ppat.1003349, 2013http://Journal
ls.plos.org/plospathogens/article?id=10.1371/journal.ppat.1003349.
18.05.2017.
- 📖 İnalçık, Halil. *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*. İstanbul: İSAM, 2010.
- 📖 İnalçık, Halil. "İstanbul-Türk Devri." *DİA*, XVIII.
- 📖 Kohn, George C. *Encyclopedia of Plague and Pestilence: From Ancient Times to the Present*, Third Edition. New York: Facts on File Inc., 2008.
- 📖 Lowry, Heath. "Pushing The Stone Uphill: The Impact Of Bubonic Plague On Ottoman Urban Society In The Fifteenth And Sixteenth Centuries." *Osmanlı Araştırmaları*, XVIII, 2003.
- 📖 Lülecı, Abdullah, *İşgal İstanbul'unda Salgın Hastalıklar*, Sakarya Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2009.
- 📖 McNeill, William H. *Plagues and Peoples*. New York: Doubleday, 1976.
- 📖 Mehmed Kâmil- Zühdü. "İstanbul'da Teşrin- Evvel Vebası." *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası* 3 (K. Evvel 1335): 138-145 ve 5 (Nisan 1336): 286-296.
- 📖 Panzac, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğunda Veba: 1700-1850*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 1997.
- 📖 Rothenggunther, E. "The Austrian Sanitary Cordon and the Control of the Bubonic Plague: 1710-1871." *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* XXVIII.1, (1973): 15-23.
- 📖 *Sabah Gazetesi*.
- 📖 Sarıyıldız, Gülden. "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri." *Bellekten* 222 (1994).
- 📖 Sarıyıldız, Gülden. "Karantina Tarihinden Bir Yaprak: Kuleli Tahaffuzhanesi." *Bilim Tarihi* 19 (1993).
- 📖 Sarıyıldız, Gülden. *Hicaz Karantina Teşkilatı*. Ankara: TTK, 1996.
- 📖 *SIHHİYE MECLİSİ MAZBATALARI*.
- 📖 Şehsuvaroğlu, Bedii N. *Türk Tıp Tarihi*. Bursa: Taş, 1984.

- 📖 Tefvik, Hüseyin. "Bağdat'ta Veba İstilası." *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye*, 31-33 (1919).
- 📖 Uludağ, Osman Şevki. "Son Kapitülasyonlardan Biri – Karantina." *Bellekten* 7/8 (1938).
- 📖 *Vakit Gazetesi*.
- 📖 *Veba*, İstanbul: Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, 1326.
- 📖 Yıldırım, Nuran. "Karantina", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 4 (1994): 460.
- 📖 Yıldırım, Nuran. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Önlemleri." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 5 (1985): 1324.

Birleşik Çekimlerde Zaman Adlandırma ve Tasnifine İşlevsel Bir Yaklaşım*

*A Functional Approach to Naming and Classifying Time in
Compound Endings*

Prof. Dr. Ayşe İLKER*

Özet

Bu yazıda, Manisa ağızları çalışmam boyunca zaman tasniflerinin anlamlandırılması konusunda hem kendimin hem de başka araştırmacıların görüşleri çerçevesinde ortaya çıkan yeni başlıklar üzerinde durulmaktadır. Gramer kitaplarımızda klasikleşerek "Birleşik çekim" dediğimiz kavramın adlandırılması, araştırmacılar tarafından haklı olarak eleştirilmektedir. Bu noktada devreye "kip" ve "kiplik" kavramları da girmektedir. Yazının başlangıcında "zaman" kavramıyla ilgili genel bir değerlendirme yapılmakta, "kip" ve "kiplik" kavramlarının tanımlarıyla ilgili bir özet verilmekte ve Manisa ağızları çerçevesinde geliştirdiğim yeni zaman adlandırmaları üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zaman, birleşik çekim, adlandırma, tasnif.

Abstract

This article focuses on new topics emerging within the framework of my own and other researchers' views on the meaning of time scales throughout my study of Manisa dialects. In our grammatical books, the nomenclature of the classical concept of "united attraction" is criticized by researchers. At this point, the concepts of "kip" and "personality" also come into play. At the beginning of the writing, a general evaluation is made about the concept of "time", a summary is given about the definitions of the concepts of "kip" and "personality" and new time nomenclature developed in the framework of the Manisa dialects is emphasized.

Keywords: Time, compound ending (inflation), nominaliation, classification.

---

* Bu yazı Türk Dil Kurumu'nun 24-25 Kasım 2016 tarihlerinde yaptığı "Türkçede Eklerin Sınıflandırılması Sepmozyumu"nda sunulmuş bildirimim, toplantıya katılarak bildirim dinleyen bilim adamları tarafından yapılan eklemelerin ve yeni bakış açılarının da göz önüne alınarak yeniden genişletilmiş biçimidir.

* Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, ayseinceilker@gmail.com

Zaman, insanın dünyadaki hayatını yöneten en önemli kavramlardan biridir. Böyle olmanın yanında “bilim” olarak adlandırdığımız bilgiye ulaşma, elde etme, işleme yöntemlerinin bütün dallarıyla birlikte, dilbilimsel ve dil bilgisel alanların da doğrudan bir unsuru olarak zaman, üzerinde durulmaya ve incelenmeye devam edilen bir konu ve alandır.

Zaman, insan hayatında üç temel kesite dayanılarak ifade edilmektedir: An-geçmiş-gelecek. Bu üç kesitin kapsamı, dil bilgisel somutlaştırmada, dilin iç imkânları ile gerçekleşir. Dilbilimsel ve dil bilgisel alanlar, kelime/söz, anlam/mana, yapı/kuruluş, cümle/sözlem, ses/hece gibi temel konular üzerinden ilerlemektedir.

Birleşik çekim kavramı ise, Türkçede haber kiplerinin *i-* ve *tur-* fiilleriyle birleşerek geçirdiği dönüşümü, “an-geçmiş-gelecek” çizgisindeki kesin ve kesinleşmemiş veyahut da kesinleşmeyecek, muhtemel ve tasarı halindeki olaylar ve olgular çerçevesinde anlatan bir kavram olarak kabul edilmektedir. Bu da doğrudan zaman kavramının, bölümlendirilmesi ve geçmişle gelecek arasındaki binlerce ara çizgiyi gösterme ihtiyacıyla oluşmuştur. Bu binlerce ara çizgi için, hemen bütün diller kendi sistemlerine göre bir çözüm üretmiştir. Üretilen bu çözümler de dilin zamanı ve anlamı işleten, yürüten ve ortaya çıkaran formları/biçimleriyle yürürlüğe girmiştir. Başlangıçta, sade ve yalın olan bu form/biçim, insan-zaman algısının, insan-mekân ilişkisinin değişme ve dönüşümüne bağlı olarak genişlemiş ve çoğalmıştır. Hayatın içinde ayrıntıların çoğalması ve mesafe/uzaklık kavramlarının önceleri canlı taşıt, sonraları da teknolojiyle gelişen cansız taşıtların hızlarına koşut olarak değerlendirilmesi, yukarıda sözü edilen kesitlerin ayrıntılanmasına sebep olmuştur. İşte bu ayrıntılanma, dil konuşucularının geçmişten geleceğe, andan geçmişe ve andan geleceğe yönelik anlatımlarında yeni formlar/biçimler oluşturmasını sağlamıştır.

Türkçe, bu ayrıntılanma bakımından oldukça zengin anlatımlara sahiptir. Ancak bunların tasnif ve adlandırma bakımından yeterli biçimde ele alındığını söylemek mümkün değildir. Türkçede haber kiplerinin adlandırma bakımından büyük ölçüde belirli bir ölçüde kavuştuğu görülmektedir. Bu terimlerde ve adlandırmada anlam boşlukları görülmemekte ve hedef, niyet, amaç anlaşılmaktadır. Görülen/belirli, öğrenilen/duyulan, belirli/belirsiz geçmişler, an/şimdiki, belirli ve belirsiz gelecekler ve bunların ifade biçimleri büyük ölçüde kesinleşmiştir.

Birleşik çekimler, yukarıda sözü edilen ayrıntılanmayı en iyi ve en etkili veren yapılardır. Türkçede, bu ayrıntılanmanın biçimleri vardır; ancak Cumhuriyet tarihimizin başlangıcında yazılan dil bilgisi kitaplarında ve sonraki zamanlar ile günümüzde ele alınan çalışmalarda, kip olarak kesinleşmiş yapılar bugüne ka-

dar “hikâye”, “rivayet” ve “şart” adlarıyla verilmiştir. Şimdiki zamanın, geçmiş ve gelecek zamanların hikâyesi, rivayeti, şartı. Oysa dilde; bu on beş ile yirmi sayısı arasına sığdıramayacak genişlikte bir anlatma biçimi ve formu kullanılmaktadır. Önemli olan, bu formların ve adlandırmaların yeniden ele alınması ve tasnif edilmesidir. “*Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine*” başlıklı makalesinde bu konuya ayrıntılı olarak değinen Gülsevin, “birleşik zaman” adlandırmasının doğru olup olmadığını sorgulayarak, adlandırmalarla ilgili yeni terimler önerir; -(A)r i-di’yi “Geçmiş Zamanın Terkedilmiş Alışkanlık Kipi”, -(y)AcAktm’ı ise “Geçmiş Zamanda Gerçekleşmemiş Niyet Kipi” olarak ileriye sürer; ayrıca “terkedilmiş alışkanlık” ve “yeni başlanmış alışkanlık” adlandırmasını da “içer idi, içer imiş, içer olmuş” yapısındaki kullanımlar için önerir (Gülsevin 1999). Bu tasniflerden farklı bir denemeyi ise H. İbrahim Delice yapmıştır. Delice, bu denemeyi yapmadan önce de Sebzecioglu ve Demir gibi araştırmacıların tasniflerini değişik bakımlardan eleştirmiştir. “Türkçede Fiil Çekimlerine Yeni Bir Bakış” adlı makalesinde “*Basit, Gövde veya Türemiş Tek Asıl Fiille Yapılan Kipler*” başlığı altında “*Sadece Zaman bildiren Fiil Çekimleri ve Sadece Şekil Bildiren Fiil Çekimleri*” olmak üzere iki temel grup; “*Ek-fiil Almış Tek Asıl Fiil veya Fiil Öbekleriyle (Asıl Fiil + Yardımcı Fiil) Yapılan Kipler*” başlığı altında da on üç grup vermiştir (Delice 2012). Onun yaptığı ve önerdiği adlandırmalardan bazıları şöyledir: -AcAkd!: Olmayası planlı geçmiş zaman kipi; -mAllydl, -sAyd!: Olmayası istenen geçmiş zaman kipi, -mİş bulunmak, -mİş olmak: İstemdişi geçmiş zaman kipi, -AcAKMİş: Bitişli gelecek zaman kipi (Delice 2012).

Deniz Yılmaz da “*Türkiye Türkçesinde Gerçekleşmemiş Olanak Kipi (Konyunktif, Subjonktif)*” başlıklı makalesinde “*Gerçekleşmemiş olanak kipi şekilleri, anlatım içeriğinin gerçekle örtüştüğünü, gerçeğe denk düştüğünü bildirmedikleri, gerçeğin doğrudan yansımaya olan eylem, süreç dile getirmedikleri için bildirme kipi şekilleri olarak yorumlanamazlar. Bildirme kipi ile gerçekleşmemiş olanak kipi ulamı anlamları, yani sırasıyla “anlatım içeriğinin gerçeğe denk düştüğü” ile “anlatım içeriğinin gerçeğe denk düşmediği” kiplik anlamları arasında bizce fark gözetmek gerekir.*” diyerek “istese tepeleyebilirdi”, “ağlasaydı ağlayacaktım” “bilseydin istemezdin” gibi örneklerden hareketle yapılan adlandırmanın kuramsal çerçevesini verir (Deniz Yılmaz 2014).

Ancak, birleşik çekim konusuna itiraz eden ve itirazını gerekçelendiren farklı bir bakış açısına da değinmek gerekir. Bu bakış, Zikri Turan’ındır. Turan, “*Zaman Eki Unsurunun Tayinine Ağızlardan Tanıklar*” başlığıyla ele aldığı makalesinde “*Zamanın ve zaman ekinin birleşimi olamaz. Birleşik fiil çekimi mümkünat dairesinde değildir. Fiil çekimini yapan zaman eki iki türden ibarettir: Geniş ve geçmiş. Kip konusu herhangi bir eke ya da şekle tek başına bağlanamayacak bir*

gramer sınıfıdır. Daha önce “kip” ya da “zaman eki” olarak sayılıp, emir, istek, ihtimal, gösterme gibi işlevler gösteren ekler, sıfat-fiil eklerinden ibarettir” diye rek, 2006 ve 2008’de ileriye sürdüğü görüşleri özetler (Turan 2013: 133-134). Alıntidan da görüldüğü üzere, Turan, “i- ve tur-“ fiiliyle yapılan ve genel olarak hikâye, rivayet ve şart olarak adlandırılan “birleşik çekim” yapılarında, ilk unsurun sıfat-fiil eki olduğu görüşündedir. Ona göre, standart dilin alışık olmadığı “*var-mıştı, gel-mişmişti, gel-iyormuştu*” gibi ağız alanı örneklerinden hareketle, kurgulanmış ezber bozulabilir ve bunun için de zaman eklerini, zaman eklerinin komşularının *morfofonetik* ve *morfofonemik* ilişkilerini, ekleşme düzlemindeki *yerdaş yandaş* karşıtlıklar bakımından örtüştüren bir çözümlene listesi verir ve sonuç olarak yedi madde belirleyerek ağız alanlarındaki örneklerin, “*zaman ekiyle fiil tabanına ait sıfat-fiillerin farkını anlama çabalarına hükmeden ayrıntılar*” sunduğuna dikkat çeker (Turan 2013: 143-144).

Ağız alanlarında kaynak kişilerin, geçmişe ve geleceğe yönelik anlatımları çok çeşitlidir. Yazı dilinde hemen hiç kullanılmayan form/biçimler bu alanlarda işlek olarak kullanılır. *Gidyomuşmuşum/alcakmışmış/gitseymişlermiş* gibi yapılar, kaynak kişinin o anda ihtiyaç duyduğu ve zihinsel olarak oluşturduğu ayrımı ifade etmek için kurulmuş yapılardır ve bunların adlandırmaları ve tasnifleri de yeterince ele alınmamıştır. Turan’ın dikkat çektiği ve yukarıdaki paragrafta değinildiği gibi, karşı çıktığı kavram “birleşik çekim” dir; ona göre böyle bir kavram olamaz (Turan 2013: 133-144).

Bu çalışmada ise asıl yapılmak istenen, karşıtlıkları ve kabulleri olumsuzlama ve ret yerine, bu çoklu biçimlere işlevsel bir ad verme denemesi ortaya koymaktır. Yoksa, Turan’ın temel olarak haklı bir bakış açısı sergilediğini söylemek gerektiği, Gülsevin’in sorularının tamamen yerinde olduğu ve Gülsevin’in, Delice’nin ve Deniz’in önerdiği adlandırmaların kabul edilebilirliği ortadır (Gülsevin 1999; Delice 2012; Deniz 2014).

Aslına bakılırsa, gündelik hayatın içinde ve yazılı metinlerde de tanımlanmamış ve tasnife girmemiş pek çok form/biçim kullanılmaktadır. Bunların bir kısmını bizler, dile aykırı görmekte, üst üste bu ekler kullanılamaz diyerek hatalı ve yanlış saymaktayız. Ancak bu form/şekillerin bir ihtiyaçtan, çoğunlukla da *anlık ve doğaçlama* bir ihtiyaçtan meydan geldiği düşünülürse, dil içinde yeni oluşumların izlerini sürme imkânı da olabilir.

Burada “kip” ve “kiplik” kavramlarının sınırının çizilmesi gerektiğini de söylemeliyiz. Zaman adlandırmalarını uzun bir süreçten bu yana “Haber Kipleri” ve “Tasarlama Kipleri” olarak ayırmak bile, konuya sadece yapısal bakımdan eğildiğimizi göstermektedir. Oysa “kiplik” kavramı bütünüyle bir algıya dayanmaktadır. Bu da, konuşanın anlatmak istediği ile dinleyenin anlayabildiği arasında;

şartlar, yerler, durumlar ve izlenimler sonucu ortaya çıkan bir sonuçtur. Bu konuda son yıllarda yapılan çalışmalarda “kip” ve “kiplik” konusunda bir ortak kabule varılmış olduğu görülmektedir (Kerimoğlu 2011; Seçkin 2010; Çürük 2012). Kip kavramıyla ilgili tanımları verdikten sonra Delice, yeni bir tanımı şu şekilde yapar: *Kip, fiil cümlelerinde yüklem olan sözcük veya sözcük öbeklerinin zaman, şekil, sürerlilik, bitmişlik, pişmanlık, gerçekleşmemişlik, planlama, küçümseme ve rivayet etme gibi değişik anlamları belli bir kişi düzlemine yaslayarak aktarmak için oluşturulmuş kalıplaşmış yapılarıdır*” (Delice 2012).

Birleşik çekimlerde de aslında işlev olarak “kiplik” bir durum ortaya çıkmaktadır. Belki de bizim birleşik çekimleri “kiplikler” başlığı altında incelememiz uygun olur. Tabii ki kipliği oluşturan bütün yardımcı ögeler belirlendikten sonra. Bu konuda Delice şu görüşünü ifade eder: *“Birleşik fiil çekimi’ terimi ile ifade edilen aslında iki ayrı zamandır ve bu zamanlardan biri ‘dün, şimdi yarın’ düzlemindeki zaman diğeri ise ‘başlayan, süren ve bitmiş olan’ı ifade eden zamandır. ‘Okumaktaydım’ denildiğinde, ‘-mAkTA’ kılınış zamanının; ‘-DI’ ise ‘dün’, ‘şimdi, yarın’ anlamındaki gerçek zamanı karşılamaktadır. İkisinin birlikteliği ‘kip’ kavramı ile ifade edilmelidir*” (Delice 2012).

Bu belirlemelerden sonra, birleşik çekimler hakkında günümüze kadar yapılmış tasnifler ve buna bağlı adlandırmaları sıralayalım:

Geniş zaman: Geniş zamanın hikâyesi, geniş zamanın rivayeti, geniş zamanın şartı.

Şimdiki zaman: Şimdiki zamanın hikâyesi, şimdiki zamanın rivayeti, şimdiki zamanın şartı.

Geçmiş Zaman: Belirli ve Belirsiz Geçmiş Zaman.

Belirli geçmiş zamanın hikâyesi, belirli geçmiş zamanın rivayeti, belirli geçmiş zamanın şartı.

Belirsiz geçmiş zamanın hikâyesi, belirsiz geçmiş zamanın rivayeti, belirsiz geçmiş zamanın şartı.

Turgay Sebzecioğlu da bu genel sınıflandırmayı şu şekilde verir: 1. Hikâye birleşik zamanlar: -AcAk + -DI, -MAlI (y) + -DI, ... 2. Rivayet birleşik zamanlar: -Yor + -mIş, -SA (y) + -mIş, ... 3. Şart birleşik zamanlar: -DI (y) + -sA, -MAlI (y) + -sA (Sebzecioğlu 2012).

Şimdi asıl soruyu sorabiliriz: Bu tasnif ve adlandırmalar yeterli midir? Bunun için yakın geçmişteki bilimsel bir etkinlikten söz etmek istiyorum:

12-13 Nisan 2013 tarihinde Muğla Üniversitesinde yapılan III. Ege Bölgesi Dilcileri Sürekli Çalıştayı'nda, Ahmet Akçataş'la birlikte "Türkçede Zaman Adlandırmaları" konulu iki ayrı sunum yaptık. Çalıştayda hem basit kipler hem de birleşik kipler için önerilen adlandırmalar tartışıldı. Ben de ilk olarak Manisa Ağızları'nda birleşik kipler için denediğim bu adlandırmaları bilim adamlarına ifade etmiş oldum. Manisa Ağızları'nda, karar kıldığım ve kullandığım adlandırmalarda, Ahmet Bican Ercilasun, Gürer Gülsevin ve Özlem Deniz Yılmaz'ın önerileri de göz önünde tutulmuştur. Bu adlandırmalar, bir denemedir. Ama kalıcı olan adlandırmaları bulmak için böyle bir denemenin gerekliliği de ortadadır.

Manisa Ağızları adlı çalışmada birleşik kiplerle ilgili adlandırma ve tasnif şu şekilde yapılmıştı:

Tasniflerde Hikâye Birleşik Zamanı Olarak Ele Alınıp Manisa Ağızlarında Yeniden Adlandırılanlar:

1. Belirli Geçmişte Süregiden Zaman	-yordu
2. Belirli Geçmişte Alışkanlık ve Niyet Zamanı	-ArdI
3. Belirli Geçmişte Gerçekleşmemiş Zaman	-AcAkDI
4. Belirli Geçmişte Beklenti Zamanı	-A(y)DI
5. Belirli Geçmişte Tamamlanmış Zaman	-DIyDI/-DUyDU
6. Belirsiz Geçmişte Unutulmayan Zaman	-mIşDI, -mUşDU

Tasniflerde Rivayet Birleşik Zamanı Olarak Ele Alınıp Manisa Ağızlarında Yeniden Adlandırılanlar:

1. Belirsiz Geçmişte Alışkanlık Zamanı	-IrmIş / -UrmUş
2. Belirsiz Geçmişte Süregiden Alışkanlık Zamanı	-yormuş
3. Belirsiz Geçmişte Gerçekleşmemiş Olay ve Niyet Zamanı	-AcAkmlş
4. Belirsiz Geçmişte Naklî Zaman	-mIşmIş/-mUşmUş

Tasniflerde Katmerli Birleşik Çekim Olarak Alınıp Manisa Ağızlarında Yeniden Adlandırılanlar:

1. Belirsiz Geçmişte Naklî Süregiden Zaman	-yormuşmuş
2. Belirsiz Geçmişte Naklî Alışkanlıklar Zamanı	-İrmişmiş / -UrmUşmUş
3. Belirsiz Geçmişte Gerçekleşmemiş Naklî Zaman	-AcAkmişmiş

Görüldüğü üzere, burada 13 adlandırma yapılmıştır. Bu adlandırmanın dayandığı kaynak, ağız konuşucularından toplanan malzemedir. Yani, metinler fişlenirken ortaya çıkan -ve şimdilik kullanmaya devam etmek mecburiyetinde olduğum- “birleşik çekimli” anlatımlardır. Bu bize, gündelik hayatta da en çok kullanılan birleşik çekimleri işaretlemektedir. Bu bakımdan eldeki dil malzemesine dayanılarak bu adlandırmalar yapılmıştır. Şimdi aşağıdaki sıralamaya bakalım:

-sa(y)dı
-malı(y)dı
-A(y)miş
-sa(y)mış
-malı(y)mış
-malı(y)sa

Gramer kitaplarında çoklukla istek, dilek ve gerekliliğin hikâyesi ve şartı olarak verilen bu yapıların, Manisa ağız bölgesinde kaynak kişilerce çok tercih edilmeyen yapılar olduğu ortaya çıkmıştır. -A(y)sa, sa(y)sa gibi isteğin ve dileğin şartı olarak kabul edilebilecek örnekler, yazı dilimizde hiç kullanılmayan biçimlerdir. Ancak ağız alanlarında “gelseyse”, “bilseyse” gibi örneklerle karşılaşmak mümkündür.

Tekli tabloda gösterilen yapılar, kaynak kişiler tarafından tercih edilmeyen veya söz ve anlatımda ihtiyaç duyulmayan ve zihinsel olarak oluşturulamayan örneklerdir. Özellikle, -mAlli biçimli gereklilik yapısının hem yalın halde hem de

birleşik halde tercih oranının sınırlı olduğu görülmektedir. Oysa, yazı dilinde bu yapılar daha işlek olarak kullanılmaktadır. Bu sebeple, gereklilik ve istek üzerinden geçmişe ve geleceğe atıf yapan bu biçimlerin birer “kiplik” olarak değerlendirilmesi uygun olabilir. Ayrıca şu ayrımı da yapmak yerinde olacaktır: *Gelecekse* ve *gelmeliyse* arasında çok önemli fark bulunmamaktadır. Oysa birisi haber /bildirme kipi üzerine diğeri tasarlama/dilek kipi üzerine –sA ekini almıştır. Burada, er->i- ve tur->dlr/ dUr- fiilinin ontolojik yönüne de dikkat çekmek gerekir. Bütün asıl zamanlar üzerine gelen bu form/biçim, insan yaşantısı, duygular/düşünceler ve binlerce ihtimale yeni bir başlangıç oluşturmak için var olmuştur. Dolayısıyla, birleşik çekimlerin temelinde, er->i- ve tur->dlr/ dUr-fiillerinin ontolojik anlamları etki etmekte ve yeni oluşlara, olasılıklara, dileklere birer yeni pencere aralamaktadır.

Yukarıdan beri ele aldığımız bu adlandırmalar, yapılan veya yapılacak sınıflandırma ve adlandırmanın hangi esasa dayanması gerektiğini ve kuramsal bir zemininin nasıl sağlanacağını sordurmaktadır. Bunun için uzun ve ayrıntılı bir kuramsal tartışma ve mütalaya ihtiyaç olduğunu düşünmekteyim. Ayrıca, evrensel dilbilim ölçülerine göre çalışan ve pek çok yazı ve kitabı Türkçeye çevirerek bu konudaki kaynakların artmasını ve bunlardan yararlanmayı kolaylaştırmış dilbilimcilerin vardığı hükümleri küçümsemeden, arayışların devam etmesini de önemli görmekteyim.

Son söz olarak şunları söylemek istiyorum: “Türkçede Ekler Sempozyumu”nda bu bildiri sunulduktan sonra, yukarıdaki şahsıma ait önerilerde, bilim adamlarından gelen eleştiriler doğrultusunda bir düzelti yapma ihtiyacı duydum. Buna göre adlandırmalarla ilgili son önerim şu biçimdedir:

1. Belirli Geçmişte Süreklilik	-yordu
2. Belirli Geçmişte Alışkanlık ve Niyet	-ArdI
3. Belirli Geçmişte Gerçekleşmemiş Niyet	-AcAkDI
4. Belirli Geçmişte Beklenti	-A(y)DI
5. Belirli Geçmişte Tamamlanmışlık	-DIyDI / -DUyDU
6. Belirsiz Geçmişte Hatırlanma	-mIşDI / -mUşDU
7. Belirsiz Geçmişte Alışkanlık	-IrmIş / -UrmUş
8. Belirsiz Geçmişte Süreklilik	-yormuş
9. Belirsiz Geçmişte Gerçekleşmemiş Niyet	-AcAkmiş

10. Belirsiz Geçmişte Nakil	-mişmiş /-muşmuş
11. Belirsiz Geçmişte Sürekli Nakil	-yormuşmuş
12. Belirsiz Geçmişte Naklî Alışkanlık	-İrmışmiş /-Urmuşmuş
13. Belirsiz Geçmişte Gerçekleşmemiş Nakil	- AcAkmışmiş

KAYNAKÇA

- 📖 Çürük, M. Selen. "Olumsuzluk ve Kiplik Arasındaki İlişki: Bakış ve Yaklaşımlar." *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. (2010): 57-72.
- 📖 Delice, İbrahim. *Türkçede Fiil Çekimlerine Yeni Bir Bakış*. Ankara: Türk Dili Kurumu, 2012.
- 📖 Deniz Yılmaz, Özlem. "Türkiye Türkçesinde Gerçekleşmemiş Olanak Kipi (Konyunktif, Subjonktif)." *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1. 1 (2014): 35-47.
- 📖 Erk Emeksiz, Zeynep. "Türkçede Kiplik Anlamının Belirsizliği ve Anlamsal Roller." *Dil Dergisi* 141. (2008): 55-66.
- 📖 Erguvanlı Taylan, Eser, ve Ayhan Aksu Koç. "Belirteçlerde Görünüş ve Kiplik İlişkisi." *XXI. Dilbilim Kurultay Bildirileri*. Mersin: Mersin Üniversitesi, 2008.
- 📖 Erguvanlı Taylan, Eser, ve Mine Güven. "Görünüş ve Nicelik kesişiyor: Daha neler?" *XIX. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi (2005): 144-159.
- 📖 Gülsevin, Gürer. "Türkçede Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif Tanımlanma Sorunu Üzerine." *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 1*. Ankara. (2004): 1267-1284.
- 📖 Gülsevin, Gürer. "Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekiminde Birleşik Yapılılar Üzerine". *TDAY Belleten*. (1997): 215-224.
- 📖 Kerimoğlu, Caner, ve Cansu Aksu. "{-Dır} Biçimbiriminin Sözlü Söylemdeki Kiplik Alanları ve Kullanımları (Modality Domains and Usages of {-Dır} Morpheme in Turkish)." *Dil Araştırmaları Güz* 17. (2015): 73-94.
- 📖 Kerimoğlu, Caner. *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*. İzmir: Dinozor, 2011.
- 📖 Seçkin, Pelin. "Anlama ve Anlatma Sürecinde 'Kip' ve 'Kiplik'." *Sosyal Bilimler Dergisi*. (2014): 7-17.
- 📖 Sebzecioğlu, Turgay. "Türkçede Kip Kategorisi ve -yor Biçimbirimiin Kipsel Değeri (Mood Category in Turkish And -yor as a Modal Morpheme)." *Dil Dergisi* 124. (1966): 18-33.

- 📖 Turan, Zikri. "Zaman Eki Unsurunun Tayininde Ağızlardan Tanıklar." *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 1. (2013): 133-144.
- 📖 Türk, Vahit. "Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri." *TDAY Belleteri*. (1996): 291-340.

Mirza Cihânşâh Hakîkî'nin Dili Üzerine Notlar

Notes on the Language of Mirza Cihânşâh Hakîkî

Prof. Dr. Osman YILDIZ*

Özet

Karakoyunlu hükümdarı Mirza Cihânşâh, Hakîkî mahlasıyla Farsça ve Türkçe şiirler yazmış Azerbaycan Türk edebiyatının XV. yüzyıldaki en önemli şairlerindedir. Günümüze ulaşmış bilinen tek eseri divanıdır. Makalede Hakîkî Divanı'ndaki Türkçe şiirler dil yönünden incelenerek Hakîkî'nin dilindeki fonetik, morfolojik ve leksik öğeler tespit ve tahlil edilmeye çalışıldı. Bu doğrultuda, şairin dilindeki belirlediğimiz Anadolu Türkçesiyle ortak öğeler, Azerbaycan Türkçesi için karakteristik öğeler ve Oğuz Türkçesi haricî Türk dili öğeleri maddeler hâlinde verildi.

Anahtar Kelimeler: *Mirza Cihânşâh Hakîkî, Cihânşâh Hakîkî'nin Türkçesi, Erken Azeri Türkçesi, Doğu Oğuzcası, Azeri şairi.*

Abstract

Karakoyunlu ruler Mirza Cihânşâh, who wrote poems in Persian and Turkish under the name Hakîkî, is considered as one of the most important poets of the Azerbaijani Turkish literature in the 15th century. His only work reaching to present day is his divan. In the paper, our aim is to determine and to analyse the phonetic, morphological and lexical elements in the language of Hakîkî by evaluating the Turkish poems in Hakîkî's Divan in terms of language. For this aim, common aspects of the poet's language with the Anatolian Turkish, characteristic elements for the Azerbaijani Turkish and Turkish elements except for the Oghuz Turkish are specified.

Keywords: *Mirza Cihânşâh Hakîkî, Cihânşâh Hakîkî's Turkish, Early Azerbaijani Turkish, Eastern Oghuz Language, Azerbaijani poet.*

Mirza Cihânşâh (1397/1467), Kadı Burhaneddin (1344-1398), Fatih Sultan Mehmet (1432/1481) ve Hüseyin Baykara (1438-1506) gibi Türk edebiyatı tarihinde pek çok örneğini gördüğümüz hükümdar şairlerden biridir. O, XIV.-XV.

---

* SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, osmanyildiz@sdu.edu.tr

yüzyıllarda Doğu Anadolu'nun iskânı ve Azerbaycan'ın Türkleşmesinde önemli görevler üstlenmiş Karakoyunlu Devleti'nin hükümdarıdır (Sümer 1957: 429-447).

Mirza Cihânşâh, Hakîkî mahlasıyla, Farsça ve Azerbaycan Türkçesiyle şiirler yazmıştır. Kendisi daha hayattayken bu şiirlerini bir divanda toplamıştır. Şairin bilinen ve günümüze de ulaşmış tek eseri bu divanıdır. Hakîkî, Türkçe şiirlerini Hurûfî anlayışla tamamen Nesîmî'nin tesirinde kalarak kaleme almıştır (Macit 2002: 34-58; Seferli vd. 1993: 88).

Hakîkî Divanı'nında 96 Türkçe gazel ve 34 tuyug; 31 Farsça mesnevi, 116 Farsça gazel ve 1 Farsça müstezad yer almaktadır (Macit 2002: 59-74). Bu divanın beş nüshası vardır. Hakîkî'nin Farsça şiirleri, Veyis Değirmençay tarafından metin ve Türkçe tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır. Hakîkî'nin Türkçe şiirleri ise biri Türkiye'de olmak üzere dört kez basılmıştır. Türkiye'de şaire ait Türkçe şiirler, Muhsin Macit tarafından "Karakoyunlu Hükümdârı Cihânşâh ve Türkçe Şiirleri" (Grafiker Yayınları, Ankara 2002) adıyla yayımlanmıştır. Bu çalışmada, *Hakîkî Divanı*'nın dört nüshası karşılaştırılmıştır. Son olarak Fîrûz Refâhî Alemdârî, Tahran nüshasını esas almak suretiyle Hakîkî'nin bütün şiirlerini neşretmiştir (Macit 2013: 59-74).¹

Jale Demirci, Süleymaniye nüshasına dayalı olarak Cihânşâh Hakîkî Divanı'nın metnini hazırlamış, dil özelliklerini incelemiş ve diziniyle birlikte yayımlamıştır (2010).

Biz de bu yazımızda, Macit'in yukarıda künyesini verdiğimiz çalışmasını esas alarak Hakîkî'nin Türkçe şiirlerini dil yönüyle inceledik. Bu amaçla, şairin Türkçesindeki fonetik, morfolojik ve leksik özellikleri tespit ve tahlil etmeye çalıştık. Ayrıca bu araştırmayla, bir yandan Hakîkî'nin Türkçesinin niteliklerini belirlemeye, bir yandan da şairin dili özelinde XV. yüzyılda Eski Batı Türkçesini teşkil eden Anadolu ve Azerbaycan sahaları arasında hangi ortak ve farklı dil özelliklerinin bulunduğunu ortaya koymaya gayret ettik.

Eldeki malzemedden hareketle diyebiliriz ki, Hakîkî'nin Türkçesini vücuda getiren üç önemli diyalekt özelliği vardır. Bu dil özellikleri şöyledir:

- A. Anadolu sahasıyla ortak (Batı Oğuzcası) dil özellikleri,
- B. Azerbaycan sahası için karakteristik (Doğu Oğuzcası) dil özellikleri,
- C. Oğuz Türkçesi haricî Türk dili özellikleri.

Şimdi bu ana başlıklar çerçevesinde şairin dilindeki belirlediğimiz özellikleri maddeler hâlinde görelim:

¹ Bk. <http://www.turkedebiyatilismlersozlugu.com>, 27. 11. 2017.

A. Anadolu Sahasıyla Ortak (Batı Oğuzcası) Dil Özellikleri

1. Çeşitli sebeplerle /-a-/ < /-u-/ , /-i-/ < /-e-/ , /-ö-/ < /-è-/ vb. birtakım ünlü değişimleri görülür:

boya-na << *bođu*- (66/1), *giy-en* << *ked-* (29/T), *götür-di* “götürdü” << *kèt-tür-* (Gemalmaz 1994: 13) (33/4) vb.

2. Damak uyumu, emir 2. teklik şahıs eki² dışında tamdır:

adını (65/5), *bağmamışam* “bakmamışım” (57/7), *çevresinde* (27/7), *dilerse* (46/1), *etmegini* “ekmeğini” (46/3), *gönlümüñ* “gönlümün” (22/7), *ırak* “ırak, uzak” (80/5), *içmeyen* (89/5), *kaşlarınıñ* “kaşlarının” (72/7), *oynaram* “oynarım” (70/1), *özümde* (57/8), *sürmegi* “sürmesi” (59/6), *tükendi* (43/5), *varlığın* “varlığını” (76/9), *yalvarası* “yalvaracak” (28/T) vb.

Emir 2. teklik şahıs eki, birkaç örnek dışında, ince sıradan kelimelerde olduğu gibi kalın sıradan kelimelerde de genellikle [-gil] şeklinde olup damak uyumunu bozar:

di-gil “de, söyle” (46/6), *iç-gil* “iç” (87/2), *nazar kııl-ğıl* “bak” (13/7), *şâ'ibe kıılma-ğıl* “şüphe etme” (72/9); *koyma-gil* “koyma” (3/9), *bî-haber olma-gil* “habersiz olma” (26/6), *sorma-gil* “sorma” (25/T), *unut-gil* “unut” (87/4).

3. Dudak uyumu, Eski Batı Türkçesinde olduğu gibi (Yıldız 2010: 105-136) burada da oldukça zayıftır. Kelime tabanlarında ve eklerde genellikle uyumsuzluk hâkimdir; ancak bazı ekler, artık yer yer uyuma girmeye başlamıştır.

3.1. Dudak uyumuna girmeyen kelime tabanları

ağulu “zehirli” (65/11), *ayru* (< *ağru* < *adru*) “ayrı” (13/4), *içün* (< *üçün* < *uçun) “için” (24/2), *karşu* “karşı” (10/5), *oğı* (< *oğı*) “okumak” (66/4).

Bir kelime ise uyumlu ve uyumsuz şekilleriyle nöbetleşmeli kullanılmıştır:

esrü-di (27/4) (< **es+(g)ür-*) [Gülensoy 2011: 342] ~ *esri-mişem* “sarhoş olmak” (53/4).

3.2. Dudak uyumuna bağlanmayan ekler

3.2.1. Yuvarlak ünlülük ekler

{+IU} << {+IXG} (isimlerden varlık sıfatları yapan ek)

fitne+lü “fitneli” (4/3), *yara+lu* “yaralı” (11/5), *giz+lü* “gizli” (56/2) vb.

{+sUz} < {+sXz} (isimlerden yokluk sıfatları yapan ek)

² O. F. Sertkaya'ya göre bu şekil, emir eki değil “pekiştirme morfemi”dir (1996: 135-142).

dermân+suz “dermansız” (29/3), *nihâyet+süz* “nihayetsiz” (62/6),
nazar+suz “nazarsız” (15/2)

[-uğ] < {-(U)K} (fiilden isim yapma eki)

ayruğ (< ayruğ < ayıruğ < adıruğ < adıruğ) “başka” (58/2)

{-dUr-} (ettirgenlik eki)

yan-dur-dı “yaktı” (79/3); *iriş-dür* “eriştir” (79/5).

Bu ek, bir kelimedede kalıplaşmıştır: *getür* (< keltür-) “getirmek” (72/4)

{-Ur-} (ettirgenlik eki)

biş-ür-mez “pişirmez” (46/3), *iç-ür-di* “içirdi” (4/5), *yat-ur-sun*
“yatırsın” (8/3) vb.

{+(U)m} < {+(X)m} (1. teklik kişi iyelik eki)

baş+um+ı “başımı” (36/2), *cân+um* “canım” (1/3), *derd+üm*
“derdim” (69/3) vb.

{+(U)ñ} < {+(X)ñ} (2. teklik kişi iyelik eki)

ağz+uñ “ağzın” (45/2), *cemâl+üñ+i* “yüz güzelliğini” (79/2),
kaş+uñ+a “kaşına” (59/3) vb.

{+(U)mUz} < {+(X)mXz} (1. çokluk kişi iyelik eki)

cân+umuz “canımız” (6/T), *çeşme-i hayvân+umuz* “bengi su çeş-
memiz” (6/T), *îmân+umuz* “imanımız” (6/T) vb.

[+uñuz] < {+(X)ñXz} (2. çokluk kişi iyelik eki)

ışk+uñuz “aşkınız” (28/6)

{+(n)Uñ} < {+(n)lñ} (tamlayan eki)

âyet+in+üñ “âyetinin” (64/3), *bahâ+sın+uñ* “pahasının” (11/2),
dünye+nüñ “dünyanın” (72/1) vb.

{-(y)Up} << {-(X)p} zarf-fiili

gel-üp “gelip” (30/4), *bil-üp* “bilip” (62/2), *terk id-üp* “terk edip”
(71/4) vb.

{-(y)UbAn} << {-(X)pAn} zarf-fiili

teşebbüh kıl-uban “benzetip” (34/5), *yandur-uban* “yakıp” (76/5)

{-(y)UpdUr} << {-(X)p turur} (öğrenilen geçmiş zaman eki)

kal-updur “kalmıştır” (30/2)

{+Uñ} << {+Xñ} (iyelik kökenli 2. teklik şahıs eki)

daş eyle-d+üñ “taş ettin” (47/3), *del-d+üñ* “deldin” (28/T),
müsaḥḥar eyle-d+üñ “büyüledin” vb.

{-(U)r} << {-(X)r} (geniş zaman eki)

bil-ür “bilir” (1/1), *cân vir-ür* “can verir” (11/2), *sal-ur* “salır” vb.
{-sUn} (emir 3. teklik şahıs eki)
bağ-sun “baksın” (15/2), *bil-sün* “bilsin” (21/1), *olma-sun* “olmasın” (31/6) vb.
{+dUr} << turur (bildirme eki)
kalbinde+dür “kalbindedir” (12/4), *kıble+dür* “kıbledir” (6/6), *ya-ra+dur* “yaradır” (27/5) vb.

3.2.2. Dar-düz ünlülü ekler

{+(y)I} << {+(X)G} (yükleme durumu eki)
boyn+uñ+ı “boynunu” (87/8), *küfr+i* “küfrü” (11/8), *söz+i* “sözü” vb.
{+I} (iyelik kökenli 3. teklik şahıs eki)
dut-d+ı “tuttu” (4/1), *gör-d+i* “gördü” (2/7), *itür-d+i* “yitirdi” (1/4) vb.
{-GII} (emir 2. teklik şahıs eki)
ol-gil “ol” (12/6), *unut-gil* “unut” (87/4)
{mI} < {mU} (soru eki)
aynuñ mı+dur “gözün müdür” (22/4), *degül mi+dür* “değil midir” (18/1) vb.

3.3. Dudak uyumuna giren veya girmeye başlayan ekler

{-(X)I-} (edilgenlik eki)
aç-ıl-dı (43/3), *di-n-il-ür* “denilir” (23/2), *tök-ül-mez* “dökülmez” (8/7) vb.
{-(X)n-} (dönüşlülük eki)
bul-un-maz (74/3), *çal-ın-dı* (73/8), *gör-ün-di* “göründü” (3/3) vb.
{-(X)ş-} (işteşlik eki)
ir-iş-di “erişti” (77/6), *tut-uş-dı* “tutuştı” (50/1)
{+(s)I(n)} (3. teklik kişi iyelik eki)
Ek, genellikle dar-düz ünlüldür ve dudak uyumuna girmez:
cânkuş+ı “can kuşu” (5/6), *göñl+i* “gönlü” (32/T), *od+ı* “ateşi” (65/2) vb.

Fakat yuvarlak ünlülü iki kelimeye [+ün+] şeklinde getirilerek uyuma girmiştir:

üst+ün+de (59/4), *yüz+ün+üñ* “yüzünün” (64/3).
{+Um} << {+Xm} (iyelik kökenli 1. teklik şahıs eki)

Genellikle yuvarlak ünlüdür ve dudak uyumuna girmez:

di-d+üm “dedim” (54/1), *yan-d+um* “yandım” (70/7), *nîk-nâmeyle-d+üm* “iyi adlı, iyi ad kazanmış ettim” (27/T) vb.

Fakat birkaç kelimedede düz ünlülü kelimelere [+ım] şeklinde getirilerek uyuma girmiştir:

sağla-r+d+ım (56/2), *sal-d+ım* (54/3), *yan-d+ım* (70/7)

{-mXş} < {-mİş} (öğrenilen geçmiş zaman eki)

bul-muş+am “bulmuşum” (62/7), *çek-miş* (12/2), *düş-müş+em* “düşmüşüm” (61/7), *gör-müş+em* “görmüşüm” (10/7), *koy-muş+am* “koymuşum” (53/6), *sal-mış+am* “salmışım” (37/6) vb.

4. Orta hecede vurgusuzluk sebebiyle, sürekli ünsüzlerin komşuluğundaki dar ünlüler geniş ünlülere göre açıklık dereceleri daha az olduğu için düşer:

ağzuñ “ağzın” (45/2), *bağrını* “bağrını” (47/3), *beñzetdi* “benzetti” (79/3), *boynuñı* “boynunu” (87/8), *oynaram* “oynarım” (70/1) vb.

5. Eski Türkçedeki /ñ/ (damak n’si), Anadolu sahasındaki diğer şairlerin dilinde olduğu gibi Hakîkî’nin dilinde de kullanılmaya devam etmektedir:

añla-maz “anlamak” (51/2), *beñzet-di* “benzetmek” (79/3), *göñül* “gönül” (11/2), *kaş+uñ* “kaşın” (45/2), *saña* “sana” (17/6) vb.

6. Ön seslerde bolca /d-/ < /t-/ ve /g-/ < /k-/ ötümlüleşmeleri görülür:

dağılmış “dağılmış” (43/1), *dağı* “da, de, dahi” (53/1), *damunuñ* “cehennemini” (16/5), *dañ* “tan, şafak vakti” (50/5), *daş* “taş” (47/3), *değer* “değer” (34/3), *degül* “değil” (18/1), *deldüñ* “deldin” (28/T), *digil* “de, söyle” (46/6), *diler* (46/5), *doldı* “doldu” (88/7), *dudağı* “dudağı” (19/4), *dutdı* “tuttu” (31/3), *düşdüm* “düştü” (7/2); *geçer* (59/6), *gel* (11/4), *gerçek* (34/1), *getür* “getir” (72/4), *gice* “gece” (24/2), *girdi* (75/1), *gitdi* “gitti” (7/1), *giyen* (29/T), *gizlü* “gizli” (56/2), *göñli* “gönlü” (32/T), *gör* (20/T), *götürdi* “götürdü” (33/4), *gözler* (57/8), *gün* (2/10)

7. Ön seste ve iç seslerde /v/ < /b/ süreklileşmeleri görülür:

sevmişem “sevmişim” (70/1), *yalvarası* “yalvaracak” (28/T); *var* (14/1), *vir* “ver” (84/1)

8. Kök ünlüsünden sonra /-y-/ << /-d-/ süreklileşmeleri görülür:

ayağına “ayağına” (36/2), *boyuñdur* “boyundur” (23/1), *koy* (3/9) vb.

9. Ünsüz düşmesi, erime, yutulma ve hece düşmeleri görülür:

ol-dum << *bol-* (19/4); *ırak* < *yırak* (80/5); *getür* “getir” << *keltür* (72/4); *damu-nuñ* “cehennem” << *tamuğ* (16/5), *su+sadı* << *sub* (28/5); {-*(y)An*} < {-*GAn*}, {-*(y)All*} < {-*GAll*}; *görsed* “göster” << *kör-üğ+se-t* (87/7); *el+inde* < *elig* (27/1)

10. İçseslerde ünlü çatışmasını önlemek için /y/ ünsüzü türer:

bilme-y-en (86/2), *dolma-y-inca* (8/7), *efsâne-y-i* (28/8), *olma-y-a* (49/2) vb.

11. Geçişme, birleşme ve ulama ses hadiseleri (Yıldız 2015: 231-252) görülür:

böyle << *bu eyle (37/1), *niçük* “nasıl, neden, niçin” << *ne+çe ök* (27/7); *degül* “değil” << *dağ ol* (18/1), *şol* “şu” < *uş ol* (12/4); *k’anuñ* “ki onun” < *ki anuñ* (7/3), *n’ider* “ne eder” < *ne ider* (83/1), *n’ola* < *ne ola* (80/7) vb.

12. Dudak ünsüzlerinin etkisiyle ünlü (/ü-/ < /i-/) ve ünsüz dudaklılaşması (/m/ < /ñ/) görülür:

menüm “benim” << *beniñ* (50/1)

13. Eski Anadolu Türkçesi metinlerine paralel olarak ünsüzü sürekli ötümlü olduğu için ünsüz uyumuna bağlanamayan ekler, burada da uyumsuzluklarını sürdürmektedirler³:

{+dA} (bulunma durumu eki)

hasret+de “hasrette” (12/3), *leţâfet+de* “güzellikte” (2/9), *melâhat+da* “güzellikte, yüz güzelliğinde” (92/4) vb.

{+dAn} (ayrılma durumu eki)

cihet+den “cihetten” (3/2), *ğavvâş+dan* “dalğıçtan” (87/4), *Hak+dan* “Haktan, Allahtan” (1/7) vb.

{+dUr} (bildirme eki)

hidâyet+dür “hidayettir” (23/5), *vâcibolmuş+dur* “vacip olmuştur” (22/9), *yoğ+dur* “yoktur” (15/1) vb.

{-d} (görülen geçmiş zaman eki)

bulaş-d+ı “bulaştı” (79/7), *ırağdüş-d+üm* “uzak oldum, uzak bulundum” (7/2), *tök-d+i* “döktü” (79/6) vb.

{-(y)UpdUr} (öğrenilen geçmiş zaman eki)

düş-üpdür “düşmüştür” (69/1), *ğarğ-âb ol-updur* “suya batan olmuştur” (3/1), *kal-updur* “kalmıştır” (30/2).

³ Bu ekler, günümüz ölçünlü Türkiye Türkçesinde uyuma girerken, ölçünlü Azerbaycan Türkçesinde ise uyumsuzluklarını halen sürdürmektedirler (bk. Kartallıoğlu-Yıldırım 2007).

14. Yapım ekleri, Eski Anadolu Türkçesindeki yapım ekleriyle aynı görev ve ses yapısındadır:

{+daş}, [+ge], [+iz], {+lIk}, {+IU}, {+sUz} (isimden isim türeten ekler)

yol+daş (58/3); *öz+ge* “başka” (29/6); *beñzetdi* “benzetti” < beñ+iz+etdi (79/3); *er+lik* (8/T), *men+lig+i* “benliği” (72/3), *var+lığ+ın* “varlığını” (76/9); *ağ+u+lu* “ağulu” (65/11), *fitne+lü* “fitneli” (22/4), *giz+lü* “gizli” (56/2), *yara+lu* “yaralı” (11/5); *başıret+süz* “basiretsiz” (17/2), *nihâyet+süz* “nihayetsiz” (23/5) vb.

{+A-}, [+ar-], {+dA-}, {+IA-}, {+sA-} (isimden fiil türeten ekler)

dil+e-rse (46/1), *oynaram* “oynarım” < oyun+a-ram; *kız+ar-dı* (23/3); *al+da-ndı* (47/3), *isterem* “isterim” < iz+de-rem (37/4); *bağ+la-dı* (31/7), *sak+la-* (47/2); *görsed* “göster” < körüg+se-t (87/7), *su+sa-dı* (28/5) vb.

{-a}, {-(A)K}, {-(u)ğ}, [-U], [-un], [-z] (fiilden isim türeten ekler)

yara+a+lu “yaralı” (11/5); *dudağı* “dudağı” < tut-ak+ı (19/4), *ıra-k* (80/5), *sor-ağ+ını* “sormakla öğrenilen şeyini, haberini” (89/3); *ayru* “ayrı” < adır-u (13/4), *karşu* “karşı” < karşı-u (10/5), *ötrü* < ötür-ü (32/T), *ayruğ* “başka” < adır-uk, *ba-ğ+ladı* “bağladı” (31/7); *oynaram* “oynarım” < oy-un+aram (70/1); *söz+z+i* “sözü” (65/2) vb.

{-y-} (fiilden fiil türeten ek)

ko-y- (3/9)

15. Çokluk, iyelik, hâl, tamlayan ve soru ekleri bakımından genellikle Eski Anadolu Türkçesiyle paralellik gösterir:

{+lAr} (çokluk eki)

göz+ler+üñ “gözlerin” (18/7), *kaş+lar+uñ* “kaşların” (11/5), *saç+lar+ınuñ* “saçlarının” (72/6) vb.

{+(U)m}, {+(U)ñ}, {+(s)l(n)}, {+(U)mUz}, {+(U)ñUz} (iyelik ekleri)

cân+um+ı “canımı” (64/1), *fikr+üm* “fikrim” (57/3); *baş+uñ+ı* “başını” (3/9), *derd+üñ* “derdin” (88/3); *baş+ın+ı* (11/3), *ğamze+si* (8/5), *od+ı* “ateşi” (65/2), *vefâ+sın+ı* (1/1); *cân+umuz* “canımız” (6/T), *îmân+umuz* “imanımız” (6/T); *ışk+uñuz* “aşkıınız” (28/6) vb.

{+(y)A}, {+(y)l}, {+dA}, {+dAn}, {+(y)lA}, [+ca] (hâl ekleri)

arşa+ya “arsaya” (72/10), *ayağ+uñ+a* “ayağına” (11/3), *hikmet+e* (18/3); *atın+ı* (25/T), *gönlüm+ı* “gönlümü” (36/6), *cefâ+yı* (24/4); *âlem+de* “âlemde” (7/4), *katın+da* (8/2); *cihet+den* “cihetten”

(17/3), *yâr+dan* (8/8); *odı+yla* “ateşiyle” (32/4), *saçuñ+la* “saçınla” (59/3), *kâmuñ+ca* “kâkınca” (13/6), *mun+ca* “bunca” (96/7) vb.

{+(n)Uñ} (tamlayan eki)

‘aqlum+uñ “aklımın” (43/5), *‘âlem+üñ* “âlemin” (41/4), *endîşe+nüñ* “endişenin” (8/7) vb.

{+mI} (soru eki)

câmında mı “kadehinde mi” (22/6), *degül mi+dür* “değil midir” (18/1) vb.

16. Çatı ekleri, görev bakımından Eski Anadolu Türkçesiyle hemen hemen aynıdır; ancak bazı eklerin yardımcı ünlüleri, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra daima yuvarlak olup dudak uyumuna girer (bk. 3.3):

{-Xl-}, {(X)n-}, {(X)ş-}, {-Ur-}, {-t-}, [-it-], [-dür-] (çatı ekleri)

aç-ıl-dı (43/3), *din-il-ür* “denilir” (23/2), *yaz-ıl-mış* (43/2), *tök-ül-mez* “dökülmez” (8/7); *alda-n-dı* (47/3), *boya-n-a* (66/1), *bul-un-maz* (74/3), *çal-ın-dı* (21/2), *gör-ün-di* “göründü” (3/3); *ir-iş-di* “erişti” (2/10), *tut-uş-dı* “tutuştı” (50/1); *biş-ür-mez* “pişirmez” (46/3), *iç-ür-di* “içirdi” (4/5), *yat-ur-sun* “yatarsın” (8/3), *yet-ür-di* “yetirdi” (36/2); *ağla-t-dı* “ağlattı” (66/11), *benze-t-di* “benzetti” (79/3), *eri-t-di* “eritti” (88/3), *esrü-t-di* “sarhoş etti” (79/6); *ağ-t-dı* “akıttı” (81/5); *iriş-dür-* “eriştir” (2/5) vb.

“Ettirgenlik eki”, iki kelimedede ise Anadolu sahasında olduğu gibi getirildiği kökle kalıplaşmıştır:

getür- “eriştir” << *kel-tür-* (72/4), *götür-di* “götürdü” << *kêt-tür-di* (Gemalmaz 1994: 13) vb.

17. Olumsuzluk kategorisi, Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi fiil cümlelerinde {-mA-} ekiyle, isim cümlelerinde “degül” edatıyla karşılanır:

aldan-ma- (66/3), *bağ-ma-mışam* “bakmamışım” (57/7), *bil-me-di* (1/6), *bul-ma-dı* (1/1); ‘ârif **degül** “ârif değil” (68/3), *âsân degül mi* “kolay değil mi” (95/5) vb.

18. Divan’da çok az sayıda fiilimsi geçmektedir. Bunlar da Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibidir:

{-mAK+} (isim-fiil eki)

kıl-mağ+a “yapmaya” (3/7), *secde kıl-mağ* “secde etmek” (22/9), *gör-mek* (24/2) vb.

{-(y)An}, [-ası] (sıfat-fiil ekleri)

bil-en (45/6), *belâ çekme-yen* (31/1), *mağv ol-an* (11/6); *yalvarası taqâtum* “yalvaracak takatim” (28/T)

[-yınca], [-elden], [-eli], [-Up], [-uban] (zarf-fiil ekleri)

dolma-yınca (8/7); *düş-elden* (57/4); *düş-eli* (14/5), *gör-eli* (65/1), *iç-eli* (65/2); *bil-üp* (62/2), *gel-üp* (30/4), *ol-up* (71/8), *terk id-üp* (71/4); *teşebbüh kıl-uban* “benzetip” (34/5), *yandur-uban* “yakıp” (76/5) vb.

19. Hakîkî'nin Türkçe şiiirlerindeki çekimli fiiller genel itibarıyla Anadolu sahasıyla paralellik gösterir:

[-r+Am], [-Ur], [-r+ler], {-mAz} (olumlu ve olumsuz geniş zaman çekimleri)

dile-r+em (37/7), *hedef eyle-r+em* (15/3), *oyna-r+am* (70/1); *çeker* (47/2), *dinil-ür* “denilir” (23/2), *iriş-ür* “erişir” (76/9), *yetür-ür* “yetirir” (75/7); *di-r+ler* (82/1); *bil-mez+em* “bilmem” (55/1), *taħammül kıl-maz+am* “taħammül etmem” (58/2); *bil-mez* (29/2), *bişür-mez* “pişirmez” (46/3), *bul-maz* (9/3), *bulun-maz* (74/3)

[-d+Um], {-d+Uñ}, {-d+l}, [-d+ılar] (görülen geçmiş zaman çekimleri)

di-d+üm “dedim” (54/1), *yan-d+um* “yandım” (70/7); *ol-d+uñ* “oldun” (22/T), *del-d+üñ* “deldin” (28/T); *bağ-d+i* “baktı” (50/6), *çek-d+i* “çektii” (11/5); *sücûd kıl-d+ılar* “secde ettiler” (6/6)

[-(y)A+m], [-e+sin], {-(y)A}, [-e+ler] (istek ekleri)

ol-a+m (70/6), *teşbîh eyle-ye+m* “benzetem” (15/4); *bil-e+sin* (72/4); *esîr olma-ya* (49/2), *şikâyet id-e* “şikâyet ede” (24/7); *dâ-ra çek-e+ler* “idam edeler” (53/5)

[-sA+m], [-sa+ñ], {-sA} (şart çekimleri)

âh eyle-se+m (69/3), *kıl-sa+m* (80/7); *'ârif olma-sa+ñ* (51/6); *gör-se* (89/1), *ķurbân kılma-sa* “kurban etmese” (9/1)

{-Ø}, {-GIl}, {-sUn} (emir çekimleri)

çek (87/8), *ķoy* (3/9), *naķar kıl-ğil* “bak” (13/7), *di-gil* “de, söyle” (46/6), *bağ-sun* “baksın” (15/2), *bil-sün* “bilsin” (23/1), *naşîb ol-sun* (5/4)

{+(y)Am}, {+sIn}, {durur}, {+dUr}, {+Ø}, {imîş}, {ise+ñ} (bildirme ekleri)

bîmâr+am “hastayım” (3/6), *sâcid+em* “secde edenim” (6/7), *Hakîkî+yam* “Hakîkiyim” (54/9); *cân+sın* (13/1), *sen+sin* (9/6); *kim durur* “kimdir” (56/49); *var* (14/1); *yara+dur* “yaradır” (27/1), *ye-gâne+dür* “yegânedir (25/7); *derd imîş* “dert imiş, dertmiş” (5/2); *'ârif ise+ñ* (72/8)

[-r+d+ım], [-r+se] (birleşik kipli çekimler)

sağla-r+d+ım (56/2); *dile-r+se* (46/1)

20. Birleşik fiiller bir örnek (bk. B.9) dışında hep "isim+fiil" kuruluşundadır. Burada çok zengin bir yardımcı fiil (bul-, çek-, düş-, git-, ir-, kal-, koy-, sal-, vir-vb.) çeşitliliği olmakla birlikte Eski Anadolu Türkçesinin diğer eserlerinde olduğu gibi daha çok "eyle-, it-, kıl-, ol-" yardımcı fiilleri kullanılmıştır:

figân eyle-di (6/3), *harâb eyle-di* (5/1), *terk eyle* (8/7), *teşbîh eyle-yem* (15/4); *şarf id-er* (8/9), *tabîr id-er* (9/5), *tefsîr id-er* (9/2), *te'sîr id-er* (9/1); *işâret kıl-dı* (3/2), *münevver kıl-dı* (3/5), *sücûd kıl-dı* (2/8), *vefâ kıl-maz* (1/2); *âşikâr ol-dı* (7/5), *müyesser ol-dı* (3/7), *rûşen ol-dı* (3/5), *şâhid ol-dı* (6/3) vb.

21. "Şahıs zamirleri", "işaret zamiri", "belirsizlik zamirleri", "soru zamirleri", "bağlama (nisbet) zamiri" ve "vasfiyet zamiri" eserde genel itibarıyla Eski Anadolu Türkçesiyle aynıdır:

sen (13/6), *senüñ* (34/2), *seni* (40/5), *saña* (54/6), *sende+dür* (96/7), *senden* (55/3), *ol* (10/1), *anuñ* (9/2), *anı* (9/5), *aña* (9/2), *anda* (56/3), *andan* (87/8), *bizi* (76/2); *bu+dur* (36/6); *her kim* (1/2), *her kime* (10/2), *her kimüñ* (9/1), *kim* (2/4), *kimse* (76/4), *her kimsenüñ* (78/6), *biri* (95/3), *ne* (13/1), *ayruğı* (65/13), *cümlesi* (78/4); *kim durur* (56/4), *nedür ki* (27/5); *ol ki* (8/1), *ey cân kim* (23/6); *ol kemend-i zülfünde+ki*

22. Divan'da kullanılan "niteleme (tavsif) sıfatları", "işaret sıfatları", "belirsizlik sıfatları (mübhem sıfatlar)", "sayı sıfatları" ve "soru sıfatları" Eski Anadolu Türkçesindeki gibidir:

ağulu fırkatini (65/11), *âşüfte göñlümi* (81/4), *fitnelü 'aynuñ mıdur* (22/4), *ğara gözüñ* (76/8), *mestâne gözlerüñ* (18/7), *siyâhî ğamzeler* (44/3), *virâne göñlümi* (94/8); *böyle muşavver* (14/4), *bu gün* (2/10), *o çeşm-i humâradur* (27/4), *ol fitneden* (45/4), *şol zülf imiş* (35/2), *şu dâm u dâneler* (28/1); *bir esîr* (15/6), *her ân* (36/3), *nice zâhidleri* (64/2); *bir kerre* (47/5), *iki cihânda* (54/5), *yüz yere* (20/T); *ne cânşın* (13/1), *ne derd imiş* (5/2), *ne yirde var* (14)

23. Divan'daki "zaman zarfları", "yer zarfı", "miktar zarfları", "suret zarfları" Eski Anadolu Türkçesindeki gibidir:

bu gün (2/10), *ezel güninde* (57/2), *bir gice* (24/2), *o demki* (6/5), *bir demde* (20/T), *her ân* (36/3), *her şeb* (69/1), *bir lağza* (88/5), *geh* (96/5), *gehî* (50/3), *şâm u seherden* (20/1), *seherde* (59/1), *subh u şâm imiş* (92/1), *maşşer güninde* (27/3), *evvel ü âhîrde*

(54/5), *haçan* (1/8), *hemîşe* (27/4), *her nice* (25/8); *ruhuñ güzlârına karşı* (23/3); *hayli* (7/2), *bir şemmece* (21/6), *hezâr* (62/1); *böyle gerek* (37/1), *pâre pâre kıılır* (24/1), *göñül oldu derd ilen hasta* (46/6), *tükendi şabr-ı göñül kalmadı qarâr yine* (75/1).

24. Divan'da geçen "bağlama edatları", "son çekim edatları (postposition)", "soru edatları", "berkitme edatı", "çağırma (hitap) edatları" ve "teesürî nida (affectif) edatları" Eski Anadolu Türkçesindeki gibidir:

ger ehilseñ (12/6), *gerçi bed-nâm olmuşam* (7/4), *Mansûrvâr egerçi meni dâra çekeler* (53/5), *eger teşrîf kılsañ* (3/6), *vefî melâhat ilen ber-kemâl böyle gerek* (37/2), *Dâğ-ı hasret çünki ol yâruñ gamıdır âşıka* (26/5), *çün Hakîkînüñ iki 'âlemde sensin dil-beri* (9/6), *'âşikuñ dîni meger kim küfr ü îmânındadır* (19/5), *gelgil ki düşdi sûz-ı firâkuñda câna tâb* (5/1), *hayli eyyâm oldu kim düşdüm vişâlüñden ırağ* (7/2), *fitnelü 'aynuñ mıdur yâ fitne hâbından mıdur* (22/4), *her kim ki yârı gayr ile bigâne bilmedi* (1/7), *yağdı firâk odiyla meni hasret ü gamuñ* (32/4), *hicâb-ı zulmet ilen bağladı başîretini* (31/7), *gel kerem birle nazâr kılgıl Hakîkî hâline* (13/7), *küfri îmân bilen göñül pîr-i muğâna ta'n ider* (11/8), *hüsn ü leâfette yüzüñdür kamer* (2/9), *'aklum itürdi Leylî vü Mecnûn hikâyetin* (1/4); *mestâne gözlerüñ kimi 'ayyâr bilmenem* (53/8), *çemende serv-quadüñ tek çınâr görmemişem* (57/1), *çü sen teki şanem-i gam-güsâr görmemişem* (57/3), *zerrevâr* (49/4), *Âşaf-misâl* (86/2), *görmek için* (24/2), *'âlem üzre* (25/7), *'âlemi kıldı münevver nûr-ı vechüñ tâ ebed* (3/5), *çün göñül tahtında senden özge sulţân istemez* (29/6), *andan ötrü göñli hasret-hânedür* (32/T), *mundan ayruğ olmasun* (7/4), *vaşluñdan ayru çâre yoğ* (13/4), *bu zevk içinde* (14/3); *nice bahsun* (15/2), *ki men ol 'ayna niçün kâfir-i Türkâne didüm* (64/6), *bî-çâre 'ışka neyleye tedbîr ü çâresin* (74/4); *ki anuñ kimi cihânda dahı dil-pezir yoğdur* (15/1); *gerçi bed-nâm olmuşam 'ışkuñdan ey dil-ber senüñ* (7/4), *yâruñ gamında kıılma şikâyet Hakîkiyâ* (32/6), *dil-berâ 'ışkuñ yolından âle-i zâr itmişem* (58/1), *yâ Rab nedür* (27/5); *bu câna şaldı fiğân ile zâr u ahın anuñ* (47/1), *men bu zât-ı hilkatüñ nefsinde zinhâr itmişem* (58/10).

25. Hakîkî'nin Türkçe şiirlerinde Arapça ve Farsça terkiplerin (Arapça terkipler: 80 tane, %1; Farsça terkipler: 1512 tane, %19.4) yanı sıra bolca Türkçe isim, zamir ve sıfat tamlamaları da görülmektedir:

yâruñ gâminde (1/1), *yâruñ vişâli* (1/6), *yüzüñ âyeti* (2/2), *saçuñ şânına* (2/6), *zülfüñ şânına* (3/3), *saçuñ her târesinden* (3/4), *ol haţ u hâl u ruĥ u zülfüñ hesâbın* (3/7) vb.; *Leylî vü Mecnûn hikâyetin* (1/3), *şîrîn yolında* (1/4), *meh-tâb çevresinde* (27/7) vb.; *menüm 'aynumda* (3/4), *menüm dil-ârâmum* (28/2), *cânum* (1/3), *'aqlum* (1/4), *senüñ 'işkuñdan* (7/4), *senüñ kâmuñca* (13/6), *hâl ü haţtuñ* (2/6), *lebüñ* (2/3), *la'lüñ* (2/3), *anuñ veçinde* (9/2), *anuñ şifâtını* (25/7), *ğamzesi* (30/3), *yolında* (30/2), *cânumuz* (6/T), *îmânumuz* (6/T), *'işkuñuz* (28/6) vb.; *fitnelü âlinden* (4/1), *şikeste gönül* (6/2), *bu yolda* (12/7), *şu dâm u dâneler* (28/1), *o kemân u kavsa* (15/3), *şol ravzanuñ* (12/4), *ol nûrdan* (1/8), *böyle muşavver* (14/4), *bir esîr* (15/6), *iki'âlemde* (21/6), *her bî-şafâ* (1/1), *nice zâhidleri* (64/2), *ne burhândur* (73/6) vb.

26. Sayıımıza göre, Hakîkî'nin Türkçe şiirlerinde toplam 2124 madde başı vardır. Bunlardan 196'sı (%9.2) Türkçe kelime, kalan 1928'i yabancı kelime/ögedir.⁴ Türkçe kökenli kelimelerden Anadolu sahasıyla müştereken kullanılanlar şunlardır:

açıl- (43/3), *ad*(65/6), *ağrı-* (27/2), *ağlat-* (66/11), *ağz+* "ağız" (45/2), *al*"kırmızı" (76/7), *al-* (46/3), *aldan-* (47/3), *alt* (85/3), *aña* (1/7), *anda* (56/3), *andan* (87/8), *anı* (95/7), *añla-* (51/2), *anuñ* (8/6), *arun-*⁵ "arınmak" (21/4), *at* (25/T), *ay* (37/2), *ayağ+* (36/2), *ayru* "başka" (53/1), *ayruğ* "başka" (58/2), *bağla-* (31/7), *bağr+* "bağır" (22/8), *baş* (60/7), *beñzet-* (79/3), *bil-* (16/7), *bir* (10/7), *biri* (95/3), *birle* "birlikte, ile" (13/7), *biz* (76/3), *boy* (2/8), *boyan-* (66/1), *böyle* (14/4), *bu* (2/7), *bugün* (19/7), *bul-* (9/3), *bulaş-* (79/7), *buyur-* (95/5), *çal-* (83/7), *çalın-* (21/2), *çek-* (11/5), *çevre* (27/7), *dağıl-* (43/1), *dağı* (15/1), *deg-* (34/3), *degül* "değil" (18/1), *del-* (76/8), *di-* "demek" (25/1), *dile-* (37/7), *dinil-* "denilmek" (23/2), *dol-* (88/7), *dudağ+* (19/4), *dut-* "tutmak" (31/3),

⁴ Hakîkî'nin Türkçe şiirlerinde Türkçe kökenli kelimelerin alıntı kelimelerden bir hayli az olduğunu N. Xudiyev de şu sözlerle ifade eder:

M.C. Həqiqinin:

Ey rüxün gülzari-cənnət, saçların reyhanidir,

Vey dodağın abi-heyvan, can onun heyranidir - mətləli qəzəlinədə Azərbaycan Türk mənşəli sözlər – 19 (%28); qəyri-türk mənşəli sözlər – 66 (%72): a) anlaşılıqlı olanlar – 46 (%49); b) anlaşılıqlı olmayanlar – 20 (%23) (Xudiyev 1977: 222).

⁵ Bu kelime sehven böyle okunmuş olmalıdır; çünkü aynı kelime gerek Eski Türkçe döneminde gerek Eski Anadolu Türkçesinde gerekse çağdaş Azərbaycan Türkçesinde "arın-" şeklindedir (bk. Caferoğlu 2011: 19; TDK 1983: 12; Altaylı 1994: 52). Kelime, J. Demirci (2010: 43) tarafından da "arın" şeklinde okunmuştur.

düş- (4/2), *egri* “eğri” (28/6), *el* (27/1), *erit-* (88/3), *erlik* (8/T), *es-* (50/5), *esri-* (53/4) ~ *esrü-* “sarhoş olmak” (27/4), *esrüt-* “sarhoş etmek” (79/6), *etmeg+* “ekmek” (46/3), *ey* (1/2), *eyle-* (84/1), *geç-* (88/5), *gel-* (48/7), *gerçek* (34/1), *gerek* (37/1), *getür-* “getirmek” (36/1), *gice* “gece” (24/2), *gir-* (75/1), *git-* (7/1), *giy-* (29/T), *gizlü* “gizli” (56/2), *göñül* (11/2), *gör-* (10/7), *görün-* (3/3), *götür-* (33/4), *göz* (23/7), *gün* (2/10), *i-* “i- fiili” (5/2), *iç-* (60/2), *içinde* (11/1), *içün* “için” (24/2), *içür-* “içirmek” (4/5), *iki* (25/7), *ile* (1/6), *in-* (21/2), *ir-* “ermek” (72/2), *iriş-* “erişmek” (2/10), *iste-* (1/3), *işit-*(8/3), *it-* “etmek” (40/5), *kal-* (30/2), *kan* (66/1), *kara* (57/8), *karşu* “karşı” (10/5), *kaş* (45/2), *kat* (18/8), *kıl-* (37/9), *kızır-* (23/3), *kim* (2/4), *kim* “ki” (7/2), *kimse* (76/4), *kon-* (30/4), *kop-* (7/6), *koy-* (51/7), *kul* (48/5), *kur-* (84/4), *kuş* (5/6), *mı/mi* (22/1, 22/7), *ne* (1/1) , *nice* (15/2), *niçük* “nasıl” (27/7), *niçün* “niçin” (64/6), *nişe* “nice” (15/3), *o* (15/3), *ol* (66/1), *ol-* (1/6), *oyna-* (70/1), *öğren-* (4/3), *saç* (4/3), *sakla-* (47/2), *şal-* (47/1), *saña* (54/6), *sen* (54/5), *sep-* (3/6), *siğ-* (11/4), *şor-* (26/1), *söyle-* (94/4), *söz* (65/12), *suşa-* (28/5), *sür-* (59/6), *şu* (28/1), *tutuş-* (50/1), *tüken-* (43/5), *unut-* (87/4), *üst* (54/9), *var* (14/1), *varlığ+* (76/9), *vir-* “vermek” (76/10), *yalan* (65/10), *yalvar-* (28/T), *yan-* (28/4), *yara* (81/8), *yaralu* “yaralı” (11/5), *yar* “salya, tükürük” (82/3), *yaş* “gözyaşı” (83/5), *yatur-* “yatırmak” (8/3), *yaz-* (79/2), *yazıl-* (43/2), *yel* (50/5), *yet-* (86/1), *yetür-* “yetirmek, ulaştırmak” (46/7) , *yine* (73/1), *yir* “yer” (14/1), *yol* (12/7), *yoldaş* (58/3), *yüz* (71/5).

B. Azerbaycan Sahası (Doğu Oğuzcası) İçin Karakteristik Dil Özellikleri

1. Eski Anadolu Türkçesine paralel olarak Divan'da da /i/'li olan kelimeler,⁶ bugün Azerbaycan Türkçesinde kapalı /e/ (è) ile karşılanmaktadır (Ergin 1951: 294-295; Ergin 1981: 97-98):

di-mek “demek” (41/6), *gice* “gece” (24/2), *git-di* “gitti” (7/1), *giy-en* (29/T), *in-di* (21/2), *iriş-di* “erişti” (2/10), *ir-mez* “ermez”

⁶ Eski Anadolu Türkçesi metinleri üzerinde çalışan araştırmacılar, bu ünlünün /i/ mi kapalı /e/ mi okunması gerektiği hususunda hemfikir değildirler. T. Banguoğlu (1938: 39), M. Mansuroğlu (1958: 71) ve S. Çağatay (1977: VII) gibi araştırmacılar, Eski Anadolu Türkçesinde “esreli ye” veya “esre” ile yazılan ünlüyü kapalı /e/'li okurken Z. Korkmaz (1973: 105) ve F. K. Timurtaş (1994: 21-24) gibi araştırmacılar, bu konuda kuvvetli bir delilin bulunmadığını ileri sürerek aynı ünlüyü /i/'li okumayı tercih ederler.

(72/2), *işit-di* "işitti" (8/3), *it-mek* "etmek" (12/7), *vir-di* "verdi" (18/9), *yir+de* "yerde" (14/1).

2. Özellikle iç seslerde iki ünlü arasında olmak üzere çok defa /h/ < /k/ sü-reklileşmeleri görülür (Kartallıoğlu-Yıldırım 2007: 181):

hacan "ne zaman, ne zaman ki" (1/8); *aħar* "akar" (69/3), *aħıtdı* "akıttı" (81/5), *baħam* "bakam, bakayım" (72/5), *çıħar* "çıkır" (24/2), *oħı* "oku" (66/4), *yaħar* "yakar" (23/6); *baħsun* "baksın" (15/2), *yaħdı* "yoktu" (38/4), *yoħdur* "yoktur" (38/4) vb.

3. Özellikle ön seslerde olmak üzere, geniz ünsüzlerinin etkisiyle meydana gelen /m/ < /b/ genizleşmeleri (Ergin 1981: 98-99) görülür:

kimi << kip+i+n "gibi" (15/1), *maña* "bana" (36/1), *men* "ben" (53/3), *menden* "benden" (72/3), *meni* "beni" (73/4), *menligi* "benliği" (72/3), *menüm* "benim" (72/5), *mundan* "bundan" (7/4), *munı* "bunu" (91/7).

4. Bugün /y/-/ ile başlayan kelimelerde bolca örneğini gördüğümüz /y-/ düşmesi hadisesine (Ergin 1981: 90-91; Kartallıoğlu-Yıldırım 2007: 182), Hakîkî Divanı'nda sadece bir örnekte rastlanmaktadır. Örnekte /i/ ünlüsünün önünde ki /y/ ünsüzü düşmüştür:

itür-di "yitirmek" < yitür- (1/4).

5. Çağdaş Azerbaycan Türkçesindeki gibi (Ergin 1981: 108-109; Kartallıoğlu-Yıldırım 2007: 181) son seslerdeki /k/ ünsüzü, birden fazla heceli kelimelerde, kendisinden sonra gelen ön sesi ünlülü bir kelimenin etkisi olmaksızın yani ulama etkisi olmaksızın genellikle /ğ/'ye döner:

ayruğ "başka" (58/2), *ıraq* (7/2), *kılmağ* (22/9).

6. Anadolu sahasında geçişsiz "yanmak" fiilinin geçişli karşılığı "yakmak" (Tuna 1986: 406) iken, burada "yandırmak"tır (örn. yandırdı "yaktı" 2/5). Günümüz Azerbaycan Türkçesinde de aynı kelime "yandıрмаğ" şeklindedir (Altaylı 1994: 1218).

7. {-(y)AndA} Azerbaycan Türkçesinde tipik bir birleşik zarf-fiil ekidir (Ergin 1981: 92-93). {-(y)XncA}, {-DXğX zaman/vakit} işlevinde zaman zarf-fiili olarak kullanılır:

düş-ende (54/4), *eyle-yende* (83/3), *gör-ende* (37/8), *yaz-anda* (85/4).

8. Olumsuz geniş zaman 1. teklik şahıs çekimleri için {-mAn} ve {-mAnAm} morfemleri kullanılır. Oğuz Türkçesine özgü olup Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde de görülebilen bu ekler, 19. yüzyıla kadar Azerbaycan sahasında kullanılmıştır (Ercilasun vd. 2006: 392-393):

bağ-manam "bakmam" (53/8), *bil-menem* "bilmem" (53/1), *di-menem* "demem" (65/1), *di-men* "demem" (67/1), *diyebil-men* "diyemem" (65/8), *iç-men* "içmem" (70/3).

9. Eski Anadolu Türkçesinde de gördüğümüz öğrenilen geçmiş zamanı karşılayan {-mXş+Am}, {-mXş} ve {-(U)pdUr} ekleri, zamanla Azerbaycan sahasına özgü morfepler hâlini almışlardır (Kartallıoğlu ve Yıldırım 2007: 206-207). Burada dikkati çeken en önemli husus, Eski Anadolu Türkçesinde dar-düz ünlülü {-mXş} ekinin düzlük-yuvarlaklık uyumuna girerek {-mXş} olmasıdır. Oysa, ekin yuvarlak ünlülü alomorfları Anadolu sahasında Osmanlı Türkçesinin sonlarına doğru ortaya çıkarak bugünkü çok şekillilik meydana gelmiştir (Ergin 2013: 300).

bil-miş+em "bilmişim" (58/11), *gör-müş+em* "görmüşüm" (58/8), *sor-muş+am* "sormuşum" (58/7), *teşbih kııl-mış+am* "benzetmişim" (37/2), *çek-miş* (12/2), *dağıl-mış* "dağılmış" (43/1), *vâsıl olmuş* "kavuşmuş, erişmiş" (96/5), *düş-üpdür* "düşmüş" (69/1), *kal-updur* "kalmış" (30/2).

10. Divan'da sadece bir yerde tasvir fiil türü olarak yeterli fiilin olumsuz çekimi vardır. Bu örnekte günümüz Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi "bil-" yardımcı fiili kullanılmış ve olumsuzluk eki bu fiilin üzerine getirilmiştir (İlker 1997: 140-141):

di-yebilme-n "diyemem" (65/8).

11. Divan'da Azerbaycan sahasına özgü bir şekilde 1. teklik şahıs zamiri için "men" kelimesi ve işaret zamiri için de "öz" kelimesi kullanılmıştır (Kartallıoğlu-Yıldırım 2007: 200-201):

men "ben" (26/7), *menüm* "benim" (28/2), *meni* "beni" (28/4), *maña* "bana" (24/1), *menden* "benden" (72/3); *öz* "kendi" (64/5), *özümü* "kendimi" (27/T), *özünü* "kendini" (66/5), *özün* "kendini" (75/5), *özine* "kendine" (89/2).

12. Hakîkî'nin dilindeki Türkçe söz varlığından büyük bir kısmı hâlihazırda Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde aynı ses yapısı ve aynı anlamla kullanılmaktadır. Bu söz varlığından az bir kısmı ise, her ne kadar Anadolu sahasında da yer almakla birlikte daha çok Azerbaycan sahası için karakteristiktir⁷. Aşağıya çıkardığımız bu kelimelerden bazıları, zaman içerisinde birtakım ses değişimleri geçirmişlerdir:

⁷ A. Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler* (2011: 252-253) adlı kitabında Anadolu sahasında bulunmayan veya Anadolu sahasından farklı anlamda olan Azerbaycan Türkçesi için karakteristik bir kelime listesi vermiştir.

ağ (> ağ) (89/6), *ağulu* (> ağulu) (65/11) , *ağ-* "akmak" (69/3), *ağıt-* "akıtmak" (81/6), *apar-* (57/8), *bağ-* "bakmak" (53/8), *bişür-* (> bişir-) "pişirmek" (46/3), *çığ-* "çıkma" (56/1), *dañ* (> dan) "tan, şafak, fecir" (50/5), *daş* "taş" (47/3), *görset-* "göstermek" (56/5), *haçan* (5/T), *hemîn* "bu" (35/3), *hemîşe* "daima" (45/2), *ırağ* (> irâğ) "irak, uzak" (64/5), *ilen* "ile, birlikte" (1/2), *itür-* (> itir-) "yitirmek" (1/4), *men* "ben" (13/5), *menlig+* "benlik" (72/3), *mundan* "bundan" (7/4), *munı* "bunu" (91/7), *od* "ateş" (24/2), *oğı-* (> oğu-) "okumak" (66/4), *ötrü* "ötürü" (32/T), *öz* "kendi" (64/5) , *özge* "başka" (29/6), *şorağ+* "sorularak öğrenilen şey, haber, bilgi" (89/3), *şîrîn* "tatlı" (14/3), *şol* (10/2), *tap-* "bulmak" (94/6), *tek* "gibi" (57/1), *teki* "gibi" (57/3), *tök-* "dökmek" (79/6), *tökül-* "dökülmek" (8/7), *üzre* "üzere" (3/4), *yağ-* "yakmak" (76/8), *yandur-* (> yandır-) "yakmak" (12/3), *yoh* "yok" (13/4) vb.

C. Oğuz Türkçesi Haricî Türk Dili Özellikleri

1. Azerbaycan Türkçesinde bugün yükleme eki {+(n)X} şeklindedir (Kartallıoğlu ve Yıldırım 2007: 195). Buna göre, ekteki /n/ ünsüzü, ancak ünlüyle biten isimlerden sonra getirilebilir. Ek, Hakîkî'nin dilinde ise, Doğu ve Kuzey Türkçesinde olduğu (Argunşah 2013: 120-121; Güner 2013: 193-195) gibi, hem ünlülerden hem de ünsüzlerden sonra {+n} biçimindedir. Aynı durum buradaki kadar düzenli olmamakla birlikte Kadı Burhaneddin Divanı'nda da görülür (Ergin 1951: 304-305).

Ek, genellikle yuvarlak ünlülü kelimelere aslî dar-düz şekliyle gelerek dudak uyumunu ihlâl eder; ancak bir örnekte ek, yuvarlak ünlülü kelimeye yuvarlak ünlülü getirilerek uyuma sokulmuştur:

bağrum+nı "bağırımı" (81/7), *hilkat-ı'âlem+ni* "âlemin yaratılışını" (59/8), *karârum+nı* "kararımı" (57/8). *mu+nı* "bunu" (91/7); *bu+nu* (65/6).

2. Tarihî ve çağdaş Azerbaycan Türkçesinde "bu" işaret zamirinin hâl ekli çekimlerinde kelime genizleşme görülmez; kelimenin ön sesi /b-/lidir (Ergin 1951: 309; Ergin 1991: 454; Kartallıoğlu ve Yıldırım 2007: 201). Ancak, Divan'da kelimenin ön sesi Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde olduğu gibi /m-/ye dönmüştür.

munı "bunu" (91/7), *mundan* "bundan" (7/4)

Konuya dair örnekler, Çağatay Türkçesinde (Argunşah 2013: 137) "munı" ve "mundın ~ munuñdın"; Kıpçak Türkçesinde (Güner 2013: 269) "munı ~ munu ~ bunı ~ bunu" ve "bundan ~ mundan ~ mundın" şekillerindedir.

3. Divan'da sadece bir örnekte Doğu ve Kuzey Türkçesinde olduğu gibi istek kipinin 1. teklik şahıs çekiminde {+men} morfemi kullanılmıştır:

yan-a men "yanam, yanayım" (5/T)

İstek kipinin 1. teklik şahıs çekiminde şahıs eki Çağatay Türkçesinde (Argunşah 2013: 170-171) ve Kıpçak Türkçesinde (Güner 2013: 242) {+mèn} morfemi ile karşılanır. Ekin bu lehçelerdeki kullanımına birkaç örnek:

bol-ğa-mèn "olam, olayım", *üle-ge-mèn* "paylaşayım", *ay-a-mèn* "söyleyeyim", *bol-a-mèn* "olayım", *yaz-a-mèn* "yazayım" (Argunşah 2013: 170-171); *yaza mèn* "Yazayım" (İN 3r) (Güner 2013: 242).

Oysa tarihî ve çağdaş Azerbaycan Türkçesinde istek kipinin 1. teklik şahıs çekiminde daima {+m} eki kullanılır (Ergin 1951: 319-320; Ergin 1991: 465; Kartallıoğlu ve Yıldırım 2007: 208-209).

Sonuç

Eski Anadolu Türkçesi yazı dilinin bir kolu olarak XIV. yüzyıldan itibaren (coğrafi farklılıkların da etkisiyle) bazı Azeri ağız özelliklerinin yazı diline geçmesi sonucunda Erken Azeri Türkçesi meydana gelmeye başlamıştır (Gülsevin 1986: 77).

M. Ergin, *Azerî Türkçesi* (Ebru Yayınları, İstanbul 1981) adlı kitabında Anadolu ve Azerbaycan sahaları arasındaki dil farklılıkları için şöyle der: "Azeri ve Osmanlı sahaları arasındaki farkların ilk belirtileri Eski Anadolu Türkçesi devresinde başlamış, Osmanlıca içinde farklılaşma gitgide belirli hâle gelerek kesinlik kazanmış, nihayet bugünkü ayrılıklar meydana gelmiştir. Demek ki iki saha arasındaki en geniş farklar bugünkü ayrılıklardır. Bu ayrılıklar, eskiye gittikçe, tabîî, her bakımdan, hem konuşma dili ve yazı dili bakımından, hem de miktar bakımından azalır" (1981: VIII). XV. yüzyılda tarihî Azerbaycan edebiyatının en önemli mümessillerinden biri olan Mirza Cihânşâh Hakîkî'nin dili üzerine yaptığımız tespit ve tahliller göstermektedir ki, M. Ergin'in söylediği bu sözler son derece isabetlidir. Zira şairin dili, her ne kadar Azerbaycan Türkçesine has bir takım fonetik, morfolojik ve leksik özellikler (%26.6) taşısa da, her ne kadar bazı Oğuz Türkçesi harici ögeler (%6.6) içerse de ekseriyetle (%66.6) çağdaşı Anadolu şairlerinin dili gibidir.

KAYNAKÇA

- 📖 Alemdârî, Fîrûz Refâhi. *Mîrzâ Cihânşâh Hakîkî Dîvân-ı Fârisî-Türkî*. Tahran, 1385.
- 📖 Altaylı, Seyfettin. *Azerbaycan Sözlüğü*. C.I-II. İstanbul: MEB, 1994.
- 📖 Argunşah, Mustafa. *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit, 2013.
- 📖 Banguoğlu, Tahsin. *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl ü Nevbahar*. Breslau, 1938.
- 📖 Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK, 2011.
- 📖 Çağatay, Saadet. *Türk Lehçeleri Örnekleri*. Ankara: DTCF, 1977.
- 📖 Değirmençay, Veyis. *Karakoyunlu Hükümdarı Cihânşâh ve Farsça Şiirleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2004.
- 📖 Demirci, Jale. *Cihânşâh Haķîkî Dîvânı*. Ankara: Onur, 2010.
- 📖 Ercilasun, Ahmet Bican, ve ark. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I –Fiil-Basit Çekim*. Ankara: TDK, 2006.
- 📖 Ercilasun, Ahmet Bican. *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ, 2011.
- 📖 Ergin, Muharrem. “Kadı Burhaneddin Divanı Üzerinde Bir Gramer Denemesi.” *TDED*. IV/3. (1951): 287-327.
- 📖 Ergin, Muharrem. *Azeri Türkçesi*. İstanbul: Ebru, 1981.
- 📖 Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı, II*. Ankara: TDK, 1991.
- 📖 Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak, 1991.
- 📖 Gemalmaz, Efrasiyap. “Standart Türkiye Türkçesi (STT)’ni İlgilendiren Ses Olaylarıyla İlgili Kurallar.” *Standart Türkiye Türkçesi (STT) İle İlgili Yazılar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, 1994.
- 📖 Gülensoy, Tuncer. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. I-II. Ankara: TDK, 2011.
- 📖 Gülsevin, Gürer. *Türkoloji Kaynakları ve Bibliyografyası*. İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili Ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları: 5, Malatya, 1986.
- 📖 Güner, Galip. *Kıpçak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit, 2013.
- 📖 Xudiyev, Nizami. *Azerbaycan edebi dili tarihi*. Ankara, 1997.
- 📖 İlker, Ayşe. *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*. Ankara: TDK, 1997.
- 📖 Kartallıoğlu, Y., ve H. Yıldırım. “Azerbaycan Türkçesi.” *Türk Lehçeleri Grameri*. Ed. Ahmet Bican Ercilasun. Ankara: Akçağ, 2007. 171-230.
- 📖 Korkmaz, Zeynep. *Marzubân-nâme Tercümesi*. Ankara, 1973.
- 📖 Macit, Muhsin. “Cihânşâh ve Türkçe Şiirleri.” *Bilig*. 13 (2000): 9-19.

- 📖 Macit, Muhsin. *Karakoyunlu Hükümdârı Cihânşâh ve Türkçe Şiirleri*. Ankara: Grafiker, 2000.
- 📖 Mansuroğlu, Mecdut. *Sultan Veled ve Türkçe Menzumeleri*. İstanbul, 1958.
- 📖 Seferli, Eliyar, ve ark. *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 2, Azerbaycan Türk Edebiyatı-II*. Ankara, 1993.
- 📖 Sertkaya, Osman Fikri. "Bolsunğıl Tep Tediler." *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*. Ankara: TDK (1996): 135-142.
- 📖 Sümer, Faruk. "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış." *TTK Belleten* 21. 83 (1957): 429-447.
- 📖 *Yeni Tarama Sözlüğü*. Dzl. Cem Dilçin. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1983.
- 📖 Timurtaş, Faruk Kadri. *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Enderun, 1994.
- 📖 Tuna, Osman Nedim. "Türkçede Transtive-Causative 'Geçişli-Ettirgen' Fiiller, Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü." *TDED XXIV-XXV*. (1980): 381-428.
- 📖 Yıldız, Osman. "Ahvâl-i Kiyâmet'te Dudak Uyumu." *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Ed. Doç. Dr. Mehmet Dursun Erdem ve Doç. Dr. Ali Akar 5.1 (2010): 105-136.
- 📖 Yıldız, Osman. "Birleşik Kelimelerde Görülen Fonetik Hadiseler, Terimleri, Tanımları Ve Örneklerinin Tasnifi Üzerine." *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Ed. Prof. Dr. Mehmet Dursun Erdem ve Doç. Dr. Mehmet Turgut Berbercan 10.8 (2015): 7231-7252.
- 📖 <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/>, 27. 11. 2017.

Tereyağ / Tereyağı Üzerine

On Butter

Doç. Dr. Arzu Sema ERTANE BAYDAR*

Özet

Dilde çok çeşitli nedenlerden dolayı kelime/kelime grupları değişik şekillerde yazılıp okunabilmektedir. Bu durumun nedenleri çok farklıdır ve bunun dilin kendi iç mantığı içerisinde izahı mümkündür. Tereyağ/tereyağı da bunlardan biridir. Tamlama kimi sözlüklerde ve yazım kılavuzunda tereyağı şeklinde bazılarında da nadiren tereyağ olarak geçmektedir. Tereyağ/tereyağı tamlamasının etimolojisi hakkında bazı araştırmacılar açıklamalar yapmışlardır ve tamlamanın aslinin tereyağı şeklinde olduğunu ifade etmişlerdir. Tamlamanın tereyağı şeklinde olduğunu söyleyen araştırmacılar Farsça tereyağı anlamına gelen kere kelimesinin başındaki /k/ sesinin /t/ye dönüştüğünü ve böylece tereyağı isim tamlamasının oluştuğunu ifade etmektedirler. Bu izahlarda bize aykırı gelen taraflar vardır ve bütün bunlar bu çalışmada tartışılacaktır. Eldeki yazıda öncelikle Farsça bir bitki ismi olan tere ile tereyağ tamlamasındaki tere arasında ses benzerliği dışında bir ilginin olmadığı belirtilecek ve tereyağ/tereyağı tamlamasının tamlama/belirten unsurunun ne anlama geldiğinden bahsedilecektir. Bize göre tamlamanın tereyağı değil de tereyağ şeklinde olması gerektiği üzerinde, karşılaştırmalı örnekler de verilerek durulacak ve varılan sonuçlar dikkatlere sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tamlama, sıfat tamlaması, tere, tereyağı, tereyağ.

Abstract

Due to a variety of reasons, word/word groups can be written and read in different forms. The reasons for this situation are very different, and it is possible to explain the language within its internal logic. Butter/butter is one of them. Composition is in some dictionaries and in the form of butter in spelling guide, but rarely in butter. Some researchers have made explanations about the etymology of butter/butter preparation and have stated that it is in fact buttery form. Researchers who say that the buttermilk is in the form of butter, say Persian butter, which means that the word /k/ vin /t/ is converted to /t/, so that

the name of the butter is formed. In these explanations there are parties we are against, that will be discussed in this study. In the present study, it is stated that there is no interest except for the similarity between the butter, which is a Persian plant name, and the butter of the butter. Beside the meaning of the butter/butter preparation will be also mentioned. To us, comparative examples will be given on the fact that the preparation should be in the form of butter rather than butter, and the results to be concluded will be presented to the attention.

Keywords: *Completion, adjective completion, cress, butter, butter.*

Dilde çok çeşitli nedenlerden dolayı kelime/kelime grupları değişik şekillerde yazılıp okunabilmektedir. Bu durumun nedenleri çok farklıdır ve bunun dilin kendi iç mantığı içerisinde izahı vardır. *Tereyağ/tereyağı* da bunlardan biridir. Tamlama; çalışmalarda genellikle *tereyağı*, bazılarında da nadiren *tereyağ* şeklinde geçmektedir.

Eldeki yazıda *tereyağı* tamlamasının etimolojisi üzerinde durulacak ve tamlamanın nasıl olması gerektiği tartışılacaktır.

tereyağ/tereyağı hakkında mevcut sözlüklerde şu bilgiler vardır:

Türkçe Sözlükün tereyağı maddesinde tamlama ile ilgili şunlar yazılıdır: *is. Sütten çıkarılan taze yağ, sade yağ* (Türkçe Sözlük 2005:1959).

Türkçe Sözlükte kerti de madde başı yapılmış ve kelimenin ikinci anlamı olarak *sf. hlk. Bayat (ekmek, et)* verilmiştir (Türkçe Sözlük 2005: 1141).

Yazım Kılavuzunda da hem *tereyağı* hem de *kerti* yer almaktadır (Yazım Kılavuzu 2005: 293; 449).

Örnekleriyle Türkçe Sözlükte tamlama *tere yağı* şeklinde yazılmış ve *b. i. Sütten elde edilen taze yağ* olarak anlamlandırılmıştır (Örnekleriyle Türkçe Sözlük: 2000: 2851).

Misalli Büyük Türkçe Sözlükün tereyağı maddesinde Ayverdi tamlama ile ilgili şu bilgileri verir: *birl. i. (< kere yağı < Fars. Kere "tereyağı")*. [*Kere'nin anlamı unutulduğundan sonuna yağ eklenmiştir; kelimenin "yeşillik" demek olan tere ile ilgisi yoktur*]. *Sütten elde edilen taze yağ [Tereyağ şeklinde de kullanılır]* (Ayverdi 2016: 1240).

Aynı eserin *ter* maddesinde de şunlar kayıtlıdır: *sıf. (Fars. Ter) 1. Taze. 2. Is-lak, yağ* (Ayverdi 2016: 1238).

Ayverdi eserin *terütâze* maddesinde de şöyle demektedir: *sıf. (Fars. Ter "tâze, yağ", u "ve", tâze "yeni" ile ter ü tâze) Çok tâze, çok körpe* (Ayverdi 2016: 1243).

Tere Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Türkî*sinde şöyle geçer: s. [Asıl terütaze demektir]. *Salata yerine yenen az yakıcı dar ve uzun bir yaprak, circır, kara. dereotu*= *Salataya ve kebaba konan pek ince bir ot ki dereotu denir. su teresi* = *Terenin bir nevi. Frenk teresi* = *Latin çiçeği. tereyağı* = *Taze, tuzlu ve tuzsuz sadeyağ* (Yavuzarslan 2015: 1226). Sami'nin sözlüğünde bitki ismi olan *tere* ile *taze*, *çiğ*, *yaş* anlamına gelen *tereyi* ayırmadığı görülmektedir. Aynı maddede hem bitki olan hem de *taze*, *yeni*, *çiğ*, *yaş* anlamına gelen *tere* ayrı ayrı anlamlandırılmıştır. Ayrıca kelimenin *terütaze* olduğu da vurgulanmıştır.

*Kamus-ı Türkî*nin *ter* maddesinde de şunlar kayıtlıdır: s. *Fa. 1. Yaş, rutubetli, ıslak. 2. Taze, taravetli* (Yavuzarslan 2015: 1224).

Sami sözlüğünde *taravetin* anlamını da s. *Ar. Terütaze olma, tazelik* olarak vermiştir (Yavuzarslan 2015: 1181).

Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgatin tere maddesinin karşısına Devellioğlu f. i. *tere* yazmıştır (Devellioğlu 1990: 1302).

Devellioğlu'nun sözlüğünde *kere* madde başı yapılmamıştır.

Kanar *Farsça Türkçe Sözlük*ünün *kere* maddesinde şunları yazmıştır: 1. *Tereyağı, sadeyağ. 2. küf* (Kanar 2010: 1212).

Kanar'ın sözlüğünün *tere* maddesinde de şunlar kayıtlıdır: *tere, terre: (Peh.) (bot.) pırasa* (Kanar 2010: 479). Kanar bitki olan *terenin* aslının Pehlevicede olduğunu da belirtmiştir (Kanar 2010: 474).

Aynı sözlüğün *ter* maddesinin birinci anlamında *taze, yeni*; ikinci anlamında da *nemli, ıslak* yazılıdır. Kanar, bu kelimenin aslının da Pehlevicede olduğunu ifade etmiştir.

Redhouse *Türkçe-İngilizce Sözlük*ünün *kere* maddesinde kelimeye *tere yağı* anlamını vermiştir (Redhouse 1995: 640).

Redhouse ayrıca sözlüğünde *kertiye* de yer vermiş ve kelimeyi *bayat* olarak anlamlandırmıştır (Redhouse 1995: 641).

Redhouse *ter* için de şu bilgileri vermektedir: *ter 2: nemli, ıslak, taze yeşil* (Redhouse 1998: 1145). Redhouse ayrıca sözlüğünde hem *tereyağ* hem de *tereyağına* yer vermiştir (Redhouse 1995: 1145).

Redhouse *Müntahabât-ı Lügât-i Osmâniyyesinin ter* maddesinde ise *Sulu, nemli, ratîb, yaş olan ve taze olan, körpe olan ve genç, civan olan ve latif, leta-fetli, yakışıklı olan ve fâcir, fâsık, ehl-i fücür olan* diye yazmıştır (Toparlı vd. 2016: 500).

*Derleme Sözlük*ünün *tere* maddesinin karşısında *Tereyağ* yazılıdır (Derleme Sözlüğü 1993: 3889).

Aynı sözlüğün *tere yer* maddesinin karşısında *Taze ot bitmiş yer* ifadesi vardır (Derleme Sözlüğü 1993: 3890).

*Derleme Sözlük*ünün *kere* maddesinin 2. anlamında da *kereyağı* yazılıdır (Derleme Sözlüğü 1993: 2752).

Yine aynı sözlükte *kerti* maddesinin birinci anlamı *bayat* olarak verilmiştir (Derleme Sözlüğü 1993: 2757).

*Tarama Sözlük*ünün *kereyağı* (*kereyağ*) maddesinin karşısında *Tereyağı* yazılıdır (Tarama Sözlüğü 1996: 2441-2442).

sebze, *sebzevat* anlamıyla *tere* de *Tarama Sözlüğü*nde geçmektedir (Tarama Sözlüğü 1996: 3792).

Lügat-i Ni'metu'llâhın tere maddesinde *Mutlaka sebze ki bostanda ekilür ve yenür, ranun tahfifi ve teşdidi (terre) cayizdür* yazılıdır (İnce 2015: 129).

Aynı sözlükte *ter* de *yaş* olarak kaydedilmiştir (İnce 2015: 127).

tere Resimli Türkçe Kamusta Türkçe sıfat olarak verilmiş ve *Taze, tereyağı taze, sade, yağ* olarak anlamlandırılmıştır (Toparlı vd. 2011: 495).

kere Lehçetü'l-Lügat isimli çalışmada madde başı yapılmamış; aynı eserde *tere yağı* madde başı yapılmış ve tamlamanın Farsça *tenederûn, miske ve kere* kelimeleri ile karşılandığı kaydedilmiştir (Kırkılıç 1999: 650).

Ahterî-yi Kebirin baqat maddesinde *Tere ve tarhın yağı ve mutlaka ot yağı-na derler* ifadeleri yer alır (Kırkılıç - Sancak 2017: 125).

Yeni Türkçe Lügatin tere maddesinde de *Salata gibi yenen az yakıcı bir ot. tere otu bazı yemeklere konan kokulu maruf ot, dere otu. Frenk teresi Lâtin çiçeği. Tereyağı ayrıntı süzölmüş süt yağı* yazılıdır. Toven *terenin* son anlamı olarak *tereyağını* da eklemiştir (Hayber 2015: 737-738).

Yine Türk Edebiyatının önemli şairlerinden olan Tevfik Fikret'in meşhur *Ömr-i Muhayyel* isimli şiirinde de *ter* şu şekilde geçmektedir:

Bir safvet-i mağsūmeninâgūşi terinde, (Mâsum bir saflığın taze ve narin kucağında)

Yukarıda verilen sözlüklerin dışındaki bazı sözlüklerde ne *tere* ne de *kere* kelimesine rastlanılmıştır.

tereyağ/tereyağı tamlamasının etimolojisi hakkında Hasan Eren *Zeynep Korkmaz'a Armağan* isimli kitapta Türk Dilinin *Étymologique Sözlüğüne Katkılar* isimli makalesinde bahsetmiştir. W. Radloff da tamlama hakkındaki düşüncelerini belirtmiştir. Eren sözü geçen çalışmasında tamlamanın *tereyağı*¹ şeklinde

¹ bk. Hasan Eren (1996), "Türk Dilinin Étymologique Sözlüğüne Katkılar", *Zeynep Korkmaz'a Armağan*, Ankara: TKAE Yay., s.155.

olması gerektiğini ifade etmiştir. Eren'in çalışmasından Radloff'un tamlamanın *tereyağ*² şeklinde olduğunu belirttiğini ve *tere yağ* biçiminde yazılışını doğru kabul ettiğini öğreniyoruz. Eren'in izahlarında bize aykırı gelen taraflar vardır ve bütün bunlar bu çalışmada tartışılacaktır.

Öncelikle Farsça bir bitki ismi olan *tere*³ ile bu kelimenin ses benzerliği dışında hiçbir ilgisi olmadığını belirterek *tereyağ/tereyağı* tamlamasının tamlayan/belirten unsurunun ne anlama geldiğinden bahsedelim. *tereyağ/tereyağı* tamlamasındaki *tere; taze, yeni, çiğ* anlamlarına gelen bir kelimedir. Kelimenin bu anlama geldiği hem *Derleme Sözlüğü*'nde⁴ hem *Resimli Türkçe Kamus*⁵ ta hem de Eren'in çalışmasında⁶ belirtilmiştir. *ter ü taze* tekrar grubundaki *terin* de kastedilen şeyin (her ne ise) tazeliğini pekiştirmek için kullanıldığını biliyoruz.

Eren *terenin* Farsça *kere* kelimesi olduğunu ifade etmektedir. *kere* Farsçada *tereyağ/tereyağı* anlamındadır. Eren *kerenin* anlamını kaybetmesinden dolayı *kere yağı* biçiminin ortaya çıktığını bunun da Türkçeye *tere* biçiminde alındığını söyler. Yani Eren, kelime başındaki /k/ sesinin Türkçede /t/ye çevrildiğini şu şekilde ifade eder: *Dilimizde süttten çıkarılan taze yağa verilen tere yağı adı ağızlarda kere yağı biçiminde geçmektedir. Eski kaynaklarda kullanılan kere yağı adı da ağızlarda saklanmış olan bu biçimi doğrulamaktadır. Bu biçimlerin tanıklığına dayanarak tere (yağı) adını Farsçada tere yağına verilen kere adıyla birleştirmek kolaydır. Baştaki k-'nin Türkçede t-'ye çevrildiği göze çarpmıyor. Dilimizde buna benzer birtakım örneklere rastlanmaktadır* (Eren 1996: 155). Eren'in ifade ettiklerine baktığımızda bilimsel olarak izah edemediğimiz birkaç şey görürüz. Öncelikle *Eren'in ağızlarda kere yağı adı saklanmıştır* ifadesini *Derleme Sözlüğü*⁷ doğrulamasına rağmen ağızlarda *kereyağı* tamlamasına rastlanmamıştır. Ancak Anadolu'da bu yağ vardır ve buna *tereyā, tere yağ, tere yağı, tire yağ, sarı yağ, sarı yağ, taze yağ* denmektedir. Eren'in ifadeleri ve *Derleme Sözlüğü*nden anlaşılan, tamlamanın *kereyağı* şekli ile belli ağızlarda kendini koruduğudur. Ancak tamlama karşımıza *kereyağı* olarak çıkmamaktadır.

² bk. Hasan Eren (1996), "Türk Dilinin Étymologique Sözlüğüne Katkılar", *Zeynep Korkmaz'a Armağan*, Ankara: TKAE Yay., s.151-156.

³ Yukarıda da görüleceği üzere Kanar sözlüğünde bitki anlamına gelen *terenin* aslının Pehlevicede olduğunu belirtmiştir. bk. Mehmet Kanar (2010), *Farsça - Türkçe Sözlük*, 2. bs., İstanbul: Say Yay., s.474.

⁴ bk.*Derleme Sözlüğü* (1993), Ankara: TDK Yay., X. C., s.3890.

⁵ Recep Toparlı vd. (2011), *Resimli Türkçe Kamus*, Ankara: TDK Yay., s.495.

⁶ Hasan Eren(1996), "Türk Dilinin Étymologique Sözlüğüne Katkılar", *Zeynep Korkmaz'a Armağan*, Ankara: TKAE Yay., s.155.

⁷ bk.*Derleme Sözlüğü* (1993), Ankara: TDK Yay.,VIII. C., s.2754.

İkincisi Eren'in *Farsça kere kelimesinin başındaki /k/nin Türkçede /t/ye çevrildiği* ifadesidir ki bu tamamen izaha muhtaçtır. Çünkü kelime başındaki (kaldı ki kelime ortası ve sonunda da) /k/ sesinin /t/ye dönüştüğü örnekler hem standart Türkçede hem de Türkiye Türkçesi ağızlarında rastlamak çok kolay değildir. Eren de bu değişikliğe herhangi başka bir örnek vermemiştir.

Durum bu iken neden sözlüklerde veya yazım kılavuzunda kelime tereyağı olarak yerini almaktadır? sorusunun cevabı da zannederek Eren'in bu izahı değildir. Bunun böyle olmasının elbette dilin kendi iç mantığı içinde bir nedeni var. Ancak bunun öncesinde tamlamanın *tereyağ mı tereyağı* mı şeklinde olacağı yani isim tamlaması mı yoksa sıfat tamlaması mı olduğu üzerinde durmak istiyoruz.

Türkçede neredeyse rastlanmayan bir ses değişikliği ile Farsçadaki *kere* isminin Türkçeye *tere* şeklinde çevrildiği izahı her şeyden önce bir zorlamadır. Bize göre kelime *taze, yeni, çiğ* anlamındaki *teredir*.

Osmanlıca sözlüklerde *kere* ya da *kereyağına* yer verilmemesi de bizce tamlamanın Anadolu'nun genelinde *tereyağ* şeklinde olduğunu tanıklamaktadır.

Tamlamaya Türkiye Türkçesi ağızlarında rastlamak mümkündür. Yalnız tamlamanın Eren'in söylediği *kere* ve *kereyağı* biçimine ağız çalışmalarının ne sözlüklerinde ne de metinlerinde rastlanmıştır. Tamlama ağızlarda *tereyā, tere yağ, tere yağı, tire yağ, sarı yağ, sarı yağ, taze yağ* şekillerinde geçmektedir. Ağızlardan tespit edebildiğimiz bu örnekleri geçtikleri cümleler ile birlikte dikkatlere sunuyoruz:

Tamlama *Muğla ve Yöresi Ağızlarında tereyā* olarak geçmektedir:

→ *buydeyi yıkā, ayıqlā, ocā hurāsın. buyday ğaynadıkdan sona bi güzel dōesin. durup durup dövölü, içinin etinnen herşeyşinen yüzerine tereyā dōkesin. servisini yapāsın* (Akar 2013: 263).

→ *ebigümece turp otu, hardal. bu yemekle bizde mēşurdur. bunnarı güzel toplāriz, ayıqlarız, yıkarız. yālı, sovanlı, būberli. bolyālı, tabi setin yākullanıyozdevamnı* (Akar 2013: 263).

Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağızında;

→ *onnarı içine doldurruz batlıcanın, onı tencereye dizerüz. Onın_üzerine zeytinyağı tōkerüz, suyunu yani bişecāh miktarda bırağırız. Ona da imambayıldı dērüz, zeytinyağılı* (Özçelik, Boz 2001: 174).

→ *bayram günleri sūtlaş bişirürüz. et_ossa etli küfte, et bişirürüz, keşkeg bişirürüz, üzerine yağ dōkeriz. adamağıllı bolca bele sarı yağ_oliy inek yağışınan dōkeriz* (Özçelik, Boz 2001: 210).

Malatya ili Ağızlarında;

→**tereyağından** haşıl yaparlar. o köfteliği eliyisin aynı burgul haline getiriyisin. onu böyyük testlerden, legenlerden yaparlâr. Ortalarını oyarlar, bekmez inen, **tereyağını** bal inan tereyağını eridir orta yere aĥtarırlar. Gelin haşılı, çocuĥ haşılı derler. O zaman herkeş hediyesini goyunlarına soĥar götü-rürlermiş (Gülseren 2000: 337).

Arpaçay Köylerinden Derlemelerde;

Bir yuĥa şirin çaynan vereller. Yanı yuĥa sajda pişmiş, yuvarlaĥ, yufga diye, beki de herkes de farĥında. Bunu **tereyağnan**, **sarı yağınan** güzelce yağlallar, ĥatdallar, getireller, şirin çaynan. Bir iki bardaĥ çay içeriĥ, yediĥden sora, ona da para lazım (Olca, Ercilasun, Aslan 1998: 109).

Urfa merkez Ağzında;

Bele şe éderiĥ, patlıcan ezeriĥ sarmısaĥtan **sada yağ**. **Sada yağı** olmayan biret et **ķavırır üstine töker**. ha yanına da bi salata yapallar (Özçelik 1997: 190).

tepsinin dört bi etrafını **ĥalķa** gımı düzersen. düzdıĥtan soyna aĥam bele biraz **çiçek yağı** mı **vita yağı** mı artıĥ, **sarı yağ** mı ne yedisizse bele elide az da-ha **ĥefiften üstine sürterseyse ataş yandırmaz** (Özçelik 1997: 191).

düzdıĥtan soyra **zeytinyağını** ocağın üstine **ķorsan**. tek tek güzelce **zeytin-yağında** **ķızardırsan**. soyra servis yaparsan (Özçelik 1997: 205).

kerti kelimesi *Erzincan ve Yöresi Ağızlarının Sözlük bölümünde bayatlamış* olarak anlamlandırılmıştır (Sağır 1995: 421).

Aynı kelime *Erzurum İli Ağızlarında* da *bayat* olarak anlamlandırılmıştır. *kerti* /*kertilen*- maddesinin karşısında da *bayatla*- yazmaktadır (Gemalmaz 1995: 197).

Yukarıda görüldüğü üzere tamlama *tereyağı* değil, *tereyağ*dır. Yani *tereyağ* bir isim tamlaması değil, bir sıfat tamlamasıdır. Bunu tanımlamanın iki yolu vardır. Birincisi ağızlarda *tere* karşılığı olarak *kerti* kelimesi bulunmaktadır. Bu kelime pek çok Türkiye Türkçesi ağızında bugün dahi canlı olarak yaşamaktadır. Örneğin Erzincan Refahiye ağızında hemen tüketmek için hazırlanan yağa *tereyağ*, hazırlanışından hemen sonra değil de daha sonra, özellikle kış aylarında, tüketilecek yağa *kertiyağ* denmektedir. *kerti* de ağızlarda *bayat* anlamında kullanılmaktadır. Bu kelime sadece yağın sıfatı olarak değil, daha pek çok yiyecek gıdaların da sıfatı olarak kullanılmaktadır. *taze ekmek* karşılığı *kerti ekmek* gibi. Bu tür örnekler de başta Erzurum ağızlarında olmak üzere pek çok ağızda canlı olarak yaşamaktadır. Bu durumu *hem Derleme Sözlüğünden*, hem yapılan ağız çalışması metin ve sözlüklerinden hem de ya meslektaşlarımız ya da o bölgelerde yaşayan insanlardan belirledik. *tere* karşılığı olarak *kertinin* kullanılması

son derece mantıklıdır. Başka yollara başvurmak burada bize bir zorlama gibi gelmektedir.

Elbette burada akla gelecek soru *Neden bu hâlde tamlama tereyağ değil de tereyağı şeklinde söylenip yazılmaktadır?* olacaktır. Bunun nedeni de örneksemedir. Bunu şu şekilde izah edebiliriz. *kara yolu, hava yolu, deniz yolu* tamlamalarından örnekseme ile (ki buradaki örnekseme yanlış örneksemedir) *demir yolu* tamlaması oluşturulmuştur.⁸ Ancak detaylı düşünülürse *demir yolunun* diğerlerinden farklı olduğu dikkatlerden kaçmayacaktır. Diğer tamlamalar birer belirtisiz isim tamlaması şeklinde, yani olması gerektiği şekilde, kurulmuştur. Ancak *demir yolu* tamlaması bunlardan farklıdır. Bu tamlama kimi araştırmacıların *takisiz tamlama* diye ifade ettikleri sıfat tamlaması şeklinde kurulmalıydı. Yani tamlama *demir yolu* değil de demirden yapılmış olan/demirden yapılmış yol şeklinde yani *demir yol* şeklinde olmalıydı. Ancak diğer örneklerden etkilenerek bu şekli almış ve onlar gibi bir belirtisiz isim tamlaması şeklinde dilde yaşamakta ve sözlükler ile kılavuzlarda da bu şekliyle yerini almaktadır. *tereyağın* da *tereyağı* şeklinde yazılıp söylenmesinin nedeni bir örneksemedir. Bize göre kelime özellikle *zeytinyağı* isim tamlamasından etkilenerek yanlış örnekseme ile *tereyağı* şeklinde telaffuz edilmekte ve yazılmaktadır. *demir yolunda* olduğu gibi *tereyağ* da *tereyağı* olarak yani alışıldığı gibi yazılıp söylenecektir. Ancak biz Türkologların görevi tamlamanın yapısının ne olduğunu, ne tamlaması olduğunu, tamlamanın başındaki *teren*in ne olduğunu dilin kendi iç dinamiği içerisinde izah etmektir. Gerisi kullanıcılara kalmıştır.

Sonuç

Osmanlıca sözlüklerde *tereye* yer verilip *kereye* verilmemesi tamlamanın başındaki kelimenin *tere* şeklinde olduğunu tanıklamaktadır.

Her ne kadar Eren ifade etse, *Derleme Sözlüğü*nde *tere* dışında *kere* var ise de ağızlarda *kereye* rastlanılmamış; bunun yanı sıra Anadolu Ağızları üzerine yapılmış çalışmaların metin bölümlerinden *tereyağının tereyâ, tere yağ, tere yağı, tire yağ, sarı yağ, sarı yağ, taze yağ* şekillerinde geçtiği tespit edilmiştir.

Yine *Derleme Sözlüğü*nde *tereyağ* anlamındaki *teren*in yanı sıra *tere yer* ifadesinin *taze ot bitmiş yer* anlamında geçmesi tamlamanın yapısının *tereyağ* şeklinde olması gerektiğini tanıklaması bakımından son derece önemlidir. Aslında bu durum her şeyi açıklamaktadır. Kelime ağızlarda saklanan *kereden tereye* dönüşmemiştir. Bu kelime *taze, yağ, çiğ* anlamında kullanılan *teredir*.

⁸ bk. Süer Eker (2003), *Çağdaş Türk Dili*, 2. bs., Ankara: Grafiker Yay., s.367-368.

Kelime başındaki /k/ sesinin /t/ye dönüşmesi Türkçede hem ağızlarda hem de standart dilde kolay rastlanılabilecek bir ses değişikliği değildir. Hatta bu ses değişikliğine sadece kelime başında değil kelime ortası ve sonunda da rastlamak son derece zordur.

/k/nin /t/ye dönüştüğüne değil ama, araştırmacıların malumu olduğu gibi, Türkçede /t/nin /k/ye dönüştüğü nadir örnekler vardır ve bunlardan biri *etmek*⁹ tir. *etmek* kelimesi zamanla *ekmek* şeklini almıştır. Bugün Kars ilinin bazı ağızlarında kelime orijinal hâliyle yani *etmek* şeklinde yaşamaktadır¹⁰.

Ağızlarda *tere* karşılığı olarak *kerti* kelimesi bulunmaktadır. Bu kelime pek çok Türkiye Türkçesi ağızında bugün dahi canlı olarak yaşamaktadır. *kerti* ağızlarda *bayat* anlamında kullanılmaktadır. *taze ekmek* karşılığı *kerti ekmek* gibi. Bu da *tereyağı* tamlamasının başındaki *tere* kelimesinin Farsça *kereden* dönüşen *tere* olmadığını tanımlaması bakımından son derece önemlidir.

Tamlamanın *tereyağ* şeklinde yazılıp okunmamasının nedeni de bir yanlış örneksemedir. Tamlama *zeytinyağı* isim tamlamasından etkilenerek yanlış örnekseme ile *tereyağı* şeklinde telaffuz edilmekte ve yazılmaktadır. Dilde çok çeşitli nedenlerden dolayı kelime/kelime grupları farklı şekillerde yazılıp okunabilmektedir. Bu nedenlerin başında da örnekseme gelir. Örnekseme çoğu zaman dilin gelişmesine katkı yapmaktadır. Ancak örnekseme her zaman doğru yapılmamakta bunun yanı sıra dilde pek çok yanlış örnekseme örnekleri de görülmektedir.¹¹

KAYNAKÇA

- 📖 Akar, Ali. *Muğla ve Yöresi Ağızları*. Ankara: TDK, 2013.
- 📖 Aksan, Doğan. *Dil, Şu Büyülü Düzen*. Ankara: Bilgi, 2003.
- 📖 Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. 3. Basım. İstanbul: Kubbealtı, 2016.
- 📖 *Derleme Sözlüğü*. 2. Basım. Ankara: TDK, 1993.
- 📖 Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 9.Basım. Ankara: Aydın, 1990.

⁹ bk. Doğan Aksan (2003), *Dil, Şu Büyülü Düzen...*, Ankara: Bilgi Yay., s.161.

¹⁰ bk.Selâhattin Olcay vd. (1998), *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*, 3. bs., Ankara: TDK Yay.

¹¹ Örnekseme için bk. Günay Karaağaç (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yay., s.138-139. Örneksemenin ağızlardaki örnekleri için ayrıca bk. Arzu Sema Ertane Baydar (2017), "Erzincan Ağızlarındaki *otur-ılan-* ve *suvar-ılan-* Üzerine", *Erzurum: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 58, s.289-294.

- 📖 Eker, Süer. *Çağdaş Türk Dili*. 2. Basım. Ankara: Grafiker, 2003.
- 📖 Eren, Hasan. "Türk Dilinin Étymologique Sözlüğüne Katkılar." *Zeynep Korkmaz'a Armağan*. Ankara: TKAE, 1996. 151-6.
- 📖 Ertane Baydar, Arzu Sema. "Erzincan Ağızlarındaki otur-ılan-vesuvar-ılan-Üzerine." *Erzurum: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 58 (2017): 289-94.
- 📖 Gemalmaz, Efrasiyap. *Erzurum İli Ağızları*. III Cilt. 2. Basım. Ankara: TDK, 1995.
- 📖 Gülseren, Cemil. *Malatya İli Ağızları*. Ankara: TDK, 2000.
- 📖 Hayber, Abdulkadir. *Yeni Türkçe Lugat*. 2. Basım. Ankara: TDK, 2015.
- 📖 İnce, Adnan. *Lügat-i Ni'metu'llâh*. Ankara: TDK, 2015.
- 📖 Kanar, Mehmet. *Farsça-Türkçe Sözlük*. 2. Basım. İstanbul: Say, 2010.
- 📖 Karaağaç, Günay. *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ, 2012.
- 📖 Kırkkılıç, H. Ahmet. *Lehçetü'l-Lügat*. Ankara: TDK, 1999.
- 📖 Kırkkılıç H. Ahmet, ve Yusuf Sancak. *Ahterî-yi Kebir*. 2. Basım. Ankara: TDK, 2017.
- 📖 Olcay, Selahattin vd. *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*. 3. Basım. Ankara: TDK, 1998.
- 📖 Örnekleriyle *Türkçe Sözlük*. 2. Basım. Ankara: MEB, 2000.
- 📖 Özçelik, Sadettin. *Urfa Merkez Ağzı*. Ankara: TDK, 1997.
- 📖 Özçelik, Sadettin, ve Erdoğan Boz. *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı*. Ankara: TDK, 2001.
- 📖 Redhouse, Sir James. *Redhouse Türkçe - İngilizce Sözlük*. 15. Basım. İstanbul: Redhouse, 1995.
- 📖 Sağır, Mukim. *Erzincan ve Yöresi Ağızları*. Ankara: TDK, 1995.
- 📖 *Tarama Sözlüğü*. IV. CİLT. V. Cilt. Ankara: TDK, 1996.
- 📖 Toparlı, Recep vd. *Resimli Türkçe Kamus*. Ankara: TDK, 2011.
- 📖 ---. *Müntahabât-ı Lügât-i Osmâniye*. Ankara: TDK, 2016.
- 📖 *Türkçe Sözlük*. 10. Basım. Ankara: TDK, 2005.
- 📖 Yavuzarslan, Paşa. *Kamus-ı Türkî*. 2. Basım. Ankara: TDK, 2015.
- 📖 *Yazım Kılavuzu*. 24. Basım. Ankara: TDK, 2005.

**İnanç ve Estetiğin Bütünleşmesi:
İzmir Yapılarında “Maşallah” Yazılı Nazarlıklar**
*Integration of Belief and Aesthetic:
Amulets with "Masallah" Writing in Izmir Structures*

Yrd. Doç. Dr. Aygül UÇAR*

Özet

Bir halk inancı olan nazarın günlük yaşantımızda önemli bir yeri bulunmaktadır. İyi ve kötü her türlü düşüncenin ilk çıkış noktası olarak kabul edilen gözün zararlı etkilerinden korunmaya ve zararlarını yok etmeye çalışılması nazar inancının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Geçmişten günümüze nazara karşı çeşitli objeler kullanılmış, çeşitli sözler söylenilmiş ve çeşitli uygulamalar yapılmıştır. Bu uygulamalar sırasında yapılar da unutulmamış, türü ne olursa olsun yapıların kötü bakışlardan korunması için binaların dışarıdan rahatlıkla görülebilecek cephelelerinde at nalı, nazar boncuğu gibi çeşitli objelere ve/veya "Maşaallah", "MaşaallahKane", "Ya Hafız" gibi yazılara yer verilmiştir. İzmir ili merkezindeki yapılarda nazara karşı en çok kullanılan kelime olan "Maşallah", farklı form, malzeme ve süsleme özellikleriyle yapıları nazardan koruma işlevini üstlenmiştir. Bu makalede inançla estetiği bütünleştiren Maşallah nazarlıklarının, İzmir ili merkezindeki örnekleri kapsamında genel bir şekilde tanıtılarak değerlendirilmeleri amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İzmir, Maşallah, nazar, nazarlık.

Abstract

As a local belief, evil eye has a significant place in our lives. Trying to get protected from the bad effects of the evil eye, thought to be origin of every kind of good or bad imagination, and trying to eliminate its bad effects caused emerging of the evil eye belief. From past to present various objects have been used against the evil eye various expressions have been said and various practices have been made. The thing which have been made during those practices was not forgot; various objects such as horseshoes, amulets and/or writings saying "Mashallah", "Mashallah Kane", "Ya Hafız" have been placed on the fronts easily visible from the outside to protect structures no matter what kind it is from

* Ege Üniversitesi TDAE, Türk Sanatı ABD, aygul.ucar@ege.edu.tr

the bad looks. "Masallah", the word that is used against evil eye on the structures in centre of İzmir Province, has functioned as a protector of structures from evil eye with its various form, material and ornamentation properties. In this paper, we aimed to evaluate Mashallah amulets, which integrates belief and aesthetic, by presenting them generally with the scope of their examples in the centre of İzmir province.

Keywords: İzmir, Mashallah, evileye, amulet.

İnsanoğlunun yaşamı boyunca değer verdiği kişilerin, nesnelere, eşyaların dış etkenlerle zarar görmesinden korkması, bunları kötülüklerden korumak iste-mesi sonucunda nazar inancı ortaya çıkmıştır. Arapça kökenli bir kelime olan, bakış, bakma, göz atma gibi anlamlara gelen "nazar", "Belli kimselerde bulun-duğuna inanılan, kıskançlık veya hayranlıkla bakıldığında insanlara, eve, mala mülke hatta cansız nesnelere kötülük verdiğine inanılan uğursuzluk, göz" olarak tanımlanmaktadır¹ Bazı insanların bakışlarından çıkan zararlı ışınların bir insan, hayvan ya da bir nesne üzerinde hastalık, sakatlık hatta ölüm getirecek şekilde etkilemesi (Boratav 1997: 103-104) olarak da açıklanan nazar, gözü keskin ola-rak tabir edilen birinin karşısındakine hayranlıkla bakması ya da kötü niyetli bir kişinin karşısındakine güzel sözler söylemesi sonucu oluşan göz değmesidir (Acıpayamlı 1962: 1). Kişinin dünyaya açılan penceresi olan, iyi ve kötü her tür-lü düşüncenin ilk çıkış noktası olarak kabul edilen göz, hemen hemen her kültür ve inançta bir tılsım objesi olarak algılanmıştır (Baykal Ertem 2009: 2).

Tarih boyunca nazardan korunma ve nazarın zararlarını yok etmek amacıyla farklı objeler kullanılmış, farklı uygulamalar yapılmıştır. Başlangıcı tam olarak bilinmese de kökleri Neolitik çağlara kadar götürülen bu inancın, Bronz çağında Mısır, Malta, İberya, Kuzey Fransa ve Britanya'da yaygın olduğu, daha sonraki dönemlerde de İran, Suriye, Girit ve Anadolu'ya yayıldığı anlaşılmaktadır. Neoli-tik Çağ'da Mısır, Malta ve İberya'da taş ya da fildişinden yapılan kuş şeklinde, Bronz Çağ'ında ise Girit, Aşağı Mısır, Malta, Kuzey Fransa ve Britanya'da balta şeklinde nazarlıkların kullanıldığı bilinmektedir (Koşay 1956: 86).

Roma Dönemi'nde nazar inancının yaygın olduğu, kişilerin olumsuz enerji-sini karşısındakine kemgözlerle yönelttiğine inanıldığı düşünülmektedir. Antak-ya Müzesi'nde sergilenen "Kemgöz" adıyla ünlene mozaik pano bu dönemdeki nazar inancını gösteren en somut örneklerden biridir. M.S. 2. yüzyıla tarihlenen mozaik döşemede büyükçe bir göz motifine yer verilmiştir. Kemgöze saldırır vaziyette tasvir edilen bir kuş, köpek, yılan, akrep, kırkayak, panter ile kemgöze

---

¹ Bk. www.tdk.gov.tr, 5 Eylül 2017.

saplanmış kılıç, yaba gibi aletler kemgözün kötü etkisini yok etmeye çalışmaktadır (Erdem 2010: 17).

Türklerin eskiden beri nazara inandıkları, nazardan korunmak için kişinin veya atının boynuna, sancağın tepesine "boncuk-moncuk" adını verdikleri mavi renkli, değerli ve tılsımlı taşı taktıkları bilinmektedir. Bu koruyucu boncuğun mavi renkte olması da, Türkler arasında mavi gözlü kişilerin az oluşu ve mavi gözlü kişilerin olağanüstü güce sahip olduğuna inanılmasıyla açıklanmaktadır (İnan 1963: 3138).

Kaynaklar, Bizans döneminde de kem gözlerden çok korkulduğu ve nazardan korunmak için muskaların, nazar boncuklarının takıldığını yazmaktadır (Rice 1998: 73).

Birçok inançta nazardan korunmak için "el" figürünün kullanıldığı bilinmektedir. Hz. Meryem'in eli, Hz. Fatıma'nın eli, Hamsa gibi farklı isimlere sahip el sembolü Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler tarafından nazarlık olarak kullanılmıştır (Boratav 1997: 121). Alevilik inancında Pençe-i Ali Aba olarak adlandırılan bu sembole nazardan korunmak amacıyla, gümüş, seramik, halı, kilim gibi kullanım ve aksesuar ürünleri üzerinde yer verilmiştir (Kayabaşı ve Yanar 2013: 174-175).

Zengin sembol dünyasına sahip Selçuklular, tek veya çift başlı kartal figürlerini nazarlık, koruyucu güç ve tılsım olarak kullanmıştır. Kale, cami, saray, medrese, han gibi yapıların en çok görünen kısımlarında yer verilen kartal figürlerinin yapıları kötülüklerden, fena ruhlardan ve kötü düşüncelerden koruduğuna inanılırken, bu figür kalelerde şehre düşman ve kötülük girmesini engelleyen bir nazarlık olarak düşünülmüştür (Öney 1972; Öney 1992: 41-45).

Nazardan korunmak ve nazarın zararlarını yok etmek amacıyla geçmişten günümüze daha birçok farklı uygulamanın yapıldığı bilinmektedir. Bu uygulamaların yapılma zamanı ve yapılış amacı farklılık göstermekte, bu nedenle de yapılan uygulamalar "nazardan korunmak" ve "nazarın zararlarını yok etmek" için yapılanlar olarak iki farklı şekilde gruplanmaktadır. Nazar değmeden önce, nazardan korunmak için yapılan uygulamaların başında "Maşallah" gibi sözlerin söylenmesi, nazar boncuğu, el şekli, nal, yumurta kabuğu gibi çeşitli nazarlıklarkullanılırken, nazar değmesi durumunda yapılan uygulamalardan birkaçı ise dua okuma, kurşun dökme, köz söndürme, tütsüleme, tuz dolandırma gibi ritüeller yapılmaktadır.²

---

² Nazardan korunmak ya da nazarın zararlarını engellemek amacıyla yapılan uygulamalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Acıpayamlı 1962; Çıblak 2004.

Nazara karşı bu kadar zengin uygulama çeşitliliği içerisinde yapılar da unutulmamıştır. Yapılara nazar değmesinin engellemesi için inşaat aşamasında bir eksiklik veya hatanın özellikle yapıldığı, bunun da "Nazarlık olsun" sözü ile açıklandığı bilinmektedir (Ekici ve Fedakar 2014: 43). İçinde yaşanan mekânları dar ve karanlık olmaktan korumak, onlara sonsuzluk boyutu vermek için, konutların sokağa bakan cephelerinin saçağa yakın köşelerinde ve sofa çıkmalarının alınlıklarında fresk halinde ibrik, armut, sūrahi, vazo, kandil vb. motiflerle çerçevelemiş "Ya Malike-1-Mülk", "Maşaallah", "Ya Hafız" gibi Kur'ani ifadeli hatlara yer verilmiştir (Serinsu ve Taşkıran 2000: 233). Binaların nazardan korunması için yapılan uygulamalar genel olarak aynı olsa da bölgesel farklılıklar olduğu da görülmektedir. Kahramanmaraş'ın Nurhak ilçesinde bir evin nazardan korunması için, evin dış cephesine herkesin kolayca görebileceği büyüklükte iğde ağacı dalı veya ölmüş büyük baş hayvanın başı konulmaktadır (Karaoğlan 2000: 151). İçel ve çevresinde yeni bir ev yaptırılırken evin temeline iki adet mavi boncuk atıldığı, evin bir tarafına at nalı, nazar boncuğu, kaplumbağa yavrusunun kabuğu, geyik boynuzu, kurt ve öküz gibi hayvanların kafataslarının asıldığı bilinmektedir (Öger 2007: 1563). Antalya'da ise evlerin nazardan korunması için giriş kapıları üzerine açılan boşluk içerisine "Maşallah" ibareli levhalar yerleştirilmekte, binaların görünen yerlerine ise kurukafa, koç ve geyik boynuzu asılmaktadır (Öztürk 2005: 137-138). Binalara nazar değmesini engellemek için yapılan benzer uygulamalar Safranbolu'da da yinelemektedir. Safranbolu'da evlerin görülebilir yerlerine at nalı, kaplumbağa kabuğu, geyik boynuzu ve kafatası asmak, Maşaallah, Maşaallah Kane, Ya Hafız yazmak en çok karşılaşılan uygulamalar arasında sayılmaktadır (Gür ve Soykan 2013: 120).

İzmir'de de yapıların kötü niyetli ve kıskanç bakışların etkilerinden korunması için yapılan uygulamalar Anadolu'nun diğer kentlerindekiyle benzerlikler göstermektedir.

Geçmişten günümüze taşınan nazar boncuğu kullanımı bu uygulamaların başında yer almaktadır. Kuşkusuz Görece (Akçora 2013) ve Nazarköy'de (Ekici ve Fedakar 2014) üretilen nazar boncuğunun kentle özdeşleşmiş olmasının bunda büyük etkisi vardır. Nazar boncuğu dışında en çok nal gibi nazarlıklar ile Maşallah, Maşallah Kane, Ya Hafız gibi ibareli panolar ya da levhalar kullanılarak nazara karşı önlem alınmaya çalışılmıştır.

15.yüzyıl başlarında küçük bir bölgesel ticaret merkezi olduğu bilinen İzmir (Neumann ve Tamdoğan 2008: 62.), 16. yüzyıl son çeyreğinden itibaren Rum, Ermeni ve Yahudi gibi azınlık topluluklar başta olmak üzere Endüstri Devrimi'yle birlikte hammadde arayışına giren Avrupalılar ile Osmanlı'nın kaybettiği savaşlar sonucu Kırım, Romanya, Bulgaristan, Teselya, Arnavutluk, Girit gibi toprak-

lardan gelen Müslüman göçmenlerle birlikte kozmopolit bir liman kentine dönüşmüştür.³

Liman merkezli gelişen Kemeraltı, hanlar ve ticarete yönelik küçük dükkanlar başta olmak üzere cami, hamam, otel, şadırvan, çeşme gibi çeşitli yapı türleriyle, buranın dışında kalan alanlar ise genellikle konutlarla dolmuştur. Türü ne olursa olsun yapıların kötü bakışlardan korunması için en çok yapılan ve bu makaleye konu olan uygulama bunların görünen yerlerine "Allah dileyince her şey olur" anlamına gelen "Maşallah" (Yaşaroğlu 2003: 104-105) yazılı nazarlıklar asılmasıdır.

Maşallah nazarlıkları genellikle cami, han, çeşme, sebil, dükkân, otel ve Müslüman ailelerin yaşadığı konutlar gibi çeşitli yapı türlerinde kullanılmıştır. En fazla nazarlığa sahip yapı tipi olan konutlarda nazarlığın yeri, malzemesi, teknik ve süsleme özellikleri büyük bir çeşitlilik ortaya koymaktadır. Genellikle 19. ve 20. yüzyıllara tarihlendirilen İzmir konutlarında nazara karşı koruyucu bir güç olarak kullanılan bu nazarlıklara çoğunlukla yapıların ilk bakışta görünebilecek dış beden duvarlarında yer verilmiştir. Büyük bir kısmı iki kat ya da bodrum+iki kat olarak tasarlanan konutlarda, insanın başını hafifçe kaldırdığı zaman rahatlıkla görebileceği alanlarda yer verilen Maşallah ibareli nazarlıklar, çoğunlukla pencere aralarınınsaçak altına yakın bölümlerinde (Resim 1), üçgen alınlıklarda (Resim 2) cephe köşelerinde kullanılmıştır.

Zemin katlarda ise bu nazarlıklar sokaktan eve girerken tüm kötü bakışların uzaklaştırılarak "Maşallah" denmesini istercesine, sokaktan eve girişi sağlayan kapılarda yer bulmuştur. Çoğunlukla derin bir niş gibi tasarlanan giriş açıklıklarının lento ya da kemer ortasındaki kilit taşı üzerine (Resim 3) ve kapı üstü pencerelerinin korkuluklarında (Resim 4) işlenen bu nazarlıklar iç mekânlarda ise konukların kolayca görebilecekleri duvarlar ile başoda gibi kullanılan odaların kapılarının üzerinde bulunmaktadır. Saptanabilen bir Maşallah nazarlığının ise bahçedeki ferforje kamelyadan sarkıtıldığı (Resim 5) görülmüştür. Konutlar dışında sayılan diğer yapılarda da bu nazarlıkların kullanıldığı yerler değişmiş, herkes tarafından görülebilecek alanlarda kullanımı tercih edilmiştir. Çoğu zaman bunlar binanın inşasına ilişkin tarihin de yazılmasıyla inşa kitabesi olarak da işlevlendirilmiştir.

---

³ İzmir kenti ve tarihi hakkında daha fazla bilgi için bk. Goffman 1992; Goffman 1995; Frangakis-Syrett 2002; Neumann-Tamdoğan 2008; Ülker 1994.

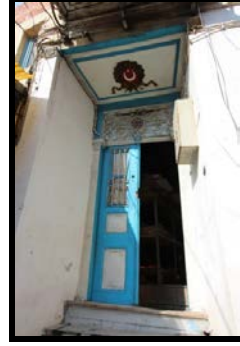
Resim 1: İki pencere arasındaki nazarlık.

Resim 2: Kemahlı Han'ın üçgen alınlığındaki nazarlık.

Resim 3: Ali Ağa Camii harim giriş kapısının yuvarlak kemiği ortasındaki kilit taşı üzerinde bulunan nazarlık.

Resim 4: Kapı üstü penceresinin korkuluğunda yer verilen nazarlık.

Resim 5: Bahçedeki ferforje kamelyadan sarkıtılan nazarlık.

Maşallah nazarlıklarının yapımında kullanılan malzemeler taş, kalem işi, alçı, çini ve metal olarak sıralanabilir. Bu malzemeler arasında yüzeylerin oyulması ya da kabartılması esasına göre hazırlanan taşın kullanımı diğerlerinin önüne geçmiştir. Taş malzemeli nazarlıklara çoğunlukla cami, han, çeşme gibi anıtsal yapılarda yer verilmiştir. Bu malzemelerden kalem işi ve kazıma-kabartma teknikli olanları araştırmacılar tarafından formlarına göre sade düzenlemeli, damla formu, ibrik formu, vazo formu, gülabdan formu, daire formu, bitkisel çerçevesi, yıldız formu, dikdörtgen pano ve kuş tasvirleri olmak üzere on başlık altında toplanmıştır (Gür ve Soykan 2013: 123-128).

İzmir’deki Maşallah nazarlıklarında bunlardan damla, daire ve dikdörtgen pano şeklindeki Maşallah nazarlığı kullanımları saptanmıştır. Nazarlık kullanılan malzeme taş, kalem işi, alçı, çini ve metal malzeme ile şekillendirilmiştir.

Maşallah nazarlıkları arasında en fazla kullanılan form *damla*dır. Bu formu nazarlıkların örnekleri taş, kalem işi, metal, çini ve alçı malzemeye uygulanmıştır. Malzemesi ne olursa olsun damla form, Arap harfleriyle yazılan “Maşallah” ibaresinin iki farklı şekilde istifine dayalı olarak hazırlanmaktadır. Bunlardan ilkinde "ما شاء الله" ibaresi tek bir damla formu oluşturacak şekilde istiflenmektedir. Bu istif sırasında "م" ve "پش" harflerinin uzantıları sola doğru yuvarlanarak birleşmekte, damla formu oluşturduktan sonra "م" harfinin başladığı yerde sonlanmaktadır (Resim 6). Diğer grupta ise "م" ve "پش" harflerinin uzantıları birleşmeden iç içe iki damla motifinimeydana getirmektedir (Resim 7).

Mirkelamoğlu Hanı Çeşmesi’nin (H. 1231/1815-16) (Acar 2013: 9) yuvarlak kemeri ortasında bulunan nesih karakterli “Maşallah” ibareli nazarlığı damla şeklinde oyulmuş bir madalyonun yüzeyinde kabartılarak oluşturulmuştur. Kemeraltı Kentsel Sit Alanı içerisindeki bir konutun giriş nişinin üst kısmına yerleştirilen kare şekilli bir mermer levha üzerinde yer alan damla formu nazarlık ise içi içe iki damla şekillidir. Bu motif, kol uçları rumilerle sonlandırılan, kare şekilli, köşeleri düğümlü bir silme ile kuşatılmıştır. Alttaki kolların arasına Arap rakamlarıyla konutun inşasını belirten 1325/1907-8 tarihi not edilmiştir.

Resim 6: Mirkelamoğlu Hanı Çeşmesi'nin nazarlığı.

Resim 7: Kemeraltı'nda bir konutta nazarlık.

Damla formulu nazarlıklar sıva ya da alçı malzeme üzerine kalem işi tekniğinde de örneklerini vermiştir. Sıvanın yağmur, rüzgar gibi doğa olaylarından olumsuz etkilenmesi ya da kullanıcıların istekleri doğrultusunda üzerinin farklı renklerle boyanması sonucu kalem işi teknikli nazarlıkların büyük bir kısmı günümüze ulaşamamıştır. Genellikle Namazgâh, Pazaryeri, Tilkilik gibi Türk yerleşimlerinin yoğun olduğu alanlardaki konutların dış cephelerinde yer verilen bu teknikli nazarlıklarda siyah, kırmızı, krem gibi renkler hâkimdir. Arap harfleri ile yazılan "Maşallah" ibaresi çoğunlukla siyah renk ile verilmekte, damla motifinin içi ise çoğunlukla beyaza boyanmaktadır. Renkler ne olursa olsun damla formunun oluşturulmasında "م" ve "پس" harflerinin uzantıları ya Mirkelamoğlu Hanı (XVIII. yüzyıl son çeyreği) (Ersoy 1991: 35) saçığının içbükey kavisi üzerindeki gibi tek (Resim 8) ya da Namazgâh'taki bir konutun alçı madalyonu üzerinde olduğu gibi iç içe geçmiş iki damla formu kullanılmaktadır (Resim 9).

Resim 8: Mirkelamoğlu Hanı saçak altındaki nazarlık.

Resim 9: Namazgâh'taki bir konuttan nazarlık örneği.

Damla formunun görüldüğü diğer bir nazarlık malzemesi çinidir. Hazırlanan desenlerin hamurunun da rengi olan beyaz zemin üzerinde kırmızı, yeşil, mavi, patlıcan moru gibi renklerle boyandığı çiniler palmet, rumi gibi Selçuklu motifleri, rozet çiçekler ve dal üzerinde çeşitli çiçek kompozisyonlarıyla süslenmiştir. Çinilerin merkezinde damla formu oluşturacak şekilde istiflenmiş Arapça “Maşallah” ibaresine yer verilmiştir. Çini maşallah nazarlıklarının İzmir’de saptanabilen tüm örnekleri "ماشاءالله" ibaresindeki "م" ve "ش" harflerinin uzantılarının içi içe geçirilerek iki damla motifi meydana getirmesiyle hazırlanmıştır. Nazarlık bazen tek bir karo içerisine yerleştirilmekte (Resim 10), bazen de dört karonun birleştirilmesiyle tamamlanmaktadır (Resim 11).

Çinilerin kenarları genellikle palmet-rumi, rozet çiçek-yaprak motiflerinin birer atlatmalı olarak kullanıldığı bordürlerle kuşatılmıştır. Dış bordürde kullanılan motifler içte, damla motifinin köşeliklerinde yer alan kompozisyonlarda da karşımıza çıkmaktadır. Genellikle Kemeraltı Kentsel Sit alanı içerisindeki konutlarda (Uçar vd. 2014: 143-144) ve Mimar Kemalettin Caddesi üzerindeki I. Ulusal Mimarlık dönemine tarihlenen yapılarda (Kuyulu 2000) kullanımı saptanan bu nazarlıklar dönemin süsleme anlayışına uygun olarak hazırlanmıştır.

Zengin desenlerin çeşitli renklerle boyandıktan sonra sırlanması esasına dayalı hazırlanan benzer çini Maşallah nazarlıklarının büyük bir çoğunluğu araştırmacılar tarafından 20. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir (Gök 2015: 292-293). Özellikle I. Ulusal Mimarlık döneminde dönemin siyasi düşüncesine uygun olarak üretilen Kütahya çinilerinde 16. yüzyıl İznik çinilerinin desen ve kompozisyonlarının benimsendiği dikkati çekmektedir (Aslanapa 1949: 9).

Motif ve kompozisyon benzerlikleri ile çinilerin üzerinde yer aldıkları yapıların özellikleri birlikte değerlendirildiğinde İzmir örneklerinin de 20. yüzyılın başlarına tarihlenmesi yerinde olacaktır. Mevcut örneklerin genellikle tek karo şeklinde hazırlanmış olmalarına rağmen, İzmir örneklerinde dört karonun birleşmesiyle oluşturulanların sayıca fazla olması bunların İzmir için özel üretilmiş olabileceği düşüncesini akla getirirse de, başka kentler için yapılacak çeşitli araştırmalar bu konunun netleşmesini sağlayacaktır.

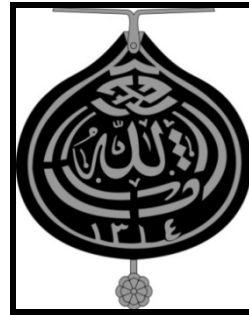

Resim 10: "Maşallah" ibaresinin tek karoda yer aldığı nazarlık örneği.

Resim 11: "Maşallah" ibaresinin dört karoda yer aldığı nazarlık örneği.

Damla formulu Maşallah nazarlıklarımadeni ürünlerde de örneklerini vermiştir. İkiçeşmelik 773 Sokak'taki bir konutun bahçesindeki kamelya üzerinden sarkıtılan damla formulu bir nazarlık dikkati çekmektedir (Resim 12, Şekil 1). Dökme demir tekniği ile yapılan nazarlıkta yer yer çivi/vida kullanılması, önde yer alan yazılı bölüm ile arkadaki damla şekilli süslemesiz demir plakanın vidalanarak birleştirildiğini göstermektedir. "ماشاءالله" ibaresindeki "م" ve "پش" harflerinin uzantıları ile oluşturulan damla formu içerisine diğer harflerin istiflenmiş olduğu nazarlığın alt kısmına 1314/1896-97 tarihi işlenmiştir. Dökme demir tekniği ile yapılan bu nazarlık için hazırlanan kalıpla daha birçok örnek üretildiği akla gelsede, bunların paslanması, çabuk yer değiştirilebilen öğeler olması gibi sebepler büyük bir kısmının günümüze ulaşamamasına neden olmuştur. Kaldı ki araştırma yapılan tarihlerde fotoğrafı çekilen bu Maşallah nazarlığı bir sonraki araştırmamız sırasında yerinde görülemedi.

Resim: 12, Şekil 1: İkiçeşmelik 773 Sokak'taki konutun metal nazarlığı.

"ماشاءالله" ibaresindeki "م" ve "پش" harflerinin uzantıları ile meydana getirilen damla forma sahip nazarlıklar Anadolu'da pek çok kentte farklı türlerdeki

yapıların duvarını süslerken, bir yandan da üzerinde yer aldığı yapıyı kötülüklerden korumaya devam etmektedir. Safranbolu, kazıma, kabartma ve kalem işi teknikli damla forma sahip nazarlıklarıyla nazar inancının yapılara taşındığı önemli yerleşimlerden biridir (Gür ve Soykan 2013: 124-125). Benzer formlu nazarlıklar Antalya'da cami, konut gibi çeşitli yapılarda, sokaktan geçen insanların rahatlıkça görebileceği yükseklikte konumlandırılmıştır (Öztürk 2005: 121). Konya (Aygör 2015: fotoğraf 69), Isparta (Urfaloğlu 2010: 65, Resim 142; Demirci 2011: 262), Burdur (Urfaloğlu 2010: 71, Resim 160), Ankara (Yılmaz Özkarslı 2000: 173), Kastamonu (Yılmaz Özkarslı 2000: 175), İskilip (İlter 1992: Resim 209), Mardin (Ürer 2010: 246), Bitlis (Sayan 2001: 131) gibi Anadolu'nun farklı coğrafyalarında yer alan birçok yerleşimde bu nazarlıklar sıkça kullanılarak ortak bir inancın yapılara yansımaları çeşitlenmiştir.

Maşallah nazarlıklarında kullanılan diğer bir form da *daire*dir. Bu formdaki nazarlıkların örnekleri taş (Resim 13) ve metal malzemelerde (Resim 14) saptanmıştır. Yuvarlak formlu nazarlıklarda da genel düzenleme damla formlu olanlarla benzerdir. Bu formda da "ما شاء الله" ibaresindeki "م" ve "ش" harflerinin uzantıları ya iç içe geçmiş ya tek ya da iki daire oluşturmuş, geriye kalan harfler bu formun içine istiflenmiştir. Taş üzerinde kabartma tekniği kullanılarak hazırlanan yuvarlak formlu nazarlıkların saptanabilen tüm örnekleri yapılara girişi sağlayan yuvarlak kemerli açıklıkların ortasında kullanılmıştır. Metal malzeme ile yuvarlak form verilerek yapılan nazarlık örneğine ise Kemeraltı Kentsel Sit Alanı içerisindeki bir konutta rastlanılmıştır. Kapı üstü aydınlık penceresinin "C" ve "S" kıvrımlarıyla süslenmiş ferforje parmaklığı ortasında yer verilen bu nazarlıkta dövme demir tekniği ile şekillendirilen harfler birbirlerine kaynak yapılarak bağlanmıştır. Parmaklığın ortasında küçük bir madalyon varmış izlenimi yaratan bu nazarlık kırmızı renkle boyanarak dikkat çekici bir görünüme kavuşmuştur.

Resim 13: Yuvarlak formlu, taş malzemeli nazarlık örnekleri.

Resim 14: Yuvarlak formlu, metal malzemeli nazarlık örnekleri.

Anadolu'da daire formlu nazarlıkların kullanımı damla formlulara göre daha az tercih edilmekle birlikte çeşitli kentlerde benzer düzenlemeli örneklerin olduğu saptanmıştır. Kayseri Bağpınar Yukarı Köprü (1883) (Özbek ve Arslan 2008: 683) kemer kilit taşı üzerinde, Isparta'daki konutların bazılarında (Urfalıoğlu 2010: 59, Resim 114-115) benzer formlu Maşallah nazarlıkları örnekleri olduğu görülmektedir.

İzmir'deki Maşallah nazarlıklarının bir grubunu da *dikdörtgen panolular* oluşturmaktadır. Çoğunlukla taş malzeme üzerinde kabartma tekniği ile oluşturulan bu nazarlıkların alçı malzemeli örnekleride mevcuttur. Bu grupta genellikle "ما شاء الله" ibaresinin "ماشا" ve "الله" olarak bölündüğü, "ماشا" yazımı sırasında "پس" harfinin kuyruğunun uzatılarak "پ" harfine bağlandığı, bu aradaki uzantının üzerine de "الله" kelimesinin yerleştirildiği görülmektedir. Dikdörtgen panolu nazarlıkların saptanan tüm örneklerinde binanın inşa tarihine ilişkin rakamların yazıldığı görülmüştür. Kemahlı Han'ın üçgen alınlığı ortasında bulunan kitabede (Resim 15) 1331/1912-13, Kemeraltı Kentsel Sit Alanı'ndaki konutlardan birinde (Resim 16) 1319/1901-2, diğesinde ise (Resim 17) 1287/1870-71 tarihleri okunmaktadır. Dikdörtgen formlu panolara hareketlilik kazandırmak amacıyla levhaların ince bir silme ile kuşatılarak köşelerinin iç kısmında çeşitli stilize bitkisel öğelerin kullanıldığı dikkati çekmektedir. Kemeraltı Kentsel Sit Alanı içerisindeki bir konutun alçı nazarlık panosunda ise "ما" harflerinin içine gelecek şekilde "شا" harfleri istiflenmiş, "الله" kelimesi harflerin uzantıları arasında oluşan boşluğa yerleştirilmiştir. Harfler arasında ve panonun çerçevesi arasında oluşan boş yüzeyler ise lale, gül gibi çeşitli çiçeklerle hareketlendirilerek panonun etrafını çevreleyen stilize akant yapraklarına uyumu sağlanmıştır.

Resim 15: Kemahlı Han'ın nazarlığı.

Resim 16-17: Kemeraltı Kentsel Sit Alanındaki konutlardan dikkörtgen formlu nazarlık örnekleri.

Kayseri Şeyh İbrahim Tennuri Çeşmesi (1482) (Özbek ve Arslan 2008: 671), Isparta'da 1859-60 tarihli bir konutta (Urfalıoğlu 2010: katalogno 91) benzer formda nazarlık örnekleri bulunmaktadır.

Yukarıda İzmir yapılarındaki Maşallah nazarlıkları envanter çalışması aktarılmadan genel bir şekilde form, malzeme ve süsleme özelliklerine göre tanıtılmaya çalışılmıştır. Örneklerin büyük bir çoğunluğunun konutlarda bulunduğu görülen bu nazarlıklar, üzerinde buldukları konutların terk edilmesi, yıkılması, konut kullanıcılarının beğenileri doğrultusunda boya, badana gibi onarım çalışmaları nedeniyle yok olma sürecine girmiştir. Buna karşın, eski mimarimizde inançla estetiğin bütünleşmesini gösteren nazarlıklı yapılar başta İzmir ili merkezi olmak üzere, burada örneklerini vermediğimiz, İzmir iline ait çevre ilçe ve yerleşim alanlarında yer almakta ve zamana karşı durmaya gayret etmektedir. Dileğimiz bu nazarlıkların tümünün yerlerinin saptanıp, katalog çalışmasının yapılması, restorasyon çalışmalarında ise bu tür inanç merkezli süsleme unsurlarının yok edilmeden gelecek kuşaklara aktarılabilmesinin sağlanmasıdır.

KAYNAKÇA

- 📖 Acar, Türkan. "Kemeraltı Çarşısı'ndaki Duvar Çeşmelerinin Bezeme Öğeleri Açısından İrdelenmesi." *Edebiyat Fakültesi Dergisi* XXX. 1 (2013): 1-18.
- 📖 Acıpayamlı, Orhan. "Anadolu'da Nazarla İlgili Bazı Adet ve İnanmalar." *Ankara Üniversitesi, Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi* XX. 1-2 (1962): 1-40.
- 📖 Akçora, Elçin. "Görece'de Nazar Boncuğu", *Akdeniz Sanat Dergisi* 6. 11 (2013): 11-22.
- 📖 Aslanapa, Oktay. *Osmanlılar Devrinde Kütahya Çinileri*. İstanbul: Üçler, 1949.
- 📖 Aygör, Erkan. *19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başlarında Konya Evlerinin Mimari Gelişimi ve Değişimi*. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2015.
- 📖 Baykal Ertem, Figen. *Dokumalarda ve Takılarda Görülen Nazar Motifleri*. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2009.
- 📖 Boratav, Pertev Naili. *100 Soruda Türk Folkloru*. İstanbul: Gerçek, 1997.
- 📖 Çıblak, Nilgün. "Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnanç ve Bunlara Bağlı Uygulamalar." *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)* 15. (2004): 103-125.
- 📖 Demirci, Doğan. *Isparta Evleri*. Isparta: Isparta Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2011.
- 📖 Ekici, Metin, ve Pınar Fedakar. "Gelenek, Aktarma, Dönüşüm ve Kültür Endüstrisi Bağlamında Nazar ve Nazar Boncuğu." *Milli Folklor Dergisi* 101 (2014): 40-50.
- 📖 Erdem, Mehmet. "Zaman Tünelinde Doğunun Kraliçesi 'Antakya'." *Arodergi* 1 (2010): 8-29.
- 📖 Ersoy, Bozkurt. *İzmir Hanları*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1991.
- 📖 Frangakis-Syrett, Elena. *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)*. Çev. Ç. Diken. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür, 2002.
- 📖 Goffman, Daniel. "XVII. Yüzyıl Öncesi İzmir." *Üç İzmir*. İstanbul: Yapı Kredi, 1992. 71-83.
- 📖 Goffman, Daniel. *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*. Çev. Ayşen Anadol ve Neyyir Kalaycıoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 1995.
- 📖 Gök, Sevinç. *Kütahya Çini ve Seramikleri 2. Suna ve İnan Kıraç Vakfı Koleksiyonu*. İstanbul: Pera Müzesi, 2015.

- 📖 Gür, D., ve A. N. Soykan. "Anadolu Kültüründe Nazar ve Nazarlıklar: Safranbolu Örneği." *Türk Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* (2013): 96-134.
- 📖 http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59ae496f0aed69.05875298 “Nazar”, *Güncel Türkçe Sözlük*. 5 Eylül 2017.
- 📖 İlater, Fügen. *Bir Anadolu Kenti İskilip*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.
- 📖 İnan, Abdülkadir (1963). "Nazarlıklar." *Türk Folklor Araştırmaları* 8. 169 (1963): 3138.
- 📖 Karaoğlan, Hamza. "Kahramanmaraş'ın Nurhak İlçesinde Yaşayan Halk İnançları." *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2000): 149-159.
- 📖 Kayabaşı, N., ve A. Yanar. "Türk El Sanatlarında Kullanılan Nazar Motifleri ve Alevilerde Nazar İnançları." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 65 (2013): 169-184.
- 📖 Koşay, Hamit Zübeyr. "Etnoğrafya Müzesindeki Nazarlık, Muska ve Hamailer." *Türk Etnoğrafya Dergisi* 1 (1956): 86-90.
- 📖 Kuyulu, İnci. "İzmir'de Cumhuriyet Dönemi Mimarisi." *Sanat Tarihi Dergisi X* (2000): 91-100.
- 📖 Neumann, C., ve I. Tamdoğan. "Bilinmeyen Bir Cemaatin Portresi: Müslümanlar, Fikret Yılmaz'la Söyleşi." *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent mi?* Çev. Işık Ergüden, der. Marie-Carmen Smyrnelis. 2008, 61-72.
- 📖 Öger, Âdem. "İçel Yöresinde Nazarla İlgili İnanış ve Uygulamalar." *1. Uluslararası Türk Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı* 4 (2007): 1561-1569.
- 📖 Öney, Gönül. "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal." *Malazgirt Armağanı* (1972): 139-172.
- 📖 Öney, Gönül. *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür, 1992.
- 📖 Özbek, Y., ve C. Arslan. *Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*. Ankara, 2008.
- 📖 Öztürk, Emine. *Türk Kültüründe Nazar ve Antalya İlinin Akseki, Alanya, Manavgat İlçelerinde Bulunan Nazarlıklar*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2005.
- 📖 Rice, Tamara Talbot. *Bizans'ta Günlük Yaşam: Konstantinopolis Bizans'ın Mücevheri*. Çev. Bilgi Altınok. İstanbul: Göçebe, 1998.
- 📖 Sayan, Yüksel. *Bitlis Evleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001.
- 📖 Serinsu, A., ve H. İ. Taşkıran. "Osmanlı Mimarisinde Kültürel İfadelerin Görsel Kullanımı." *Dini Araştırmalar* 2 (2000): 223-237.

- 📖 Uçar, H., ve A. Uçar. "İzmir Kemeraltı Geleneksel Kent Dokusunda Konut Tipleri ve Cephe Tipolojisi." *Sanat Tarihi Dergisi* XXIII. 1 (2014): 67-81.
- 📖 Ülker, Necmi. *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri ve Tarihi: I. Ticaret Tarihi Araştırmaları*. İzmir: Akademi, 1994.
- 📖 Ürer, Harun. "Midyat (Mardin) Evlerinde Cephe Düzenlemeleri." *XII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Sempozyumu (15-17 Ekim 2008)*. Çanakkale. (2010): 240-247.
- 📖 Yaşaroğlu, M. Kamil. "Maşallah" maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi* 28. 2003.
- 📖 Yılmaz Özkarslı, Şirin. *Türk Kültüründe Tılsımlı Objeler*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2010.

Alevilikte “Ocak”: Kavramsal Çerçeveye ve Tarihî Arka Plana Yeni Bir Bakış*

“Ocak” in Alevism:

A New View on the Conceptual Framework and Historical Background

Dr. Bülent AKIN**

Özet

Türk kültüründe bir kült olarak geniş ve önemli bir yer tutan ocak kavramı, Alevi inanç sistemi içerisinde özgün bir anlam ve kavramsal çerçeveye sahiptir. Alevi inancının tarihî süreç içerisinde “ocak sistemi” adı verilen yapılanma ve teşkilatlanma üzerine kurulduğu ve inanç mensubu olan dede ve talip topluluklarının sosyal, kültürel, dinî, hukukî ve ekonomik bakımdan bu sistem çerçevesinde organize oldukları görülmektedir. Hemen her fırsatta konuyla ilgili araştırmacıların Aleviliğin temel yapılanma biçimi olduğunu vurguladıkları ocak sisteminin tarihî süreç içerisindeki oluşum ve gelişimi hakkındaki bilhassa yazılı kaynaklara dayalı tespitler yetersiz kalmış, bu durum da konuyla ilgili kavramsal çerçevenin oluşturulmasında problemlili yaklaşımların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu makalede, ocak teriminin Alevi inanç sistemi içerisinde kazandığı kavramsal anlamıyla ne zamandan beri kullanıldığı ve inanç merkezli bir yapılanma ve teşkilatlanma biçimi olarak tarihî süreç içerisindeki ilk oluşumuna yönelik birtakım yeni tespitlere ve görüşlere yer verilmiştir. Konuyla ilgili mevcut literatürün yanında şahsî ve resmî arşivler üzerinden yapılan tespitler ve bunlar üzerinden yapılan analizlerle Alevilikte ocak kavramının tarihî arka planı ve kavramsal çerçevesi aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Alevilik, Ocak, Ocak Kavramı, Ocak Sistemi.

Abstract

The concept of “ocak”, which has a wide and significant place as a cult in Turkish culture, holds an authentic meaning and conceptual framework within the Alevi belief system. It is seen that Alevi belief is established within historical process on the structure and organization named “ocak system” and that “dede”

*Bu makale, TÜBİTAK 113K056 numaralı proje kapsamında, “Diyarbakır Yöresi Alevi Ocakları: Tarih, İnanç ve Gelenek” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

**Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bulentakinedb@hotmail.com.

and aspirant communities, as members of the belief system, are socially, culturally, religiously, legally and economically organized on the basis of the system. The opinions, mostly based upon written sources, on the formation and development throughout history of the "ocak" system, which is emphasized as the basic structural form of Alevism by researchers whenever possible, are insufficient and this situation has caused problematic approaches toward formation of the conceptual framework of the subject. This paper includes a several new findings and views about how long the term "ocak" is in use with its conceptual meaning gained within the Alevi belief system and, about its first occurrence throughout history as a belief-based foundation and organization form. The paper tries to clarify the historical background and conceptual framework of the concept of "ocak" in Alevism using findings from personal and official archives along with the available literature about the subject.

Keywords: Alevism, "ocak", the concept of "ocak", "ocak" system.

Alevi inancına mensup toplulukların tarihî süreç içerisinde birçok dış adlandırmaya sahip olmalarına karşın, bu toplulukların kendi dinî, sosyal, kültürel, hukukî ve ekonomik yaşantılarını ocak kavramı içerisinde tarif ettikleri ve kendilerini bu kavram çerçevesinde adlandırdıkları görülür. Alevi inanç sistemi (erkân/yol) içerisinde soy esaslı sürdürülen ve veli kültü merkezli oluşarak tarih boyunca yine bu bağlamda güncellenen ocak sistemi, dede ve talip topluluklarının tamamını, birbirleriyle olan bağlantıları üzerinden kapsayacak kadar geniş bir yayılma alanı gösteren inanç merkezli, sosyo-kültürel bir yapılanma özelliği gösterir.

Alevi inanç sisteminin temel yapılanması olarak karşımıza çıkan ocak sisteminin tarihî süreç içerisindeki oluşumuna ve gelişimine yönelik tespitlerin son iki yüzyılı kapsayan oldukça sınırlı bilgilerden oluştuğu görülmektedir. Bu durum da ocak teriminin Alevi inanç sistemi içerisinde kazanmış olduğu anlam ve kavramsal çerçevenin kapsamına yönelik fikir ve değerlendirmelerin belirli bir sınırlama içerisinde yapılmasına yol açmaktadır. Alevilikteki ocak kavramının bilhassa yazılı tarihte 19. yüzyıl öncesine götürülebilmesi, bu yapılanmanın ilk oluşumu ve gelişimi hakkında birçok soru ve varsayımlardan öteye gitmeyen görüşlerin ortaya çıkmasına neden olduğu kadar, bu yapılanma ile ilgili kavramsal çerçevenin de net olarak belirlenememesine yol açmıştır. Bu tespitlerden hareketle hazırlanan bu makalede, öncelikli olarak Alevi ocak sisteminin tarihî süreç içerisindeki oluşumu ve gelişimini aydınlatmaya yönelik birtakım yeni tespitler ve değerlendirmelere yer verilecektir. Bu tespit ve değerlendirmeler doğrultusunda ocak teriminin Alevi inanç sistemi içerisinde oluşturduğu kavramsal çerçeveyi yeniden belirlemeye yönelik tartışmalar ışığında yeni görüş ve öneriler bilim dünyasının dikkatine sunulacaktır.

Alevi inancının temelini oluşturan ocak sistemi hakkında yapılan çalışmalarda, “ocak” kavramına yazılı kaynaklarda 19. yüzyıl sonrasında rastlandığı görüşü hâkimdir. Bu görüşün yanı sıra, bazı araştırmacılar bu kavramın kullanımının sözlü gelenekte çok daha eski tarihlere götürüldüğünü belirtir ve buradan hareketle ocak sisteminin çok daha eski yıllardan beri var olması gerektiği görüşünü ileri sürerlerse de bununla ilgili yazılı kaynaklara dayalı herhangi bir belge göstermezler.¹

Alevilik ve Bektaşilik hakkında müstakil çalışmaları bulunan M. Fuad Köprülü, Baha Said Bey, Frederick William Hasluck, Yusuf Ziya Yörükan, Mehmet Eröz, J. K. Birge vb. gibi ilk dönem araştırmacılarına ait çalışmalarda ocak kavramının tarihî arka planına ve kavramsal çerçevesine yönelik oldukça sınırlı bilgi mevcut olduğu görülür.² Alevi inanç sistemi içerisinde ocak kavramının önemi, akademik camia tarafından son zamanlarda fark edilmiş ve her geçen gün bu konudaki çalışmaların merkezine çekilmeye başlamıştır. Bu anlamda Alevi ocakları hakkında önemli çalışmaları bulunan Ali Yaman, konuyla ilgili müstakil makalesinde, “ocak” sözcüğünün kelime anlamı ve kullanımları hakkında geniş bilgi verir. Yaman, Pir Sultan Abdal’ın bir deyişinde geçen, “Ocağın gelince” ve “Ocağın varınca” dizelerinden yola çıkarak ocak kavramının ilk olarak 16. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandığını varsayabileceğini belirtmekte, ancak bu dizelerin alındığı cönklerin istinsah tarihinin belli olmaması nedeniyle kesin bir hüküm verilemeyeceğini ifade etmektedir. Yaman, 19. ve 20. yüzyıllara ait bazı icâzetnâme ve şecereleri karşılaştırmalı olarak inceleyerek yazılı belgelerde ocak kavramına 20. yüzyıldan itibaren rastlandığını ifade eder. Ayrıca konuyla ilgili araştırmalarında ocak sisteminin ilk ortaya çıkışıyla ilgili görüşleri tartışarak bu hususta dört ayrı varsayımın mevcut olduğunu ileri sürer ve bu varsayımları dört başlıkta özetler:

“1. Alevi Ocakları, Hünkâr Hacı Bektaş Velî zamanında ortaya çıktı.

2. Alevi Ocakları, Hünkâr Hacı Bektaş Velî’den önce vardı. Hz. Ali’nin soyundan gelen ailelerce oluşturuldu.

3. Alevi Ocakları, Kızılbaş Türkmen boylarınca kurulmuş Safevi Devleti’nin kurucusu Şah İsmail Hatayi’den sonra ortaya çıktı.

¹Alevi inancı çerçevesinde, “Ocak” kavramının Buyruk, velâyetnâme ve menakıbnâmeler dâhil yazılı kaynaklarda, 19. yüzyıla kadar kullanılmadığı yönünde görüş bildiren çalışmalar ile bu durumun aksine sözlü tarih üzerinden bu kavramın 19. yüzyıl öncesinde var olduğuna dair ipuçlarının olduğunu vurgulayan çalışmalar hakkında makalemizin ilerleyen kısımlarında yeri geldikçe bilgi verilecektir.

²Söz konusu çalışmalar için bk. Köprülü 1925; Baha Said Bey 2006; Hasluck 2000; Yörükan 2006; Eröz 1990; Birge 1991.

4. Anadolu'ya gelen kabilelerin dinsel/siyasal liderleri olan dede, baba, abdal unvanlı babalar Ocakzâde Dede ailelerini oluşturdular” (Yaman 2011: 43-64).

Yaman, Alevi ocaklarının ilk oluşumunun hangi dönemde ve ne şekilde olduğunun aydınlatılması için bu dört etkenin bir arada değerlendirilmesi gerektiğini de vurgulamadan geçmez (Yaman 2004: 148-149). Diğer taraftan da Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen kolonizatör dervişlerden birçoğunun adına kurulmuş olan ocakların günümüzde halen mevcut olmasından hareketle ocakların ilk oluşumunu, ocak ismi adı altında olmasa da bu derviş gruplarının hizmet ve soy esaslı gerçekleştirdikleri yapılanmalara bağlar. Bu dervişlerin seyyidlik iddiaları ile birlikte ocak olarak ortaya çıkmalarının ise Safevilerin politikasıyla yaygınlaştığını belirtir (Yaman 2004: 152).³ Aslında bu dört varsayım, farklı araştırmacılar tarafından ayrı ayrı ileri sürülmüş görüşlerdir. Bunların içerisinde ikinci sırada yer alan, “Hz. Ali soyundan gelen ailelerin (seyyidlerin) çok eski tarihlerde ocakları oluşturduğu” görüşü, sözlü gelenekte en yaygın kabul gören varsayımdır. Ancak araştırmacıların bilimsel veriler doğrultusunda, daha ziyade diğer üç varsayım üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

Konuyla ilgili olarak Ahmet T. Karamustafa, peygamber soyuna duyulan sevgi ve saygının neticesinde 11. ve 12. yüzyıllarda seyyid ve şeriflerin Anadolu'da birer veli düzeyine yükseltilmesinin Anadolu halkı İslamlaşmasının ana öğelerinden biri haline geldiğini ve Türkmenlerin İslamlaşma sürecinin bir parçası olarak seyyidlik merkezli bir yeniden yapılanma olan “ocak” düzenini meydana getirdiğini belirtir. Karamustafa, bu yeniden yapılanma sürecinin en geç 11. ile 12. yüzyıllarda başladığını ve Ortay Asya Altın Ordu örneğinde olduğu gibi, atalar kültürünün yerinin seyyidlerin ve velilerin almasıyla gerçekleştiğinin altını çizer (Karamustafa 2015: 48). Diğer taraftan Nejat Birdoğan, göçebelerin kendi yaşamlarına uygun olarak kimi din büyüklerini de yanlarında göçebe gibi gezdirmelerine karşılık, köy yerinin din büyükleri de yerleşik düzene geçtiğini ve özellikle 13.yüzyılın ilk yarısında, kimi seyyidlere bazı oymakların on iki düzenler biçiminde bağlanması bu köy yerlerinde ocakların ortaya çıkmasını sağladığını ileri sürmektedir. Nitekim on ikili olan bu oymaklar, bir köye sığmadıkları gibi, zamanla sayılarının da artmasıyla her on ikili oymağın bir ocağa bağlanması şeklinde teşkilatlanmışlardır (Birdoğan 1995: 30). Görüldüğü gibi Birdoğan, ocakların ilk ortaya çıkışını belli bir şahsiyete bağlamaksızın Anadolu'ya gelen dede, baba ve abdal unvanlı seyyidlere ve kolonizatör dervişler ile onların yanında bulunduğu oymaklara bağlar, ancak her iki araştırmacı da konuyla ilgili herhangi bir tarihî kayıt göstermez.

³ Konuyla ilgili olarak Ali Yaman'ın diğer tespit ve değerlendirmeleri için bk. Yaman 2006: 54-62.

Alevi ocakları hakkında müstakil çalışmaları bulunan Hamza Aksüt de benzer biçimde seyitlerin belli boy, oymak ve aşiretlere veya aşiretlerin alt gruplarına katılmasıyla ocakların ortaya çıktığını ileri sürerse da ocak kavramının yazılı kaynaklarda ilk olarak ne zaman yer aldığı hususunda fikir beyan etmez (Aksüt 2004: 751-762).

Alevi inanç sisteminin tarihî oluşumunda oldukça önemli yeri olan Babaî İsyanı, Dede Garkın ve Kalenderî topluluklar hakkında müstakil çalışmaları olan A. Yaşar Ocak, Irene Melikoff'un görüşlerinden hareketle Alevi ocaklarının oluşumunda iki kültün baskın etkisinden söz eder. Ocak, Alevi ocaklarının ilk yapılanmasının Ö. Lütfi Barkan'ın "Kolonizatör Türk Dervişleri" onun öncesinde de Fuad Köprülü'nün Abdal, Dede, Baba ve Ata diye adlandırdığı, 10. yüzyıldan itibaren Orta Asya'dan Anadolu'ya gelmeye başlayan Türkmen babaları tarafından 12. yüzyıl sonrası "Hz. Ali kültü", "Oniki İmam kültü" ve "Kerbela Matemi kültü" şeklinde sıralayabileceğimiz üç temel kült üzerine inşa edildiğini belirtir. Ocak, yeni inanç anlayışının Nizarî İsmailî'nden etkilenmiş, Sünni olmayan, aynı zamanda Şii de denilemeyecek bir heterodoks İslam yorumunun oluşturduğunu belirtir (Ocak 2013: 54-55) ve ocakların ilk oluşumu ile ilgili olarak Şah İsmail'in rolünün önemini vurgulayan şu ifadelerle yer verir:

"Alevilikteki Tanrı anlayışı, kısaca 'Tanrının insan bedeninde şekillenışı' diyebileceğimiz 'hulul (incarnation)' inancı çerçevesinde, eski Türklerdeki Gök Tanrı kavramının Hz. Ali ile özdeş hale getirilmemesinden oluşan bir Tanrı telakkisidir. Bu sebeple Alevilik'te Hz. Ali, tarihsel Hz. Ali'den çok daha farklı olup Alevi teolojisinin belkemiğini oluşturur. Oniki İmam kültü aslında bu temel inancı kamufle eden daha ikincil bir kùltür. İkinci temel nokta, Hz. Hüseyin etrafında teşekkül eden Kerbela Matemi kùltünde düğümlenir. Deyim yerindeyse, Aleviliği tarihi boyunca ayakta tutan -temelde eski Mezopotamya kökenli- bu kült, aslında, Alevilikte kolektif vicdanın sembolü haline gelmiş bir 'acı, ıstırap, ezilmişlik, zulme, haksızlığa uğramışlık' kùltüdür. Bu bakımdan görüldüğü kadar basit değildir; Aleviliği anlayabilmek için ele alınacak temel hareket noktalarından biridir. Alevilik XVI. yüzyıl başında Şah İsmail-i Safevi tarafından işte bu iki ana kült etrafında, eski Türk kabile hiyerarşisinin, çok belirgin mistik bir ruhla sentezinden ibaret mükemmel bir cemaat teşkilatına kavuşturuldu. Eski kabile şefleri ve dini reisler olan Türkmen babalar, böylece Hz. Ali soyundan gelen seyyidler, dedeler haline geldiler. Bu soylar, ocak denilen kutsal dede-seyyid ailelerini oluşturdu ve Alevi zümrelerinin her biri, başlarında, aynı zamanda Alevi yolunun mürşidi olan dedelerin bulunduğu bu ocakla-

ra bağlandı. Bu, tıpkı tasavvufi tarikatlar örneğinde gerçekleştirilmiş bir teşkilatlanmaydı. Bu sebeple bu ocakların her biri, Alevilik bünyesindeki bir tarikat sayılabilir” (Ocak 2013: 55-56).

Alevilikteki ocak sistemi hakkında yukarıda kısaca değindiğimiz çalışmalara ayrıntılı olarak yer veren Mehmet Ersal konuyla ilgili çalışmasında, “Ocak kavramı yok iken yerinde ne vardı?” başlığı altında yukarıda sözünü ettiğimiz çalışmalarda yer verilen tespit ve görüşleri karşılaştırmalı olarak tartışmış ve değerlendirmiştir (Ersal 2016: 36-98). Ersal, konuyla ilgili bu çalışmaların büyük bir kısmının Köprülü’den hareketle Babagân Bektaşılığı merkezli bakış açısıyla yapıldığını, bir kısmının ise metin merkezli ve Alevi ocak sistemini merkeze alan bir yöntemle Aleviliği açıklamaya çalıştığını ve bu durumun da ciddi bir kavram ve terminoloji karışıklığının ortaya çıkmasına neden olduğunu vurgulamıştır. Sonuç olarak Ersal, Babagân Bektaşılığının Balım Sultan’dan sonra oluşan bir tarikat yapılanması olduğunu, ancak daha önceki dönemlerde Hacı Bektaş Veli kültü etrafında oluşan yapının ise ocak yapılanması olabileceğini ifade etmiştir. Ersal, önde gelen diğer inanç önderlerinin de tarihî süreç içerisinde karizmatik şahsiyetlerine soy ve önderlik vasıflarını da ekleyerek kendilerine bağlı olan boy, aşiret, oba ve oymaklarıyla birlikte diğer ocak yapılanmalarını oluşturduklarını belirtmiştir. Dolayısıyla konuyla ilgili kavramsal ve terminolojik çerçevenin netleşmesinin ocak merkezli yapılacak akademik çalışmalarla mümkün olacağını altını çizmiştir (Ersal 2016a: 44-52; Ersal 2016b: 260-276). Ocak merkezli saha çalışmaları doğrultusunda Alevi ocaklarının tarihî olarak üç evrede yapıldığını ve ilk evrenin Dede Garkın Ocağı, Seyyid Battal Gazi Ocağı, İmam Zeynel Abidin Ocağı ve Ağuiçen Ocağı gibi, o dönemde “ocak” kavramı kullanılsa da 13. yüzyılda teşekkül eden ocaklar olduğunu, ancak bu durumun yazılı kaynaklar üzerinden henüz belgelenemediğini belirten Ersal, ocak merkezli bakış açısıyla yapılacak çalışmaların bu görüşleri belgelendirmesinin muhtemel olduğunu ileri sürmüştür. Ersal, sonraki yüzyıllarda teşekkül eden ocakları da “ikinci evre içerisinde yapılan ocaklar” (Hacı Bektaş Veli ve halifeleri dönemi) ve “üçüncü evre içerisinde yapılan ocaklar” (Şah İsmail ve sonrası) şeklinde sınıflandırarak Alevi ocaklarının üç tarihî evre içerisinde teşekkül ettiğini ifade etmiştir (Ersal 2016a: 70-82).

Yukarıda sözünü ettiğimiz çalışmalar da dâhil olmak üzere, konuyla ilgili doğrudan çalışmaları olan araştırmacıların tamamı, ocak kavramının 19. yüzyıl öncesinde yazılı kaynaklarda geçtiğiyle ilgili tarihî kaynaklara ve belgelere dayalı herhangi bir tespit ya da değerlendirmede bulunmazlar. Söz konusu çalışmalarda ocak kavramının nasıl ortaya çıktığı, ocakların adlarını nereden ya da kimden aldığı ve ocakların nasıl teşkilatlandıkları gibi sorunlar üzerinde durulup çeşitli fikirler ileri sürülse de ocak kavramının Alevi inanç sistemi içerisindeki

anlamıyla ilk olarak 19. yüzyıl öncesinde kullanılmaya başlandığı ve bu teşkilatlanmanın tarihî süreci hakkında bazı varsayımların ve görüşlerin ötesinde tarihî kaynaklara ve belgelere dayalı tespit ya da bulgulara yer verilmediği görülür.⁴ Oysa Alevi inanç sisteminin temelini oluşturan ocak yapılanmasının tarihî süreç içerisindeki oluşumu, teşkilatlanması ve yayılması hakkındaki somut tarihî belge ve bulgular, bu inanç sisteminin kökeni ve ilk oluştuğu kültür ve inanç çevresi hakkında oldukça önemli ipuçları içermektedir.

Yazılı kaynaklar üzerinden gerçekleştirdiğimiz tespitler, “ocak” kavramının Alevi inanç sistemi içerisindeki anlamıyla 15. yüzyıldan itibaren kullanıldığını göstermekte ve bu bilgi yazılı kaynaklar üzerinden de takip edilebilmektedir. Bu anlamda, daha önce de belirttiğimiz gibi, Ersal tarafından “Ocak kavramı yok iken yerinde ne vardı?” sorusuyla araştırmacıların önemli bir kısmının 15. ve 16. yüzyıl öncesinde böyle bir kavramı yok sayarak ortaya attıkları görüşlerini ve tezlerini kurgulamaları sorgulanmıştır. Bu çalışmalarda, ocak kavramının göz önünde bulundurulmadan Alevi inanç sisteminin izaha çalışılması beraberinde birtakım sorunlar meydana getirmiştir. Söz konusu dönemde aslında ocak kavramının var olduğu, ancak daha ziyade topluluğun kendi içerisinde bilindiği, dışa açılmadığı, resmî ideolojilerin ve dış çevrelerin bu yapılanma ve teşkilatlanma hakkında çok az bilgi sahibi olduğu tarihî kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Bu anlamda, 16. yüzyılın başlarında Kalenderi, Haydari, Bektaşî, Şemsi, Abdal, Işık ve Torlak olarak adlandırılan topluluklar hakkında ayrıntılı bilgi aktaran “Hâce-i Cihân ve Netîce-i Cân” adlı eserde yer verilen ifadeler, Alevi ocak sisteminin o dönemdeki varlığına ilişkin önemli ipuçları sunar. Vâhidî tarafından 1522–1523 yıllarında kaleme alınan bu eserde, Vâhidî Rum Abdallarını tanıtırken bu topluluk mensuplarının Seyyid Gazi Ocağı’na bağlı olduklarını vurgulayarak “ocak” sözcüğünü Alevilikteki anlamıyla kullanır:

“İy Hâce biz diyâr-ı Rûmdan gelürüz Seyyid Gâzi Hak katında geçer nâzi anun ocağından şedde vü seccâde ü çerâgıla Rûm abdâllarıyuz” (Karabey vd. 2015: 147).

⁴ Söz konusu çalışmaların belli başlıları için bk. Köprülü 1925; Köprülü 1979; Hasluck 2000; Baha Said Bey 2006; Yörükân 2006; Birge 1991; Eröz 1990: 105-114; Gölpınarlı 1977: 789-795; Ocak 2011; Ocak 2013: 54-56; Birdoğan 1994: 205-215; Birdoğan 1995; Oytan 2007; Melikoff 1999; Melikoff 2010: 222, 233-235; Boratav 1984: 113; Taşğın 2013: 17-24; Yaman 2004; Yaman 2006; Yaman 2011, 239-245; Ersal 2012a: 178-192; Ersal 2012b: 207-230; Gezik vd. (haz.) 2013; Fığlalı 1996; Bozkurt 1993; Er 1998; Er 2014; Türkdöğân 2006; Arslanoğlu 1999: 61-72; Çıblak 2005; Karakaya-Stump 2012: 263-284; Karakaya-Stump 2015; Aksüt 2012; Saltık 2009; Keçeli 2005; Shankland 1999: 319-327; Bodrogi 2012: 140-149; Dressler 2016; Gülten 2016: 27-41.

Eserde geçen bu mensur bölümün ardından, Vâhidî Rum Abdallarını önderlerinin (dedelerinin) dilinden manzum olarak tanıtırken de şu ifadelere yer verir:

*“Bize çün Ka’bedür **Seyyid Ocağı***

Anunçün götürürüz bu çerâğı

...

*Bizüz **Seyyid Ocagının** yetimi*

Bürehne pâ vü ser ‘abd-i selimi” (Karabey vd. 2015: 153).

Vâhidî’nin yanı sıra, Seyyid Gazi Ocağı’ndan söz ederek o dönemde ocak kavramının Alevi inanç sistemindeki anlamıyla kullanıldığından bizi haberdar eden bir başka kaynak da Âşık Çelebi tarafından kaleme alınan Meşâirü’ş-Şuârâ adlı tezkiredir. Âşık Çelebi, tezkiresinde Mustafa ‘İşretî adlı şair hakkında bilgi verirken Seyyid Gazi tekkesinin o dönemin en önemli Kalenderî dergâhlarından biri olduğu ve buradaki yapılanmanın ocak olarak adlandırıldığı açıkça anlaşıl-maktadır. Âşık Çelebi’nin Seyyid Gazi Ocağı’ndan ve ona tabii olan Abdal, Battal ve Işık taifesinden yergi ve aşağılamayla söz ettiği satırlar şöyledir:

*“Vilâyet-i Anatolî’da Seydî Gâzî tekyesi ki bir dâr-ı fışk u dalâl olup her yirden atasın anasın âzârlatmış battâllar, işden kaçup ışık ol-muş postunu boklar abdâllar, sâz-ı melâhî gibi dem-sâz, çihreleri hil-ye-i îmân olan lıhyeden ‘ârî ve alınlarında olan kara yazular ebrûla-rının terâşıyla mütevârî idi. Namâzumuz kılınmış ve kefenümüz di-kilmiş ü alınmışdur diyü bî’l-külliyeye biş vakte çâr tekbîr idüp namâza yumazlar ve mü’ezzine kulak kabartmayup imâma uymaz-lar idi. Pâdşâhların sadakâtın ve ashâb-ı hasenâtın hayrâtın yirler birkaç gâv şikem-perver harlar idiler. Sultânöni sancağına başka sancak çeküp etrafa akın salarlar, tug ile nakkâre ile begler alayla-rın görseler yûf borusın çalarlar idi. Kudûmlarından kûy u kent hal-kı mütennebih olsalar Deccâl gibi ardlarına uyarlar, buldukları dil-beri soyarlar kendü libaslarına koyarlardı. Dânişmend müderrisine incinse, sipâhi ağasına küsünse, yalın yüzlüler babasına kakısa, kandasın **Seydî Gâzî Ocağı** diyü varurlar, soyunurlar, kazan kayna-durlar. ‘Işıklar anları semâ’ ü safâ deyû kendü ezgilerine oynadur-lar idi”* (Ocak 1999: 183).

Âşık Çelebi, Mustafa ‘İşretî hakkında bilgiler aktarmayı sürdürürken onun Seyyid Gazi Ocağı’na mensup Kalenderîleri islah etmeye yönelik faaliyetlerde bulunduğunu şu satırlarla belirtmiştir:

“Kadı iken taht-ı hükmünde vâkî Battal Gazi Zâviyesini Kalenderân-ı batâlet-endîşeden tahliye ve cevâhir-i zevâhir-i ilm ü salâhla tahliye olunması için med-

rese olmasına arzyledikde, mes'ûlü kabule karîn ve darü't-tâlîm-i ilm-i dîn oldı" (Ocak 1999: 184).

Âşık Çelebi'nin aktardığı bu satırlarda da görüldüğü gibi, Seyyid Battal Gazi Ocağı etrafında toplanan grupların Işık, Abdal ve Abdalan-ı Rum tabirlerinin yanı sıra, Kalenderî adlandırmasıyla da anıldıkları görülmektedir.

16. yüzyıl sonları ile 17. yüzyıl başlarında, Seyyid Battal Gazi Ocağı şeklindeki kullanımı ile Alevi inancına ait ocak teriminden söz eden kaynaklardan biri de Kühü'l-Ahbâr adlı tarihî eserdir. 1598'de Gelibolulu Ali tarafından kaleme alınan ve 1620 yılında istinsah edilen bu eserin tezkire kısmının Mustafa 'İşretî maddesinde geçen, "*anların ricası ile Eskişehir kadısı olup Seyyid Battal Gâzi ocağından ışıklarun def'ine mezbûr bâ'is oldı*" (İsen 1994: 317) ifadeleri Âşık Çelebi'nin aktarımını teyit eder niteliktedir.

Seyyid Gazi Zâviyesi, 16. yüzyıl ve öncesi Osmanlı dönemi Kalenderîliğinin merkezi durumundadır. Dolayısıyla bu dönem arşiv belgelerinde ve diğer kaynaklarda geniş bir biçimde yer almıştır (Ocak 1999: 183). Bu dönem kaynaklarında yer alan bu bilgiler, günümüzde halen etkin olan ve Eskişehir, Malatya ve Diyarbakır başta olmak üzere Anadolu ve Balkanların çeşitli yörelerinde talip topluluğu bulunan Seyyid Battal Gazi Ocağı'nın 16. yüzyıl ve öncesinde yaygın olarak bilindiğini ve bir Alevi pir ocağı olarak kabul gördüğünü göstermektedir. Nitekim tarihî kaynaklarda yer alan ve çalışmamızın ilerleyen kısımlarda daha ayrıntılı olarak yer vereceğimiz Seyyid Battal Gazi'nin 13. yüzyıl ve en az iki yüz yıl sonrası dönemde, Anadolu Kalenderîlerinin piri konumunda oluşu yönündeki bilgi ve belgeler, bu görüşümüzü teyit ettiği gibi, ocak yapılanmasının çok daha eski tarihlerde oluştuğunu göstermektedir.

Yukarıda sıraladığımız kaynaklarda ifade edildiği üzere, ocak mensubu olan kişilerin Işık ve Kalenderî terimleriyle adlandırılmaları da ayrıca bize Rum Abdallarının ve Seyyid Battal Gazi Ocağı etrafında toplanan diğer toplulukların Alevi kimlikleri hakkında önemli ipucu vermektedir. Kalenderî, Haydarî, Abdalan-ı Rum, Bektaşî, Işık ve Torlak adlarıyla adlandırılan toplulukların kaynaklarda, Seyyid Gazi Ocağı'na bağlı gösterilmeleri, bu farklı adlarla anılan toplulukların ocak sisteminin ilk nüveleri ya da 15. yüzyıl öncesi ocaklar veya ocakların alt kolları olduğu görüşümüzü doğrular niteliktedir. Bu durum, hiyerarşik bir teşkilatlanmaya sahip olan ve bu hiyerarşi sistemi içerisinde en üstte mutlaka bir pir ocağına sahip olan ocak sisteminin yapısıyla da birebir uygunluk göstermektedir.⁵

⁵ Ocakların hiyerarşik teşkilatlanmaları hakkında bilgi ve değerlendirmeler için bk. Ersal 2016a: 53-98; Ersal 2012a: 178-192; Gezik vd. (haz.) 2013; Aksüt 2012: 53-476; Yaman 2006.

Kalenderî, Haydarî, Abdâlan-ı Rum, Bektaşî, Işık ve Torlak adlarıyla adlandırılan toplulukların dönemin Alevi ocak yapılanmaları olduğuna işaret eden bir başka ipucu da Hacı Bektaş Veli, Hacım Sultan ve Otman Baba Velâyetnâmelerinde Seyyid Gazi Zaviyesi'nde her yıl düzenli olarak yapılan geniş çaplı Mahya âyinleri hakkındaki kayıtlardır.⁶ Bu kayıtlarda geçen ilk önemli bilgi, Seyyid Gazi zaviyesinde yapılan ilk âyinlerin Hacı Bektaş Veli tarafından tesis olunduğunun haber verilmesidir. İkinci bilgi, Hacım Sultan'ın her yıl Kurban Bayramında Susuz'daki zâviyesinden kalkarak öteki Kalenderî zümreleriyle beraber büyük âyine katılmak üzere Seyyid Gazi Zâviyesine gittiğidir. Üçüncü bilgi ise; Köçek Abdal tarafından Otman Baba'nın vefatından beş yıl sonra kaleme alınan Otman Baba Velâyetnâmesi'nde Otman Baba'nın da her yıl Kurban Bayramında, "Hacc-ı Ekber" denilen büyük âyine katılmak için müritleriyle aynı zaviyeye geldiği ve bu ayinin Otman Baba ve müritleri için büyük önem taşıdığı kaydedilmektedir. Her üç kaynağın verdiği bu bilgiler, Seyyid Gazi Zaviyesi'ndeki büyük âyinin en azından Hacı Bektaş Veli zamanından beri birkaç yüzyıldır devam etmekte olduğunu göstermektedir.⁷ Kaynaklarda Kurban Bayramı ve Hac olarak da tanımlanan bu mahya ritüellerinin Alevi ocak sisteminin olmazsa olmazı olan Görgü Kurbanı Cemi ile birebir benzerlik göstermesi hakkındaki tespitlerimize geçmeden önce söz konusu ritüel hakkında biraz daha ayrıntılı bilgi aktarmakta fayda vardır.

"Bu âyinlerin icrâ yeri olarak Seyyid Gazi Zaviyesi'nin seçilişi, türbesinin burada bulunduğu inanılan Emevî devrinin ünlü mücâhidi Seyyid Battal Gazi'nin Anadolu'nun fatihi olarak daha XIII. yüzyılda Anadolu Kalenderîlerinin pîri sayılmasından ileri gelmektedir. Bu zâviyenin şeyhi bu niteliğinden dolayı, Osmanlı İmparatorluğunda mevcut bütün Kalenderî şeyhlerinin üstünde bulunuyordu. Bu sebeple kendisine büyük hürmet gösterilen bu şeyhe Azam Baba (A'zam Baba) denmektedir. İşte söz konusu âyinler Azam Baba tarafından yönetilmektedir. Birkaç gün süren âyinlere yaklaşık 8000 kişi katılmakta olup, bunlar imparatorluğun her yanından kendi şeyhlerinin başkanlığında gruplar halinde geliyorlardı. Üstlerine beyaz elbiseler giyerek âyine katılan şeyhlerin her biri, toplantının sonuncu günü olan Cuma gününe kadar oradaki dervişlere bir yıl boyunca seyahatleri sırasında gördükleri memleketleri, adetleri, olayları sohbetleri esnasında naklediyorlardı. Sonuncu gün zâviyenin yanındaki yeşillik sahada sofralar kuruluyor, kesilen kurbanla-

⁶ Bu ritüeller hakkında ayrıntılı bilgi ve birtakım yeni tespitler için bk. Telci 2016: 61-79.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Ocak 1999: 170; Say 2010: 80.

rın etleri çeşitli yiyeceklerle dervişlere sunuluyordu. Azam Baba'nın duasıyla sona eren ziyafetin arkasından, köçek denilen iki genç derviş, dervişlere Maslak tâbir olunan afyondan yapılmış afyon sunuyordu. O günün akşamı orta yere çok büyük bir ateş yakılıyordu. İşte esas büyük âyin o zaman başlıyordu. (...) Ayin, dervişler tamamıyla kendilerini kaybedip yorgunluktan otların üstüne serilinceye kadar sürüp gidiyordu. Ertesi sabah bütün dervişler Azam Baba'dan izin alarak yine gruplar halinde, geldikleri gibi memleketlerine dönerlerdi" (Say 2010: 81).

Kalenderî toplulukların düzenli olarak gerçekleştirdikleri, ateş etrafında icra edilen semâ merkezli âyinlerini Seyyid Gazi Zâviyesi'nde icra edilen yıllık büyük toplantılar esnasında tekrarladıklarına bakılırsa, bu ritüelin Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisindeki bütün Kalenderî zümrelerinde ortak bir âyin olduğunu ileri sürmek mümkündür (Ocak 1999: 170). Her yıl düzenli olarak Seyyid Gazi Dergâhı'na gelen ve farklı farklı Kalenderî gruplara mensup oldukları aktarılan, binlerce kişiden oluşan bu ayrı grupların başlarında bulunan dede ve babaların ocak önderleri olduğu aşikârdır.

"Velâyetnâmenin verdiği Hacı Bektaş'ın tasavvufi hüviyetini veya mensubiyetini doğrulayan önemli bir ipucu, onun Seyyid Battal Gazi Zaviyesi ile sıkı bağlantısıdır. Belirtildiğine göre, Hacı Bektaş Haydarîsiyle, Torlağıyla, Işığıyla bütün Kalenderî zümreleri gibi Seyyid Battal Gazi'yi pîr tanımakta ve her yıl Kurban (Hacılar) Bayramı'nı müridleriyle birlikte onun zâviyesinde kutlamaktadır" (Say 2010: 83).

Özellikle o dönem şartlarında, başka tarikatlarda görülmeyen ve bir çeşit genel kongre ya da kurultay niteliğindeki semâ, müzik ve esrar merkezli bu büyük âyinin, günümüzde de benzer biçimde -esrar yerine geleneksel erkânın devam ettiği ocaklarda dem alınarak- Alevi topluluklarınca sürdürüldüğü görülmektedir. Yazılı kaynaklardan takip edebildiğimiz kadarıyla, 14. yüzyıl ve sonrasında Haydari, Kalenderî, Abdâlan-ı Rûm, Işık ve Torlak adlarıyla anılan heterodoks derviş gruplarının başlarında dede ve baba adlarıyla anılan karizmatik liderleri öncülüğünde Seyyid Battal Gazi etrafında teşekkül eden veli kültü merkezli bu ocak yapılanmasının etrafında toplanmaları ve toplu olarak belli ritüelleri gerçekleştirmeleri, her bir topluluğun ayrı birer ocak yapılanması olduğu görüşümüzü desteklemektedir. Kaldı ki ocak dedelerinin günümüzde dahi kendi ocaklarına mensup dede ve talip topluluklarıyla yılda bir defaya mahsus, "Hac" olarak nitelendirilen büyük ritüellere katıldıkları ve bu ritüellerde, düzenli olarak gerçekleştirdikleri ritüelleri hep birlikte icra ettikleri bilinmektedir. Günümüzde düzenlenmeye devam eden, Hacı Bektaş Veli ya da Abdal Musa

anma etkinlikleri, bu ritüellerin devamı olarak örnek verilebilir. Dolayısıyla 14. yüzyıldan itibaren yazılı kaynaklardan takip edebildiğimiz, Alevi toplulukların belli bir veli kültü merkezli bir dergâh ve ocak etrafında toplanarak belli ritüelleri gerçekleştirmeleri, Alevi inancına ait ocakların hiyerarşik yapılanması içerisinde incelenmelidir. Bu çerçevede, hem o dönem içerisindeki heterodoks toplulukların hiyerarşik yapılanmaları ve birbirleriyle olan bağlantılarının sistematiki çözülecek hem de oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış bu toplulukların diğer tarikatlarda görülmeyen bu senelik “Hac” ritüellerini aksatmadan o günden bu güne nasıl sürdürdükleriyle ilgili bilinmeyen sorular çözüme kavuşacaktır. Sözü ettiğimiz Mahya ritüelleri hakkında Cahit Telci’nin tespitleri ve değerlendirmeleri dikkate değerdir:

“Belgeler, Mahya olarak adlandırılan bu merasimin Kurban Bayramı’nda yapıldığına dair bilgi sunmaz. Elbette bu merasim esnasında çok sayıda kurbanların kesilmekte olduğu yadsınmaz bir gerçektir. Her halükârda bu merasimin Kurban bayramı ile bir alakasının olmadığı muhakkaktır. Osmanlı belgeleri merasimin ‘güz eyyamı’ olarak sabit bir dönemde yapıldığını ortaya koyar. Günümüzde, Eylül ayının başında Seyyid Gâzi’de şenlikler yapılmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla bu anma şenlikleri ile mıntıkada yapılan kadim mahya ayininin bir irtibatı olmalıdır. Hattı zatında ‘güz eyyamı’ olarak bahsedilen mevsim, sonbahar ayları olup Eylül-Ekim ve Kasım ayları yani kış hazırlığının başladığı dönem olarak kabul edilmektedir. Bu ayin ya da merasim bir anlamda ürünlerin toplanmasının ardından bir nevi şükür ve kışa hazırlık olarak mütalaa edilebilir” (Telci 2016: 68).

Bu ritüellerin yalnızca Seyyid Gazi Zaviyesi’nde değil de Anadolu ve Balkanların muhtelif yerlerinde gerçekleştirildiği görülür (Telci 2016: 62-78). Aslında bu ritüeller, yılda bir güz aylarında yapılması, hiyerarşinin en üst makamında bulunan ocak etrafında toplanılması, kapalı bir mekânda icra edilmesi, ritüel sırasında kurbanlar kesilmesi, yalnızca bir ocak etrafında değil Anadolu ve Balkanların muhtelif yerlerinde gerçekleştirilmesi, sema ve müzik icra edilmesi bakımından günümüzde de icra edilen senelik Görgü Cemi ritüelleri ile birebir aynı özellikleri gösterir. Nitekim Görgü Cemleri de her yıl güz aylarında başlar, görgüsü yapılacak her talip bir kurban tığlar, lokma ve sofraya hazırlanır, müzik, sema ve dem merkezli bir ritüel gerçekleştirilir. Bu ritüel, her zaman birden fazla ocağın hiyerarşik olarak bağlı bulunduğu en üst statüdeki ocak etrafında toplanılarak yılda bir kez gerçekleştirilir. Dolayısıyla birden fazla ocak himayesinde bulunan talip topluluklarıyla birlikte hiyerarşik olarak üst konumda olan bir ocak etrafında toplanarak bu cem ritüelini icra ederler. Bu hususlar, sözü

ettiğimiz mahya ritüellerinin geleneksel Görgü Kurbanı Cemi ile aynı bağlamda icra edildiğini ve aynı yapısal özelliklere sahip olduğunu göstermektedir.

Bu bilgilerin yanı sıra, 15. yüzyıl sonlarıyla 16. yüzyıl başlarında yaşamış olan ve hayatının belli bir döneminde Kalenderiliğe intisap ettiğini anladığımız Hayâlî Bey’e ait bazı beyitler, ocak sözcüğünün Alevi inanç sistemi içerisindeki kavramsal anlamıyla 15. yüzyıl sonlarıyla 16. yüzyıl başlarından itibaren kullanıldığını doğrulayan diğer önemli belgelerdir.

*“Dâğ-ı sînem ehl-i derdin olalı baş ocağı
Benden uyarır çerâği **Hacı Bektâş ocağı**”*

*Sebzeler rûy-ı zemîni tutdu Osmânî gibi
Lâlelerle oldu her vâdî **Kızılbaş ocağı**” (Tarlan 1992: 301).*

...

*“Dâğ-ı siyehim gördü melâmet ocağıdır
Baş eğdi **mürîd oldu bu ocağa benefşe**” (Tarlan 1992: 276).*

Hayâlî Bey’e ait bu beyitlerin tamamında “ocak” sözcüğünü Alevi inanç sistemindeki kullanımına uygun olarak “yol/erkân/tarikat” ya da Alevilik özelinde düşünüldüğünde “yolu sürdürme biçimi” yani, “sürek” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Diğer taraftan 17. yüzyıl şairlerinden Kazak Abdal’ın bir şiirinde geçen şu iki dörtlük bize ocak kavramının bu yüzyıldaki kullanımı ile ilgili önemli bir ipucu daha sunmaktadır:

*“**Kızıl Deli Ocağından** uyanan
Baştan başa yeşillere boyanan
Varıb pirin eşiğine dayanan
Mürsel Baba oğlu Sultan Balım’dır*

...

*Mekân tutmuş Hanbağında bucağın
Bulutlara ağıp tutan sancağın
Uyandırdı **pirimizin ocağın**
Mürsel Baba oğlu Sultan Balım’dır” (Ergun 1944: 258).*

Bugün bilinen iki nüshası aracılığıyla dil ve içerik özelliklerinden 15. ya da 16. yüzyılda kaleme alındığını anladığımız, “Vilâyetnâme-i Sultan Şücâ’eddîn” adlı vilâyetnâmede geçen ocak teriminin, Alevi inanç sistemindeki ocak kavramı

ile eş anlamlı olarak kullanıldığı göze çarpmaktadır.⁸ Eserde, ocak terimi ilk geçtiği yerde pîrlerin bulunduğu manevi makam anlamında kullanılmıştır.

*“Pîrler, baş açık yalın ayak oğlancıklar doğurub durur. Pîrlerin anların can oğlıdır. Pîrlerin anlar can oğludur, pîrlerin **ocağın** anlar olcadır”, didi vesselam”* (Say 2010: 115).

Vilâyetnâme’de, Kaygusuz Abdal’ın Sultan Şücâ’eddîn’in işaretleri ile Abdal Musa’ya mürit olup olgunlaşarak onun halifesi (karizmatik bir inanç önderi) konumuna gelmesi ve kendi ocağını kurup talip toplayarak sürekliliğinin menkıbevi anlatması anlatılırken, Kaygusuz’un kuracağı yeni yapı “ocak” sözcüğüyle kavramlaştırılmaktadır.

“Çamın bir budagından bir kızıl gül kopardı. Baba Kaygusuz’un eline verdi. Eyitdi:

*-‘Var köçegim, **ocağın** küllensin’, didi.*

Kendine sebep bu idi kim Abdal Musa Padişah nazarına otuz yıl arkasıyla odun taşıdı. Bir gün bir egrî ağaç getürmedi. Bir gün odunu getürüb dökerken ipi boşandırdı.

Odun katı tutdı. Döküldi. Abdal Musa padişaha sohbetde kaktı, eyitdi:

-‘Bizi seven Kaygusuz’a birer yumruk ursun’, didi.

Nazarında yüz elli abdal var idi. Kaygusuz’a yüz elli yumruk urdılar. Kaygusuz

Baba eyitdi:

-‘Ârife yüz elli yumruk işaretdir’, didi.

İnkâr ehliydi.

-‘Komayub taşre idin’, didi.

Kaygusuz Baba’yı sürdiler. Giderken fikre bu geldi. Eyitdi:

-‘Kapudan koğulduksa bacadan yine düşelim’, didi.

⁸ A. Yaşar Ocak Vilâyetnâme-i Sultan Şücâ’eddîn’in hangi tarihte yazıldığı ile ilgili olarak şu tespitlere yer vermiştir: *“Vilâyetnâme-i Sultan Şucauddin’in bugün bilinen iki nüshasının dili, eserin XV. yüzyıla ait olduğunu göstermektedir. II. Murat’ın adı geçtiği yerlerde kendisinden yaşayan biri olarak bahsolunduğuna ve Fatih’in hiç zikredilmediğine dikkat edilirse 1421-1450 arası kaleme alındığı söylenebilir... Metin içindeki bir beyitte yazarın adı açıkça Esiri olarak geçmektedir. Tezkiyelerde Esiri mahlasını taşıyan bir şaire rastlanıyor. Kendisi uzun müddet kâfirler elinde esir kaldığı için bu mahlası aldığı bildirilen ve gerçek adı verilmeyen bu zatın, Ağrıboz Adası’na yerleşerek burada 1591 tarihinde öldüğü haber verilmektedir. Vilâyetnâmenin yazarı olan Esiri eğer bu Esiri ise, o zaman eserin XVI. yüzyıl ortalarında yazıldığını söylemek gerekir”* (Ocak 2002: 43).

Gelüb tütünlükden kendüyi yine aşığı saldı virdi. Andan indi, ateşe yüz üzre düşdi. Abdal Musa yine sohbetde idi. Eyitdi:

*-‘Ey **ocağı** küllenmiş, bizi incittin Kaygusuz’, didi.*

*Eline yapışub taşre çıkardılar. Andan sonra Kaygusuz Baba dört köşeyi seyran eyledi. Her varduğı yerde bir tekye yapıdı. **Ocağına** kül düşmedi.*

-‘Aher Sultan’a yetişicek ocagın küllensin, ayyukun çıksın’, didi.

*Öyle olsa vardı. Karacadağ’da Rûm elinde oturdu. **Ocağı** küllendi. Eyü kokusu çıkdı” (Say 2010: 124-125).*

Alevi ocaklarına mensup topluluklar arasında ocak aileleri için kullanılan en yaygın atasözlerinden olan, “ocaktan kül eksik olmaz” sözü, anlam itibariyle “ocak mensubu kişiden (dededen) keramet, mensubu olduğu ocaktan talip eksik olmaz” anlamındadır. Yine aynı atasözünün, Alevi topluluklar arasında ocağın sürekli bir karizmatik inanç önderi yetiştireceği, bu sayede de her zaman ocağın yanmaya hazır altında kor gizleyen külünün var olacağı anlamıyla da kullanıldığı görülür. Vilâyetnâmede geçen, “ocağın küllensin” deyimini de “ocağın tütsün”, “çerağın uyansın” zahir anlamlarının ardında, “taliplerin olsun”, “süreğın sürsün” ve “tekken şenlensin” anlamında kullanılmıştır ki, bu kullanım doğrudan Alevi inanç sistemi içerisindeki ocak kavramını karşılamaktadır.

İçerdiği ifadelerden Şah Abbas’ın m. 1624 yılında Bağdat’ı almasını takip eden günlerde Seyyid Bâki tarafından kaleme alınmış olduğu anlaşılan ve Dede Garkın Ocağı mensuplarından Seyyid Yusuf’a gönderilen mektupta, iki yerde ocak teriminin geçtiği görülmektedir:

*“...zîrâ Sevindik siz erenlerin **ocagina** muhib olan gâzîlerin ism ü resmin bu cânibde bildiripdir...”, “...Bir **mürebbi** ki üşkil hall itmez pirlîğe lâyıık degül ve bir **musâhib** ki tarikât emriyle yol varmaz, musâhiblige lâyıık olmaz. İmdi cehd idüp gönli gözi hânedân **ocagında** olan kardaşlar bu mahalde özin bir pîr-i kâmile yetürüp tahsil-i ma ‘rifetullâh idüp kemâle irişüp mertebe-i cehliyyede kalma-yamız” (Karakaya-Stump 2015: 29).*

Kaldı ki bu satılarda geçen “mürebbi” ve “musahip” terimleri doğrudan Alevi ocak sisteminin işleyişini sağlayan inanç kurumlarının isimleridir. Bu kurumlar, ocak sistemi içerisinde anlamlı olan ve işleyen bir mekanizmaya sahiptir ve Alevi inanç sistemi içerisinde doğrudan ocak sisteminin alt kurumları olarak değerlendirilir.

Saha çalışmalarımız sırasında Malatya’nın Şih Hasan köyünde yerleşik olan Teslim Abdal Ocağı dedelerinden, Mustafa Tosun Dede’nin şahsi arşivinden aldığımız h. 1206-1207/ m. 1791-1792 tarihli bir ocak icâzetnâmesinde “ocak”

kavramının doğrudan Alevi inanç sistemindeki kavramsal anlamıyla kullanıldığını görmekteyiz.

*“Ma’lûm oluna gerek anda olan müridân-ı bâ-ihlâs ve muhibbân-ı b[â]-ihtisâs ve müminân-ı pāk-djñ ve muhlisân-ı bâ-yakin ve sâ’ir erbâb-ı tarikat ve mürşidin hazretleriniñ hužû[r]-ı mevfûr-ı lâzımü’l-hubûrları savblarına ‘aşk u niyâzdan soñra inhâ-yı dervîşâne ve ibnâ’-i fakirâne budur ki ol cānibden olan kıdvetü’l-meşâyihî’l-kirām zübdetü’s-sulehâ’i-l-’îzâm (vasala Şeyh Ahmed Dede evlâd-ı Teslîm Abdâl) Halife e’s-Seyyid Hüseyin bin Seyyid Mustafâ Hak zâtında pirân-ı tarikat olanlar ve mürşidân-ı rāh-ı hakikat ve **ocak sâhibleri** olmakla gerekdür ki mürid-i muhabbet olanlar **ocakların ocak** bilüp ve nefsinden aslâ bir vech ile muhâlefet göstermeyesin. Pirân ve mürşidân ve **ocak sâhibleriniñ rızâların ele getüresin ve ol tarafda olan mü’mîn kardaşlar ve mü’mîn analar Seyyid Hüseyne inkıyâd idesin. Ve kendine inkıyâd iden Muhammed ve ‘Aliye inkıyâd itmîşdür”** (Akın 2017: 73).⁹*

Aleviliğin yazılı kaynakları arasında oldukça önemli bir yer tutan Buyruk nüshalarında da ocak kavramına sık sık yer verildiği görülmektedir. Fuat Bozkurt tarafından, birden fazla Buyruk nüshası esas alınarak hazırlanan İmam Cafer-i Sadık Buyruğu adlı çalışmada yer verilen nüshalar, bizzat Fuat Bozkurt’tan öğrendiğimiz kadarıyla 19. yüzyıl öncesine ve güçlü bir olasılıkla da 17. ve 18. yüzyıllara aittir. Ayrıca Sefer Aytekin tarafından da derlenen Buyruk nüshalarında, ocak kavramının geçtiği satırlar şöyledir:

Gümüşhacıköy nüshasından: *“Ahir zamanda gelen talipler pirin rehberin günahı mı olur, onlar **ocakzâdedir**, onların küfrü iman olur, derler...**ocakzâde Tanrı dostları soyundandır”** (Aytekin 1958: 196; Bozkurt 2013: 38).*

Alaca Nüshasından: *“Bir rehber talibin hakkından gelmezse pir onu çıkarıp bir aher kişiye talibi teslim ede. Eğer rehber **ocaktan** ise, kardaşından, emmi zadelerinden edeler. Eğer pir yolundan düşerse günah-ı kebairden bir işi edip erkâna layık olmazsa talip ol **ocaktan** çıkmaz” (Aytekin 1958: 181-182). “Bir pir ocağında birkaç tane genç türese, onların içlerinden birini ulu bilip pir saymaları gerekir. Talipleri görüp soracak o pir olur. Ancak, pirin de başka **ocaktan** el alması gerekir” (Bozkurt 2013: 39).*

Hacı Bektaş Nüshasından: *“Bir rehber bir talibin hakkından gelmezse pir anı çıkarıp bir aher kişiye dahi talibi teslim ede. Eğer rehber **ocaktan** ise kardaşından, emmi zadelerinden. Eğer pir rehber yolundan düşerse günah-ı kebairden bir iş edip erkâna layık*

⁹ Söz konusu belgenin orijinal nüshası ve ayrıntılı transkripti için bk. Akın 2017: 73, 577.

*olmazsa talip ol **ocaktan** çıkmaz emmizadelerinden yapışmak erkândır... Zira **ocakzade** tanrı dostları soyundandır*" (Aytekin 1958: 220).

Buyruk nüshaları üzerinde gerçekleştirilecek daha ayrıntılı çalışmalarla bu örneklerin artacağı şüphesizdir.

Buyruk nüshalarının yanı sıra, Şah İsmail Hatayî'nin divanında yer alan koşmalarından birinde geçen "ocak" terimi de bugünkü anladığımız anlamda Alevi inanç sistemi içerisindeki ocak kavramını karşılayan anlamıyla kullanılmıştır.

*"Bir yerde bir **ocak** oğlı gelince*

Darılır günahın suçun sorunca

Evliyanın buyrugunu deyince

Kaçdı bir çohları görünmez ebed" (Cavanşir vd. 2006: 466).

Şah Hatayî'ye ait bu dörtlüğün yer aldığı divanın, ne zaman istinsah edildiği belli olmamakla birlikte, 19. yüzyıl öncesinde kaleme alındığı yüksek olasılıktır. Şiirdeki dil ve sözcük kullanım özellikleri ile aynı şiirin birkaç sözcük farkıyla Pir Sultan Abdal şiirleri arasında da yer alması ve Erdebil sofiyan süreği mensubu Diyarbakır Alevi ocaklarına mensup topluluklar arasında yaygın icra edilen bir cem deyişi olması, bu şiirin 19. yüzyıl öncesinde yazıldığına işaret etmektedir.

Ocak kavramının Alevi inanç sistemi içerisinde kazandığı anlamıyla kullanıldığını tespit ettiğimiz bu kaynaklar, bu kavramın 15. yüzyıldan itibaren Alevi inancına mensup topluluklar içerisinde kullanıldığını ve yazılı kaynaklar üzerinden takip edilebilir olduğunu göstermektedir. Alevi inancına mensup toplulukların ezoterik inanç yapıları çerçevesinde dışa aktarmadan, yolun diliyle "sır" içerisinde ve hiyerarşik bir biçimde örgütlendikleri ocak sisteminin dışa kapalı bir yapılanma olduğu görülmektedir. Bu durum da tarihî kayıtlarda, bu toplulukların adlandırılmasında bu terimin dış çevreler tarafından çok nadir kullanılmasına sebep olmuştur. Kaldı ki ocak teriminin akademik çevrelerce fark edilmesinin tarihi dahi oldukça yenidir. Diğer taraftan bizzat Alevi inancına mensup akademik ve popüler araştırmacıların yayınlarında dahi ocak sisteminin hiyerarşik yapısı, yayılma alanı ve tarihi ile ilgili çelişkili bilgiler bulunmasının sebebi de bu dışa kapalı ezoterik yapılanma biçimidir. Boy, aşiret ve oba ile bunların karizmatik bir inanç önderi mensubiyetine dayalı ve birbirleri arasında hiyerarşik bağlantılara sahip İran, Irak, Suriye, Anadolu ve Balkanlara birbiriyle bağlantılarını koparmadan yayılmış bu sistemli teşkilatlanma biçiminin oluşumunu son birkaç yüzyıl içerisinde sığdırmak mümkün değildir.¹⁰ Nitekim bugün yaşayan

---

¹⁰ İran ve Irak'da bulunan Ehl-i Hak toplulukları, Kırklar Ocağı mensupları ve Şebekler arasında yaptığımız saha çalışmalarında günümüzde "Handan" ya da "Hanedan" adı verilen ocak yapılan-

onlarca ocağın tarihî olarak kurucu pirlere yaşadığı dönem ve çevrelerdeki teşkilatlanma biçimleri de bu görüşümüzü doğrulamaktadır.

11. yüzyıldan itibaren, etraflarında toplanan Türkmen topluluklarla birlikte Anadolu'ya gelen ve dede, baba, ata ve abdal olarak adlandırılan dervişlerin Ehlibeyt'e dayanan bir silsile ile veli kültü merkezli gerçekleştirdikleri teşkilatlanmanın ocak yapılanması olduğu açıktır. Daha önceki yüzyıllarda boy, oba ya da aşiret reisi konumundaki lider vasıflı kimseler, Türkmen topluluklarıyla iletişime geçen seyyid ailelerinin ve İslam tasavvufunun etkisiyle yerini dede, baba, ata ya da abdal adı verilen kişilere bırakmışlardır. Böylece söz konusu dede ve babalar heterodoks yapılanmaların dinî, siyasî ve sosyal anlamda önderi olan karizmatik liderler konumuna gelmişlerdir. Görünen o ki boy, oba ya da aşiret adı verilen yapılanmalar, bu dönemin şartlarına ayak uydurarak bizim ocak olduğunu düşündüğümüz, bu heterodoks hüviyet sahibi yeni yapılanmalara yerini bırakmıştır. Nitekim Alevi ocaklarının birçoğunun, "bir kişiye ya da öndere mensubiyeti gösteren topluluk ismi" biçiminde adlandırıldığını görmek mümkündür. Bu kişilerin zaman zaman adlarını önderi oldukları topluluğun boy ve aşiret isminden aldıklarını da unutmamak gerekir. Daha önce de bir kısmının isimlerini zikrettiğimiz Seyyid Battal Gazi Ocağı, Şucaeddin Veli Ocağı, Dede Garkın Ocağı, Sarı Saltık Ocağı, Hacı Bektaş Ocağı, Abdal Musa Ocağı, Kızıl Deli (Seyyid Ali Sultan) Ocağı, Hüseyin Gazi Ocağı, Hacım Sultan Ocağı, Güvenç Abdal Ocağı, Pir Sultan Ocağı, Kul Himmet Ocağı, Hıdır Abdal Ocağı, Şeyh Şazeli Ocağı, Teslim Abdal Ocağı, Şeyh Ahmed Dede Ocağı, Üryan Hızır Ocağı, Sarı İsmail Ocağı, Kalender Veli ve daha birçok tarihî şahsiyet adına kurulu olan ocak bu durumun en belirgin delilleridir.

Safevi hükümdarı Şah İsmail'den çok önce oluşan ve hiyerarşik olarak örgütlenen bu ocaklar, Şah İsmail ile birlikte ilk defa ideolojik boyutta örgütlenme şansı buldukları için, tarihte ilk defa Şah İsmail'den sonra oluştukları ve teşkilatlandıkları yanlışlığı ortaya çıkmaktadır. Oysa yukarıda sıraladığımız tarihî kayıtlarda da görüldüğü üzere ocak yapılanmasının tarihi Şah İsmail'den çok öncedir. Buraya kadar yaptığımız tespit ve analizler doğrultusunda şunu söyleyebiliriz: Kalenderi, Haydari, Abdalan-ı Rum, Işık ve Torlak olarak adlandırılan ve heterodoks olarak nitelendirilen İslam topluluklarının bir kısmı, Şah İsmail sonrası onun etrafında toplanarak Kızılbaş ocakları olarak teşkilatlanırken bir kısmı da Balım Sultan ile tam olarak yazılı bir erkân çerçevesinde örgütlenen ve adı konan Bektaşî Tarikatı çatısı altında ya da bazı diğer tarikatlar çatısı altında inançlarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Kalenderi topluluklardan Osmanlı hima-

---

masına, bu adlandırmaların yanı sıra elli yıl öncesine kadar bu topluluklar arasında da "Ocak" denildiği tespit edilmiştir.

yesinde kalıp Bektaşilik çatısı altında yaşamaya devam edenlerin büyük kısmının ocak yapılanmasından koparak yeni oluşan Bektaşi Tarikatı'nın Babagân koluna girdikleri ya da bu adlandırma altında varlıklarını muhafaza ettikleri ihtimali göz ardı edilmemelidir. Nitekim Kızılbaş-Alevi toplulukların ve Kalenderilerin 16. ve 17. yüzyıldaki siyasî ve askerî başarısızlıkları, Kalenderi dede ve babalarına Bektaşi olmaktan ya da Şah İsmail himayesinde Kızılbaş olmaktan başka seçenek bırakmamıştır. Evliya Çelebi'nin Edirne'deki Bektaşi kabirlerinden "*Şemmâs Dede ve İhlâs Dede ve Cârullah Dede ve Ulama Dede ve Murtezâ Dede ve Alî Yâr Dede ve Burhân Dede. Bu mezkûr dedeler cümle tarîk-i Bektâşiyân'dan terk ü tecrîd Kalenderî fukarâlarıdır kim her birinün seng-i mezârlarında müddet-i ömrleriyle târîhleri mastûrdur*"¹¹ ifadeleriyle söz ederken burada yatan dede ve babaları "terk ü tecrîd etmiş Kalenderî dervişleri" diye tanımlaması bu durumun en belirgin örneklerindedir.

Seyyid Gazi Dergâhı, Sultan Sucâu'd-Dîn Zâviyesi, Uryân Baba Zâviyesi, Hacı Bektaş Veli Dergâhı ve Abdal Musa Dergâhı'nın 16. yüzyıl sonlarına kadar birer Kalenderi ve Işık dergâhları olduğuyla ilgili tarihî kayıtlar mevcuttur (Ocak 1999: 180-191). F.W. Hasluck Seyyid Gazi Dergâhı ile ilgili olarak 16. yüzyılda Bektaşi hüviyetinde bir tekke olduğu görüşüdeyse de A. Yaşar Ocak bu görüşe katılmaz ve arşiv belgelerinden hareketle Seyyid Gazi Dergâhı'nın 16. yüzyıl sonuna kadar henüz Bektaşi adlandırmasıyla zikredilmediğini ve kayıtlarda bu dergâhla ilgili olarak "Seyyid Gazi Işıkları"nın adlarının geçtiğini belirtir (Ocak 1999: 185). 1501 yılında Dimetoka'daki Kızıl Deli Sultan Zâviyesi'nden gelerek Hacı Bektaş Veli Dergâhı'nda bulunan Kalenderileri Bektaşi Tarikatı adı altında toplamaya başlayan Balım Sultan'ın bu hareketiyle bu dergâh, artık resmen ve fiilen bir Bektaşi dergâhına dönüşür. Ancak dergâhın Bektaşi adı altında halen Işıkları ve Abdalları barındırdığı ve bu geleneğin devam ettiği bilinmektedir (Ocak 1999: 187). 1526-1527 yıllarında dergâhın postunda oturan Şah Kalender'in (Kalender Çelebi) etrafındaki Işık ve Abdal topluluklarıyla birlikte 1527'de ayaklanması bunun en önemli göstergesidir. Şah Kalender'in etrafında oldukça kalabalık bir Işık ve Abdal topluluğu olduğu, ilk üstüne gelen Osmanlı kuvvetlerini yenilgiye uğratmasından da anlaşılmaktadır. Osmanlı kaynakları, Kalender Şah ile birlikte kanının son damlasına kadar savaşanların bizzat onun müritleri olan Işıklar ve Abdallar olduğunu yazarlar (Ocak 1999: 129-130). Söz konusu Kalenderi, Işık ve Abdal toplulukları, aynı zamanda Safevi hanedanı Şah İsmail ile de doğrudan bağlantı içindedirler. Söz konusu Kalenderi, Abdal, Işık ya da Torlak olarak adlandırılan bu zümrelerin Bektaşiliğin yanı sıra, Şah İsmail'in etkisinde kaldıklarını ve en az Bektaşilik kadar bu çerçevede Kızılbaş ocakları olarak ayaklanmalara

---

¹¹ Söz konusu satırlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Şentürk 2015: 146.

İştirak ettiklerini gösteren diğer iki önemli tarihî olay da Şah Kalender ayaklanmasından önce gerçekleşen Şah Kulu ve Şah Veli (Bozoklu Celal) ayaklanmalarıdır. Bunlardan, Şah Kulu Baba Tekkeli lakabıyla ünlü Tekeli aşiretine mensup bir Türkmen Babası, etrafında çok sayıda Kızılbaş Türkmen'i ve Torlağı toplayarak 1511 yılında geniş çaplı bir ayaklanma başlatmıştır. Nihayetinde Kızılbaş Türkmenler ve Torlaklardan oluşan Şah Kulu'nun müritleri Osmanlı ordusuyla uzun mücadeleler neticesinde ağır kayıplar vermiş ve Şah Kulu İran'a kaçmıştır. Bozoklu Celal adıyla bilinen Şah Veli ayaklanması ise Bozok civarındaki bir Kalenderî şeyhinin çeşitli rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla 20.000 civarındaki taraftarıyla "halife-i zaman mehdî-i devran" iddiasıyla gerçekleştirdiği ayaklanmadır. Bozoklu Celal'in Abdal ve Kalenderî şeyhi olduğu çeşitli Osmanlı kaynakları ve Müneccimbaşı Tarihi ile sabittir (Ocak 1999: 128-129). Onun taraftarlarının da Kalenderî, Haydari, Abdal, Işık, Torlak ve Kızılbaş olarak adlandırılan heterodoks Türkmenler olduğunu tahmin etmek güç değildir. Bu toplulukların tamamının Balım Sultan sonrası Hacı Bektaş Veli Dergâhı etrafında toplanmalarının sebebi de aslında Balım Sultan'dan çok önceleri yapılan Hacı Bektaş Ocağı'yla oluşan tarihî bağlarında aranmalıdır. Bu sebeptendir ki Dergâh postnişinleri ve halifeleri de Osmanlı'ya karşı Şah İsmail tarafında yer alarak ayaklanmışlardır.

Tüm bu olaylar, 16. yüzyıl başlarındaki Osmanlı ile Safeviler arasındaki gerilim içerisinde Kalenderî, Abdal, Işık ya da Torlak olarak adlandırdığımız heterodoks toplulukların ya da Kızılbaş Türkmen aşiretlerinin büyük bir kısmının, Osmanlı himayesinde kurulan Bektaşî Tarikatı yapılanmasına rağmen, Osmanlı yönetimi karşısında ve Safevi hanedanının yanında yer aldıklarını göstermektedir. A. Yaşar Ocak'ın bütüncül bir bakış açısıyla Kalenderî olarak adlandırdığı bu toplulukların ne kadarlık bir kısmının ne zaman Bektaşileştiği tartışılabilir, büyük bir çoğunluğunun yukarıda haklarında kısaca bilgi aktardığımız ayaklanmalardan da anlaşılacağı üzere, Şah İsmail'in devam ettirdiği Safevi geleneğinin Kızılbaş ideolojisi çatısı altına sığındıkları ve kendilerine bu inanca mensup gördükleri görülmektedir. Her birinin birer ocak yapılanması olduğu anlaşılan bu heterodoks Türkmen grupları hakkında tarih kaynaklarının birleştiği nokta Kalenderî, Haydari, Işık, Abdal, Torlak ve Kızılbaş Türkmen adlandırmalarıdır. Ayrıca bu toplulukların tamamının mürşit ve pir kabul ettiği ve 14. yüzyıldan itibaren Kalenderî, Işık, Abdal ve Torlakların tamamının "Hac" kabul ettiği Seyyid Battal Gazi Dergâhı ve Seyyid Battal Gazi Ocağı yapılanması oldukça dikkate değerdir. Söz konusu ocağın mensuplarının Şah İsmail sonrasında, Erdebil Sofiyan sürecini devam ettirdikleri bilinmektedir. Yine yörede Seyyid Battal Gazi Ocağı'ndan sonra yapılan Anadolu'daki ocakların tamamına yakınının tarik (erkân) ile 12 erkân 18 hizmet üzerine Erdebil Sofiyan sürecinde cemlerini icra ettikleri bilinmektedir. Günümüzde halen Erdebil sürecine bağlı olarak faaliyet-

lerini devam ettiren ve Rum Abdallarının devamı olan bu toplulukların mensubu oldukları Şücaeddin Veli Ocağı'na bağlı Hasan Dede Ocağı, Şah Kalender Veli Ocağı, Hacı Ali Türabi Ocağı, Cibali Sultan Ocağı, Hacı Mehmed Abdal Ocağı ve Hacı Muradı Veli Ocağı uzun yıllar Osmanlı himayesinde kalmalarına rağmen Erdebil Süreğini günümüze kadar devam ettirmeyi başarmışlardır.¹² Yine Seyyid Battal Gazi Ocağı'nın Diyarbakır yöresinde yerleşik bulunan mensuplarının da Erdebil Sofiyan Süreğine mensup oldukları görülmektedir. Bu durum da Şah İsmail'in ve Erdebil Tekkesi'nin Alevi ocakları üzerindeki etkisini açık bir biçimde göstermektedir.

Kalenderi adı altında toplanan toplulukların önceki yapılanmalarını ve tarih kaynaklarından ve menâkıbnâmelerden takip edebildiğimiz kadarıyla Hacı Bektaş Veli'den itibaren Seyyid Gazi Ocağı'na olan bağlılıkları vesilesiyle birbirleriyle olan bağlılıklarını ocak sistemiyle açıklamamız mümkün görünmektedir. Seyyid Gazi Ocağı'nın ilk evre yapılanan mürşit ocaklarından olduğu ve ona bağlı olan Şücaeddin Veli Ocağı başta olmak üzere, diğer ocakların Erdebil süreğine mensup oldukları da göz ardı edilmemelidir. Bu durum, yukarıda sırladığımız diğer veriler de göz önünde bulundurulduğunda Kalenderi olarak adlandırılan toplulukların büyük çoğunluğunun sahip oldukları ocak yapılanmalarının Şah İsmail ile birlikte ideolojik bir hüviyet kazanarak devam ettiği yönündeki görüşümüzü desteklemektedir.

Sonuç

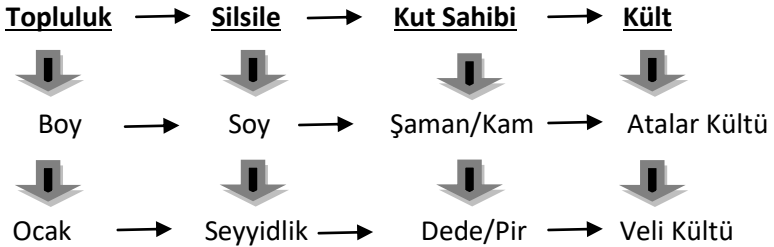
Başta Seyyid Battal Gazi Ocağı ile ilgili tarihî kayıtlar ve yukarıda ayrıntılı olarak tespit ettiğimiz ve analiz ettiğimiz diğer bulgular, Alevi ocaklarının ilk yapılanmasının Şah İsmail'den önce olduğu gibi, büyük bir olasılıkla Hacı Bektaş Veli'den de önce olduğunu göstermektedir. Hacı Bektaş Ocağı'ndan önce, Seyyid Battal Gazi Ocağı'nın varlığından haberdar olmamız da bunu göstermektedir. Boy, oymak ve oba şeklindeki eski Türk yapılanmaları, İslamiyet'in etkisiyle ata, dede, baba ve abdal adı verilen belli siyasî, itikadî ve liderlik vasıflarına sahip karizmatik önderler öncülüğünde ocak yapılanmasını oluşturmuş ve hiyerarşik bir teşkilatlanmayla sistemli hale gelmiştir. Yukarıda ayrıntılı olarak örneklendirdiğimiz 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başlarında istinsah edilen kaynaklarda, "ocak" teriminin Alevilikteki kavramsal çerçevede kullanılmasından da bu durum açıkça anlaşılmaktadır. 14. yüzyıl öncesi yaşamış olan ve büyük çoğunluğunun ismine bu yüzyıl veya daha öncesinde dergâh ve zâviyeler yapılan bu karizmatik şahsiyetlerin adı altında Alevi ocaklarının varlığı da bu durumun bir başka kanıtıdır. Tıpkı Alevi kavramının heterodoks toplulukları adlandırmadaki

---

¹² Şücaeddin Veli Ocağı'na bağlı bu ocaklar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ersal 2012: 207-230.

kullanımının en geç 15. yüzyıldan itibaren başladığı gibi, ocak kavramının da Alevi inanç sistemindeki anlamıyla en geç 15. yüzyıldan itibaren, en azından topluluk mensupları tarafından kullanıldığına kesin gözüyle bakılabilir.¹³ Nitekim kökleri, “Soy (Silsile) - Boy (Oymak/ Oba) - Kam/ Şaman (Kut Sahibi)” sistemine dayanan “Seyyidlik (Silsile) - Ocak (Aşiret) - Veli (Pir)” esaslı böylesine örgütlü bir teşkilatlanmanın son birkaç yüzyıl içerisinde gerçekleştiğini iddia etmek de mantıklı olmadığı gibi, tarihî gerçeklikle de uyuşmamaktadır.

Tüm bu tespit ve analizlerin neticesi olarak, boy ve aşiret yapılanmasının İslam sonrası itikadî bir boyuta ihtiyaç duymasıyla seyyidlik (soy/silsile), velâyet ve keramet sahibi ata, dede, baba ve abdal adı verilen çok yönlü liderler öncülüğünde, veli kültü merkezli ve birbirleri arasında hiyerarşik olarak örgütlü oluşan bu sosyal, siyasî ve itikadî Alevi Türkmen teşkilatlanmasının 15. ve 16. yüzyıldan çok daha eski tarihlerde yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Alevi inanç sisteminde “silsile/ seyyidlik” esaslı bir neseb, Ehlibeyt ve Hz. Ali kültü merkezli “velilik” sıfatlarına sahip bir lider etrafında, belli bir erkân çerçevesinde “süreklere” olan hiyerarşik bir örgütlenmeye sahip topluluğun tamamı, ocak kavramının içerisinde yer almaktadır. Yani daha önce de vurguladığımız, “Seyyidlik (Silsile) - Ocak (Aşiret) - Veli (Pir)” şeklindeki şema, ocak sisteminin bir anlamda üç temel ayağını oluşturmaktadır. Bu sistemi biraz daha açarak şu şekilde formüle etmek mümkündür:

Alevi inanç sistemi içerisinde, yukarıda açıkladığımız ve formüle ettiğimiz şekilde bir kavramsal çerçeveye sahip olan ocak kavramı ve sistemi, yakın tarihli bir oluşum olmayıp en erken 15. yüzyılda yazılı kaynaklar aracılığıyla varlığından haberdar olduğumuz köklü bir teşkilatlanma biçimidir. 15. ve 16. yüzyıl ve öncesindeki heterodoks olarak tanımlanan Kalenderi, Haydari, Şemsi, Cavlaki, Bektaşî, Abdal, Işık ve Torlak adlarıyla anılan toplulukların, o dönem kaynaklarının bazılarında aktarıldığı gibi başıboş zümreler olarak değil, gerek ritüelleri

¹³ Alevi sözcüğünün 15. ve 16. yüzyıllarda da bugünkü anlamda Aleviliği karşıladığına ve bugüne kadar yapılan araştırmalarla ortaya atılan görüşlerin aksine, o dönemde de bu kavramsal çerçeveye sahip olduğuna dair tespit, analiz ve görüşlerimiz için bk. Akın 2017: 49-57. Ayrıca bu konuda kapsamlı bir makale tarafımızdan hazırlanmaktadır.

gerekse de inanç merkezli organizasyonları ve teşkilatlanma biçimleri çerçevesinde Alevi ocak kavramı ve sistemi içerisinde değerlendirilmesi gerektiği görülmektedir. Kaldı ki Baba İlyas, Dede Garkın, Barak Baba, Sarı Saltık, Hacı Bektaş Veli, Geyikli Baba, Otman Baba, Abdal Musa, Şeyh Şücaeddin Veli, Kaygusuz Abdal ve daha birçok önemli Kalenderi olarak adlandırılan Türk kolonizatör derviş ve ereninin, bu yapılanmaların lideri olarak karşımıza çıkması ve sonraki yüzyıllarda çoğunun adına kurulmuş ocakların var olduğunu görmemiz, bu yapılanmaların Alevilik çatısı altında ve ocak kavramı çerçevesinde değerlendirilmesinin daha bilimsel ve tutarlı sonuçlar getireceğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- 📖 Akın, Bülent. *Diyarbakır Yöresi Alevi Ocakları: Tarih, İnanç ve Gelenek*. Ege Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2017.
- 📖 Aksüt, Hamza. "Anadolu Aleviliğinin Oluşum Yerlerinden Biri Olarak Diyarbakır Yöresi." 1. *Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004 Diyarbakır) Bildirileri*. İzmir: O.R.B Organizasyon, (2004): 751-762.
- 📖 Aksüt, Hamza. *Aleviler Türkiye-İran-İrak-Suriye-Bulgaristan*. Ankara: Yurt Kitap, 2012.
- 📖 Arslanoğlu, İbrahim (1999). "Çubuk Yöresi Alevi Ocakları ve Kurucuları." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 10 (1999): 61-72.
- 📖 Aytekin, Sefer (drl.). *Buyruk*. Ankara: Emek, 1958.
- 📖 Birdoğan, Nejat. *Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik*. İstanbul: Berfin, 1994.
- 📖 Birdoğan, Nejat. *Anadolu ve Balkanlar'da Alevi Yerleşmesi Ocaklar-Dedeler-Soyağaçlar*. İstanbul: Mozaik, 1995.
- 📖 Birge, John Kingsley. *Bektaşilik Tarihi*. İstanbul: Ant, 1991.
- 📖 Boratav, Pertev Naili. *Türk Halk Bilimi 100 Soruda Türk Folkloru (İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar)* İstanbul: Gerçek, 1984.
- 📖 Bozkurt, Fuat. *Aleviliğin Toplumsal Boyutları*. İstanbul: Tekin, 1993.
- 📖 Bozkurt, Fuat (haz.). *Buyruk İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*. İstanbul: Kapı, 2013.
- 📖 Cavanşir, Babek, ve Ekber N. Necef (yay.haz.) *Şah İsmail Hatâî Külliyyâtı*. İstanbul: Kaknüs, 2006.
- 📖 Çıblak, Nilgün. *Mersin Tahtacıları- Halkbilimi Araştırmaları*. Ankara: Ürün, 2005.

- 📖 Dressler, Markus. *Türk Aleviliğinin İnşası Oryantalizm, Tarihçilik, Milliyetçilik ve Din Yazımı*. Çev. Defne Orhun. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2016.
- 📖 Er, Piri. *Geleneksel Anadolu Aleviliği*. Ankara: Ervak, 1998.
- 📖 Er, Piri. *Yaşayan Alevilik*. Ankara: Barış, 2014.
- 📖 Ergun, Sadeddin Nüzhet. *Bektaşî Edebiyatı Antolojisi Bektaşî Şairleri ve Nefesleri*. İstanbul: Maarif Kitaphanesi/Kenan Matbaası, 1944.
- 📖 Eröz, Mehmet. *Türkiye’de Alevilik Bektaşîlik*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.
- 📖 Ersal, Mehmet. Alevî İnanç-Dede Ocaklarının Teşkilatlanması Üzerine Bir Değerlendirme.” *II. Uluslararası Tarihten Bugüne Alevîlik Sempozyumu (23-24 Ekim 2010)*. Ed. Aykan Erdemir ve ark. Ankara: Cem Vakfı, (2012): 178-192.
- 📖 Ersal, Mehmet. “Şücaeddin Veli Ocağı: Balkan Aleviliğindeki Yeri, Rolü ve Önemi.” *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 63 (2012): 207-230.
- 📖 Ersal, Mehmet. *Alevilik: Kavramlar ve Ocak Sistemi Çubuk Havzası Örneği*. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, 2016.
- 📖 Ersal, Mehmet. “Alevilik Çalışmalarında Uygulanacak Metodoloji Üzerine Tespitler ve Öneriler.” *II. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Hoşgörü ve Barış Sempozyumu (08-10 Ekim 2015) Sempozyum Bildirileri*. Ed. Filiz Kılıç-Tuncay Bülbül. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, (2016): 260-276.
- 📖 Fığlalı, Ethem Ruhi. *Türkiye’de Alevîlik Bektaşîlik*. Ankara: Selçuk, 1996.
- 📖 Gezik, Erdal, ve Mesut Özcan (haz.). *Alevî Ocakları ve Örgütlenmeleri*. Ankara: Kalan, 2013.
- 📖 Gölpınarlı, Abdülbâki. “Kızılbaş”. *İslam Ansiklopedisi*, 6. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim, 1977, 789-795.
- 📖 Gülten, Sadullah (2016). “Osmanlı Devleti’nde Alevî Sözcüğünün Kullanımına Dair Bazı Değerlendirmeler.” *Alevîlik Araştırmaları Dergisi* 11 (2016): 27-41.
- 📖 Hasluck, Frederick William. *Bektaşîlik Tetkikleri*. Çev. Râgıp Hulusi. Ankara: Milli Eğitim, 2000.
- 📖 İsen, Mustafa (haz.). *Kühnü’l-Ahbâr’ın Tezkire Kısmı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1994.
- 📖 Karabey, Turgut ve ark. *Vâhidî Hâce-i Cihân ve Netîce-i Cân İnceleme-Tenkitleli Metin*. Ankara: Akçağ, 2015.

- 📖 Karakaya-Stump, Ayfer. "Tehe Vefa'ıyye, Th Bektashiyye And Genealogies Of "Hederodox" İslam in Anatolia: Rething The Köprülü Paradigm." *Turcica* 44. (2012): 263-284.
- 📖 Karakaya-Stump, Ayfer. *Vefailik, Bektaşilik, Kızılbaşlık Alevi Kaynaklarını, Tarihini ve Tarihyazımını Yeniden Düşünmek*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2015.
- 📖 Karamustafa, Ahmet. "Anadolu'nun İslamlaşması Bağlamında Aleviliğin Oluşumu.". *Kızılbaşlık, Alevilik, Bektaşilik Tarih-Kimlik-İnanç-Ritüel*, drl. Yalçın Çakmak- İmran Gürtaş. İstanbul: İletişim, 2015. 43-54.
- 📖 Keçeli, Şakir. "Bektaşilik Alevilik Arasındaki Farklar–Meydan Evi." *Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu I. Bildiriler-Müzakereler*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2005.
- 📖 Köprülü, Fuad (1925). "Bektaşiliğin Menşe'leri." *Türk Yurdu* 8 (1925).
- 📖 Köprülü, M. Fuat (1979). "Bektaş, Hacı Bektaş Veli." *İslam Ansiklopedisi*, 2. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim, 461-464.
- 📖 Melikoff, Irene. *Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları (Yeni Gün Haber Ajansı), 2010.
- 📖 Melikoff, İrene. "Bektaşilik/Kızılbaşlık: Tarihsel Bölünme ve Sonuçları". *Alevi Kimliği*. Ed. T. Olsson vd. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 1999.
- 📖 Ocak, A. Yaşar. *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süffilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- 📖 Ocak, A. Yaşar. *Alevî-Bektaşî İnancının İslâm Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim, 2002.
- 📖 Ocak, A. Yaşar. *Ortaçağ Anadolu'sunda İki Büyük Yerleşimci (Kolonizatör) Derviş Yahut Vefâiyye ve Yeseviyye Gerçeği: Dede Garkın ve Emirci Sultan (13. Yüzyıl)*. Ankara: Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, 2011.
- 📖 Ocak, A. Yaşar. *Türkler Türkiye ve İslam Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*. İstanbul: İletişim, 2013.
- 📖 Ocak, A. Yaşar. *Türkler Türkiye ve İslam Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*. İstanbul: İletişim, 2013.
- 📖 Oytan, M. Tefvik. *Bektaşiliğin İçyüzü Dibi-Köşesi-Yüzü ve Astarı*. İstanbul: Demos, 2007.
- 📖 Saltık, Veli. *Tunceli'de Aşiret Oymak Ocaklar*. Eskişehir: Kuloğlu, 2009.
- 📖 Say, Yağmur. *Kalenderî, Alevi ve Bektaşî Kültünde Önemli Bir Alp-Eren Gazi: Şucâ'eddîn Velî (Sultan Varlığı) ve Velâyetnâmesi*. Ed. Murat Küçük, Ankara: Sistem Ofset, 2010.

- 📖 Shankland, David (1999). "Günümüz Türkiyesi Alevîlerinde 'Dede' ve 'Talip' Arasındaki Değişen Bağ". *Tarihî ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Alevîler Bektaşîler ve Nusayrîler*, İstanbul: Ensar, 1999. 319-327.
- 📖 Şentürk, Ahmet Atilla. "Manzum Metinler Işığında Bir Kalender Dervişinin Profili." *Turkish Studies* 10. 8 (2015): 141-220.
- 📖 Tarlan, Ali Nihat. *Hayâlî Divanı*. Ankara: Akçağ, 1992.
- 📖 Taşğın, Ahmet. *Türkmen Aleviler -Diyarbakır ve Çevresindeki-*. Konya: Çizgi, 2013.
- 📖 Telci, Cahit. "Seyyid Gazi Zaviyesi ve Yıllık Merasimleri Hakkında." *Alevilik Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi* 14 (2016): 61-79.
- 📖 Türkdoğan, Orhan. *Alevi Bektaşî Kimliği Sosyo-Antropolojik Araştırma*. İstanbul: Timaş, 2006.
- 📖 Yaman, Ali. *Alevilikte Dedelik ve Ocaklar: Dedelik Kurumu Ekseninde Değişim Sürecinde Alevilik*. İstanbul: K.A.S. Derneği, 2004.
- 📖 Yaman, Ali. *Kızılbaş Alevi Ocakları*. Ankara: Elips Kitap, 2006.
- 📖 Yaman, Ali. "Alevilikte Ocak Kavramı: Anlam ve Tarihsel Arka Plan." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 60 (2011): 43-64.
- 📖 Yörükân, Yusuf Ziya. *Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar*. İstanbul: Ötüken, 2006.

Türkler Nasıl Yemek Tarifi Verir? *How Turks Give The Recipe?*

Arş. Gör. Orhan BALDANE*

Özet

Çevresel, sosyoekonomik ve dinî nitelikli birçok faktörün etkisi altında gelişen yemek kültürü, zamanla milletlere has bir yapıya da bürünür. Türk topluluklarında da yaşanan coğrafyaların gereği olarak hayvancılığa dayalı bir yemek kültürü daha baskın olmuştur. Ayrıca, misafirperverlik olgusu Türk yemek kültürünün gelişmesi hususunda önemli katkılar sağlamıştır. Doğumdan ölüme kadarki süreçte belirli gün ve zaman dilimlerinin kutlanması ya da anılması esnasında da yemek unsuru hep ön planda olmuştur. Türk mutfağı oldukça geniş bir içeriğe sahip olmasına rağmen günümüzde farklı Türk boylarına ait yemeklerin ortak ve anlaşılır tariflerinin verildiği kaynaklara da ihtiyaç vardır. Bu çalışmada Türkiye Türkçesindeki yemek kültürü terimleri temel alınarak Azerbaycan, Kazak ve Özbek Türkçelerindeki konuyla ilgili terminoloji karşılaştırılacaktır. Böylece bu Türk gruplarının yemek tariflerindeki terimlerden kaynaklanan anlaşmazlıklar en aza indirgenmeye çalışılacaktır. Bu durum, Türk yemeklerinin hem Türk boylarının kendi aralarında, hem de dünya çapında yaygınlık kazanabilmeleri bakımından da önemlidir.

Anahtar kelimeler: *Türk mutfağı, beslenme, yemek kültürü, Türk yemekleri, tarif.*

Abstract

Food culture that develops under the influence of many environmental, socio-economic and religious factors becomes national some time later. The food culture based on live stock became more dominant in the Turkish communities because of the geographical region they live in. Also, hospitality phenomenon has contributed to the development of the Turkish food culture. Until the death from birth, the food concept is very important during the celebration or recall of certain days and time periods. Although the Turkish cuisine has a very large content, we need resources that have common and understandable recipes for Turkish tribes. In this study, the terminology related to the topic in Azerbaijani,

---

* Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, orhanbaldane@gazi.edu.tr.

Kazakh and Uzbek will be compared based on Turkish food culture terms. Thus, the conflicts caused by the terms in the recipe of these Turkish groups will be tried to be minimized. This situation is important both in the spread of Turkish food among Turkish tribes and worldwide.

Keywords: *Turkish cuisine, nourishment, food culture, Turkish foods, recipe.*

Milletlerin en önemli ortak noktalarından biri, içerik yönünden zengin olup olmadığına bakılmaksızın bir yemek kültürüne sahip olmalarıdır. İnsanın var olmasıyla birlikte başlayan yemek yeme eylemi, ilk başlarda sadece hayatta kalabilmenin bir gerekliliği olarak ortaya çıksa da zaman içinde insanoğlunun yüklemiş olduğu farklı anlamlarla kültürel bir olgu hâline gelmiştir. Coğrafya, din ve ekonomi gibi çeşitli dış faktörlerin etkisiyle gelişen yemek ve mutfak kültürü, günlük beslenmenin haricinde doğumdan ölüme kadarki birçok farklı faaliyette toplumlar tarafından işlenerek millî unsurlara çevrilmişlerdir. Günümüzde köklü geçmişli olan milletlerin hepsinin kendilerine has bir yemek kültürü vardır.

Türk toplulukları, tek tek incelendiği zaman birbirinden oldukça farklı yemek kültürlerine sahipmiş gibi görünseler de temelde birçok noktada ortaklıklara sahiptirler. Mutfağın iç mutfak ve dış mutfak olarak kullanımından, et ve süt ürünlerinin işlenip saklanmasına, sofrada adabından, merasim yemeklerine kadar birçok unsur Türk topluluklarında benzer durumdadır. Karşılaşılan farklılıklar ise büyük oranda coğrafya ve iklim kaynaklıdır. Müslüman olmayan Türk toplulukları ile görülen farklılıklarda coğrafya ve iklimin haricinde din ögesinin de yeri vardır.

İletişimin oldukça hızlı ve imkânların bol olduğu modern çağda, farklı yemek kültürlerinin birbirlerini etkilemesi daha hızlı bir şekilde gerçekleşmektedir. Örneğin, Türkiye’de son 20 yılda hızla yayılan pizza ve hamburger merkezli bir hazır yemek furyası vardır. Bunun tersine, özellikle Almanya başta olmak üzere birçok dünya ülkesinde farklı amaçlarla bulunan Türkler aracılığıyla döner ve lahmacun kültürü Türkiye dışına taşınmıştır. İnternet üzerinde yemek tariflerine hızlı erişim sağlanması da farklı kültürlerin yemeklerini denemeye ve tatmaya imkân vermektedir. Ancak, farklı coğrafyalarda yaşayan Türklerin, birbirlerinin yemeklerinin tariflerine anlaşılır bir dilde ulaşabilecekleri ortak bir kaynak bulunmamaktadır.

Bu çalışmada ilk olarak yemek ve mutfak kültürü hakkında genel bir değerlendirme yapıldıktan sonra bu konu bağlamında Türk topluluklarında ortaklık arz eden özelliklere değinilecektir. Daha sonra, Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Komisyon 1991) ve konu bağlamındaki yemek tarifi kitaplarından tes-

pit edilen yemeklerin hazırlanma süreci ve içerikleriyle ilgili Türkiye, Azerbaycan, Kazak ve Özbek Türkçelerindeki terimler karşılaştırılacaktır. Yani, bir Oğuz grubu lehçesi olan Türkiye Türkçesindeki yemek kültürü terminolojisi, yine bir Oğuz grubu lehçesi olan Azerbaycan Türkçesinin, bir Kıpçak grubu lehçesini olan Kazak Türkçesinin ve bir Karluk grubu lehçesi olan Özbek Türkçesinin yemek kültürü terminolojisiyle tablolar aracılığıyla mukayese edilecektir. Böylece, internet üzerinden ya da başka yollarla ulaşılan, fakat terimlerdeki farklılıklar yüzünden anlamakta zorluk çekilen yemek tariflerinin nasıl daha anlaşılır olabileceğine dikkat çekilecektir. Yemek tariflerinin bu şekilde anlaşılır duruma getirilmesi, Türk topluluklarının kendilerine özgü bazı yemeklerin yaygınlaşmasına da olanak sağlayacaktır.

1. Yemek ve Mutfak Kültürü

Bireysel ve toplumsal yönleriyle birlikte daha birçok etkileyicinin gölgesinde gelişen yemek, kültürel bir unsurdur. İnsanlar, fizyolojik yapıları dolayısıyla yemekle doğrudan ilgili olmalarının yanında sosyal yönleriyle de yaşadıkları kültürün etkisinde kalan bir yemek anlayışına sahiptir. Yani, yaşanan fiziki ve kültürel coğrafya yemek kültürünü etkiler (Beşirli 2010: 161). Bu durumu biraz daha açmak gerekirse, yemek kültürünün çeşitlilik gösterip zamanla milletlere has bir konuma gelmesinde çevre, dinsel inançlar, kültürel birikimler, sosyal ve etnik farklılıklar, eğitim düzeyleri ve damak zevkleri gibi birbirinden farklı unsurların izi vardır. Bütün bu farklı unsurların birleşmesi sonucundaysa hemen her toplum belli ritüellerle ve merasimlerle zamanının belli bir kısmını yemeğe ayırmaktadır.

Bu gibi yönleriyle yemek, toplumsal bütünleşmeye ve dayanışmaya da aracılık eden bir iletişim ağı olarak karşımızdadır. Yemeğin diğer toplumsal fonksiyonlarını ise şu şekilde sıralamak mümkündür: Yemek kültürü, bir statü simgesi ya da arkadaşlık, dostluk ve iletişim aracıdır. Bu kültür, toplumda paylaşım olgusunun gelişmesini sağladığı gibi festivaller, ziyafetler ve diğer törenlerde eğlence vasıtası şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bazı yiyecekler, sosyalleştirme aracı olarak kullanılmalarının yanı sıra turizm yoluyla da kültürler arası ilişkilerin oluşmasına katkı sağlamaktadır (Sağır 2016: 273; Sağır 2012: 2677).

İnsanın temel yönlendiricilerinden biri olan yemek yeme isteğinin iletişim bakımından birçok fırsatlar yarattığına değinen Goode, insan gruplarının doğadan çiğ besini seçtikten sonra o besine mutfakta farklı şekiller vererek yemekler yaptığını, sezon ve ömür evrelerini noktalamak için çeşitli yemekler yaratıp yemek performansları için geçerli olacak etik ilkelerini yarattığını belirtir (2005: 176).

Doğada bulunan bütün canlı varlıklar yaşamlarını idame ettirebilmek için çeşitli besinlere ihtiyaç duyarlar. Buna bağlı olarak insanlar yiyecek bulmak amacıyla uzun ve zorlu mücadelelere girişmiş, daha fazla ürün elde edebilmek için uygun toprak arama telaşına girmişlerdir. Böylece, eski çağlarda yaşamlarını sürdürebilmek için doğada bulunan hayvanları avlamak ve bitkileri toplamak zorunda olan insan, zaman içinde hayvan ve bitkileri kendi yetiştirmeye ve yetiştirdiklerini muhafaza etmeye çalışmıştır. Bunun yanı sıra pişirme yoluyla daha lezzetli bir hâle getirmeyi de öğrenmiştir (Şanlıer vd. 2012: 153).

Sağır, alışkanlıkların ve üretimin şekillendirmesiyle bir karın doyurma uğraşısı olan yemek yeme eyleminin bir sonraki aşamada topluluğun kendini diğer toplumlardan farklılaştırmasına olanak sağlayan sosyolojik bir boyuta ulaştığını belirtir. Bu süreçte yemek, kendisine dayanılan, tarihsel geçmişi yansıtan ve nesiller arası bağlantıları sürdüren kültürel bir hafızaya dönüşür. Yani yemek, kültürel bir inşa süreci olarak var olur ve tarih boyunca toplumlara “üretici” bir nitelik kazandırır (2016: 281).

Kemaloğlu, mutfak kültürü ile kastedilenin beslenmeyi sağlayan her türlü yiyecek ve içecek türleri ile bunların hazırlanma, pişirilme, saklanma ve tüketilme süreçlerini kapsadığını belirtir. Buna bağlı olarak da mekân ve ekipmanı, yeme içme geleneği ile bu çerçevede gelişen inanış ve uygulamalardan oluşan bütünsel ve kendine özgü bir kültürel yapıya da işaret eder. Bu sebeple, mutfaklarının çeşit bakımından çok zengin olması da bir uygarlık ölçütü olarak kabul edilmektedir (2011: 416).

Mutfak, temel bir kültür ögesi olduğu için kalıcı değişimler geçirmesi zaman alır. Festivaller, törenler ve eğlencelerde uygulanan yeme içme ritüelleri bu noktada oldukça önemlidir. Çünkü bunlar, bir mutfağın kimlikle ilişkisini de yansıtır. Beslenme kültürü ise daha alt bir düzeyi ifade eder ve sosyoekonomik durumlarla da yakından alakalı olduğu için daha kolay değişebilir niteliklere sahiptir (Sağır 2016: 276).

Dünyadaki bütün mutfakların, birçok temel özellikleri vardır. Bu özellikler, herhangi bir mutfağı, diğerlerinden ayırıcı niteliktedir. Şavkay, bunların genellikle din ve inanışların kısıtlamalarıyla ve bölgeye özgü hayvan ve bitki varlığıyla sınırlı olduğunu ifade etmektedir (2000: 11). Bununla birlikte toplumların ekonomik yapıları ve bu yapıların şekil verdiği günlük hayat uygulamaları da mutfak kültürünün temel belirleyici unsurlarındandır. Beşirli’ye göre topluluğun yaşam tarzı ve yaşadığı coğrafyanın fiziksel özellikleri doğal olarak beslenme kültürünü ve yiyecekleri tüketilebilir hâle getirme şeklini de belirlemektedir (2010: 160).

İnsanların beslenme ve yemek konusundaki düşünceleri ve algıları tarih boyunca sürekli değişmiştir. Geleneksel toplumlarda gündelik hayat içinde sadece

ihtiyaç olarak değerlendirilen, festival ve törenlerde bir paylaşımına dönüşen yeme eylemi, günümüz dünyasında insanların estetik kaygılarla yaklaştığı ve tasarladığı bir seremoniye dönüşme sürecindedir (Sağır 2016: 277).

2. Türklerde Yemek ve Mutfak Kültürü

Bu kısımda genel olarak Türk kültüründeki yemek ve mutfak kültürüyle ilgili bazı önemli noktalara değinilecektir. Türk topluluklarının yeme içme alışkanlıklarına genel olarak bakıldığında, yukarıda da değinilen unsurlardan olan yaşanan coğrafyanın, yaşam şeklinin ve sosyoekonomik düzeylerin oldukça etkili olduğu görülmektedir (Güler 2010: 26).

Türk toplumlarının büyük bir kısmı tarih boyunca hayvancılıkla geçimlerini sağladıkları için ana yemeklerinin önemli bir kısmı hayvansal ürünlerden ve gıdalardan oluşmuştur. Bu gıdalar genellikle et, süt, kıymız, tereyağı, kuru peynir ve sarı peynir gibi besinlerdir (Doğan 2007: 35).

Türklerde toplu olarak yemek yeme geleneği de oldukça dikkat çekicidir. Türk mutfak kültürüyle ilgili gelenek ve uygulamaların birçoğu günümüzde Türk topluluklarında yaşatılmaktadır. Doğumdan ölüme kadar geçen zaman içinde, insanların özel günleriyle ilgili törenlerde, dinsel veya toplumsal kökenli bayramlarda ikram edilen yiyecek ve içeceklerle ilgili ritüeller sanki bir kurala bağlıymışçasına uygulanmaktadır (Güler 2010: 29).

Türk mutfak kültürünün zenginleşmesinde geleneksel Türk misafirperverliğinin oldukça önemli bir yeri vardır. Türkler için misafirler önemli kişilerdir. Misafirlere mutlaka yemek ikram edilir. Çayın yanında muhakkak yörelere göre değişen tatlı ya da tuzlu börek ya da kurabiye tarzı yiyecekler de sunulur (Güler 2010: 28). Türklerde misafirperverlik ve davetler bazen o kadar önemsenir ki, ev sahibi ziyafetten sonra eşini ve çocuklarını alıp otağından çıkar, konuklar da ziyafet sahibinin eşyalarını ve mallarını yağma ederdi. Böylelikle, Türkler arasında toy ve şölenler sayesinde fazla fakirlik görülmez, insanlar güzel giyinir ve güzel yerlerdi (Doğan 2007: 28).

Türkistan olarak adlandırılan geniş coğrafyada yaşayan Türkler basit olarak tarım ve hayvancılıkla uğraştıkları için tükettikleri gıdalar buğday unuyla yoğrulmuş hamur işleri, süt ve süt mamulleri, at ve koyun eti ağırlıklı olup, içecekleri ise genel olarak kısrak sütünden hazırlanan kıymızdır. İklim gereği meyve ve sebze çeşitleri yönünden imkânlar sınırlıdır (Şanlıer vd. 2012: 154).

Anadolu'daki Türkler, Mezopotamyalıların baharatlı ve çiğ etli lezzetlerini Asya'da görüp öğrendikleri malzemeye birleştirmiş, Anadolu coğrafyasının binlerce çeşit bitkisini, Doğu ve Karadeniz kıyılarının hayvansal ürünlerini de ekleyerek çok zengin bir yemek kültürü oluşturmuşlardır. Türk yemekleri, başka

toplumların yemeklerinden etkilenmiş ve onları da etkilemiştir. Bu ilişki, tarih boyunca hep karşılıklı olmuştur (Arlı vd. 2007: 146).

Türk töresinde yemeğin yeri ve önemi oldukça dikkate değerdir. Bu nedenle sosyal hayatın neredeyse her aşamasında, sosyal münasebetlerin birçoğunda yemek olgusu karşımızdadır. Doğum, sünnet düğünleri, düğünler, bayramlar, imece toplantıları, yaş ve ölüm olaylarında geleneğe göre sofralar hazırlanır, yemekler çıkarılır, bütün davetliler birlikte yer veya birlikte acıyı paylaşır (Eröz 1983: 106).

Türk topluluklarında yemek kültürüyle ilgili önemli durumlardan biri de tuz-ekmek hakkı olarak adlandırılan olgudur. Koca'ya göre bu deyim, dostluk, bağlılık, minnettarlık, şükran, vefa, samimiyet, fedakârlık, mertlik, dürüstlük, cömertlik ve misafirperverliğin sembolleşmiş bir ifadesidir (1977: 60).

Kösoğlu, modern toplumun gereği olarak Türk yemek kültürünün de zamanla yapısal bazı değişikliklere uğradığını belirtmektedir. Örneğin yer sofralarından yemek masalarına geçiş bu sürecin ürünlerindedir. Ancak bu yapısal değişimler temel nitelikteki bazı unsurları değiştirmemektedir. Nasıl ki Fransız toplumunda kruvasan, Arap toplumunda kebab, Amerikan toplumunda fastfood, İtalyan toplumunda da pizza, ulusal kimlik ile özdeşleşmişse, hamurlu tatlılar da Türk toplumuyla özdeşleşmiştir (1992: 48).

Bununla birlikte Türk topluluklarının bazılarıyla özdeşleşmiş yemekler de mevcuttur. Özbek Türklerinde samsa, Uygur Türklerinde Türkistan pilavı, Kazak Türklerinde beşparmak ve Azerbaycan Türklerinde piti, genel itibarıyla bahsi geçen Türk topluluklarıyla anıldıkları için bu bakımdan kayda değer yemek örnekleridir.

3. Yemek Terimlerinin Mukayesesi

Bu bölümde, yemek tariflerinde adları geçen ve günlük hayatta sıklıkla kullanılan mutfak kültürü kelimeleri, Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Komisyon 1991) ile Türkiye, Azerbaycan, Kazak ve Özbek Türkçeleriyle yazılmış yemek tarifi kitapları temel alınarak karşılaştırılacaktır (Ehmedov 2011; Kasimanov 1992; Mahmudov 1977). Karşılaştırmalar; genel mutfak kültürü terimleri, mutfakta kullanılan araç gereçler, meyveler ve sebzeler, tahıllar ve baklagiller, hayvansal gıdalar, hamur işleri, çerez ve kuruyemişler, içecekler, yağlar, lezzet verici ek gıdalar, yemek hazırlama sırasında kullanılan fiiller, miktar ve nitelik bildiren sıfatlar olmak üzere 12 başlık altında ve tablolar vasıtasıyla yapılacaktır.

3.1. Genel Mutfak Kültürü Terimleri

<i>TÜRKİYE</i>	<i>AZERBAYCAN</i>	<i>KAZAKİSTAN</i>	<i>ÖZBEKİSTAN</i>
aş	aş	as	âvkat
aşçı	aşpaz	aspaz	âşpez
ateş	od	ot	ot
besin	qida	azık	âzık-âvkat
erzak	ərzaq	azık-tülik	âzık-âvkat
karışım	qarışıq	kospa	âreleşme
mutfak	mətbəx	asüy	âşhânâ
öğün	öynə	mezgil	âvkatleniş vakti
yemek	yemək	as	âvkat
yemekhane	yeməxana	ashana	âşhânâ
yiyecek	yeyəcək	azık	âzık-âvkat

3.2. Mutfakta Kullanılan Araç Gereçler

<i>TÜRKİYE</i>	<i>AZERBAYCAN</i>	<i>KAZAKİSTAN</i>	<i>ÖZBEKİSTAN</i>
bardak	stəkan	şını ayak	steken
bıçak	bıçaq	pışak	piçäk
çanak	kasa	şanak	sâpältâvâk
çatal	çəngəl	şanışkı	sençkı
çaydanlık	çaynik	şaynek	çâynek
demlik	dəmlik	demdegış	çâynek
huni	ağızlıq	sorğalatkış	voronke
kadeh	qədəh	ryumka	kadeh
kalbur	xalbir	elek	ğalvir
kap	qab	ıdı	idiş
kaşık	qaşiq	kasık	kâşık
kepçe	çömçə	şömis	çömiç
kevgir	kəfkir	kekpir	kepkir
leğen	ləyən	legen	leğen
ocak	ocaq	oşak	oçäk
oklava	ohlov	oktav	oklâv

rende	rəndə	ükkiş	rende
süzgeç	aşsüzən	süzgiş	süzgiç
tabak	boşqab	tabak	tāvâk
tas	tas	tegene	tâs
tava	tava	taba	tâve
tencere	qazança	kastrul	kâzânçe

3.3. Meyveler ve Sebzeler

<i>TÜRKİYE</i>	<i>AZERBAYCAN</i>	<i>KAZAKİSTAN</i>	<i>ÖZBEKİSTAN</i>
armut	armut	almurt	almurut
ayva	həyvə	ayva	behi
bitki	bitki	ösimdik	ösimlik
domates	pomidor	pomidor	pomidor
fasulye	lobya	ürmeburşak	loviye
kabak	qabaq	askabak	âşkâvâk
karpuz	qarpız	karbız	tervuz
kavun	yemiş	kavın	kâvun
kayısı	ərik	örük	örük
kiraz	gilas	kızılsiye	gilâs
lahana	kələm	kapusta	kerem
limon	limon	limon	limon
meyve	meyvə	jemis-jidek	mive
patates	kartof	kartop	kertoşke
patlıcan	badımcan	baklajan	baklecân
portakal	portağal	apelsin	epelsin
salatalık	xıyar	kıyar	bâdring
sebze	səbzə	kökönis	zebzevât
soğan	soğan	piyaz	piyâz

3.4. Tahıllar ve Baklagiller

<i>TÜRKİYE</i>	<i>AZERBAYCAN</i>	<i>KAZAKİSTAN</i>	<i>ÖZBEKİSTAN</i>
arpa	arpa	arpa	arpa
buğday	buğda	biyday	buğdây

Türkler Nasıl Yemek Tarifi Verir?

ekmek	çörək	nan	nân
mercimek	mərçi	jasımık	yesmık
mısır	qarğıdalı	jügeri	mekkecuħârı
nohut	noxud	nokat	nohât
pirinç	düyü	küriş	kürüç
un	un	un	un

3.5. Hayvansal Gıdalar

<i>TÜRKİYE</i>	<i>AZERBAYCAN</i>	<i>KAZAKİSTAN</i>	<i>ÖZBEKİSTAN</i>
bal	bal	bal	bal
balık	balıq	balık	balık
et	ət	et	göşt
kaşar	qoyunpəndiri	koysütiirimşiği	koypışlâğı
kıyma	qıymə	tartılğan et	kıyme
kurut	qurut	kurt	kurut
pastırma	basdırma	sür et	bâstime
peynir	pəndir	irimşik	pişlâk
salam	kolbasa	kolbasa	kolbasa
sucuk	sucuk	şujik	kolbese
tavuk	toyuq	tavık	tâvuk
yoğurt	qatıq	katık	katık
yumurta	yumurta	jumirtka	tuhum

3.6. Hamur İşleri

<i>TÜRKİYE</i>	<i>AZERBAYCAN</i>	<i>KAZAKİSTAN</i>	<i>ÖZBEKİSTAN</i>
çörek	yağlıçörək	külşe	külçe
maya	maya	aşitki	açitki
pide	yağlıçörək	jukanan	yâğlinân
pişi	pişi	bavırsak	boğırsâk
yufka	yuxa	oktavlanğankamır	yupka

3.7. Çerez ve Kuruyemişler

<i>TÜRKİYE</i>	<i>AZERBAJCAN</i>	<i>KAZAKİSTAN</i>	<i>ÖZBEKİSTAN</i>
ceviz	qoz	janğak	yângâk
çerez	çərəz	as aldı	yengilâvkat
fındık	fındıq	maydajanğak	yeryângâk
leblebi	ləbləbi	kuvırılğanburşak	kâvurilgennohât

3.8. İçecekler

<i>TÜRKİYE</i>	<i>AZERBAJCAN</i>	<i>KAZAKİSTAN</i>	<i>ÖZBEKİSTAN</i>
ayran	ayran	ayran	eyrân
cacık	dogramac	şalap-köje	çeleb
kahve	qəhvə	kofe	kahve
komposto	kompot	kompot	mive şerbeti
maden suyu	mineral suyu	arasunsuv	mineralsuv
su	su	suv	suv

3.9. Yağlar

<i>TÜRKİYE</i>	<i>AZERBAJCAN</i>	<i>KAZAKİSTAN</i>	<i>ÖZBEKİSTAN</i>
kuyruk yağı	quyruq yağı	kuyrukmayı	dumba yağı
sade yağı	kərə yağı	sarımay	seriyâğ
sıvı yağ	durı yağ	suyıkmay	suyukyâğ
susam	küncüt	künjit	küncüt
tere yağı	kərə yağı	sarımay	seriyâğ
yağ	yağ	jav	yâğ
zeytin yağı	zəytun yağı	zeytünmayı	zeytunyâğı

3.10. Lezzet Verici Ek Gıdalar

<i>TÜRKİYE</i>	<i>AZERBAJCAN</i>	<i>KAZAKİSTAN</i>	<i>ÖZBEKİSTAN</i>
kırmızı biber	qırmızıbibər	kızılburış	kızıl murç
nane	nanə	jalbiz	yalpiz
salça	tomatşirəsi	tomatezbesi	tomatpastasi
sarımsak	sarımsaq	sarımsak	serimsâk

Türkler Nasıl Yemek Tarifi Verir?

sirke	sirkə	sirke	sirke
şeker	şəkər	kant	kent
tuz	duz	tuz	tuz

3.11. Yemek Hazırlama Sırasında Kullanılan Fiiller

<i>TÜRKİYE</i>	<i>AZERBAYCAN</i>	<i>KAZAKİSTAN</i>	<i>ÖZBEKİSTAN</i>
(yumurta) çırp-	çarp-	bulğa-	çeyka-
(ekmek) dilimle-	dilimlə-	til-	tilimle-
(soğan) doğra-	doğra-	tuvra-	toğre-
(su) ılıştır-	ılıqlaşdır-	ilit-	ilit-
(salça) kat-	qat-	kat-	koş-
(salatalık) kes-	kəs-	kes-	kes-
(patates) közle-	közlə-	şoktatamak	korda pişir-
(köfte) ovala-	sürt-	uvkala-	ukle-
(havuç) rendeley-	rəndələ-	ıskıla-	rendeley-
(un) serp-	səp-	serp-	serp-
(deri) sıyır-	sıyır-	sıdır-	sidir-
(elma) soy-	soy-	soy-	sil-
(ekmek) ufala-	xırdala-	uvat-	meydeley-
(hamur) yoğur-	yoğur-	iyile-	yuğur-

3.12. Miktar ve Nitelik Bildiren Sıfatlar

<i>TÜRKİYE</i>	<i>AZERBAYCAN</i>	<i>KAZAKİSTAN</i>	<i>ÖZBEKİSTAN</i>
bayat	bayat	eski	eski
çimdik	çimdik	şımşuv	çimçileş
dilim	dilim	tilim	tilim
ılık	ılıq	jılı	ılık
nefis	nəfis	ötejaksı	nefis
pişkin	yaxşıbişmiş	pisken	yahşıpişgen
serin	sərin	salkın	selkın
sıcak	isti	ıstık	issık
temiz	təmiz	taza	tâze

Sonuç

Türk yemek kültürü her ne kadar çok zengin olsa da, birbirinden uzakta yaşayan Türk boyları arasında kendilerine has yemeklerin yaygınlığı çok fazla değildir. Birbirine çok yakın mesafelerde bulunan Türkiye ve Azerbaycan, Tataristan ve Başkurdistan, Kazakistan ve Kırgızistan Türklerinin mutfakları genel olarak daha çok benzerlik göstermektedir. Ancak, birbirinden uzak mesafede bulunan Türk topluluklarının mutfakları arasında temel benzerlikler olsa da içerik yönünden önemli farklılıklar göze çarpmaktadır.

Türk yemeklerinin bazıları dünya çapında bilinirliğe sahiptir. İletişim kaynaklarının son derece güçlü olduğu günümüz dünyasında başka kültürlerden etkilenmemek neredeyse mümkün değildir. Burada Türk topluluklarına düşen görev, bu kültür kuşatması ve baskısı altında kendi öz kimliklerini ve kültürlerini de muhafaza etmeye çalışmaktır. Hatta bununla da yetinmeyip kendi kültürlerinin tanıtımını da etkili bir şekilde gerçekleştirmek de görevler arasındadır. Bu konudaki en etkili adımlardan biri yemek kültürü üzerine yapılacak çalışmalardır. Örneğin, İtalyanlar pizza ve spagetti, Japonlar ise suşi vasıtasıyla dünya çapında oldukça büyük ve pozitif bir algı yaratmışlardır.

Türk yemek kültürünün de bu derece yaygınlaşması için öncelikle Türk topluluklarının kendi yemeklerini iyi bilmesi ve bu yemeklerin tariflerini uygulayabilmesi gerekmektedir. Ancak bu konuda karşılaştırmalı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Anlaşılamayan tarifler, yemek kültürünün yaygınlaşmasına da engel olmaktadır.

Bu durum göz önünde tutularak karşılaştırmalı Türk yemek kültürü terimleri çalışmalarına örnek teşkil edecek bir tasnif ve metot geliştirilen bu çalışmada:

1. Genel mutfak kültürüyle ilgili 11,
2. Mutfakta kullanılan araç gereçlerle ilgili 22,
3. Meyveler ve sebzelerle ilgili 19,
4. Tahıllar ve baklagillerle ilgili 8,
5. Hayvansal gıdalarla ilgili 13,
6. Hamur işleriyle ilgili 5,
7. Çerez ve kuruyemişlerle ilgili 4,
8. İçeceklerle ilgili 6,
9. Yağlarla ilgili 7,
10. Lezzet verici ek gıdalarla ilgili 7,
11. Yemek hazırlama sırasında kullanılan fiillerle ilgili 14,

12. Miktar ve nitelik bildiren sıfatlarla ilgili 9 olmak üzere, toplam 125 terim, Türkiye, Azerbaycan, Kazak ve Özbek Türkçelerindeki kullanımlarıyla karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

Bu çalışmada, yemek kültürü içindeki kullanım sıklığı fazla olan terimlere yer vermeye çalışılmıştır. Daha ince detayların göz önünde tutulmasıyla yapılacak bir inceleme sonucunda yemek kültürüne ait binlerce terim tespit edilebilir. Bu yönde yapılacak daha geniş kapsamlı ve karşılaştırmalı çalışmalar hem Türkçenin söz varlığına yeni katkılar yapacak, hem de Türk topluluklarının yemek kültürünün yaygınlaşmasına hizmet edecektir.

KAYNAKÇA

- 📖 Arlı, M., ve Gümüş H. "Türk Mutfak Kültüründe Çorbalar." 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri Kitabı* 1. (2007): 143-158.
- 📖 Beşirli, Hayati. "Yemek, Kültür ve Kimlik." *Millî Folklor* 22. 87 (2010): 159-169.
- 📖 Doğan Cihangir. "Kazak Türklerinde Konukseverlik ve Konuk Ağır lama." *Sosyoloji Konferansları Dergisi* 36 (2007): 27-44.
- 📖 Ehmedov, Ehmed Cabir. *Novruz Sürfesi*. Bakü: Azereşir, 2011.
- 📖 Eröz, Mehmet. *Milli Kültürümüz ve Meseleleri*. İstanbul: Doğuş, 1983.
- 📖 Goode, Judith. "Yemek." Çev. Fatih Mormenekşe. *Millî Folklor* 17. 67 (2005): 172-176.
- 📖 Güler, Sibel. "Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlığı." *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 26. (2010): 24-30.
- 📖 *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Komisyon Başkanı: A. Bican Ercilasun. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.
- 📖 Kasimanov, Sadık. *Kazaktın Ultık Tağamdarı*. Akt. Ertuğrul Yaman. Ankara: Kültür Bakanlığı HAGEM, 1992.
- 📖 Kemalöglu, Muhammet. "Terekeme-Karapapak Türkleri ve Yemek Kültürü (Muş-Bulanık Çevresinde)." *EÜSBED* 2. (2011): 415-38.
- 📖 Koca, Salim. "Tuz ve Ekmek." *Türk Milli Kültür Dergisi*. (1977): 57-61.
- 📖 Kösoğlu, Nevzat. *Milli Kültür ve Kimlik*. İstanbul: Ötüken, 1992.
- 📖 Mahmudov, Kerim. *Özbek Taamları*. Taşkent: Özbekistan, 1977.
- 📖 Sağır, Adem. "Bir Yemek Sosyolojisi Denemesi Olarak Tokat Örneği." *Turkish Studies* 7. 4 (2012): 2675-2695.

- 📖 -----. "Ölüm Sosyolojisi Bağlamında Yemek, Cenaze ve Ölümün Sofra Pratikleri Üzerine." *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 20. 1 (2016): 271-98.
- 📖 Şanlıer, N, M. Cömert, ve F. Özkaya Durlu. "Gençlerin Türk Mutfağına Bakış Açısı." *Millî Folklor* 24. 94 (2012):152-161.
- 📖 Şavkay, Tuğrul. *Osmanlı Mutfağı*. İstanbul: Şekerbank, 2000.

Hafız Divanındaki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir İnceleme^{*}

A Study on the Turkish Words in the Divan of Hafiz

Dr. Esmail TAJBAKSH^{**}

Çev. Okt. Umut BAŞAR^{***} - Nasrin ZABETİ MIANDOAB^{****}

Gaznelilerin, Samanoğulları idaresine son vererek siyasi egemenliği ele geçirmesiyle birlikte, Gazneli sarayı Türk kölelerin görev aldığı bir mekân hâline gelmiştir. Bu köleler, zaman içerisinde emirliğe kadar yükselmiş ancak Gaznelilerin son döneminde, bazı gruplar buldukları makam ve rütbeyi yeterli görmeyerek yönetimi ele geçirmek üzere başkaldırdıklarından ülkeyi sarmış olan karışıklıkların artmasına sebebiyet vermişlerdir. Kimi emirler ise komutalarındaki asker sayısı otuz bini geçecek kadar güç sahibi olmuş ve ordugâhlarında din büyükleri ve âlimlerle toplantılar düzenlenmeye başlamışlardır.

Türklerin İran'daki Müslümanlar arasında kabul görenek İran saraylarına rahatlıkla girip çıkmaya başlamalarının sebeplerden biri, İslam'ı kabul etmeleri ve bu dine büyük bir samimiyetle bağlı oluşlarıydı ki Hicri V. yüzyılın başlarında Kaşgar civarında Türklerin topluca İslam'ı kabul ederek Müslüman oldukları kaynaklarda geçmektedir. Bu gelişme Türkler ve İranlılar arasında akrabalık ilişkilerinin kurulmasına zemin hazırlamış ve bu toplumun İranlılar tarafından benimsenmesiyle neticelenmiştir.

İlk dönemlerde İranlılar arasında Türk denildiğinde akla ilk olarak Yağma, Kırgız, Halaç, Çiğil, Kıpçak, Kimek boyları gibi ortak dile ve kültüre sahip birbirine komşu bölgelerde yaşayan Türkler gelmekteydi.

Gazneli ve Selçuklular döneminde İran menşeli bazı topluluklar kendi halklarının millî ve vatani hislerinden istifade ederek Türkleri hükümetten uzaklaştırmak istemişlerse de Türk hükümdar ve komutanları, İslami hassasiyetlerini sürdürüp İran'ın önde gelen köklü ve asil hanedanlarıyla akrabalık ilişkileri kur-

---

* Kaynakça Bilgisi: Tâcbakhsh, İsmail (1388), "Berresi Vâjeha-yi Torke der Divan-e Hâfez", *Edeb-i Farsi*, Nu. 3-5, s. 227-244.

** Dr., Allameh Tabatabai Üniversitesi Öğretim Üyesi, taninyasha@gmail.com

*** Kabil Yunus Emre Enstitüsü, umutbasar_35@hotmail.com

**** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi, nasrin.zabeti@gmail.com

dukları için mevkilerini korumuşlar ve günden güne kudret ve ihtişamlarını arttırmışlardır. Nihayetinde ise kendi saltanatlarını tesis etme imtiyazını ulemadan almayı başarmışlardır.

Türklerin hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için kan döküp katliam yapmak, yağmalamak yerine akilâne hareket edip mutedil olmak gerektiğini anladıklarını aslında söylemeye lüzum yoktur. Bundan dolayı ilim ve hüner erbabıyla vakit geçirmek suretiyle Fars dilini mükemmel bir şekilde öğrenerek İran'ın kadim kültür ve sanatıyla tanışmışlar ve şair ile edipleri saraylarında himaye etmişlerdir. Bu nedenle zaman içerisinde ve uzun süren hâkimiyetleri döneminde Türkçe kelimeler, Fars nazım ve nesrine girmeye başlamıştır. Türkçe kelimelerin Fars şiirinde kullanımı oldukça normal bir hâle gelmiştir ki birtakım şair ve edipler, eserlerinde Türkçe kelime kullanmaktan imtina etmemişlerdir. Öyle ki Hicri VII. ve VIII. yüzyıllarda Türkçe kelimeler, Fars âlim ve ediplerinin eserlerinde daha çok kullanılır olmuştur. Bu iddiayı doğrulamak için Farsça yazan şairlerden Mevlana Celalettin Rumî ve nasirlerden ise Vassâfu'l-Hazere ile Reşidü'd-din Fazlullah Hamedânî zikredilebilir.

Her ne kadar bu dönemin Sadî ve Hafız gibi şairlerinin eserlerinde, Türkçe kelimeleri mümkün olduğu kadar az kullanmaya çalıştıkları sezilse de Türkçe kelimelerin söz konusu şairlerin eserlerinde de yer aldığı görülmektedir.

İnceleme

Aşağıda verilen 35 kelime *Hafız Divanı'nın* araştırmacı tarafından taranması sonucunda elde edilerek sıralanmıştır.

1. Āḡūr

*Örnek: Beste ber aḡūr-i ū ester-i men co mī-ḡored (6/108)

*Tavla, hayvanların ahır içinde ot yedikleri yer.

Kelimenin Rumca şekli olan “equile” ile benzerlik taşıdığı için bazı araştırmacılar Farsça olduğunu ileri sürmüşlerdir (Eddî Şîr/8 – Kâtuziyân/8). Adı geçen kelime Pehlevicede bulunmaktadır (Moein 1/34 – Pâşeng/63); ancak kelimenin aslı Türkçedir ve her iki kelime her iki kelime “āḡıl” (=āḡol) ve “āḡūr” mülk ve hayvan anlamındaki āḡı/āḡı kökünden alınmıştır ve sondaki “ir/il” mekân göstermektedir ve genel olarak hayvanların tutulduğu yere denilir. Bu kelime hazine karşılığında kullanılmıştır ki nitekim inek ve koyun Türklerin en büyük mal varlığını oluşturmaktadır ve Türkler arasında hazinedara “aḡıcı” denmiştir. Kaşgarlı “aḡıl” maddesinde kelimeyi tavla olarak açıkladıktan sonra “Oğuzlar bunu

hayvanların dışkısı anlamında kullanmışlardır” diye eklemektedir (Kaşgarlı/175-179).

2. Āstāne

* Gazellerde on defa geçmektedir. Örnek: Revāk-ı manzar-i çeşm-i men āstāne-yi tost (1/35).

* Giriş, eşik, mecazi olarak şahın sarayı.

Bazı araştırmacılar, Farsça bir kelime olduğu kanaatini taşımaktadır (Bih-zâdî/96, Dâeîyü'l-Eslâm 1/72, Sebâeî/3, Kâtûziyân/13). Ancak ünlü sözlükçülerden Moein, Enverî ve Muşirî kelimenin kökeni hakkında bilgi vermemiştir. Bu kelimenin “Ast (= bugünkü alet, eşya anlamından kullanılan kelime)” (= aşağı) + yan (= taraf, semt) anlamındaki birleşik kelimenin yanlış okunması biçiminde ortaya çıktığı düşünülmektedir. “Astin” (= giysi kolu) ve “aster” (= astar) kelimeleri de aynı kökten gelmektedir. (= astar: ast + ar = aşağıdaki, en alt tabakadaki) alt tarafta yer alan manasındadır. “ast” Türkçede “üst” (= üst, yukarı) kelimesinin zıt anlamlısıdır ve **ast üst; aşağı ve yukarı, alt ve üst** anlamına gelmektedir ki bu iki kelime “asten ve üstün” kelimelerinden alınmaktadır (Kaşgarlı/147). Muhtemelen asılı anlamındaki “astağ” kelimesi de bu kökten gelmektedir. “As-tağ” kelimesi aşağı anlamında bir zarftır (Şâhmersî/82), ve aslı “astlamak” olan “aslamağ” (= asmağ), (= herhangi bir şeyi aşağıya doğru konumlandırmak) anlamında bir mastardır.

3. Evc

* Gazellerde dört defa geçmektedir. Örnek: Humāy-ı evc-i sa' âdet be dām-i mā ofted (1/110).

* En üst nokta, uç.

Eddî Şir bu kelimenin Farsçadaki “evk” kelimenin Arapçalaşmış şekli olduğunu iddia etmektedir (1990/17) ancak Moein ve diğer araştırmacılar kelimenin kökünün Sanskritçede yükseklik anlamına gelen “uk” –ucca- olarak kaydederler (Moein 1/339 ve 404, Kazvinî 1-2/136, Kâtuziyân 78, Enverî 648/1) lakin bu ilişki ve türemenin doğru olup olmadığı kesin değildir. Tarafımızdan kelimenin uçmağ (= uçmak) mastarından geldiği ve uca (=yüksek) kelimesi ile ucalmağ (= yükselmek) mastarının, uç, baş, son, sınır (Şâhmersî/201) anlamındaki “evc” kelimesiyle aynı kökten olduğu düşünülmektedir. Kaşgarlı “evc” kelimesi için en yüksek nokta olarak yazmış ve “açe/uce” kelimesini de boyun büyüğü ve ulusu diye (Kaşgarlı/262) manasında vermiştir.

4. Eyāz

* Gazellerde üç defa geçmektedir. Örnek: Roḥsāre-i Maḥmūd u kefi pā-yi Eyāz est (41/6).

Ayaz, Gazneli Sultan Mahmut'un kölesinin ismidir. Kimi araştırmacılara göre Farsça (Kâtuziyân/80, Nefîsî 1/468) ve kimilerine göre ise Türkçedir (Ehûr 1/366, Alevî/80, Hanlerî/77). Dehdodâ, Moein, Enverî kelimenin kökü hakkında bilgi vermemiştir. Kelimenin aslı Türkçedir ve Türkçede "ayaz", (= sabah ışığı, sabahleyin esen soğuk hava) anlamındadır (Daşgın/70). Ayaz kelimesi "ay" (= ay) + "az" (hâl durum eki)'den oluşmaktadır ve ay gibi beyaz anlamına gelir; yüzünün rengi beyaz olan kişilere "eyāz" denmiştir. Türkçe kelimelerin başında bulunan "ay", kelimeye beyazlık, aydınlık ve safa anlamı verir. Ayna; ay misali, ay gibi, açık renkli ve ay gibi beyaz. Aydın; aydın, açık, ışık. Aytek; aya benzer, ay gibi.

5. Eyağ

* Örnek: Be nedîm-i şâh mâned ke be kefi eyağ dâred (13/7).

* Şarap kadehi.

Bazı araştırmacılar her ne kadar kelimenin Farsça olduğunu öne sürmüş olsalar da (Kâtuziyân/80, Nefîsî 1/469) kâse ve kadeh anlamındaki söz konusu kelime kuşkusuz Türkçedir ve sözlük bilimcilerin pek çoğu (Moein 1/411, Rampûrî / 99, Dâeîyü'l-Eslâm 1/507, Şerîk Emîn/42, Ehver 1/370, Moşirî/106, Enverî 1/673) kelimenin Türkçe olduğunu açık bir şekilde belirtmişlerdir. Kelime günümüzde "ayak" şekliyle kullanılmakta ve "yürüme organı, yoldaş, kanal, iki uçlu çivi, pınar ve su kanalının son kısmı, tüfek namlusu, kez ve defa" (Şâhmersî/143) gibi pek çok anlama gelmektedir.

6. Bâleş

* Çon bâleş-i zer nist, besâzîm be ḥeştî (5/427).

* Yastık, dayanak.

Yastık, dayanak anlamlarındaki bu kelime aynı zamanda Moğolların kullandığı beş yüz misal ağırlığında bir tür sikkeye (Şerîk Emîn/63) de karşılık gelmektedir. Katuryan söz konusu kelimenin kökünü Ermenice olarak vermiştir ancak Ermeni kültüründe bâleş kelimesinin muadili olarak Doğu Türkçesinden giren "âçariyân" kelimesini vermektedir (Katuryan/63). Moein ve Enverî ise bu kelime için her altın "bâleş'in" sekiz miskale veya iki buğday tanesi altına ya da iki bin dinara karşılık geldiğini yazarak (Moein 1/466, Enverî 1/804) sözcüğü Moğolcadan gelen Türkçe kökenli bir kelime olarak nitelendirmişlerdir.

7. Perçem

* Örnek: Zolf-i ğatun-i zafer ŧifte-yi perçem-i tost (2/104).

* Ok, mızrak, bayrak ve atın boynuna asmak için kullanılan Tibet sığırının bir tutam saçı, bayrak, alem, kakül, saç, zülüf (Hasan Düst / 258).

Kimi araştırmacılar (Kâtuziyân/147, Nefisî 1/719, Râzî/147, Anenderâc 2/893); kelimenin Farsça olduğunu öne sürmüşlerse de kelime köken olarak Türkçe olup Türkçede haber verme manalarında kullanılan “bercem” ve “bec-kem” gibi diğer şekilleriyle hâlâ yaşamaktadır (Hasan Düst/258, Necefî/58, Kazvinî 3-4/16, Moşiri/178, Enverî 2/1310, Moein 1/725, Kaşgarlı/307).

8. Tâzi

* Gazellerde iki defa geçmektedir. Örnek: Yekî est Tork o tâzi der ĩn mo‘ âmele Ğâfez (7/467).

* Türk kelimesinin karşıtı, Türklerin kendi dışındaki kavimlere verdikleri isim, bu kelime daha sonra Farsları isimlendirmek için de kullanılmıştır.

“Tat”, “Tazik”, “Tacik” ve “Tajik” kelimelerinin hepsi aynı anlamdadır. “Tat” yabancı ve Türk olmayan anlamına gelen Türkçe bir kelimedir; Orhun Abidele-
rinde de geçen ve daha sonraları Türk ülkelerinde bulunan yabancılar için kul-
lanılan bu kelimenin, eski bir tarihe ve uzun bir geçmişe sahip olup anlamsal
olarak değişiklere uğradığı görülmüştür. Örneğin; Türklerin hâkimiyeti altında
bulunan milletlere -Türlere tabi olmuş İrânlılara- “tat” denmiş sonradan ise
İran ve Kafkasya sınırları içerisinde yaşayan İran soylu ve “Tati” dili konuşan bir
kavim için de bu kelime kullanılmıştır (Mesâ’eb 1/591). Azerbaycan’da Farslar
“Tat” olarak isimlendirilmiştir. Türkçe atasözlerinde “Tat atamındı, Tanrısı ta-
nımadı” (Moctehedi/276) gibi ibareler geçmektedir. Allame Kazvinî (Kazvinî 1-
2/7), söz konusu kelimenin “tayy” kelimesinden türediğini iddia edenlerin dü-
şüncelerini yanlış ve gerçek dışı bulmaktadır ve Minevî (1 – 2/214) ise önceden
Moğolların “Tazik” kelimesini Tacikler için kullanmış olsalar da Türklerin bu
kelimeyi her daim İrânlılar için kullandığını belirtmektedir. Moein (1/996) de
kelimenin Türkçe olduğu bilgisini verdikten sonra morfolojisini ise “tat + cik”
şeklinde açıklarak mana olarak “Türk olmayan” ibaresini vermiştir.

9. Tebrîz

* Örnek: ‘ âķibet ŧirâz u Tebriz u ‘ Erâķ (9/1072).

* İrân’da bir şehir adı.

Bu kelimenin kökünü bulmak, ünlü Alman dilbilimcisi Eilers’in de söylediği
üzere zor bir iştir. Bazı araştırmacılar kelimenin kökünün, “sıcak su pınarı” an-

lamına gelen “tevri” olduğunu bir başkaları ise “sıcak ve sıcaklık” manasındaki “teb” + akış manasındaki “riz” kelimesinden oluştuğunu bir diğeri ise Ermenice intikam manasındaki “tevrej/tevreş” (Dâneşnâme 6/382) kelimesinden geldiğini iddia etmiştir. Kimi araştırmacılar da kelimenin eski şeklinin “tavur” (bu bölgeye yerleşen kavmin ismi) olduğunu ve bu kelimeye, deniz, biz, siz, oğuz gibi kelimelerde bulunan çokluk eki “iz” eklenmesiyle oluşan “tavuriz” yani “tavuriler” (Nâyebî/8) kelimesinden geldiğini ileri sürmüştür. Bu son görüş daha bilimsel ve mantıklı görünmektedir.

10. Tork

* Gazelerde yirmi bir defa geçmektedir. Örnek: Eger ân tork-i Şirâzî be dest âred del-i mâ râ (1/3)

* Asya’da yaşayan bir kavimler topluluğunun adı.

Kelimenin Farsça olduğunu yazanlar (Nefisî 2/855) ya da kökeninin belirsiz olduğunu düşünenler (Kâtuziyân/190) bulunmaktadır ancak kelime Türkçe olup büyük dil bilimciler (Enverî 3/1707, Moein 5/386) de bu fikri taşımaktadır. Kelimenin kökenine ilişkin bazı önemli varsayımlar aşağıdaki gibidir:

1. Hammer-Purgstall’ın Görüşü: Herodot, kelimenin kökünün Tevrat’ta geçen Nuh oğlu Yafes’in torunlarından Targetatus / Torgitvas asıllı olan “Toğarma/Toğarma” kelimesinden (Dâneşname 7/126) gelmektedir.

2. Şehnamede geçen Feridun’un oğlu Tur’un isminden gelmektedir (Dâneşname 7/126).

3. Vambery’nin Görüşü: Oluşmak, çoğalmak ve ortaya çıkmak anlamındaki “türemek” kelimesinden çıkmıştır (Dâneşname 7/126).

4. Doerfer’in Görüşü: Türk, devlet ve ulusa bağlı olan halk anlamındadır (Dâneşname 7/126).

5. Müller’in Görüşü: Türk kelimesi isim olarak güç ve kudret anlamına gelir ve sıfat olarak ise güçlü ve kudretli demektir (Dâneşname 7/126); bu görüşe Thomsen, Clauson, Zimmet, Doerfer ve Bazin katılmaktadır (Dâneşname 7/126).

6. Türemek (= oluşmak, ortaya çıkmak) mastarından gelmektedir ve “tü-rük”, “teverük” ve “teverüh” soy ve nesil demektir (Hâdî/304). Bu açıklamaya göre Şâhnâme’deki kahramanlardan biri olan “Tûr” ve “Tûrân” kelimeleri de bu kökten gelmektedir.

7. Türkler yerleşik bir kavim olduklarından dolayı kelimenin kökü “tur-mak/durmak” (= durmak, hareket etmemek) mastarındandır (Nâyebî/9).

11. Tamğa

* Örnek: Merâ ke ez zer tamğâst sâz u berg ma' âş 8/342

* Buyruklara basılan mühür, hayvanları dağlayarak damgalamak (Şerîk Emîn/97), Moğol emirlerinden birisinin ismi (Kazvînî 1-2/101).

“Tamğa” padişahların mührüdür (Kaşgarlı/520), bir tür vergi türüne de denilir. Kelimenin köküyle için hayvanları dağlamak üzere kullanılan “tamdımak” veya “damdımak” mastarını göstermek mümkündür (Hâdî/413). Sözlük bilimciler bu kelimeyi ya Türkçe, (Kâtuziyân/212, Enverî 3/1897, Anenderâc 2/1187) ya da Moğolca olarak kabul etmişlerdir (Moein 1/1141, Moşirî/273). Kelimenin kökünü Farsça olarak veren herhangi bir kaynağa rastlanmamıştır.

12. Turân

* Gazellerde üç defa geçmektedir. Örnek: Mesned-i h̄âceğî u meclis-i turân-i şâhî (8/479).

Bazı araştırmalar kelimenin kökenini Farsça (Kâtuziyân/219, Dâeiyü'l-Eslâm 2/330), bazıları (Nefisî 2/998) Arapça ve kimisi de (Moein 5/399) Pehlevince olduğunu ileri sürmüş Enverî (3/196) ise kelimenin kökeni hakkında bilgi vermemiştir. Kelimenin “durmak, hareket etmemek” anlamındaki “turmak/durmak” kelimesiyle olan ilişkisini göstererek “Türk” kelimesiyle aynı köken geldiğini ileri süren (Nâyebî/91) sözlükçüler de bulunmaktadır.

13. Çerâğ

* Gazellerde yirmi üç defa geçmektedir. Örnek: Çerâğ-ı morde kocâ, şem' -i âftâb kocâ?

Kelimenin aslının Farsça olduğunu (Kâtuziyân/254, Râzî/113, Alevî/181, Dâeiyü'l-Eslâm 2/443, Nefisî 2/1162), Pehlevince'den Arapça'ya “serâc” biçimde geçtiğini (Moein 1/1275, Moşirî/334, Pâşeng/245) ileri süren veya kökeni hakkında bilgi vermeyen (Enverî 3/2300) sözlük bilimciler bulunmaktadır. Bunların yanında kelimenin aslını Türkçe olarak kabul ederek “çıyırma / çıyırma” (= ışıltı, ışıltı) mastarına “ak” ekinin izafe olmasıyla ortaya çıktığı belirten sözlük bilimcinin (Nâyebî/103) görüşü dikkate değerdir. “Çırtmak” kelimesinin bir anlamı da güneşin doğması ve ışıltımasıdır: gün “çırtdadı” ve “çırıldı” yani aydınlandı (Şâhmersî/509).

14. Çengiz

* Örnek: Behşeş u kûşeş-i çengizhanî (6/463)

Deniz anlamındaki “teñgiz” veya “deñgiz” kelimelerinin değişik bir şekli olarak bilinmektedir (Nâyebî/109). Bazı araştırmacılar sert ve güçlü anlamındaki “çeng” kelimesinin çoğulu ve kuvvetli anlamındaki Moğolca “çing” kelimesinden geldiğini kabul etmektedir (Kazvinî 3-4/47). Moein (5/444) ise güçlü ve kuvvetli anlamında Moğolca bir kelime olduğunu belirtmektedir. Kelimenin Farsça olduğunu düşünenler (Nefisî 2/1180 – Kâtuziyân/264) de bulunsa da bu görüş doğru görünmemektedir ve söz konusu kelime büyük ihtimal Türkçedir.

15. Hân

* Örnek: Hân ibn-i hân ve şehensâh-i şehensâh nejad (2/463).

“Hân”, “kaân”, “kân”, “hâkân” kelimeleri Moğolca “kayan” kelimesinin farklı biçimleridir ve Türkçede sadece “han” şeklinde geçer (Şerîk Emîn/ 128).

16. Hâkân

* Kasidelerde iki defa geçmektedir. Örnek: Hâkân-i kâmgâr u şehensâh-i nō-cevân (6/1028).

* Türk ve Çin hükümdarlarının bir unvanı.

Kelimenin aslı Türkçedir (Dâeiyü'l-Eslâm 2/533, Pertev 2/592, Yesevî 2/273, Kaşgarlı/618, Râmpurî/318, Enverî 4/2636, Moein 1/1390, Kâtuziyân/281) ve Türkçeki şekli ise cesur ve yılmaz anlamına gelen “kağan” kelimesidir; kızmak anlamındaki “kağūmak” ya “kağūma” mastarından gelmektedir. “Hâkan, kaân, kağan, kağan” ve “hakan” bu kelimenin farklı biçimleridir. Muhtemeldir ki “Han” kelimesi ise bu kelimenin kısalması sonucu oluşmuştur. Bu mastar günümüzde “kovmak” (=birini sertçe ve öfkeyle uzaklaştırmak) şeklinde Türkçe yaşamaktadır.

17. Hâce

* Gazelerde yirmi dört kez geçmektedir. Örnek: Ey hâce bâzbîn be te-rehhom gōlām rā (7/7)

* Ulu, büyük, devletli, malı mülkü olan.

Kelimenin Farsça (Yesevî 1/140, Nefisî 2/1414, Moein 1/1446), Türkçe (Kevâkebi/537, Râmpurî/343), Sanskritçe (Dâeiyü'l-Eslâm 2/605), Arapça (= cohâ kelimesinin bozulmuş şekli); Mocîb/25) olduğunu düşünen araştırmacılar bulunmaktadır. Enverî (4/2848) ise kelimenin kökenine ilişkin herhangi bir bilgi

vermemiştir. Görünüşe göre kelime Türkçede “yaşlı” ve “büyük” anlamına gelen “koca” kelimesiyle aynı köktendir, “koç” ve “güç” (= güç, kuvvet) kelimeleri de bu kökten gelmektedir. Eski Türkçeden beri kullanılan gelen bu kelime birçok yerde köy ismi olarak da geçmektedir. Bazı sözlük bilimciler, kelimenin aslını “hōdāy + çe” olarak gösterse de bu görüş doğru değildir:

18. Hencer

* Örnek: H̄eşm-i zebān derāz şod hencer-i ābdār-ı kūh 5/406

Kelimenin aslının Farsça “hūngār” olduğunu belirten (Eddî Şîr/57) ya da Arapça olduğunu ileri süren (Be’lbeke/106, Dâeiyü’l-Eslâm 2/600, Moein 1/1442, Enverî 4/2832, Nefisî 2/1407, Kâtuziyân/298) araştırmacılar bulunmaktadır. Söz konusu kelimenin aslı Türkçe olup Çin kaynaklarında -milattan önce 1022’deki olaylarda- “kengrok” şeklinde geçmektedir. İslam Ansiklopedisi yazarları ise söz konusu kelimeyi eski Türkçe olarak kabul etmişlerdir (5/35), şüphesiz kelimenin kökü “kan” anlamındaki “keng” kelimesidir ve bugünkü Türkçede de “kan” şeklinde kullanılmaktadır; “rok” eki ise eşya veya alet anlamındadır.

19. Dâğ

* Gazellerde on dört kez geçmektedir. Örnek: Key tevān goft ke ber dâğ-i delem şāber nīst (7/71).

* Çok sıcak, yakıcı, bir metal parçasıyla hayvan bedeninin bir kısmının yakılması.

Bu kelimenin kökeni için de farklı görüşler mevcuttur. Kelimenin kökenini Farsça (Eddî Şîr/60, Kâtuziyân/380, Pertev 1/651, Dâeiyü’l-Eslâm 3/13, Nefisî 2/1451), Pehlevice (Moein 2/1485, Moşirî/427) olduğunu ileri süren araştırmacıların yanında Avesta dilinde nişan manasına gelen “dehşār” kelimesinden geldiği (Pâşeng/286) söyleyen veya kökenine işaret etmeyenler de (Enverî 4/2973) olmuştur lakin Kaşgarlı (Kaşgarlı 1375/622) kelimenin Türkçe olduğunu yazmaktadır.

Kelimenin bayrak ve işaret anlamındaki “toğa” kelimesiyle aynı kökten geldiği (Kaşgarlı 1375/ 543, Behzâdî/430) düşünülmektedir. Eskiden hayvanlar - özellikle koyun ve atlar- işaretlemek amacıyla dağlanırdı. Bu gelenek hayvancılıkla ünlenmiş Türklerin muhtelif boyları arasında yaygındı ve hayvanları kaybetmeyip kolaylıkla birbirinden ayırt edebilmek için dağlanmaktaydı.

20. Demār

* Gazellerde üç defa geçmektedir. Örnek: Demār ez men ber-āverdi, ne-mīguyī ber-āverdem (5/311).

* Yok ve helak olma, İntikam.

Kelimenin kökeni için Arapça (Moein 2/1557, Enverî 4/3321), Arapça-Farsça (Nefisî 2/1534) diyen araştırmacıların yanında kökenine ilişkin fikir yürütmeyen araştırmacılar da (Moşirî/460 – Pertev 1/688) mevcuttur. Kuvvetli bir ihtimalle söz konusu kelime Türkçe “dāmār” (= damar) kelimesinin muhaffef şeklidir (Sâlehrûr 1/550, Behzâdî/550). Farsçada yer alan “demār ber-āverden” deyimini ölümlle sonuçlanan bir eylem olduğundan dolayı kinaye yoluyla öldürmek anlamında kullanılmaktadır. Üstat Minevî'ye göre “demār ber-āverden” deyimindeki “demār” yok olmak anlamındaki Arapça “demār” ile farklıdır zira buradaki “demār”, omurga boyunca iki tarafta bulunan sarımsı duval şeklinde kıkırdak köküdür (Minevî 2/96); dolayısıyla “demār” Türkçe bir kelime olmalıdır çünkü Türkçede “damar” veya “tendon” Üstad Minevî'nin yazdığı anlamda “damar” diye bilinmektedir (Enzâbînejâd/218).

21. Dehķān

* Gazellerde üç defa geçmektedir. Örnek: Ke toĥm-i ĥoř-delī ĩn est u pīr-i dehķān goft (8/88).

*Kethüda, köy reisi.

Eğer bu kelime deh + ķān şeklinde birleşik bir kelime olarak kabul edilirse kelimenin ikinci kısmı büyük reis anlamına gelen ve “ķaĥan” kelimesinden çıkan Türkçe bir ektir.

22. Seyl

* Gazellerde on iki kez kullanılmıştır. Örnek: Gū biyā seyl-i ĥem u ĥāne ze bonyād beber (2/245).

* Şiddetli yağmur sonucu meydana büyük su akıntısı.

Kelimenin Arapça olduğu ileri sürülmüşse de biçim ve diğer türemelerden kelimenin Türkçe olduğu anlaşılmaktadır. Kelimenin Türkçe telaffuzu “sel” olup “sey” kelimesine “el” ekinin izafe olunmasıyla oluşmuştur. “Sey”, ırmak anlamındadır ve Yenisey (meşhur Yenisey ırmağı) isminde de karşımıza çıkmaktadır (Moein 6/2342) ve sel, genel olarak ırmak gibi çağlayan suya denilmektedir. Bu kelimeyle diğer bileşik kelimelerde aşağıdaki gibidir:

1. Selcuğ: Sel gibi.
2. Seylemek: Baklagilleri ırmakta yıkamak.
3. Seyluça: Nehir yatağı.
4. Sey sey: Tembel ve zamanı boşa harcayan kimse.
5. Seyin: Çömlek kâse.
6. Seylinti: Şel gibi dağınık (Nâyeбі/138).

23. Şeħne

* Gazellerde beş defa geçmektedir. Örnek: Kân şeħne der velâyet-i mâ hıç-gâh nîst (4/73).

* Bekçi, gardiyan.

Kelimenin Arapça kökenli olduğunu düşünenler (Enverî 5/4459, Nefisî 3/2018, Kâtuziyân/438, Dâeiyü'l-Eslâm 3/504) bulunmakla birlikte birçok sözlük bilimci (Moein 2/2031, Pertev 2/949, Sebâyî/118, Sâmerâyî/57, Moşîrî/637) Türkçe olduğunu kesin bir şekilde belirtmiştir ki kelimenin morfolojisi de bunu kanıtlamaktadır.

24. Tâķ

* Gazellerde on dört defa geçmektedir. Örnek: Nemüneyi zeħme tâķ-i bâr-geh dânest (10/48).

* Süslü anıt biçimdeki kemer.

Kelimenin Farsça olduğu yönünde yaygın bir kanaat (Sebâyî/128, Zehbî/395, Sâmerâyî/8, Kâtuziyân/474, Nefisî 3/2222) bulunuyorsa da Farsçadan Arapçaya geçip sonra yeniden Farsçaya geldiğini ileri sürenler (Enverî 5/4844, Pertev 2/1062) ve Arapça olduğunu belirtenler (Dâeiyü'l-Eslâm 3/629) de bulunmaktadır. Kelime, morfolojik olarak Türkçe kelimelerle ciddi benzerlik taşıdığından akla iki görüş gelmektedir:

1. Dağ anlamındaki “tağ” ve ya “dağ” kökünden gelmiş olabilir (Kaşgarlı/404).

2. Türkçeden Sümerceye giden birbirine birleştirmek ve yapıştırmak anlamındaki “taķ” kökünden gelmiş olabilir. (Nâyeбі/144).

25. Tõrre

* Gazellerde yirmi altı kez geçmektedir. Örnek: Be bÿy-i nâfeyi kâħer şeבâ zân tõrre bogşâyed (2/1).

* Alın üzerine ve ya kulak kenarına düşen saç tutamı (Enverî 5/4880).

Sözcük bilimcileri çoğu kelimenin Arapça olduğu kanaatini taşımakta (Moşiri/692 – Kâtuziyân/477, Dâeiyü'l-Eslâm 3/638, Moein 2/2224, Enverî 5/4480, Râzî/134, Nefisî 3/2236) olup kökenine işaret etmeyenler (Pertev 2/1082) de bulunmaktadır. Lakin kelimenin aslını sikke ve fermanların üzerine vurulan işaret anlamındaki “tuğrâ” olarak kaydeden diğer bir gurubun görüşü (Sebâyî/130) akla uygun görünmektedir. Kelimenin aslı Türkçe “tuğray”dır ve Oğuzlar bu kelimeyi “teğrağ” (= mühür ve damga) olarak telaffuz etmişlerdir ki (Barthold/137) *Divân-i Lügâtî't-Türk'te* (Kaşgarlı/475)de aynı anlamda geçmektedir.

26. Tûk

* Şed hezâreş gerden-i cân zîr-i tûk-i gebgeb est (3/30).

* Gerdanlık.

Kelimenin kökeni için Arapça (Moşiri/695, Kâtuziyân/480, Moein 2/2241, Dâeiyü'l-Eslâm 3/647, Râzî/136), Arapçadan kopyalanmış ancak Farsçalaşmış (Nefisî 3/2266) ve Türkçe (Enverî 5/4913, Pertev 2/1100, Râmpûrî/232, Zehbî/192) diyenler bulunmaktadır. Kelime Türkçede bayrak anlamında kullanılan “tuğ” kelimesinin farklı bir biçimidir (Kaşgarlı/543) ve aynı zamanda Türk padişahlarının kullandıkları yuvarlak mührü de denilir, “tuğra” ve “tuğay” ise aynı kökten (Nâyebî / 148) gelmektedir.

27. Ğonçe

* Örnek: Çemen-ârây-i cehân hoşter ez in ğonçe nebest (6/21).

* Açılmamış çiçek.

Kelimenin kökeninin Farsça olduğunu ileri sürenler (Kâtuziyân/511, Dâeiyü'l-Eslâm 3/746, Nefisî 4/2492) olmasına karşın çoğu sözlük bilimci (Enverî 6/5213, Moein 2/2444, Pertev 2/1224, Moşiri/745, Tûsî/476) kökenine ilişkin bir bilgi vermemiştir.

“Ğonça” kelimesi eski Türkçede gelin anlamındadır ve görünüşe göre benzerlik açısından daha tam açılmamış çiçeğe “ğonçe” denilmiştir (Nâyebî/151).

28. Ğogâ

* Gazellerde üç defa geçmektedir. Örnek: Ke men hemüşem u ü der feğân u der ğogâst (3/26).

* Kavga, dövüş.

Kelimenin aslı için kimi araştırmacılar Arapça (Moşirî/746, Nefisî 4/2496, Enverî 6/5221, Râzî/153, Dâeiyü'l-Eslâm 3/753), kimileri, Farsça (Pertev 2/1265, Kâtuziyân/512) ve kimisi ise Farsça-Arapça (Moein 2/2453) olduğu düşüncesindedir.

“Ğogā” aslında Türkçedir ve kovmak, savaşarak, uzaklaştırmak anlamındaki “kavmak/kovmak” mastarına “kā” ekinin izafe olunmasıyla (Nâyeбі/151) meydana gelmiştir.

29. Korbān

* Gazellerde üç defa geçmektedir. Örnek: Tā bedānend ke korbān-i to-yi kāfer kīšem (3/333).

“Korbān” kelime anlamı olarak “okluk” demektir ve Allame Kazvinî’ni bu konuda aşağıdaki düşünceleri taşımaktadır:

“Korbān okluk demektir yani içine ok konulan kılıf ve kelimenin aslı “b” harfi yerine “m” ile yazılan kormān kelimesidir; Türkçede ise aynı anlamdadır (Kazvinî/498) [kormān: el-mukavves bi'l-luğayi'l-gaziye ve kıfçaq, yıq “kīş-i kormān” ey mukavves ve kenāne ve eşlehi men kavlehem “kormān” ey şedde'l-mentekke fi'l-vaşat]¹ (Kaşgarî 1/370); Kaşgarlı’da bulunan bu bilgi benim bütün şüphelerimi gidermiştir, eğer kelime Arapçaysa o hâlde neden hiçbir Arapça kaynakta bu anlamda bulunmamaktadır ve eğer Farsçaysa kelimedeki bulunan kaf (k) harfi neyin nesidir? (Kazvinî 5-6/273).

30. Kākol

* Gazellerde iki defa geçmektedir. Örnek: İn del-e şürîde tā ān ca' d u kākol bāyedeş (6/271).

* Erkekler ve hayvanların başının ortasındaki saç tutamı.

Kelimenin kökeni hakkında sözlük bilimciler arasında muhtelif düşünceler vardır. Söz konusu kelimenin kökenini Farsça (Kâtuziyân/561, Dâeiyü'l-Eslâm 4/322, Nefisî 4/2746), Moğolca (Moşirî/823, Moein 3/2855, Tûsî/566), Türkçe (Pertev 3/1491) olduğunu söyleyenlerin yanında Enverî (6/5703) ise kökenine ilişkin bir yorumda bulunmamıştır. Kelime biçim olarak Türkçe kelimelerle benzerlik gösterdiğinden büyük olasılıkla Türkçe bir kelimedir.

¹ Yay konan kap, yaylık. Oğuz ve Kıpçakça. Kiş Kurman = ok veya yay konan kap. Aslı “beline kuşağı bağla” demek olan “kurman” sözünden gelmiştir.

31. Kesme

* Örnek: Şekeste kesme u ber berg-i gol golâb zede (4/413).

* Saçın kıvrık bölümünden bir tutam kesilmiş hâline verilen isim (Kazvinî/496).

Kelimenin kökeni için Farsça (Kâtuziyân/579, Pertev 3/1521, Dâeiyü'l-Eslâm 4/245, Nefisî 4/2799) veya Türkçe (Enverî 6/51817) olduğu düşüncesini taşıyan araştırmacılar vardır. Moein (3/2974) kelimenin kökenine ilişkin bir bilgi vermemiştir.

Bu kelime kesmek ve ayırmak anlamındaki “kesmek” mastarından gelmektedir, bugün de kullanılmaktadır ve aslında at yelesinden yapılan takma saç için kullanılmıştır (Nâyebe/181). Kaşgarlı (Kaşgarlı 1375/900) kesme için alındaki saç tutamı diye yazmaktadır.

32. Gezlek

* Örnek: Tâ dîde-eş be gezlek-i ğayret ber-âverem (24/1041).

* Küçük el çakısı.

Kelimenin Türkçe olduğundan şüphe yoktur. *Divân-i Lügâti't-Türk*'te kadınların elbiselerine bağladıkları küçük çakı anlamında, “keziklik” şeklinde kaydedilmiştir (Kaşgarlı 1375: 288). Bugünkü sözlük bilimciler kelime için küçük ve sapı uzun olan bıçak anlamlarına gelen “gezlek” ve “keziklik” kelimelerini vermektedir (Şâhmersî 887: 1388). Bir diğer sözlük bilimci ise kelimeyi “gezen” (=kunduracıların kullandıkları sapsız bıçak) olarak kaydederek ayakkabı çevresinde dolaştığı için “kezmek” (= gezmek, dolaşmak) ile aynı kökten olduğunu belirtmiştir. Bu kökten gelen Farsçada gezen, gezme (= gece bekçisi, geceleyin dolaştığı için), “gez kerden” (=gezmek, dolaşmak) kelimeleri günümüzde de kullanılmaktadır (Hâdî 745:1386).

33. Gelim

* Örnek: Gelim-i beht-i kesî râ ke bâftend siyâh (33/1018).

* Kilim.

Kelimenin kökeninin Farsça olduğunu yazanlar (Kâtuziyân/623, Dâeiyü'l-Eslâm 4/420, Nefisî/2911) bulunurken ünlü sözlük bilimciler (Enverî 6/6236, Moein 3/3386, Moşirî/893, Tûsî/730) söz konusu kelimenin kökenine ilişkin bir açıklamada bulunmamışlardır. Kelimenin Türkçe morfolojisi “kil” (=tüysüz, taranmamış, eski) + yim; (taranmamış halı anlamında olarak kilim) diye açıklanabilir. Aynı kökten kilke (= darmadağın, karmakarışık, düzensiz) kelimesi hâlâ kullanılmaktadır (Nâyebe/182).

34. Mozd

* Gazelerde üç defa geçmektedir. Örnek: To bendegī çün geddâyân be şerṭ-i mozd mekon (2/174).

* Bir iş karşılığı yerilen ücret, hediye.

Kelimenin kökeninin Farsça (Kâtuziyân/692, Dâeîyü'l-Eslâm 5/119, Nefisî 5/34279), Pehlevîce (Moein 3/4060, Moşirî/989) olduğunu ileri sürenler veya kökeni hakkında bilgi vermeyen araştırmacılar (Enverî 77/6922) vardır. Ancak Avrupalı araştırmacı Sen Çuke kelimenin Türkçe kökenli Sümerce bir kelime olduğunu belirtmiştir, “müjde” kelimesiyle aynı kökten geldiği görünmektedir (Nâyeбі/159).

35. Yergü

* Örnek: Belkî ez yergü-yı solṭân nîz hem (9/355).

* Sorgulama, soruşturma, tahkikat.

Türkçe bir kelimedir (Şerîk Emîn/244, Moein 4/5255, Enverî 8/8525, Tûsî/1103, Dâeîyü'l-Eslâm 5/540, Pertev 3/2180) ve kimi araştırmacılar “yarmak” (= yarmak, yaralamak) mastarından yapılmış alet ismi olarak kaydeder (Nâyeбі/203).

KAYNAKÇA

- 📖 Afshar, Hokmi. *Ferheng-i Farsi-yi Emruz*. Tahran: Kalame, 1369.
- 📖 Alavî, Seyyed Abdu'r-Reza. *Farhang-i Masnavi*, Tahran: Ma, 1375.
- 📖 Âmin, Shams Sharik. *Farhang-i Estelahat-i Divani Doran-i Moghol*, Tahran: Farhangestan-i Adab u Honar, 1357.
- 📖 Anenderac. *Ferheng-i Cami-i Farsi Anenderac*, Muhammed Padeshah. Tahram: Khayyam, 1363.
- 📖 Anzabinezhad, Reza. *Gozide-yi Kelile u Dimne*, Tahran: Jami, 1376.
- 📖 Bartold, Vasily Viladimir. *Tarikh-i Torkhaye Asiyaye Miyane*, Çev. D. Ghaffar Hosyeni. Tahran: Entesharat-i Tus, 1376.
- 📖 Be'lbeki, Monir. *Elfaz-i Enklizi-yi Zat-i Asl-i Arabi (Ezafe-yi ela Khamus'l-morede'l-Enkilizi)*, Beyrut: Daru'l-elm li'l-melayin, 2001, t 35.
- 📖 Behzadî, Behzad. *Ferheng-i Azarbayjani – Farsi (Sözlük)*, Tahran: Dünya, 1369.
- 📖 Daeiyu'l-islam, Seyyed Mohammad Ali. *Ferheng-i Nezam (Farsi be Farsi)*, Tahran: Nashr-i Danesh, 1364.
- 📖 Daneshname. *Daneshname-yi Jahan-i Eslam*, Zir Nazar-i Mostafa Mirselim, Tahran: Dayeretü'l-mearef-i Eslami, 1357.
- 📖 Dekhoda, Aliakbar. *Loghatname*, Tahran: Moassese-yi Loghatname-yi Dekhoda, Tahran, 1354.
- 📖 Dust, Mohammad Hasan. *Farhang-i Rische Shenakhti-yi Zaban-i Farsi (1. Cilt)*; Tahran: Farganhesan-i Zaban u Adab-i Farsi, 1383.
- 📖 Eddi Shir, Seyyed. *Mecmeu'l-elfaz-i'l-Farsiyi'l-Arabi*, Mekteb-i Lübnan, Beyrut: Saheyi Riyazu's-Sulh, 1990.
- 📖 Ehver, Perviz. *Kelk-i Khaiyal-angiz*, Tahran: Esatir, 1372.
- 📖 El-Mutran, Eddî Şir. *El-elfâzi'l-Farsiyetü'l-mu'arrebet*, Kahire: Dâr'u'l-Arepli'l-bestani, 1987.
- 📖 Enveri, Hasan. *Ferheng-i Bozorg-i Sokhan*, Tahran, 1381.
- 📖 Ghazvini, Mohammad (1349). *Yaddashtha-yi Ghazvini*, Tahran: Tahran Üniversitesi, 1349.
- 📖 Ghazvini, Mohammad. *Hafez ba Majmue-yi Ta'ligat u Havashi-yi Allame Ghazvini (bi ehtemam-i A-Jorbozedar)*, Tahran: Esatir, 1367.
- 📖 Hadi, Esmail. *Farhang-i Torki-yi Novin (Taammolati dar Arse-yi Rische-shenasi)*, Tebriz: Ahrar, 1379.
- 📖 Jefri, Arturi. *Vazheha-yi Dakhil dar Khoran Majid*, Çev. Fereydun Badreyi, Tahran: Tus, 1373.

- 📖 Kaşgarî, Mahmud. *Divan-i Lughati't-Tork*, Tarjome va tanzim-i alefbayi az doktor Dabirsaghi, Tahran: Pazhoheshgah-i Ulum-i Ensani, 1375.
- 📖 Katuziyan, Mohammad Ali. *Farhang-i Farsi*, Tahran: Nashr-i Yalda, 1373.
- 📖 Khanlari, Zahra. *Farhang-i Adabiyat-i Farsi*, Tahran: Tus, 1366.
- 📖 Mesri, Mojib. *fi'l-Adab-i-Shabiyi'l-Eslami-yi'l-Mugharen*, ed-Daru's-Safafiye Yayınları, Ghahere, t 1, 2001 Majalle-yi majmae'l-lugha'yi'l-Arabiye bi Damashgh, cilt 3, 1973.
- 📖 Minavi, Mojtaba. *Tarjome-yi Kalile va Demne* (Nasrullah Monshi), Tahran: Amirkabir, 1379.
- 📖 Moein, Mohammad. *Farhang-i Farsi*, Tahran: Amirkabir, 1376.
- 📖 Mohammadzade, Dashghin. *Farhang-i Loghat-i Torki (Sözlük)*, Tebriz: Yaran, 1373.
- 📖 Mojtahedi, Karim. *Emsal va Hekam-i Torki*, Tebriz: Moallem, 1337.
- 📖 Mosaheb, Gholamhoseyn. *Dayeretu'l-Maaref-i Farsi*, Tahran: Franklin, 1345.
- 📖 Moshiri, Mahshid. *Farhang-i Zaban-i Farsi*, Tahran: Surush, 1990.
- 📖 Mostafa, Abdu'l-Kerim Khatib. *Majmau'l-mustalehhat va'l-elghab-i't-tarikhiiyye, Muassaset'l-resale*, Beyrut, t 1, 1996.
- 📖 Najafi, Ebu'l-Hasan. *Ghalat Nanevisim*, Tahran: Markaz-i Nashr-i Daneshgahi, 1366.
- 📖 Nayebi, Mohammad Sadegh. (1380). *Vazheghan-i Torki dar Zaban-i Farsi*, Tebriz: Muallaf, 1380.
- 📖 Pashan, Mostafa. *Ferheng-i Parsi Rishe-yabi-yi Vazhegan*, Tahran: Mehvar, 1377.
- 📖 Pertev, Ebu'l-Khasem. *Vazhe-yab (Ferheng-i Barabarha-yi Parsi Vazheghan-i Bigane) Ebu'l-Khasem Pertev*, Tahran: Esatir, 1373.
- 📖 Rampuri, Ghiyasu'd-din. *Ghiyas'l-Lughat*, Ghiyasu'd-din Mohammad bin Jalali'd-din Beni Sharaf, bi-Ehtemam-i Dr. Mansur Srvat, Tahran: Amirkabir, 1375.
- 📖 Razi, Faride. *Farhang-i Vazheha-yi Sare Baray-i Vazheha-yi Arabi Bar Farsi-yi Moaser*, Tahran: Markaz, 1372.
- 📖 Salepur, Jamshid. *Farhang-i Jame-yi Farsi be Torki Estantboli*, Tahran: Lale, 1370.
- 📖 Samirayi, Ebrahim. *Ed-dakhil fi'l-Farsiye va'l-Arabiye va't-Torkiye (Muajjem va derase)*, Beyrut: Maktabe-yi Lobnan nasherun, 1997.

- 📖 Sanayi, Mohammad. *Muajjemu'l-muarrebat'l-Farsiye menze Bevakeri'l-asri'l-jaheli hatte'l-asri'i-hazer*, Beyrut: Mektebe-yi Lobnan nasherun, 1998.
- 📖 Seddighan, Mahindokht ve Ebutaleb, Mirabedin. *Farhang-i Vazhenamaye-yi Hafez*, Tahran: Rozane, 1366.
- 📖 Shahmersi, Parviz. *Farhang-i Shahmersi (Torki-Farsi)*, Tebriz: Nashr-i Akhtar ba hamkari-yi Anas, 1386.
- 📖 Tabrizî, Mohammad Hoseyn Khalaf. *Burhan-ı Katı*, bi tashih-i Muhammad Moein, Tahran: İbn-i Sina, 1342.
- 📖 Tusi, Mohammad Amin. *Farhang-i Loghat-i Adabi*, Tebriz: Tabriz Üniversitesi, 1346.
- 📖 Yasuyî, Rofaeel Nokhle. *Gharaebu'l-lughati'l-Arabiye*, Beyrut: el-Matbaeyi'l-Kasulikiye, 1960.
- 📖 Yasuyî, Rofaeel Nokhle. *Gharaebu'l-lahje-yi'l-Lobaniye-yi'l-Suriye*, Beyrut: el-Matbaeyi'l-Kasulikiye, 1962.
- 📖 Zehbi, El-Muacem'z-zehbi. *Daru'l-Elm li'l-Melayin*, Beyrut, 1969.

Akarsu Adlarındaki Renk İsimleri Terminolojik midir?*

A. V. Superanskaya

Çev.: Doç. Dr. İbrahim ŞAHİN**

Renk ifade eden leksik ögeler, çeşitli dillerde oluşan farklı ülke ve çağlara ait hidronimlerde görülmektedir. M. Filipoviç'in dünya ülkelerinde renk isimleriyle yapılan adlandırmalarda yönelimler konulu çalışmasına dayanarak V. Mihayloviç, Sırp'larda ve Hırvat'larda rüzgâr isimlerini konu edindiği makalesinde, eski çağ kozmologları tarafından bilinen renklerle ilgili Çin sembolizmini Avrupa'ya Hunların, Avarların, Türklerin ve Moğolların getirdiğini yazmaktadır. Türkler ve Moğollar günümüzde de, doğuyu *mavi* (gök), güneyi *kızıl*, batıyı *ak*, kuzeyi *kara* ile ifade etmektedirler. M. Filipoviç Yugoslavya coğrafyasında çok sayıda "ak" adıyla kurulmuş kıyı ve ırmak adlandırmasına, eski Çin yön tayin sisteminin yansımış olabileceğini dile getirmektedir. V. Mihayloviç de aynı sistemi, Yugoslavya'nın birkaç bölgesindeki rüzgâr adlarında tespit etmektedir.¹ Sözü edilen renklere dayalı yön tayini sistemi, sanki gerçekten de *Çyernoje Morye* (Karadeniz) ve *Krasnoje Morye* (Kızıldeniz) adlarının oluşumlarını; Akdeniz'in doğu kısmı için Türkçede kullanılan "Akdeniz" adlandırmasını; *Byelyj Nil* ve *Goluboy Nil* ("Ak Nil" ve "Gök Nil"²) ırmak adlarının kökenini gayet güzel açıklamaktadır. Fakat coğrafyacıların da dile getirdiği gibi, *Kızıldeniz*'in suyunun kırmızılığı, kırmızı su yosunlarının bolluğundan kaynaklanmaktadır. Bu durumda aynı isimlendirmede, olası iki farklı durumun tesadüfen örtüşüğünü söylemek zordur.

Yukarda açıklanan sistemin bir halktan diğer bir halka geçişi sırasında biçim değiştirebileceğini söyleyebiliriz. Örneğin Azerbaycan'da "kara yel", batı rüzgârıdır; "ak yel" ise doğu rüzgârıdır.³ Belki de bu durum deniz adlarıyla ilişkilidir.

* Bu makale, *Voprosi geografii* isimli derginin 81. sayısında (1970), "*Terminologičnu li tsvetoviyje nazvaniya rek?*" adıyla (ss. 120-127) yayımlanmıştır.

** Ege Üniversitesi, TDAE, Türk Dili ve Lehçeleri ABD, miharbisahin@hotmail.com

¹ V. Mihayloviç. *Srpskohrvatski nazivi vetrova. Prilozi proučavan u jeziku*, II. Novi Sad. 1966; M. Filipoviç. *Nazivane strana sveta po boyama*.

² Türkçede böyle bir ayırım yoktur (Ç.N.)

³ E. M. Murzayev. *Osnovniye napravleniya toponimiçeskih issledovaniy. Printsipi toponimiki*, M,1964, s. 31.

Zira Karadeniz Azerbaycan'ın batısında yer alırken, eski adlarından biri *Ak Deniz* olan Hazar Denizi doğudadır. Çünkü doğuda yaşayan Çinlilere, Moğollara ve Türk halklarının bir kısmına göre bu deniz uzak batıda bulunuyordu. Türk-Moğol halklarının Hazar'ın daha batısına hareket etmesiyle bu deniz onlar için batıda olmaktan çıkmış ve söz konusu ad (Ak Deniz) kaybolmuştur.

Fakat belirtelim ki; *Karadeniz*, Türk-Moğol halklarının Güney-Batı Asya ve Avrupa'ya gelmelerinden çok önce, Eski Perslerde de "kara" olarak adlandırılıyordu. Eski Persçe *Axšaina*, Avestçe *Axšaena* "koyu renkli" anlamına gelmektedir. Ad, Yunan diline, halk etimolojisinin etkisiyle, "konuksever olmayan deniz" anlamında *Πόυτος Αξειυος* biçiminde aktarılmıştır. Daha sonra bu ad mistik ve efemistik (örtmece) anlayışların etkisiyle, zıt anlam kazanarak *Evξειυος* "konuksever" şekline dönüşmüştür.⁴

Söz konusu eski sistem, Karadeniz ve Kuban nehrinin döküldüğü civarda bulunan *Aktanizovskiy* limanı gibi adlandırma çiftinde bozulmaktadır. Buradaki "ak" anlamı taşıyan hidronim (suadı), "kara" anlamı taşıyandan daha kuzeyde bulunmaktadır. Belki bu durum, limanın donup denizin ise genellikle donmamasından ve adlandırma sırasında objelerin doğal renklerinin esas alınmasından kaynaklanmaktadır. Dikkat edersek Avrupa'yı kuzeyden saran iki deniz yine *Byeloye (Ak)* adını taşımaktadır: 1) Kiyısında, Arhangel'sk şehrinin olduğu deniz, 2) Baltık Denizi: Bu denizin Baltık dillerindeki karşılığı "ak" anlamına gelmektedir. Fakat Baltık Deniz, aynı zamanda "bataklık" anlamına gelen sözcükle⁵ de açıklanmaktadır.

Deniz adları sayıca azdır ve gelenekseldir. Tek başına bu adların sorunun çözümüne bir katkıda bulunmaları zor olmakla birlikte başka hidronimlerin incelenmesi sonucunda elde edilen bilgilerle bir araya getirildiğinde renk bildiren terimlerin kullanım şekillerinin aydınlatılmasında yardımcı olabilir. Şunu da belirtelim ki, doğası gereği karşıt anlamlı "kara-beyaz" gibi belirtenler, etnonimlerde ("kara" ve "ak" Macarlar), tarih ve toplumbilimlerinde de rastlanmaktadır: *Ak şehir*, "belirli vergilerden muaf olan şehir"; *kara köylü*, "vergi yükünü taşıyan köylü". Bütün bu kullanımlar hiç de renkle ilgili değildir.

E. Murzayev ve V. G. Murzayeva kendi sözlüklerinde,⁶ çay adlarındaki "kara"nın kendine özgü kavramsal bir anlama sahip olduğunu belirtmektedirler: 1.

⁴ R. G. Kent. Old persian grammar, texts, lexicon. New Haven, Connecticut. 2-nd ed., 1953, p. 165. Burada Persçe ismin etimolojisi şu şekilde yapılmaktadır: a. **tersi**, **st**. Persçe *xšaina ya da Avestçe sšaina* "ışıl ışıl". Fakat bu durumda belki mantıksal olarak daha başka yerlerdeki ışıltıyan, parlak denizlerde de aramak gerekir.

⁵ Rusçada *boloto*, "bataklık" anlamına gelir. (Ç. N.)

⁶ E. ve V. Murzayevler. Slovar' mestnih geografičeskih terminov. M., 1959.

organik maddeleri taşıyan, ona bulanık bir renk veren bataklıkta akan çay, dere; 2. eski, eskimiş; 3. sakin, durgun çay. 4. donmayan çay; 5. kaynak, pınar çay. Murzayevler, RSFSC'nin⁷ orta bölgesinde çok sayıda "kara" isimli çay adı göstermektedirler. "Ak" su; 1. çiçeklerin dölleme dönemindeki su (yani coşkun hâli), 2. bulanık ilkbahar suyu, 3. uzun bir fırtına sonrası köpüren su. Fakat toponim (yeradı) adlandırılırken yakınlarda bulunan iki veya daha fazla "kara" isimli çaylar birbirlerinden ayrılmalıdır. Şayet bu çaylar sadece rengi veya sadece suyun bataklıkta akmasını ifade ediyor ve başka herhangi bir ayırıcı özelliği ifade etmiyorsa, adın renk anlamında olduğu şüphelidir. Bataklık bir bölgedeki çaylardan herhangi biri değil, hepsi kara (fizikî olarak) olabilir. Şayet bataklık terk ederken çay hâlâ *kara* kalıyorsa, o çayın karalığı dışında başka bir özelliğini düşünmek gerekmektedir. Murzayevler'in sözlüğünde verilen tanımlar, çok büyük olmayan çayların ve kaynakların (küçük akarsuların) adlarını gayet güzel açıklarken büyük ırmak adlarını yeterince açıklayamamaktadır. Irmak adlarının etnonimlerden kaynaklandığı izahı ve bunlar arasındaki (ırmak ve etnonim) ilişki, öyle görünüyor ki, belki de tam tersine yalnızca büyük ırmak adları için geçerli olup büyük ırmakların adlarında "renkler" çok fazla görülmez.

Esasen, renge dayalı açıklama her durumda doğru olmaktan uzaktır. *Çyernaya Tisa* hiçbir durumda, kara bir ırmak değildir (en azından *Latoritsa* veya *Uj* ırmaklarından daha *kara* değildir); *Byelaya Tisa*'nın⁸ da *ak* olmadığı gibi. Benzeri adlandırmaların da renklerle ilişkisi oldukça azdır. Bu sebeple "Acaba renkle yapılan adlandırmaların başka herhangi bir işaretle ilişkisi olabilir mi?" sorusu ortaya çıkmaktadır.

A. N. Kononov, Türk coğrafi terminolojisinin *ak* ve *kara* morfemli adlarını incelerken, E. M. Murzayev'in çalışmalarına dayanarak bu adların renk anlamı taşımadığı sonucuna ulaşmıştır. Bu durumda *kara-kum* bitkiyle kaplı, bilindik toprak görünümlü kumul tipini; *ak-kum* ise, gezici kumlarla kaplı yerleri ifade etmektedir. Buna bağlı olarak, Rusya'da alışılmışın tersine kötünün, *kara kumlar* değil *ak kumlar* olduğu anlaşılmaktadır. Birleşik adlar söz konusu olduğunda *kara-su* ve *ak-su* birleşik yapıları şu anlamlara da gelmektedir. *Kara-su*, hem kaynak hem durgun su (uyur su) ve hem de dağların eteğinde, iki dağın arasında bulunan ve yer altı sularıyla beslenen ırmak tipi anlamına gelirken *ak-su*, buzullardan akan ırmak anlamına gelir. *Kara-su* isimli ırmakların suyu genellikle berraktır, *ak-su* isimli ırmakların suyu ise, aşınan kayalarla boyanmıştır ve bu nedenle bulanıktır. Bu durumda söz konusu adlandırma çiftinde, zıt renk ilişkisi görülmektedir. *Kara*, esasen berrak bir ırmak iken *ak*, bulanık, boyanmış, koyu

⁷ Bugünkü Rusya Federasyonu (Ç.N.)

⁸ *Çyernaya Tisa* "Kara Tisa"; *Byelaya Tisa* "Ak Tisa" anlamına gelmektedir. (Ç.N.)

bir ırmaktır. A. N. Kononov'un belirttiği gibi, "ak ..." ve "kara ..." sözcüklerinin rengi ifade etmeyen ikincil anlamları da vardır: Ak, Uygurcada "sıvı, akıcı şey", kara ise "yer, toprak" anlamına gelmektedir. Her iki kelime "sızmak" ve "akmak" anlamına gelen eylem de olabilir.⁹

A. N. Kononov'un araştırması, Türk dilleriyle ve elbette Türk dillerinin yayılma bölgesiyle sınırlıdır. *Çyernaya* ve *Byelaya* tipli adlandırmalar ise, Türk dilli halkların bulunmadığı bölgelerde, yine dağların ve buna bağlı olarak dağ ırmaklarının olmadığı bölgelerde de yaygındır. Bu, "Renk isimli ırmak adları, yön tayini veya sağ ve sol kolun (ırmak kolu) belirtilmesiyle ilişkili olabilir mi?" sorusunu akla getirmektedir.

SSCB'nin Avrupa kısmı üzerine yapılan inceleme,¹⁰ bu bölgedeki renk isimli adlandırmaların birkaç bölgede yoğunlaştığını, bazı bölgelerde ise hiç görülmediğini ortaya koymuştur. Sözü geçen incelemede yalnızca Slavca ve Türkçe-Moğolca adlar ele alınmıştır. Renk tamlayıcılarının Fin-Ugor, İran ve başka dillerde oluşmuş hidronim (suadı) örneklerinde ne şekilde görüldüğü şimdilik belirsizliğini korumaktadır.

Slavca renk isimli adlandırmalara, SSCB'nin Don, Aşağı Volga ve Ural bölgelerine kadar olan tüm Avrupa kısmında rastlanmaktadır. Renk anlamı içeren Türkçe hidronimler, Ukrayna'da, 48° kuzey enleminin güneyinden başlayarak Volga boyunca ve onun kollarına, 57° kuzey enleme kadar; Volga ötesinde ve Ural boyunda ise 51°-53° kuzey enlemleri arasında kümelenmektedir. Renk isimli adların bir kural olarak küçük ırmaklara, ırmak kollarına ve nadiren bizzat nehrin kendisine verildiğini belirtelim. Bunların arasında büyük olan belki de tek ırmak *Byelaya* (Kama'nın sol koludur)'dır. Adı geçen incelemede, göl adları değerlendirmeye alınmamıştır; zira araştırmacıyı ilgilendiren, nehrin akış yönü ve o nehrin sağ veya sol kolu olması gibi özellikler, göllere ait özellikler değildir.

Güneye indikçe renk ifade eden sıfatların çeşitliliği artarken kuzeye gittikçe onların çeşitliliği azalmaktadır. Söz gelişi 48° kuzey enlemin daha kuzeyinde *zelen-* yapılı¹¹ adlandırmaya rastlanmadı, çünkü muhtemelen o bölge bile Türkçenin Rusçalaştırıldığı bir yerdir. *Jyelt-* yapılı¹² adlandırmalar güneyden 57° enleme, *krasn-* yapılı¹³ adlandırmalar 65° enleme, *sin-* yapılı¹⁴ adlandırmalar ise 67° kuzey enleme kadar ulaşmaktadır ki bu bölge, Fincenin adaptasyonu (biçim

⁹ A. N. Kononov. "O semantike slov *kara* i *ak* v tyurkskoy geografıçeskoj terminologii". **İzv. Otd. Obşt. Nauk AN Tadc. SSR**, 1954, Vıp. 5, str. 83-85.

¹⁰ Karta vodnih putej soobşçenyi Yevropeyskoj çasti SSSR. Transkartografiya NKPS, 1941.

¹¹ *zelen-* Rusçada "yeşil" anlamına gelen sözcüğün köküdür. (Ç. N.)

¹² *jyelt-* Rusçada "sarı" anlamına gelen sözcüğün köküdür. (Ç. N.)

¹³ *krasn-* Rusçada "kırmızı" anlamına gelen sözcüğün köküdür. (Ç. N.)

¹⁴ *sin-* Rusçada "gök" anlamına gelen sözcüğün köküdür. (Ç. N.)

değiştirmesi) olabilir. 67° enlemin kuzeyinde, sadece *çyerniy* ve *byelyi* isimli ırmaklar bulunmakta; bunlara *mutniye*¹⁵ ve *svetliye*¹⁶ yapıları adlandırılmaları eklenmektedir. *Çyerniy-byelyi*, *çyerniy-krasniy*, vb. çiftlerin birlikte görülmesi, her zaman kurala bağlı değildir. Büyük ihtimalle bu kural, tek başına adlandırılan ırmak adlarından çok, *çyerniy-* ve *byelyi-* sıfatlarıyla adlandırılan başka hidronime bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. *Çyerniy*, *Pletyoniy* ve *Suhoy Taşlık* (Herson bölgesinde); *Byelaya* ve *Solyonaya Kuba* (Yeruslan havzası) varsa da, *Çyernaya Tisa* ve *Byelaya Tisa* da bulunmaktadır.

“Kara” kuruluşlu ırmak adları sayıca “ak” kuruluşlulara göre oldukça fazladır. Örneğin, Perm-Sverdlovsk-Çelyabinsk bölgesinde (55°-60° kuzey enlem ve 55°-65° doğu boylamı arası) 13 *Çyernih* yapıları nehrine sadece bir tane *Byelih* yapıları ırmak adı denk gelirken Leningrad-Narva-Velikiye Luki bölgesinde (55°-59° kuzey enlemi ve 28°-31° doğu boylamı arası) 13 *Çyernih* adlandırmasına iki adet *Byelih*, bir adet *Siniya* denk gelmektedir. Birer adet görülen *Rudnya* ile *Rıdenka* adlandırılmalarının kök morfemlerinin renk anlamı ise çok açık değildir.

Resim 1: *Çyernih* (kara) ve *byelih* (ak) isimli Nehirlerin Akış Yönleri.

¹⁵ “bulanık” anlamına gelir. (Ç.N.)

¹⁶ “berrak, açık” anlamına gelir. (Ç.N.)

(**С З на В**: batıdan doğuya; **С В на З**: doğudan batıya; **С С на Ю**: kuzeyden güneye; **С Ю на С**: güneyden kuzeye)

SSCB'nın Avrupa kısmındaki renk isimli nehirlerin [mikrohidronimler (siliksuaadları) dâhil edilmeden] genel tablosu şöyledir:

Slavca:

Çyerniye¹⁷ yapılı nehirler: *Çyernaya* yapılı 66 ırmak vardır. Ayrıca, bir adet *Nijnyaya Çyernaya*, bir adet *Verhnyaya Çyernaya*, iki adet *Bol'shaya Çyernaya*, iki adet *Çyernyeya*, dört adet *Çyern'*, bir adet *Çyernyanitsa*, iki adet *Çyernitsa*, birer adet *Çyernets* ve *Çyernuşka*, üç adet *Çyernovka*, dört adet *Çyernavka*, iki adet *Çyernava*, bir adet *Çyernen'kaya* ve üç adet dere *Çyerniy*. Açık ve şüpheli, toplam 94 ırmak.

Byelye¹⁸ yapılı nehirler: 26 adet ırmak *Byelaya*, bir adet *Byelyen'kaya*, iki adet *Byelitsa*, üç adet *Byelka*, bir adet *Byelyeyka*, bir adet *Byelyezna*, bir adet *Byeliçka*, bir adet *Byelyakovka*, bir adet *Byeloçuşitsa*, bir adet *Byelavenka* ve iki adet dere *Byelyi*. Açık ve şüpheliler dâhil toplam 40 ırmak.

Diğer renkler şu şekilde temsil edilmektedirler: altı adet *Krasnaya*, bir adet *Krasna*, bir adet *Krasnyenka*, toplam 8;¹⁹ iki adet *Sinyaya*, bir adet kanal *Siniy*, bir adet *Sinyuha*, bir adet *Sinyavka*, bir adet *Sinitsa* olmak üzere toplam 6;²⁰ bir adet *Zelyonaya*, iki adet *Zelyonçuk* olmak üzere toplam 3;²¹ bir adet *Sivuha*;²² bir adet *Golubnitsa*;²³ bir adet *Zolotitsa*;²⁴ bir adet *Jyoltin'kaya*;²⁵ üç adet *Svetlaya*;²⁶ bir adet *Çistaya*;²⁷ bir adet *Tyemnaya*²⁸ ve bir adet *Tyemna*;²⁹ 2 adet *Mutnaya*;³⁰ bir adet *Ruda*;³¹ 2 adet *Rudnya*;³² bir adet *Ridenka*;³³ bir adet *Rudyanka*;³⁴ bir adet *Rudyanoçnaya*.³⁵

¹⁷ "kara" anlamına gelmektedir. (Ç.N.)

¹⁸ "ak" anlamına gelmektedir. (Ç.N.)

¹⁹ "kırmızı" anlamına gelmektedir. (Ç.N.)

²⁰ "gök" anlamına gelmektedir. (Ç.N.)

²¹ "yeşil" anlamına gelmektedir. (Ç.N.)

²² "mavi" anlamına gelmektedir. (Ç. N.)

²³ "açık mavi" anlamına gelmektedir. (Ç. N.)

²⁴ "altın rengi" anlamına gelmektedir. (Ç. N.)

²⁵ "sarımsı" anlamına gelmektedir. (Ç. N.)

²⁶ "açık renk" anlamına gelmektedir. (Ç. N.)

²⁷ "temiz, berrak" anlamına gelmektedir. (Ç. N.)

²⁸ "koyu renk" anlamına gelmektedir. (Ç. N.)

²⁹ "koyu renk" anlamına gelmektedir. (Ç. N.)

³⁰ "bulanık" anlamına gelmektedir. (Ç. N.)

³¹ "maden renginde" anlamına gelmektedir. (Ç. N.)

³² "maden rengi" anlamına gelen sözcüğün varyantı. (Ç. N.)

³³ "maden rengi" anlamına gelen sözcüğün varyantı. (Ç. N.)

³⁴ "maden rengi" anlamına gelen sözcüğün varyantı. (Ç. N.)

Türkçe yapılar: *Kara* elementi 31 ad kuruluşunda; Moğol *hara* elementi ise bir ad kuruluşunda görülmektedir. Türkçe *ak*, Moğolca *ah* elementleri dokuz ad kuruluşunda; *kızıl* sözcüğü beş ad kuruluşunda ve aynı anlama gelen Moğolca *ulan* iki, *sarı* (*sara*) sekiz ad kuruluşunda görülmektedir. Bunlar dışında, birer adet *kök* ve *ala* sözcüklü yapılara rastlanmıştır.

Hem *Çyerniy* hem *Byelyy* elementleriyle kurulu ikili adların başka bir ada bağlı belirten olarak görüldükleri durumlar arasında, mantığa uygun sadece altı çift bulunmaktadır: *Çyerniy* ve *Byelyy Luh*, *Çyernaya* ve *Byelaya Tisa*, *Çyerniy* ve *Byelyy Çeyremoş*, *Çyernaya* ve *Byelaya Natopa*, *Çyernaya* ve *Byelaya Holunitsa*, *Çyernaya* ve *Byelaya Kyedva* ve bir de *Çyernaya Kalitva* ve (*Byelaya*'sı gizli) *Kalitva*. Sonuncu nehrin paralel adlandırması haritalarda *Byelaya Kalitva* olarak yazılmasa da, nehir ağzında bulunan *Ust Byelokalitvensk* kasabası adında mevcuttur. Birincisinden çok uzak olmayan bir noktada, fakat *Loban'* ve *Kuba* nehirlerine zıt akan başka bir *Byelyye* yapılı *Luh* nehri daha bulunmaktadır (kullanılan haritada ona denk gelen *Çyerniye* adlı ırmak kaydedilmemiş olsa da). Yalnız, *Çyerniye* yapılar ise *Syuz'va*, *Viska*, *İk*, *Taşlık*, *Ludva* ırmaklarıdır. Aynı adla adlandırılan (*Byelyye* veya *Çyerniye* dâhil), ırmaklar bir havzadan başlayıp ters yöne akması durumu birkaç defa rastlan bir durumdur. *Çyernaya* ('kara') isimli bir nehrin *Byelaya* ('ak') adlı bir nehre (ya da tersine) dökülmesine bir kere bile rastlanmamıştır.

Resim 2: 'kara' ve 'ak' isimli nehirlerde sağ ve sol kolların durumunu gösterir harita.

³⁵ "maden rengi" anlamına gelen sözcüğün varyantı. (Ç. N.)

Rusça *pravıy* (sağ) ve *levıy* (sol) anlamına gelen sözcüklerin ilk harfleriyle yapılan işaretlerden yuvarlak içine alınan “ak”, diğeri “kara” anlamına gelir.

“Kara” ve “ak” adlı nehirler çoğunlukla enlem veya meridyene paralel olarak akarlar. Pek nadir olarak kuzey-batıdan güney-doğu veya güney-batıdan kuzey-doğu yönünde akarlar.

Renk isimli adlandırmaların haddinden fazla oluşu tesadüfî değildir. Bu fazlalığa rağmen, nesnelere herhangi bir gerçek özelliğini yansıtmada konusunda fakirdirler. Bütün bunlar bizi, renk adlarının kendine özgü yerel coğrafi terimler olarak görev yapmakta olduğunu ya da yaptığını (özellikle nehrin mikro nesne olmaktan çıkıp mikrotoponim (silikyeradı) olan adının toponime dönüştüğü durumlarda) düşünmeye itmektir.

Eğer bu nehir adlarının farklı halklar tarafından ve farklı zamanlarda verilmiş olduğunu ve bu adların hem Rusça hem de çeviri veya ses yapısına göre Rusçalaştırıldığını farz edersek, o zaman net bir şekilde, nehirlerin bu tür adlar almasında tek bir kural olduğu söylenemez. Fakat yine de farklı alt sistemlere ayırmak mümkündür.

“Ak” ve “kara” terimleri, her zaman akarsuların sağ veya sol kollarını ifade etmez, çünkü pek çok “kara” adlı ırmak denizlere ya da göllere dökülmektedir. Denizlere ve göllere dökülen “ak” isimli nehirlerle rastlamadık. “Kara” ve “ak” terimleri her zaman, nehir yatağına yukarıda veya aşağıda dökülen (nehirin akış yönüne göre) kolları ifade etmeyebilir. Zira bir örnekte “kara” ana yatağa “ak”tan önce dökülürken diğer örneklerde tersi bir durum görülmektedir.

“Kara” ve “ak” isimli nehirlerin akış yönüyle ilgili inceleme göstermektedir ki, onlar çok yoğun bir biçimde açıkça enlem ve meridyen yönünü göstermektedir. Mesela Pskovskoye ile İl’men gölleri arasındaki bölge, yine aynı şekilde Ural’ın orta ve güney bölgeleri, batıdan doğuya akan “kara” isimli nehirlerle dolu olup bunlar sıklıkla, sağ kollarıdır. Ladojskoye gölünden güneye doğru, doğudan batıya akan “ak” isimli nehirlerle doludur. Onega ve Peçora nehirleri arasında, doğudan batıya ve güneyden kuzeye akan (Onların pek çoğu sağ koldur.) “kara” isimli ırmak ve yine batıdan doğuya kuzeyden güneye akan (Bunlar sol koldur.) “ak” isimli çok sayıda ırmak vardır. “Kara” ve “ak” isimli ırmakların sayıca az olduğu bölgelerde (Yukarı ve Orta Povolj’ye, Yukarı Don, Ukrayna’nın sağ kıyısı) ırmak adlarının, onların akış yönüyle net bir ilişkisi yoktur.

“Kara” ve “ak” çiftiyle kurulu adlandırma örneklerinde, onlar şu anlamları ifade ediyor olabilir: **a.** farklı yönlerden gelerek aynı nehre dökülen iki ayrı kolunu (Ör. Vyatka havzasındaki Kobra nehrinin *Byelaya* ve *Çyernaya* kolları); **b.** aynı yönden akarak tek bir nehre dökülen iki kolunu (Ör. *Çyernaya* ve *Byelaya Holunitsa*; Mologa havzasında Kobaja nehrinin *Çyernaya* ve *Byelaya* kolları); **c.**

bir nehrin ya da birden fazla nehrin iki farklı kaynağını (Ör. *Çyerniy* ve *Byelyi Çeremoş*; Kuzey Dvina havzasında, Pinega nehrinin *Çyernaya* ve *Byelaya* adlı kaynakları). Ukrayna'da böylesi *Çyernaya* isimli ırmaklar, genellikle "yoldaşı" olan *Byelaya* isimli ırmaklara göre daha batıda ve daha kuzeyde bulunurlar. Diğer bölgelerde bu oran farklı olabilir.

Türk dillerinde rengi ifade eden yapılardan oluşmuş hidronimler arasında, *kara* adını taşıyanlar *ak* adını taşıyanlara göre üç kat fazladır. *Sarı* isimli ırmakların sayısı ise yaklaşık *ak* adı taşıyanlar kadardır. *Kızıl* ve *kök* adı taşıyan ırmak sayısı Rusça *krasnıy* (kızıl) ve *siniy* (kök/gök) adı taşıyanların sayısına göre epeyce daha azdır. Yine bunlar, Rusça ırmak adları gibi bölgelere göre eşit olarak dağılmamışlardır: Kimi yerde yoğunlaşırken kimi yerlerde neredeyse hiç yoktur. Bu ırmaklar çoğunlukla enlem yönünde, doğudan batıya (Don ve Volga'dan doğuya doğru) ve batıdan doğuya (Kuzey-Doğu Kafkas'ta ve Ural civarında) akmaktadır.

Analiz sonuçları yukarıdaki iki haritada görülmektedir: Birinci haritada "*kara*" ve "*ak*" isimli ırmakların akış yönü gösterilmektesyken, ikinci haritada "*kara* ve "*ak*" isimli büyük ırmakların sağ ve sol kol olma durumlarının dağılımı gösterilmektedir. İkinci haritadaki durum, ırmakların kıvrılmasına ve akış yönünün değişmesine bağlı olarak bazı şartlara bağlıdır. Ama yine de nehrin asıl, genel akış yönünü takip etmek mümkündür.

Farklı dillerin malzemesi esasında ortaya konulacak incelemeler, oluşturulmak istenen tabloyu önemli oranda tamamlayabilir ve özellikle, arazideki yön gösterimiyle renk kuruluşlu adlandırmalar arasındaki ilişki çözülebilirdi. Adların bu yönde incelenmesi, bizce bilinen çağdaş halklarının gelişinden önce bölgede bulunan, yaşayan kabilelere ilişkin bilgilerin saptanması konusunda yardımcı olabilir.

TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ **YAYIN İLKELERİ VE YAZIM KURALLARI**

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Yaz ve Kış sayıları olmak üzere yılda iki defa yayımlanır. Dergi, yayımlandığı tarihten itibaren 20 gün içerisinde yayın kurulu tarafından belirlenen kütüphanelere ve uluslararası index kurumlarına gönderilir.

Amaç:

- Türkiye ve Türk Dünyasında sosyal bilimler alanında yapılan çalışmaları yayımlamak, bunları ulusal ve uluslararası düzeye taşımak,
  - Bu alandaki çalışmaları izlemek,
  - Bu alanın kuramsal ve yöntemsel gelişmesine katkı sağlayacak her türlü çalışmayı -Türkçe (Latin harfli olmak kaydıyla diğer Türk lehçeleri) veya uluslararası dillerden birinde yayımlamak,
  - Türk Dünyası alanında bir köprü görevi görecek çalışmaların ve araştırmaların yayımlanmasına ve yaygınlaşmasına katkı sağlamak.

Konu:

Türkiye ve Türk Dünyasındaki araştırmaya, incelemeye veya derlemeye dayanan bu alanla ilgili her türlü kuram ve yöntem sorunlarına yer veren yazılar.

İçerik:

- Alanında bir boşluğu dolduracak, araştırmaya dayalı özgün makaleler,
- Alanın gelişimine katkı sağlayacak tanıtım ve eleştiri yazıları,
- Türk Dünyası alanındaki çalışmalara kuramsal ve yöntemsel açıdan katkı sağlayacak çeviriler,
  - Alandan veya yazılı kaynaklardan yapılan derlemeler Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde yayımlanacak yazılarda daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olma ya da yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olma şartı aranır. Sunulduğu yer belirtilmek kaydıyla, bildiriler yayıma kabul edilebilir. Bir araştırma kurumu/kuruluşu tarafından desteklenen çalışmalarda, söz konusu kurumun/kuruluşun ve projenin adı, varsa, tarihi ve sayısı dipnotla belirtilmelidir.

Gelen Yazıların Değerlendirilmesi:

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi hakemli bir dergidir. Yayımlanması için dergiye gönderilen yazılar, Yayın Kurulu tarafından yayın ilkeleri bakımından

incelenir ve değerlendirilmek üzere alanın uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakemlere yazar adı, yazarlara da hakem adı bildirilmez. Raporlar 3 yıl süreyle saklı tutulur. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz ise yazı üçüncü bir hakeme gönderilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve yayın kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Hakem raporları doğrultusunda düzeltilmek üzere yazarlarına gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra internet üzerinden en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılmalıdır. Düzeltilmiş metin, gerekli görüldüğü durumlarda, değişiklikleri isteyen hakemlerce tekrar incelenebilir. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı söz konusu dergiye devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'ne gönderilen yazılarda daha önce yayımlanmamış olma şartı aranır. Ayrıca, dergide çeviri yazılar ve tanıtımlar da yayımlanabilir.

Yazım Kuralları:

Başlık: İçerikle uyumlu bir başlık olmalıdır. Başlık 12 kelimeyi geçmemeli, sadece ilk harfleri büyük ve koyu harflerle, 12 punto büyüklüğünde yazılmalıdır. İngilizce başlık italik ve 11 punto büyüklüğünde, başlığın altında yer almalıdır. Times New Roman yazı tipi kullanılmalıdır.

Yazar Adı ve Unvanı: Başlığın altında, sağa dayalı, 11 punto büyüklüğünde, adının ilk harfi büyük, soyadı tamamen büyük harflerle yazılmalıdır. Eğer varsa akademik unvan da ismin önüne eklenmelidir. Yazarın varsa çalıştığı kurum, adres ve e-posta adresi dipnotta (*) işareti ile 9 punto büyüklüğünde olacak şekilde belirtilmelidir.

Özet/Abstract ve Anahtar Kelimeler/Keywords: 50 kelimedenden az olmayacak ve 200 kelimeyi geçmeyecek şekilde Türkçe ve İngilizce olarak yazının özünü verecek tarzda hazırlanmalıdır. Özet, Türkçe ve İngilizce beş anahtar kelimeyle beraber gönderilmeli, Özet içinde kaynak, şekil ve çizelgeler yer almamalıdır. Özet ve anahtar kelimelerin başlıkları kalın ve 10 punto, metinleri ise italik 9 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Makale Metni: Yazılar A4 boyutundaki kâğıtlara, tek satır aralığıyla, Times New Roman yazı tipi ile 11 punto büyüklüğünde, dipnotlar ise 9 punto, tek paragraf aralığıyla, Times New Roman yazı tipi ile yazılmalıdır. Yazılar ortalama 7000 kelimeyi (20 sayfa) geçmemelidir.

Alıntılar: Alıntılar italik harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve

solundan birer santimetre içeride, blok hâlinde ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır.

Kaynak Gösterme:

• Gönderilen yazılar, referans sistemi, kaynak gösterme biçimi ve kaynakça düzenlenmesinde Modern Languages Association (MLA) stilinde hazırlanmalı, kaynaklar dipnot sistemi yerine iç not olarak hazırlanmalıdır. Metin içerisinde verilecek kaynaklarda yazar soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası aşağıdaki gibi verilecektir.

• Genel olarak kullanılan kaynağın yazarının soyadını ve sayfa numarasını parantez içinde alıntı sonuna yerleştirmek yeterlidir. Örn. (Derrida 15). Ancak aynı yazara ait birden fazla yapıta atıfta bulunuluyorsa yapıtın başlığı kısaltılarak verilir. Örn. (Derrida, Archive 15).

• Parantez içinde verilen bilgi metinde sunulan bilgiyi tekrar etmemelidir. (Örneğin “Harold Bloom ... öne sürer” denedikten sonra parantez içinde yazarın soyadının yazılması metinde sunulan bilginin tekrarı anlamına gelmektedir. Bu nedenle, eğer Bloom’a ait tek bir yapıt kullanılmışsa, yalnızca sayfa numarasını göstermek yeterli olacaktır. (Bloom, 1985: 265) değil (265).

• Parantez içinde sunulan kaynak bilgisi alıntılanan bilgiyi içeren cümle veya ibarenin sonuna gelen noktalama işaretinden önce verilmelidir. Örn. Harold Bloom ... öne sürer (265).

• Elektronik ortamdan (internet) alınan kaynaklara ait referans bilgileri, basılı kaynaklarla aynı şekilde gösterilmelidir. Eğer kullanılan çevrimiçi (online) kaynaktan sayfa numarası belirtilmemişse parantez içinde de sayfa numarası belirtilmez.

-Metin içinde yazarın belirtilmesi: Bloom bu eleştiriyi dile getirmiştir (265-269).

-Referansta yazarın gösterilmesi: Bu eleştiri dile getirilmiştir (Bloom 265-269).

-Birden fazla yazar: Bu eleştiri (Sidney ve Hopkins 7) yerindedir.

-Birden fazla yer: Bloom bu kurama karşı çıkar (186-187, 276).

-Birden fazla kaynak: (Bloom 76; Hopkins 368)

-Birden fazla ciltli kaynak: (Bloom 2: 185-189)

-Cildin tamamına gönderme yapılıyorsa: (Bloom, 2. Cilt)

-Kurumsal yazarlar: (Birleşmiş Milletler, Kültürel Haklar Komisyonu 56-59)

Metin içerisinde gösterilen kaynaklar haricinde, gerekli görülen açıklamalar için klasik dipnot yöntemi kullanılmalı ve bunlar için otomatik numaralandırma yöntemine başvurulmalıdır. Açıklamalar için kullanılacak ölçüler: İki yana yaslı, sol ve sağ girinti:0 cm, aralık önce ve sonra 0nk, satır aralığı: tek olmalıdır.

Kaynakçanın Hazırlanması:

- Kaynakça yeni bir sayfadan başlamalı ve yazarların soyadlarına veya yazarı bilinmeyen kaynakların başlıklarına göre alfabetik sırayla düzenlenmelidir.
- Kaynakçada yer alan yapıtları yayımlayan yayınevleri belirtilirken yayınevi, yayıncılık gibi sözcükler kullanılmamalıdır. İmge Yayınevi değil İmge, gibi.
- Birden fazla yayınevi gösteriliyorsa, aralarına noktalı virgül konarak tümü belirtilmelidir.
- Aynı yayınevi için birden fazla basım yeri gösterilmişse, yalnızca ilki kullanılmalıdır.
- Makalelerde sayfa numaraları tam olarak belirtilmelidir.

Temel Format: Yazarın Soyadı, Adı. *Kitabın Başlığı*. Basım Yeri: Yayınevi, Basım Tarihi.

Tek yazar: Nabokov, Vladimir. *Lolita*. New York: Putnam, 1955.

Aynı yazara ait başka bir yapıt: ---. *Speak, Memory: An Autobiography Revisited*. New York: Knopf, 1999.

İki yazar: Cross, Susan, ve Christine Hoffman. *Bruce Nauman: Theaters of Experience*. New York: Guggenheim Museum; Londra: Thames & Hudson, 2004.

Üç yazar: Lowi, Theodore, Benjamin Ginsberg, ve Steve Jackson. *Analyzing American Government: American Government, Freedom and Power*. 3. Baskı. New York: Norton, 1994.

Üçten fazla yazar: Gilman, Sander, ve ark. *Hysteria beyond Freud*. Berkeley: U of California P, 1993.

Çeviri kitap: Foucault, Michel. *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. Çev. Richard Howard. New York: Vintage-Random House, 1988.

Editörlü Kitap: Hill, Charles A., ve Marguerite Helmers, ed. *Defining Visual Rhetorics*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2004.

Kitapta makale: Ahmedi, Fauzia Erfan. "Welcoming Courtyards: Hospitality, Spirituality, and Gender." *Feminism and Hospitality: Gender in the Host/Guest Relationship*. Ed. Maurice Hamington. Lanham: Lexington Books, 2010. 109-24.

Sözlük girdileri: "Hospitality." Tanım 1a. *Webster's Third New World Dictionary*. 1993.

Ansiklopedi girdileri: Mercuri, Becky. "Cookies." *The Oxford Encyclopedia of Food and Drink in America*. Ed. Andrew F. Smith. 1. Cilt. 2004.

Makale, tek yazar: Matarrita-Cascante, David. "Beyond Growth: Reaching Tourism-Led Development." *Annals of Tourism Research* 37. 4 (2010): 1141-63.

Makale, iki yazar: Laing, Jennifer, ve Warwick Frost. "How Green Was My Festival: Exploring Challenges and Opportunities Associated With Staging Green Events." *International Journal of Hospitality Management* 29. 2 (2010): 261-7.

Sayfa Düzenine İlişkin Esaslar:

Sayfa Yapısı: Üst: 3 cm, Alt: 2,3 cm, Sol: 2 cm, Sağ: 2 cm.

Cilt Payı: 0 cm, sol.

Üst Bilgi: 2 cm.

Alt Bilgi: 1,3 cm.

Paragraf başı: 0,6 cm.

Paragraf Aralığı: Önce ve Sonra 2nk Satır Aralığı: Tek

Tablo ve Grafik Kullanımına İlişkin Esaslar:

1. Metin içerisindeki tablo ve grafiklerin 9 punto büyüklüğünde hazırlanması gerekmektedir.
2. Metin haricinde ek olarak sunulacak tablo ve grafikler, kaynakçadan sonra "Ekler" başlığı altında verilmelidir.
3. Tablo numarası ve isimleri alt kısmına, bu bilgilerin alındığı kaynak açıklaması ise parantez içinde yazılmalıdır.
4. Tablo, grafik ve resimler 10 sayfayı geçmemelidir.

Yazıların Gönderilmesi: Yukarıda belirtilen ilkelere göre hazırlanan yazılar, DergiPark sistemi üzerinden <http://dergipark.gov.tr/egetdid> internet adresi üzerinden gönderilir. Özet, abstract, anahtar kelime ve keywords içermeyen makaleler dikkate alınmamaktadır. Çeviri ve aktarmalarla birlikte, çeviri veya aktarmanın yapıldığı orijinal metnin birer kopyası da yayınlanması için gönderilen nüshalara eklenmelidir. Makale ve açıklamalar içerisinde farklı yazı karakterleri kullanılmış ise bunlar belirtilmeli, makale ile birlikte yazı karakteri de gönderilmelidir. Hakemlerden olumlu rapor alamayan makaleler yayınlanmaz ve yazar(lar)ına geri verilmez; bu konuda idarî ve adlî sorumluluk kabul edilmez. Hakemler tarafından düzeltme istenmiş ise, yazar düzeltmelerin yapıldığı metni DergiPark üzerinden <http://dergipark.gov.tr/egetdid> internet adresine göndermelidir. Makaleler ile ilgili bütün yazışmalar DergiPark üzerinden gerçekleşmektedir.

Prof. Dr. Fikret Türkmen ile Söyleşi
Interview with Prof. Dr. Fikret Türkmen
*Atıf AKGÜN

Türk Dünyası'nda İşbirliği Denemesi: Türk Keneşi ve Kazakistan
The Cooperation Test in Turkish World: Turkic Council and Kazakhstan
*Mehmet Seyfettin EROL – Kadir Ertaç ÇELİK

Bulgaristan Türklerinin Eğitim ve Kültürel Sorunlarında Yeni Gelişmeler
New Developments in The Educational and Cultural Issues of The Bulgar Turks
*Hayriye SÜLEYMANOĞLU YENİSOY

Mehmet Emin Buğra'nın Mektuplarında Türkistan Sesi Dergisinin Çıkartılması Süreci
Process of Issuing Journal of Voice of Turkistan in Mehmet Emin Bugra's Letters
*Tekin TUNCER

Sovyet Propaganda Afişlerinde "Doğu" İmgesi
Images of the "Orient" in Soviet Propaganda Posters
*Mertcan AKAN

Balkan Savaşlarından Birinci Dünya Savaşına Osmanlı-Yunan İlişkilerinde Sakız ve Midilli Meselesi
From the Balkan Wars to the First World War, the Chios and Mytiline Question in Ottoman-Greek Relations
*Gürhan YELLİCE

Timur'un Meclisinde Mara Despina: Bir Rivayetin Tarihî Gelişimi
Mara Despina among Emîr Timur's Retinue: Historical Development of a Story
*Tarkan SUÇIKAR

Gana'nın Sosyal ve Siyasi Tarihinde Kadınların Rolü
The Position of Women in the Social and Political History of Ghana
*Usman ABASS – Füsun ÇOBAN DÖŞKAYA

Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme
Rethinking the Retreat of Plague Epidemics from Ottoman Territories
*Mesut AYAR – Yunus KILIÇ

Birleşik Çekimlerde Zaman Adlandırma ve Tasnifine İşlevsel Bir Yaklaşım
A Functional Approach to Naming and Classifying of Time in Compound Endings
*Ayşe İLKER

Mirza Cihan Şah Hakiki'nin Dili Üzerine Notlar
Notes on the Language of Mirza Cihânşâh Hakîkî
*Osman YILDIZ

Tereyağ / Tereyağı Üzerine
On Butter
*Arzu Sema ERTANE BAYDAR

İnanç ve Estetiğin Bütünleşmesi: İzmir Yapılarında "Maşallah" Yazılı Nazarlıklar
Integration of Belief and Aesthetic: Amulets with "Masallah" Writing in Izmir Structures
*Aygül UÇAR

Alevilikte "Ocak": Kavramsal Çerçeveye ve Tarihî Arka Planına Yeni Bir Bakış
"Ocak" in Alevism: A New View on the Conceptual Framework and Historical Background
*Bülent AKIN

Türkler Nasıl Yemek Tarifi Verir?
How Turks Give The Recipe?
*Orhan BALDANE